

ISSN 2076-1333

Міністерство освіти і науки України
Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна

ЧАСОПИС

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОЇ
ГЕОГРАФІЇ

ВИПУСК 9 (2)

Харків
2010

Міжрегіональний збірник наукових праць “Часопис соціально-економічної географії” розглядає сучасні проблеми суспільства, що вирішуються економічною та соціальною географією, і відображає результати новітніх досліджень у цій галузі. В “Часописі” розглядаються питання теорії та практичного застосування досліджень соціально-економічної географії в різних регіонах України та у світі. Для викладачів вищих закладів освіти, науковців і фахівців в цій галузі.

Межрегиональный сборник научных трудов “Часопис соціально-економічної географії” рассматривает современные проблемы общества, решаемые социально-экономической географией, и освещает результаты новейших исследований в этой области. В журнале рассматриваются вопросы теории и практического использования исследований социально-экономической географии в различных регионах Украины и в мире. Для преподавателей вузов, научных работников и специалистов в этой области.

Between-regional journal “The Chronicle of Social-Economic Geography” is devoted to modern problems of society that could be solved with the methods of social-economic geography. It enlightens the latest studies in this field. There are different questions concerning the theory and practical use of the results of social-economic geography researches in different Ukraine regions and all over the world. It is recommended for high school lectures, scientists and specialists in this subject.

Друкується за рішенням Вченої ради Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, протокол № 13 від 26.11.2010 р.

Редакційна колегія: Олійник Я.Б. – д.економ.н., професор, член-кореспондент АПН України – шеф-редактор (Київ), Немець Л.М. – д.геогр.н., професор – голова редакційної колегії (Харків), Голіков А.П. – д.геогр.н., професор (Харків), Костріков С.В. – д.геогр.н., доцент (Харків), Немець К.А. – д.геогр.н., професор (Харків), Решетов І.К. – д.геол.-мін.н., професор (Харків), Руденко В.П. – д.геогр.н., професор (Чернівці), Топчієв О.Г. – д.геогр.н., професор (Одеса), Черваньов І.Г. – д.техн.н., професор (Харків), Шаблій О.І. – д.геогр.н., професор (Львів), Шищенко П.Г. – д.геогр.н., професор, член-кореспондент АПН України, президент Українського географічного товариства (Київ), Кандиба Ю.І. – к.геогр.н., технічний секретар (Харків).

Міжнародна рада редакційної колегії: Євдокімов М.Ю. – д.геогр.н., професор (м. Смоленськ, Росія), Корнілов А.Г. – д.геогр.н., професор (м. Белгород, Росія), Петін О.М. – к.геогр.н., професор (м. Белгород, Росія), Станайтіс С. – доктор географії, доцент (м. Вільнюс, Литва).

Адреса редакційної колегії: Кафедра соціально-економічної географії і регіоназнавства, геолого-географічний факультет, Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна, пл. Свободи, 4, м. Харків, 61077, Україна; тел.: +38 (057) 707-5274; e-mail: ggfekonom@yandex.ru.

Автори опублікованих матеріалів несуть повну відповідальність за підбір, точність наведених фактів, власних імен тощо.

Свідоцтво про державну реєстрацію КВ № 10768 від 21.12.2005.

З М І С Т

Горизонти науки

Ярослав Олійник, Сергій Запотоцький КОНКУРЕНТОСПРОМОЖНІСТЬ РЕГІОНУ: СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ ВИВЧЕННЯ	6
Микола Барановський ТИПІЗАЦІЯ СІЛЬСЬКИХ ДЕПРЕСИВНИХ РАЙОНІВ УКРАЇНИ: МЕТОДИЧНІ ПІДХОДИ, КОНКРЕТНІ РЕЗУЛЬТАТИ	13
Володимир Грицевич ГОЛОВНІ КАТЕГОРІЇ ТА ПОНЯТТЯ СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНОГО ПІЗНАННЯ ДІЙСНОСТІ	19
Юрій Кисельов ПРО ТРИЄДИНУ СУТНІСТЬ І АНТРОПОМОРФІЗМ ЛАНДШАФТУ ЯК МЕЗОКОСМУ: СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ	24
Павло Шуканов, Михайло Логвин ЦИВІЛІЗАЦІЙНІ ТА ЕТНОПОЛІТИЧНІ АСПЕКТИ РОЗВИТКУ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ І РЕГІОНАЛІЗАЦІЇ СВІТУ	28
Костянтин Нємець, Людмила Ключко, Людмила Нємець СТАТИСТИЧНИЙ АНАЛІЗ СПЕЦИФІЧНОСТІ РОЗВИТКУ СОЦІОГЕОСИСТЕМ	33
Олег Машков, Костянтин Нємець ГРАФОАНАЛІТИЧНИЙ МЕТОД ОЦІНКИ ОДНОРІДНОСТІ РОЗВИТКУ СОЦІОГЕОСИСТЕМ	39
Людмила Нємець, Олексій Самойлов СОЦІАЛЬНА БЕЗПЕКА РЕГІОНУ: ОСОБЛИВОСТІ СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ	42

Наукові повідомлення

Наталія Мезенцева, Олексій Гнатюк, Віра Андріянова, Ганна Плаксієнко СЕРЕДНІЙ КЛАС В УКРАЇНІ: ПЕРЕДУМОВИ ФОРМУВАННЯ ТА ОЗНАКИ НАЛЕЖНОСТІ ..	49
Олеся Корнус ОСНОВНІ НАПРЯМИ РОЗВИТКУ СФЕРИ ОБСЛУГОВУВАННЯ СУМСЬКОЇ ОБЛАСТІ ЗА РЕЗУЛЬТАТАМИ СОЦІОЛОГІЧНОГО ОПИТУВАННЯ НАСЕЛЕННЯ	54
Ігор Пилипенко СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНИЙ АНАЛІЗ ЕФЕКТИВНОСТІ ВИКОРИСТАННЯ РЕКРЕАЦІЙНОГО ПОТЕНЦІАЛУ РЕГІОНІВ УКРАЇНИ	61
Олег Афанасьєв ЧЛЕНСТВО МІСТ УКРАЇНИ В «ЛІЗІ ІСТОРИЧНИХ МІСТ» ЯК СПОСІБ ЗБІЛЬШЕННЯ ЇХНЬОЇ ТУРИСТИЧНОЇ РЕПРЕЗЕНТАТИВНОСТІ	65
В'ячеслав Тодоров СУЧАСНИЙ СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ ЕТНІЧНОГО ТУРИЗМУ В УКРАЇНСЬКОМУ ПРИДУНАВ'І	71
Валентина Редіна, Володимир Редін, Валентин Лаптєв ІСТОРІЯ СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ ДИТЯЧОГО ТУРИЗМУ І КРАЄЗНАВСТВА НА ХАРКІВЩИНІ	76
Ольга Машкова ПЕРЕВАГИ ВИКОРИСТАННЯ ЗАСОБІВ РОЗМІЩЕННЯ НА ВОДІ ПРИ ПІДГОТОВЦІ УКРАЇНИ ДО ЧЕМПІОНАТУ З ФУТБОЛУ «ЄВРО – 2012»	82
Ірина Мельник СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНІ АСПЕКТИ ВИКОРИСТАННЯ ТРУДОВОГО ПОТЕНЦІАЛУ ЛУГАНСЬКОЇ ОБЛАСТІ	84
Наталія Пашинська СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНА ОЦІНКА ТРАНСПОРТНОГО ПОТЕНЦІАЛУ КИЇВСЬКОЇ ОБЛАСТІ	89

Іван Савчук ЗАГАЛЬНІ ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ ЕКСПОРТНИХ ПОСЛУГ ЗАЛІЗНИЧНОГО ТРАНСПОРТУ В УКРАЇНІ	96
Валентина Олійник ФАКТОРНІЙ НАПРЯМОК ЯК ОДИН З ВАРІАНТІВ ВИЗНАЧЕННЯ ДЕПРЕСИВНОСТІ РЕГІОНІВ УКРАЇНИ	98
Володимир Грицевич, Христина Подвірна ПРОБЛЕМИ МЕДИЧНОЇ ГЕОГРАФІЇ У ПРАЦІ С. ПОДОЛИНСЬКОГО «ЖИТТЯ І ЗДОРОВ'Я ЛЮДЕЙ НА УКРАЇНІ»	104
Андрій Мельник ГІС-ТЕХНОЛОГІЇ ЯК СКЛАДОВА ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПОЗИТИВНОГО ЕКОНОМІЧНОГО ЕФЕКТУ ТА ПІДВИЩЕННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ ДІЯЛЬНОСТІ	109
Валентина Смаль ТЕРИТОРІАЛЬНА КОНЦЕНТРАЦІЯ ЕКОНОМІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ У КРАЇНАХ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ: СУЧАСНИЙ СТАН ТА ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ	112
Тамара Яснюк, Людмила Шабашова МІНЕРАЛЬНО-СИРОВИННИЙ ПОТЕНЦІАЛ КИЇВСЬКОЇ ОБЛАСТІ	118
Владимир Московкин, Бадер Эддин Альхадид, Мария Московкина ТЕХНОЛОГИЧЕСКИЙ ВНЕШНЕТОРГОВЫЙ БЕНЧМАРКИНГ НА ПРИМЕРЕ АРАБСКИХ СТРАН МЕДА И ИХ ПАРТНЕРОВ ИЗ СТРАН СНГ	124
Борис Гуцало, Виктор Доля, Алексей Кирюхин, Александр Кислицин, Григорий Нечаев, Алла Порятуй КОНЦЕПЦІЯ СОЗДАНИЯ ПРИГРАНИЧНОЙ РОССИЙСКО-УКРАИНСКОЙ ИНТЕГРИРОВАННОЙ ЛОГИСТИЧЕСКОЙ СИСТЕМЫ НА 2011 – 2016 ГОДЫ	141
Людмила Немець, Ігор Кучер РЕТРОСПЕКТИВНИЙ АНАЛІЗ ФОРМУВАННЯ МІЖНАРОДНОЇ ТОРГОВЕЛЬНОЇ СИСТЕМИ	150
Олексій Кірюхін, Катерина Полякова ПРІОРИТЕТИ ТРАНСКОРДОННОГО СПІВРОБІТНИЦТВА У СТРАТЕГІЇ СОЦІАЛЬНО- ЕКОНОМІЧНОГО (СТАЛОГО) РОЗВИТКУ ХАРКІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ ДО 2020 РОКУ	155
Юрій Кандиба, Анна Юр'єва ВНУТРІШНЬОРЕГІОНАЛЬНІ ВІДМІННОСТІ РІВНЯ СПЕЦІАЛІЗАЦІЇ ЗЕРНОВОГО ГОСПОДАРСТВА ХАРКІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ	159
Катерина Сегіда, Юлія Заволока СУЧАСНІ ТЕНДЕНЦІЇ СМЕРТНОСТІ НАСЕЛЕННЯ ХАРКІВСЬКОГО РЕГІОНУ	164

Дослідження молодих науковців

Наталія Моштаківа ДО ПИТАННЯ МЕТОДИКИ СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ СФЕРИ КУЛЬТУРИ РЕГІОНУ	170
Галина Краєвська ПРОБЛЕМИ СОЦІАЛЬНОЇ ІНФРАСТРУКТУРИ СІЛЬСЬКИХ ПОСЕЛЕНЬ КИЇВСЬКОЇ ОБЛАСТІ	178
Наталія Горожанкіна ІСТОРИКО-ГЕОГРАФІЧНИЙ АНАЛІЗ СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТКУ СИСТЕМИ ОСВІТИ КАТЕРИНОСЛАВСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ (КІНЕЦЬ ХVІІІ – ПЕРША ПОЛОВИНА ХІХ СТ.)	181
Катерина Сегіда ПЕРЕДУМОВИ ТА ЧИННИКИ ДЕМОГРАФІЧНОГО РОЗВИТКУ РЕГІОНАЛЬНОЇ СОЦІОГЕОСИСТЕМИ	185
Надія Гасєвська РЕГІОНАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ ПОШИРЕННЯ БІДНОСТІ ПРАЦЮЮЧОГО НАСЕЛЕННЯ В УКРАЇНІ	191
Наталія Євтушенко ТУРИСТСЬКО-РЕКРЕАЦІЙНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ЯК ОБ'ЄКТ НАУКОВОГО ВИВЧЕННЯ	195

Сергій Отечко ФУНКЦІОНАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ ТРАНСПОРТНО-ДОРОЖНЬОГО КОМПЛЕКСУ ХАРКІВСЬКОГО РЕГІОНУ	199
Дарья Шиян СУЧАСНІ ОСОБЛИВОСТІ ЕКОНОМІКО-ГЕОГРАФІЧНОГО ПОЛОЖЕННЯ КРИВБАСУ	204
Катерина Ухаль ВПЛИВ РЕГІОНАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ НА ФОРМУВАННЯ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО ПОТЕНЦІАЛУ РЕГІОНУ: СУЧАСНИЙ ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ДОСВІД	211
Рецензії	
Костянтин Мезенцев, Анатолій Мельничук ПРОСТОРОВИЙ ВИМІР САМОІДЕНТИФІКАЦІЇ	216
Хроніка	
Людмила Немець, Анжела Шуканова, Юрій Кандиба ПРОВЕДЕННЯ МІЖНАРОДНОЇ НАУКОВО-ПРАКТИЧНОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ «РЕГІОН – 2010: СТРАТЕГІЯ ОПТИМАЛЬНОГО РОЗВИТКУ» У ХАРКІВСЬКОМУ НАЦІОНАЛЬНОМУ УНІВЕРСИТЕТІ ІМЕНІ В.Н. КАРАЗІНА	219
Наші автори	221
Вимоги до матеріалів, які подаються до «Часопису соціально-економічної географії»	224

Горизонти науки

УДК 911.3

Ярослав Олійник, Сергій Запотоцький

КОНКУРЕНТОСПРОМОЖНІСТЬ РЕГІОНУ: СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ ВИВЧЕННЯ

Охарактеризовано науковий аспект вивчення регіональної конкурентоспроможності. Розкрито основні сучасні підходи до формування конкурентних переваг регіону. Визначено зміст та механізм формування конкурентоздатності території з позицій суспільної географії.

Ключові слова: конкурентоздатність, регіон, конкурентні переваги.

Ярослав Олійник, Сергей Запотоцкий. КОНКУРЕНТОСПОСОБНОСТЬ РЕГИОНА: ОБЩЕСТВЕННО-ГЕОГРАФИЧЕСКИЙ АСПЕКТ ИЗУЧЕНИЯ. Охарактеризован научный аспект изучения региональной конкурентоспособности. Раскрыты основные современные подходы к формированию конкурентных преимуществ региона. Определено содержание и механизм формирования конкурентоспособности территории с позиций общественной географии.

Ключевые слова: конкурентоспособность, регион, конкурентные преимущества.

Yaroslav Oliynyk, Sergey Zapototskiy. REGION'S COMPETITIVENESS: PUBLIC-GEOGRAPHICAL ASPECT OF STUDYING. The scientific aspect of studying of regional competitiveness has been described. The main modern approaches have been exposed to forming of competitive advantages of the region. The forming maintenance and mechanism of competitiveness of territory have been shown using positions of public geography.

Keywords: competitiveness, region, competitive advantages.

Актуальність теми. Нерівномірність регіонального розвитку і рівня життя населення створює передумови для соціальної напруги в суспільстві, загрожує територіальній цілісності країни, стримує динаміку соціально-економічних показників, уповільнює ринкові перетворення та знижує їх ефективність. Нині головними недоліками регіонального розвитку є міжрегіональні диспропорції, що проявились у несприятливій демографічній ситуації, великій різниці в економічному розвитку регіонів (областей), низькому рівні розвитку транспортної (щільності залізниць і засобів зв'язку), ринкової інфраструктури, низькому рівні розвитку і структури житлово-комунального господарства, у стані навколишнього середовища тощо.

Така ситуація вимагає в організаційному відношенні комплексного підходу до управління регіональним розвитком. Регіональне управління повинно доповнюватись стратегічним аспектом – системою концептуальних положень для розв'язання великих територіальних проблем, найбільш ефективні напрямки розвитку регіональних систем. Дійовим засобом забезпечення ефективного регіонального розвитку може стати стратегія міжрегіональної конкуренції, в основі якої повинна лежати необхідність формування таких конкурентних переваг регіону, котрі в перспективі забезпечуватимуть покращення життєвого рівня населення. Формування механізму підвищення конкурентоспроможності регіону має стати найважливішим пріоритетом державної регіональної політики. Це зумовлює необхідність наукового вивчення питань,

пов'язаних із формуванням механізму підвищення конкурентоспроможності регіонів держави на основі існуючих фундаментальних досліджень та синтезу вітчизняного і світового досвіду.

Аналіз наукових досліджень. Окремі елементи механізму підвищення конкурентоспроможності регіонів держави висвітлені у працях таких вчених як Г. Азоєв, Л. Антонюк, В. Базилевич, П. Беленький, Є. Бойко, З. Борисенко, П. Бубенко, В. Василенко, В. Геєць, Б. Данилишин, М. Долішній, С. Дорогунцов, З. Герасимчук, Я. Жаліло, В. Зазарченко, С. Злупко, Б. Кваснюк, М. Козоріз, А. Костусев, Н. Мікула, В. Мунтіян, С. Пирожков, С. Писаренко, Л. Семів, В. Сенчагов, Д. Стеченко, А. Сухоруков, О. Шнипко, Ф. Фатхутдінов, А. Юданов та інші.

Суспільні географи в своїх працях, досліджуючи ефективність регіонального господарства, фактично торкаються питань забезпечення конкурентоздатності регіону. Значний доробок в цьому напрямі сконцентрували Г. Болабанов, А. Голіков, І. Гукалова, П. Луцишин, К. Мезенцев, Я. Олійник, Г. Підгрушний, М. Пістун, А. Степаненко, С. Сонько, П. Сухий та інші.

Проте ряд проблем, що стосується змістовної суспільно-географічної характеристики конкурентоспроможності регіону, механізму формування конкурентного середовища регіонів держави залишаються невирішеними, що зумовлює необхідність подальших поглиблених до-

сліджень.

Виклад основного матеріалу. Майже двадцятирічний досвід розвитку ринку в Україні свідчить, що переважна частина регіональних структур різних рівнів все ще не готові до роботи в конкурентному середовищі. Тому є безліч причин:

- спадщина колишньої економічної системи (адміністративно-командний характер управління, сформовані економічні структури, система усталених зв'язків, що характеризують пріоритетний розвиток виробничих галузей, включаючи пріоритети металургії, хімічного комплексу, важкого машинобудування, централізоване планування та розподіл ресурсів тощо);
- відсутність належної зацікавленості та обмежена увага в даний час до розвитку конкуренції і конкурентоспроможності регіонів з боку регіональних органів влади;
- складна соціальна ситуація (значна диференціація суспільства за доходами, все ще висока частка «тіньового» сектора економіки, а відповідно, незахищеність його працівників, і, як наслідок, низький рівень добробуту і якості життя людей);
- брак сучасних професійних управлінців як в бізнесі, так і у владних структурах.

Зрозуміло, що вкрай незначний досвід функціонування вітчизняної економіки в умовах, наближених до ринкових, відсутність державної регіональної політики, приниження ролі і впливу регіональних органів влади в економічних процесах не дозволили накопичити достатню кількість достовірної інформації, що дозволяє прийти до єдиної думки щодо конкурентних переваг як національної, так і регіональної економіки.

Досвід зарубіжних країн свідчить про необхідність актуалізації унікальних конкурентних переваг, вироблення власного стратегічного бачення в кожному регіоні України, створення і реалізації механізму управління конкурентоспроможністю регіону.

У вітчизняних та зарубіжних дослідженнях і публікаціях останніх років проблема регіональної конкурентоспроможності стає все більш значущою. Конкуренція між країнами і регіонами за інвестиції і розміщення найперспективніших видів діяльності на своїй території виходить на глобальний рівень. При цьому очевидно, що унікальні конкурентні переваги, які дозволяють конкурувати в глобальному масштабі, формуються не на національному рівні, а на рівні конкретних видів бізнесу, що функціонують на території регіонів. Це говорить про необхідність визначення ролі і місця регіону в господарському просторі держави, його потен-

ційних можливостей і перспектив розвитку. Щоб розв'язати дану проблему, нам представляється доцільним розгляд даної категорії з позицій суспільної географії, оскільки регіональна конкурентоздатність має чітко виражений територіальний характер.

Конкурентоспроможність регіону як напрям регіонального розвитку було виділено в документах ОЕСР в 1994 р., цей же період — початок 90-х рр. - можна вважати початком формування наукового напрямку, що аналізує конкурентоспроможність регіону. Причини виникнення цього напрямку пов'язані з розвитком процесів міжрегіональної і глобальної конкуренції. З регіональних рапортів ЄС за 1994 і 1996 рр. витікає, що одна з основних причин нерівномірного регіонального розвитку Європи — це відмінності в продуктивності і конкурентоспроможності економіки регіонів і для відповідного функціонування і освоєння можливостей регіонів необхідно справитися з «пресингом конкуренції і ринкових сил». Цей порівняно новий підхід до побудови основ конкурентоспроможності національного господарства включив як складовий елемент не лише конкурентоспроможність підприємств, як це було в більш ранніх підходах, але і конкурентоспроможність регіонів.

Спеціальних видань, присвячених конкурентоспроможності регіону, порівняно небагато. Питання регіональної конкурентоспроможності розглядаються в роботі Е. Малески [12], в матеріалах конференції регіоналістів в Токіо 1996 р. Відносно активно питання регіональної конкурентоспроможності вивчались польськими вченими, що пов'язано з необхідністю входження Польщі в ЄС. Книга за редакцією Р. Доманського так і називається «Конкурентоспроможність регіонів в польській і європейській перспективі». Питання конкурентоспроможності регіонів широко обговорюється в Канаді.

Вивчення зарубіжних джерел формування конкурентоздатності територій дозволяє виділити дві крайні позиції, займані видатними теоретиками сучасної економічної і управлінської науки — П.Кругманом і М.Портером. Позиція П.Кругмана відносно конкурентоспроможності країни (регіону) та її конкурентних переваг заснована на класичній теорії порівняльних переваг. Ця концепція зводить конкурентоспроможність країни (регіону) до відносної продуктивності чинників, що використовуються, що відображаються в стані торговельного балансу, валютного курсу, відносних цінах і, зрештою, позначається на добробуті території [10].

Інший підхід до конкурентоспроможності країни і регіону міститься в роботах М. Порте-

ра. Застосовуючи створену ним теорію корпоративної стратегії до національного рівня, автор доводить, що переваги (а відповідно і конкурентоспроможність) країни виникають не з інтенсивності використання галузю специфічних чинників, а вони є результатом зусиль, зроблених на рівні фірми (рукотворних) для розвитку нового продукту тобто інновацій в широкому значенні. Згідно правила «ромба конкурентоспроможності» М. Портера, інновації можуть виникнути в будь-якій галузі, в якій існують умови, що спрямовують стимулюючі інноваційні зусилля. Ці умови створюються чотирма елементами: 1) умовами для чинників; 2) умовами для попиту; 3) взаємозв'язаними і підтримуючими галузями; 4) формуванням фірмової стратегії, і конкуренція. Більше того, сприятливі умови призводять до конкурентних переваг, якщо фірма в змозі розробити необхідну стратегію. Як і всі елементи ромба, стратегії також мають характеристики, особливі для кожної країни (регіону). Конкурентний потенціал будь-якої еконо-

мічної системи складається з інноваційних умов і сформованих стратегій.

Країни повинні переміщатися від базових або простих чинників (природних ресурсів, дешевої некваліфікованої робочої сили) до більш складних (інновації і виробнича інфраструктура) разом із зміною корпоративної стратегії. Створювати сприятливі умови для цього процесу повинне державне регулювання.

Критично оцінюючи названі позиції і чинники національної конкурентоспроможності, він вважає, що «єдино розумна концепція конкурентоспроможності на національному рівні - це продуктивність». Саме це головний показник, що визначає високий і постійно зростаючий рівень життя громадян країни. Звідси він робить висновок про некоректність поняття «національна конкурентоспроможність», оскільки її можна сформувати і оцінити, лише зосередившись на певних галузях і сегментах галузі, а не на економіці в цілому (рис 1).

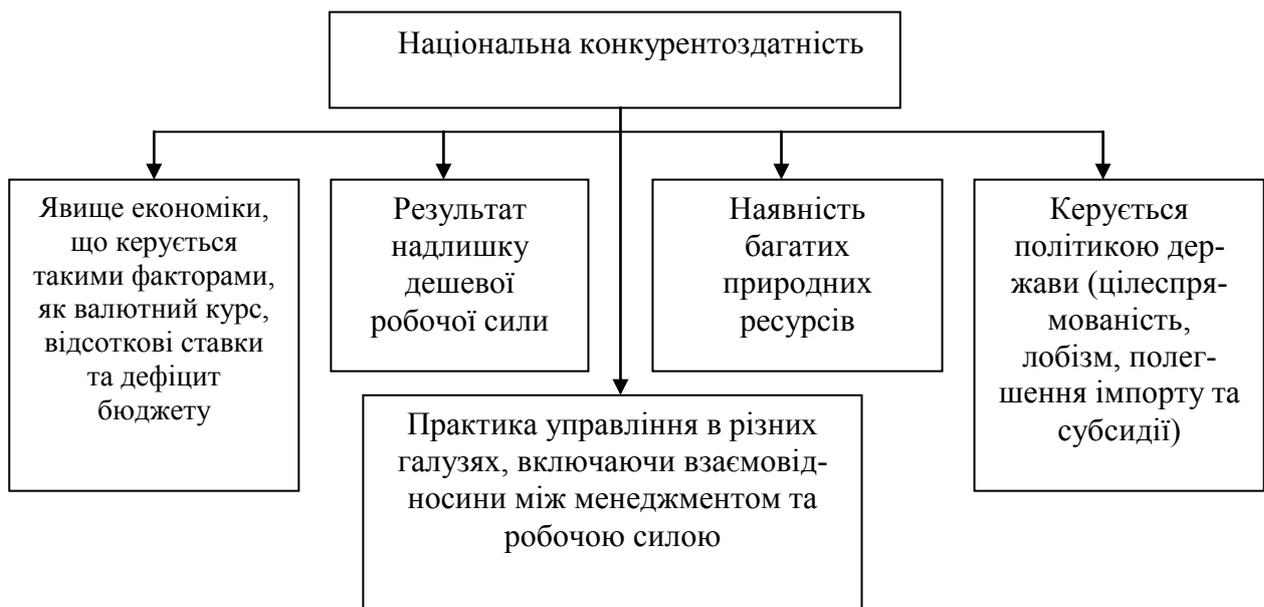

Рис. 1. Конкурентоспроможність в різних аспектах дослідження (за М. Портером)

Надаючи велике значення місцеположенню в підвищенні конкурентоспроможності, М. Портер розвиває концепцію регіональних кластерів – сконцентрованих за географічною ознакою груп взаємозв'язаних підприємств і пов'язаних з ними організацій, що конкурують один з одним, але що ведуть спільну роботу і взаємодоповнюють один одного. Головна перевага кластерів - інтенсифікація інноваційної діяльності, що в найбільшій мірі виявляється в розвитку високотехнологічних виробництв. М.Портер приходить до висновку, що найважливіші конкурентні переваги в глобальній економіці часто

виростають з місцезнаходження кластера [6].

В Україні конкурентоспроможність економіки має значну регіональну специфіку. Перш за все, це впливає зі значної різноманітності регіонів за рівнем їх спеціалізації, поєднанні конкурентних переваг і недоліків, рівнях економічного розвитку. Відмінності регіонів України за величиною валового регіонального продукту досягають 27 разів; ВРП на душу населення - 7 разів. При цьому вище середнього рівня розвитку знаходяться лише 9 регіонів, нижче середнього - 18 з 27 регіонів України.

Слід зазначити, що спостерігаються знач-

ні регіональні диспропорції в обсягах інвестицій в основний капітал. Якщо частка семи областей та м. Києва з найбільшими обсягами залучених інвестицій в 1990 р. становила 52% від загальної величини, то у 2009 р. на Дніпропетровську, Донецьку, Запорізьку, Київську, Луганську, Одеську, Харківську області та м. Київ припадало уже близько 2/3 всіх інвестицій. Зокрема інвестиції в основний капітал у м. Києві є більшими за обсяги інвестицій у Чернівецькій області більш як в 10 разів, для обласного рівня максимальне та мінімальне значення обсягів інвестицій в основний капітал характеризується різницею у 7 разів (для Полтавської та Чернівецької областей).

Подібна ситуація характерна і для прямих іноземних інвестицій, які в основному надходять у Східні регіони держави, Придніпров'я та м. Київ.

Різко відрізняється конкурентоспроможність регіонів і з погляду структури виробництва, експортного потенціалу, забезпеченості інфраструктурою та інших чинників. В рази зростає міжрегіональна конкуренція за рівнем інвестицій (особливо крупних компаній), за кваліфікованими кадрами, за розподілом держзамовлень і трансфертів з державного бюджету. Посилюється вплив світових ринків на регіональну конкурентоспроможність, особливо зі вступом України у ВТО.

Отже, конкурентна боротьба між українськими регіонами має місце, хоча протікає в інших формах і спричиняє за собою дещо інші наслідки, ніж на мікро та макрорівні. Дійсно, представники регіональної влади ведуть боротьбу на регіональному рівні за надання регіону більш сприятливих економічних умов в порівнянні з іншими, відстоюють інтереси крупних структуроформуючих підприємств регіону, шукають можливість для самостійного налагодження міжнародних зв'язків, намагаються адміністративними заходами захистити місцевого виробника тощо.

В сучасній науковій літературі є ряд думок з приводу визначення конкурентних переваг регіону.

Так, П.Луцишин та Б.Клімчук зазначають, що конкурентними перевагами регіону є вигідне географічне положення території, рівень розвитку зовнішньоекономічних зв'язків, науково-технічного прогресу тощо.

Д.Стеченко вважає, що до основних конкурентних переваг окремих регіонів можна віднести наявні запаси окремих мінеральних і паливних ресурсів, значні масштаби нагромадження основних виробничих фондів у промисловості, використання передових технологій в

окремих виробництвах у промисловості, відповідні геополітичні умови для розвитку міжнародних торговельно-економічних зв'язків, наявність висококваліфікованої робочої сили і навчальних закладів для її підготовки, агроекономічні можливості для нарощування у перспективі виробництва продуктів сільського господарства і товарів народного споживання, великий академічний науковий потенціал з розгалуженою мережею науково-дослідних організацій.

П.Беленький та Р.Фатхутдінова вбачають конкурентоспроможність країни, в яку входить регіон, його природно-кліматичними, географічними, екологічними, соціально-економічними параметрами; підприємницькою та інноваційною активністю в регіоні; рівнем відповідності (відставання або випередження) параметрів інфраструктури регіону міжнародним нормативам; рівень міжнародної інтеграції і кооперації регіону. Зокрема вони розглядають конкурентні переваги в якості ресурсів, підприємницької та інноваційної активності в регіоні та міжнародної інтеграції [1, 9].

Ряд відомих науковців, таких як А.Гальчинський, В.Геєць., А.Кінах, В.Семиноженко вважають, що конкурентних переваг можна досягти за рахунок науково-технічного прогресу та інновацій [3].

Провідні фахівці, такі як В.Василенко, О.Агафоненко, В.Будяков. виділяють наступні конкурентні переваги: природні ресурси, що розміщені на території, економічний рівень регіону, рівень життя і рівень доходів населення, рівень розвитку соціальної інфраструктури, рівень технічного розвитку суб'єктів господарювання на конкурентній території [9].

Найбільш вдало у своїх дослідженнях описали конкурентні переваги Б.Кваснюк, Л.Ковальська та ін., які виділили чотири групи факторів щодо їх формування [4, 5].

До першої групи належать фактори історичної обумовленості гео економічної ролі, яку той чи інший регіон відіграє у територіальному поділі праці.

Друга група факторів пов'язана з характером і територіальним розміщенням ресурсів, які є в наявності у тому чи іншому регіоні.

Третя група факторів – це фактори, що характеризують рівень розвитку виробничої і соціальної інфраструктур регіону як мікросередовища для базування підприємств, параметри яких мають відповідати стратегічним цілям економічного розвитку регіону.

Четверта група – фактори, що характеризують механізми регулювання регіонального розвитку та можливості органів управління щодо такого регулювання.

Узагальнюючи розглянуті вище та інші підходи, конкурентними перевагами регіону є географічне положення на наявність природних ресурсів території, людські ресурси, інноваційні ресурси, фінансові ресурси та інфраструктура регіону (рис.2).

Головною конкурентною перевагою регіону, на наш погляд, є населення, оскільки саме люди реалізують свої економічні інтереси і задовольняють потреби. Як успіхи підприємства в конкурентній боротьбі, так і положення регіональної влади багато в чому визначаються тією соціально-політичною обстановкою, яка складається в регіоні. В зв'язку з цим представляється доцільним при визначенні конкурентоспроможності регіону враховувати критерії, що характе-

ризують рівень і якість життя населення. Тим більше, що подібний підхід широко поширений в світовій практиці. Наприклад, країни ОЕСР визначають конкурентоспроможність як «здатність компаній, галузей, регіонів і націй забезпечувати порівняно високий рівень доходів і заробітної платні, залишаючись відкритими для міжнародної конкуренції. Безумовно, що рівень життя населення нерозривно пов'язаний з ефективністю функціонування економіки регіону, активною і професійною діяльністю регіональної влади для створення комфортних умов для життя і розвитку людини і бізнесу, інших інституційних структур, що виражають інтереси громадян.

Рис. 2. Конкурентні переваги регіону

Безумовно, що рівень життя населення безпосередньо пов'язаний з ефективністю функціонування економіки регіону, активною і професійною діяльністю регіональної влади по створенню комфортних умов для життя і розвитку людини і бізнесу, інших інституційних структур, що виражають інтереси громадян. Потенціал регіону реалізується в результаті функціонування регіонального ринку, що залучає до відтворювального процесу всі наявні в регіоні та за його межами ресурси, ефективного їх використання.

Традиційною є точка зору, згідно якої соціально-економічний розвиток регіону відбува-

ється, за умови, що суб'єкти регіональної системи виконують покладені на них функції:

- бізнес реалізує економічну функцію отримання прибутку за допомогою випуску продукції, що користується платоспроможним попитом;
- головна функція влади полягає у виконанні державних повноважень;
- населення розглядається, перш за все, як трудові ресурси для забезпечення функціонування бізнесу; а непрацююча частина населення - як об'єкт соціального захисту і забезпечення з боку держави.

Конкурентоспроможність регіону припус-

кає згладжування соціальних суперечностей регіональних відносин: і у сфері бізнесу між окремими фірмами, і усередині бізнес-одиниць - між адміністрацією і працівниками. Це партнерство відображає той факт, що у регіональній владі і бізнесу чимало спільних інтересів, і вони істотно переважають ті питання, по яких у них немає згоди. Зміст цієї категорії припускає наявність такої характеристики взаємостосунків між суб'єктами регіональної системи, як партнерство в різних формах сумісної їх участі у виробленні і реалізації рішень різного рівня (від проектування програм, довгострокових планів регіонального розвитку до розробки і реалізації конкретних договорів і угод). Передумовами цього служать розвиток ринкових відносин, створення багатоукладної економіки, поява, розширення і зміцнення шару підприємців і власників, а також такі загальносвітові тенденції, як глобалізація, розвиток економіки, заснованої на знаннях, поява принципова нових технологій, розвиток інформаційних технологій і комунікацій. Задача влади - формування партнерського середовища.

Отже «конкурентоспроможність регіону» у вузькому (традиційному) розумінні це ринкова категорія, що розглядається як боротьба за ринки збуту, ресурси тощо.

Суспільна географія розглядає конкурентоздатність регіону в більш широкому ж розумінні, де вона стає надринковою категорією, коли стратегічний розвиток регіону розглядається як абсолютно вільна відкрита система. За таких умов функції держави досить багатоманітні, але можуть бути зведені до трьох основних:

- 1) перерозподіл суспільного продукту;
- 2) державне регулювання на основі втручання в ринкові механізми, від компетенції та вмінь якого залежить конкурентоспроможність регіону, тобто створення в регіоні умов для життя і ведення бізнесу;
- 3) згладжування «провалів» при неефективності реалізації попередньої функції або для депресивних регіонів за допомогою субсидій і субвенцій.

Кожна функція несе в собі надринкову складову. Вирішуючи задачі розвитку, влада має досягти ефективності в умовах обмеженості ресурсів. Стратегічне завдання регіонального розвитку - створення сприятливого клімату для розвитку бізнесу і життя людей.

Звідси можна говорити про подвійний характер конкурентоспроможності регіону. Регіон як елемент ринкової системи і ринкових відносин, де діють ринкові механізми, і як надринкова система. Відмінності ринкової і неринкової держави криються в ступені і механізмах коор-

динації економічних відносин і дій суб'єктів. Виходячи з цього у кожного з них - свої пріоритети.

Для виробництва - це створення умов для розвитку галузей, що забезпечують максимальну ефективність виробництва на основі кооперації та скорочення витрат. Це може бути реалізовано через сприяння влади в організації різноманітних ефективних форм територіальної організації виробництва.

Для населення - це сприятливі умови для роботи і життя.

Для влади - це можливість проектувати і максимально використовувати складову партнерських відносин при реалізації стратегії регіонального розвитку

Синтезуючим та стимулюючим елементом ефективного використання конкурентних переваг є регіональна політика та ефективна стратегія регіонального розвитку. Звідси витікає необхідність і значення регіональної політики в Україні, яка повинна займатись розробленням і реалізацією державних заходів зі стійкого і збалансованого соціально-економічного розвитку територій, створення сприятливих передумов для функціонування господарських об'єктів, а також належних соціально-економічних умов для політики життєдіяльності населення. Тобто головна мета державної регіональної політики полягає в поліпшенні якості життя людей незалежно від місця проживання шляхом забезпечення територіально-цілісного та збалансованого розвитку країни, інтеграції регіонів та максимального використання їх потенціалу. В цьому ключі конкурентоздатність передбачає не просто перерозподіл ресурсів між «багатими та бідними» регіонами, а необхідність найбільш ефективно використовувати власний потенціал, та створювати для цього найбільш сприятливі умови.

Підвищення конкурентоспроможності регіону має стати найважливішим пріоритетом державної регіональної політики, формування сприятливого внутрішньорегіонального та між-регіонального конкурентного середовища. Це потребує, з одного боку, формування, а з іншого, - врахування конкурентного середовища із визначенням особливостей регіональної, і, відповідно, національної економіки, умов виробництва і факторів, які можуть сприяти ефективній конкуренції.

Регіон як своєрідна соціально-економічна система повинен посідати належне місце в конкурентній боротьбі країни та забезпеченні її сталого розвитку, оскільки його конкурентоспроможність визначається не лише наявністю внутрішніх ресурсів та переваг, але й здатністю

їх реалізувати у зовнішньому середовищі.

Отже, за суспільно-географічним змістом, якнайповнішим буде визначення конкурентоспроможності регіону, що включає такі основні аспекти:

- необхідність досягнення високого рівня життя населення (конкурентоспроможність на ринку праці або конкурентоспроможність, що забезпечується населенням);
- ефективність функціонування господарського комплексу регіону (конкурентоспроможність на ринку товарів або конкурентоспроможність, забезпечувана виробництвом);
- інвестиційна привабливість регіону (конкурентоспроможність на ринку капіталу або конкурентоспроможність фінансів);
- ефективність механізму управління регіоном (конкурентоспроможність інфраструктури розвитку бізнесу, забезпечувана органами влади);
- комфортність проживання населення, забезпечувана органами влади.

Тому, на наш погляд, під **конкурентоспроможністю регіону** з позицій суспільної географії слід розуміти здатність регіону забезпечувати високий рівень та якість життя його населенню й доходу власникам капіталу, ефективно використовувати господарський потенціал регіону для забезпечення сталого соціально-економічного розвитку.

Конкурентоспроможність регіону визна-

чає його роль і місце в господарському просторі країни, що характеризує конкурентоспроможність регіональної влади. Загальновідомо, що інститути влади відіграють важливу роль в досягненні конкурентоспроможності і успішності країни в цілому і її окремих регіонів, оскільки своїми діями вони можуть детермінувати чинники конкурентоспроможності і формувати конкурентні переваги регіону.

Основними засобами підвищення конкурентоздатності території з позицій суспільної географії можуть бути:

- найбільш ефективне використання потенціалу території;
- комплексний розвиток території на основі ефективної спеціалізації;
- концентрація на території виробництва продукції та послуг високої якості;
- високий інтелектуальний потенціал території (рівень освіченості, розвиток об'єктів соціальної інфраструктури, комунікацій тощо);
- наявність значної інвестиційно-інноваційної складової територіального розвитку, реструктуризація економічної бази, створення умов для диверсифікації виробництва послуг;
- розвиток бізнесового середовища, підтримка малого та середнього бізнесу;
- розвиток об'єктів інформаційної інфраструктури;
- розвиток розселенської мережі території.

Список використаних джерел:

1. Беленький П.Ю. Конкурентність на транскордонних ринках / Беленький П.Ю., Мікула Н.А., Матвеев Є.Е. – Львів: ІРД НАНУ, 2005. – 214 с.
2. Гранберг Г. Региональный аспект экономической конкурентоспособности / Гранберг Г. // Конкурентоспособность и модернизация экономики: в двух томах; отв.ред. Е.Г.Ясин. – Москва.: Изд.дом ГУ ВШЭ. - 2004. - Т.2. - 480с.
3. Інноваційна стратегія українських реформ / [Гальчинський А.С., Гесць В.М., Кінах А.К., Семиноженко В.П.] – К.: Знання України, 2004. – 338с.
4. Ковальська Л.Л. Сутність поняття конкурентоспроможності в трансформаційний період / Ковальська Л.Л. // Економічні науки: [зб. наук. праць]. – Луцьк.: ЛДТУ, 2005. - Вип. 2(5). – С.158 - 163. – (Серія „Регіональна економіка”).
5. Конкурентоспроможність національної економіки / [за ред. д-ра екон.наук Б.С.Кваснюка]. – К.: Фенікс, 2005. – 582 с.
6. Портер М. Е. Конкурентная стратегия: Методика анализа отраслей и конкурентов / Пер. с англ. - М.: Альпина Бизнес Букс, 2005. - С.97.
7. Пістун М.Д., Мельничук А.Л. Сучасні проблеми регіонального розвитку: навч. посібник / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. — К.: ВПЦ "Київський ун-т", 2009. — 200с.
8. Стеченко Д.М. Розміщення продуктивних сил і регіоналістика: навч.посіб. / Стеченко Д.М. – К.: Вікар, 2001. – 377 с.
9. Фатхутдінов Р.А. Управление конкурентоспособностью организации / Фатхутдінов Р.А. – М. Эксмо, 2004. - 544с.
10. Krugman P. Competitiveness: a Dangerous obsession // In: Competitiveness. An International Economics Reader. — N.Y: Foreign Affairs, 1994
11. Regional Cohesion and Competition in the Age of Globalization. Ed. by H. Kohno, P. Nikamp, J. Poot. L., Edward Elgar Publishing, 2001. - 407 p.
12. Malecki, E.J. Technology and Economic Development... Op.cit. - P. 130.

УДК 911.3.30

Микола Барановський

ТИПІЗАЦІЯ СІЛЬСЬКИХ ДЕПРЕСИВНИХ РАЙОНІВ УКРАЇНИ: МЕТОДИЧНІ ПІДХОДИ, КОНКРЕТНІ РЕЗУЛЬТАТИ

Проаналізовано існуючі підходи до делімітації депресивних територій, здійснено критичний огляд нормативно-законодавчої бази України щодо виокремлення різних типів депресивних регіонів, обґрунтовано методичні підходи до визначення інтегрального показника розвитку сільських районів, здійснено делімітацію сільських депресивних територій на рівні адміністративних районів України, проведено типізацію сільських депресивних районів України, здійснено їх стислу характеристику.

Ключові слова: типізація, сільські депресивні території, критеріальні межі депресивності

Николай Барановский. ТИПИЗАЦИЯ СЕЛЬСКИХ ДЕПРЕССИВНЫХ РАЙОНОВ УКРАИНЫ: МЕТОДИЧЕСКИЕ ПОДХОДЫ, КОНКРЕТНЫЕ РЕЗУЛЬТАТЫ. Проанализированы существующие подходы к делимитации депрессивных территорий, осуществлен критический обзор нормативно-законодательной базы Украины относительно выделения разных типов депрессивных регионов, обосновано методические подходы к определению интегрального показателя развития сельских районов, проведено делимитацию сельских депрессивных территорий на уровне административных районов Украины, осуществлено типизацию сельских депрессивных районов Украины, произведена их короткая характеристика.

Ключевые слова: типизация, сельские депрессивные территории, критеріальні межі депресивності.

Mikola Baranovsky. TYPIFICATION OF THE RURAL DEPRESSED DISTRICTS OF UKRAINE: METHODOICAL APPROACHES, EXACT RESULTS. The existing approaches to the delimitation of the depressed territories were analysed, the critical review of the normative base of Ukraine concerning defining different types of the depressed regions was done, the methodical approaches to determination of the integral index of the rural areas' development was grounded, the delimitation of the rural depressed territories on the level of Ukraine's administrative districts was completed, the typification of the rural depressed areas of Ukraine was accomplished, their short description was given.

Key words: typification, rural depressed territories, criterial boundaries of repressiveness.

Актуальність дослідження. Проблеми регіонального розвитку є традиційним об'єктом дослідження суспільної географії. У пострадянський період у суспільно-політичному та економічному розвитку України сталися значні зміни, які потребують наукового дослідження та узагальнення. До числа відносно нових об'єктів вивчення суспільних географів відносяться й депресивні території. У середині 2000-х років в Україні прийнято низку законодавчих актів, розроблено кілька методик, якими визначені перелік показників, механізми та процедура виокремлення депресивних територій, заходи стимулювання їх розвитку тощо. Втім уже перші спроби їх використання показали недосконалість нормативної бази. Попри надзвичайну актуальність проблематики депресивності регіонів, її дослідження лише розгортаються. На особливу увагу заслуговують сільські депресивні території, оскільки деградація сільських поселень та сільського соціуму йде настільки швидкими темпами, має такий негативний тренд розвитку, що загрожує суспільству не лише втраченою багатьох традиційних функцій села, а й зникненням селянства як носія культури та ідентичності української нації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика депресивності окремих територій, у т.ч. і питання їх типізації розглядається науковцями здебільшого у контексті вивчення процесів розміщення продуктивних сил і регіональної політики. Йдеться насамперед про роботи З. Варналія, З. Герасимчук, О. Гранберга, М. Долішнього, Ф. Заставного, В. Коломийчука,

В. Куйбіди, М. Пістуна, С. Романюка, О. Топчієва, В. Чужикова та інших. У роботах зазначених авторів питання типізації проблемних територій розкриваються на загальному, науково-теоретичному рівні. Наприклад З. Герасимчук виділяє економічно-, соціально- та екологічно проблемні регіони [3], В. Коломийчук – райони, які сформувалися внаслідок аварії на ЧАЕС, гірські райони тощо [5]. Питання типізації депресивних територій розглянуті також автором даної статті у дослідженні [1]. Наукові праці, де були б запропоновані варіанти типізації саме сільських депресивних територій відсутні, що визначається мінімум двома обставинами: 1) слабким рівнем їх вивченості у суспільній географії та регіоналістиці; 2) відсутністю офіційного переліку сільських депресивних територій. Водночас проблема делімітації та типізації депресивних територій є актуальним науково-прикладним завданням, оскільки заходи стимулювання їх розвитку доцільно розробляти не для кожної із них, а для регіонів з подібними проблемами розвитку.

Головним завданням даної статті є аналіз існуючих підходів до делімітації депресивних територій та проведення типізації сільських депресивних районів України.

Виклад основного матеріалу. В Україні досі відсутні єдині підходи до типізації депресивних територій. Законом України “Про внесення змін до Закону України “Про стимулювання розвитку регіонів” передбачено виділення

чотирьох різновидів депресивних територій – регіонів, промислових і сільських районів, міст обласного підпорядкування. Відповідно до змін, які були внесені до Закону України “Про стимулювання розвитку регіонів” 2009 р., Кабінетом Міністрів України (відповідальний виконавець – Міністерство економіки) було прийнято новий “Порядок здійснення моніторингу соціально-економічних показників розвитку регіонів, районів та міст обласного, республіканського в АР Крим значення для визнання територій депресивними” (№235 від 02.03.2010 р.) [6]. Норми зазначеної постанови є черговим кроком уперед у розробці чіткого механізму делімітації депресивних територій. На відміну від аналогічного “Порядку ... визнання територій депресивними” (Постанова КМ України №860 від 24.06.2006 р.), використання якого не дозволило здійснити делімітацію депресивних територій через суттєві вади нормативного характеру [2, с. 60], у новому документі виписані критеріальні межі депресивності. Зокрема в у ньому зазначається, що граничні рівні відхилення визначаються з урахуванням досвіду країн-членів ЄС як коефіцієнти, що відображають різницю стандартного відхилення показників від їх середнього і встановлюються в розрізі 0,75 для нижчих та 1,25 для вищих характеристик показників розвитку територій відповідних груп [4, с. 7]. Водночас і нова редакція Закону України “Про стимулювання розвитку регіонів”, і новий “Порядок ... визнання територій депресивними” продовжують містити змістовні вади методичного характеру, які не дозволяють здійснити об’єктивну делімітацію депресивних територій різного типу. Йдеться насамперед про норму, коли депресивною може визнаватися лише та територія, яка відповідає всім критеріям депресивності одночасно. Подолати зазначену ваду у методиці визначення депресивних територій можна шляхом обрахунку інтегрального показника розвитку сільських районів. Є різні підходи до його визначення, проте на нашу думку, найбільш ефективною є така формула його обчислення:

$$R = \left(\sum_i^n \frac{X_{\max} - X_i}{X_{\max} - X_{\min}} \right) + \left(\sum_i^n \frac{X_i - X_{\min}}{X_{\max} - X_{\min}} \right), \text{ де } R$$

– інтегральний показник розвитку території, $X_{\min}$ та $X_{\max}$ - відповідно мінімальне та максимальне значення вихідних показників. Перша частина формули використовується для показників-стимуляторів, друга – показників-дестимуляторів.

Окрім описаних вище проблемних питань законодавчо-нормативного характеру, дискусійними є також методичні підходи до визна-

чення промислових і сільських районів, а також критеріальних меж депресивності. Вище вже йшлося про граничні рівні відхилення соціально-економічних показників, на основі яких визначаються депресивні території. Попри посилання на досвід ЄС, яким послуговувалися фахівці Міністерства економіки України при розробці нового “Порядку ... визнання територій депресивними”, варто зауважити, що ці критеріальні межі використовуються в європейських країнах для регіонів рівнів NUTS-I – NUTS-II (регіони з населення від 800 тис. до 7 млн. осіб) і стосуються душевого показника валового регіонального продукту. Цей критерій можна використовувати в Україні для визначення депресивних регіонів (областей). На більш низьких ієрархічних рівнях використовуються різні критерії депресивності. Наприклад в Угорщині стагнаційними вважаються ті території (регіони), де більшість індикаторів їх соціально-економічного розвитку є нижчими за рівень сільських територій на 10%, відсталими – на 15% [7, с. 55].

Наукові дослідження, проведені автором статті на основі використання світового та вітчизняного досвіду визначення критеріальних меж депресивності, а також формульного підходу, розробленого З. Герасимчук [3], дали підстави віднести до категорії сільських депресивних ті райони України, де інтегральний показник їх соціально-економічного розвитку відхиляється від пересічної для країни величини більш як на 10%.

З урахуванням вищезазначених підходів нами було сформовано матрицю вихідних даних (19 показників) у розрізі 490 адміністративних районів України та розраховано інтегральний показник розвитку кожного із них. Застосування критеріальних меж дало підстави віднести до категорії депресивних 190 сільських районів України. Вони виявилися досить неоднорідними насамперед за причинами їх формування, а тому потребують більш поглибленого аналізу.

Класичним методом групування суспільно-географічних об’єктів є кластерний аналіз. Ураховуючи значну подібність районів за показниками депресивності, яка була забезпечена процедурами попереднього відбору, нами було виокремлено три групи (кластери) районів: 1) райони демографічної та поселенської кризи; 2) периферійні райони з переважно складною демографічною ситуацією та високим рівнем безробіття; 3) райони з низьким рівнем господарсько-фінансового та соціального розвитку (рис. 1). До складу першого кластеру увійшло 59 адміністративних районів, які зосереджені переважно у північно-східній частині країни.

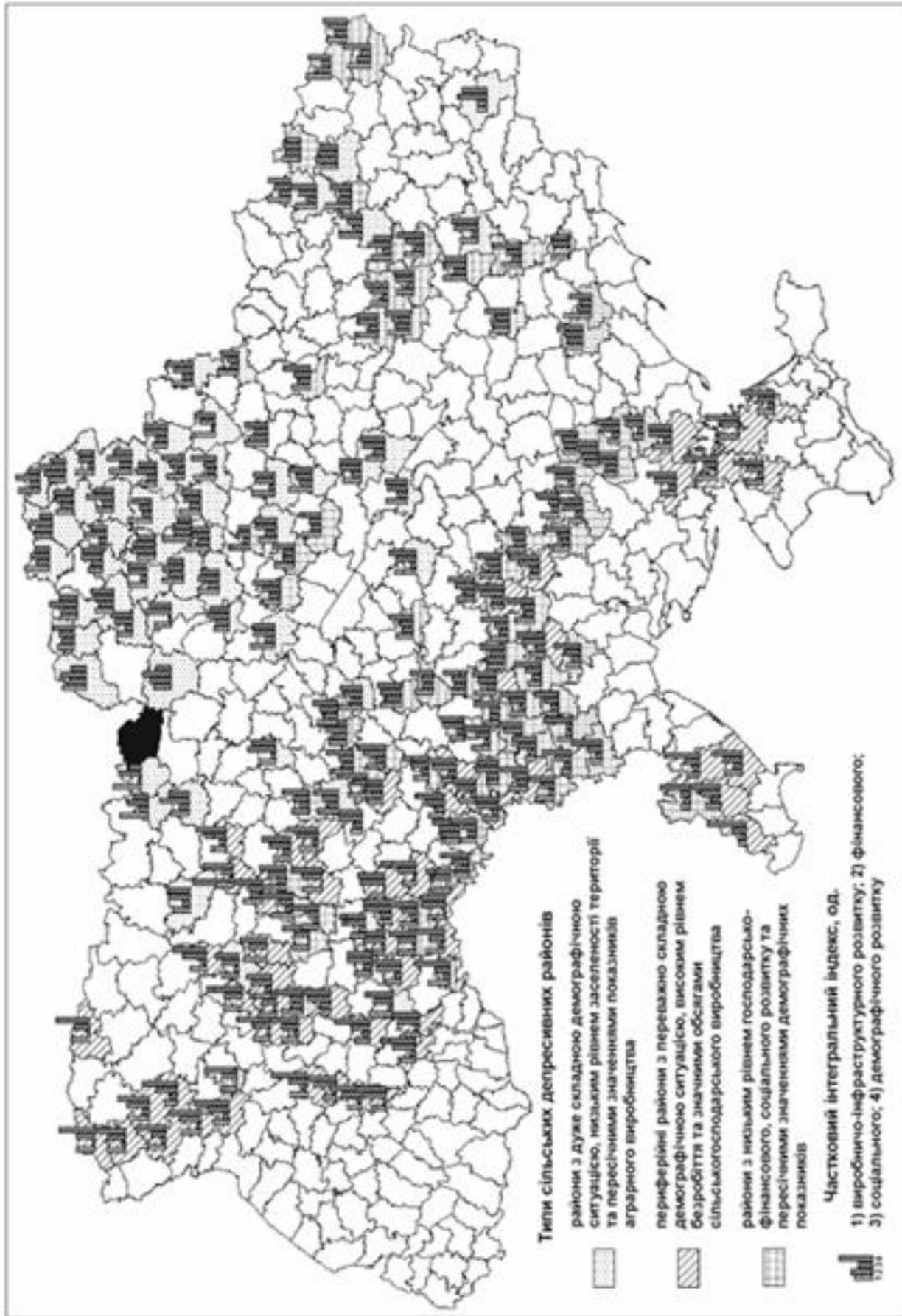

Рис. 1. Типи сільських депресивних районів України

Тут вони формують значну типозону, яка включає понад 30 адміністративних районів. Найбільше представництво у даному кластері мають райони Чернігівської та Сумської областей, сумарна частка яких становить 54,2%. У решті регіонів країни вони не формують значних типозон і розміщуються переважно на периферії (Харківська, Полтавська, Хмельницька області).

Величини демографічних показників, людності сільських поселень, динаміки поселенської мережі дають підстави відносити райони цього типу до територій демографічної та поселенської кризи (табл. 1). Наприклад природний убуток сільського населення становить тут 20,1%, людність сільських поселень – 349,3 особи.

Таблиця 1

Узагальнена характеристика типів сільських депресивних районів України

Типи районів	Головні регіони поширення	Відхилення усереднених для районів відповідного кластеру значень від пересічних для країни показників, %
Перший (59 районів)	Чернігівська та Сумська області	Депопуляція сільського населення – 70,3; Динаміка скорочення сільського населення – 61,4; Щільність сільського населення – 62,3; Пересічна людність сільських поселень – 58,8
Другий (75 районів)	Херсонська, Одеська, Хмельницька, Тернопільська області	Інвестиції в основний капітал – 46,3; Рівень безробіття – 68,6; Частка зайнятих у сільському господарстві – 26,8; Середня відстань до обласного центру – 45,1
Третій (56 районів)	Вінницька, Одеська, Миколаївська, Херсонська області	Самодостатність районних бюджетів – 45,0; Обсяг реалізованих послуг на одну особу – 43,6; Доходи місцевих бюджетів на одного сільського жителя – 46,7

Складено автором

Райони даного типу характеризуються значними темпами скорочення поселенської мережі. Так упродовж 1986-2008 рр. у Сумській області з обліку знято 74 сільські поселення, при цьому лише три із них знаходяться поза межами депресивних районів. Аналогічна ситуація склалася також у Чернігівській та частково Полтавській областях.

Старіння населення, дрібноселенність розселення, слабкий розвиток транспортної інфраструктури, призвели до утворення “поселень пенсіонерів”, практично позбавлених будь-яких видів обслуговування. Райони даного типу характеризуються високим рівнем архаїзації аграрного виробництва, а більшість домогосподарств працюють за принципом самозабезпеченості і належать до селянсько-споживчого економічного укладу. При відносній однорідності даного кластеру варто виокремити райони, які характеризуються найгіршими значеннями показників розвитку. Наприклад природний убуток сільських жителів має максимальні значення у Ріпкинському та Козелецькому районах Чернігівської області – 31,9 та 33,4% відповідно, скорочення сільського населення – в Поліському та Середино-Будському районах, міграційний відтік – у Буринському та Великописарівському районах Сумської області. Найменшою щільністю сільського населення вирізняються

Народницький, Поліський, Ріпкинський та Семенівський райони, людністю сіл – Путивльський, Середино-Будський, Ріпкинський та Семенівський райони.

Якщо за демографічно-розселенськими показниками райони першого кластеру є дуже однорідними, то за показниками господарсько-інфраструктурного розвитку – суттєво різняться між собою. До даного кластеру увійшли райони, які характеризуються як низькими, так і високими показниками аграрного виробництва. Наприклад із 59 районів даного кластеру, 23 райони мають душові показники реалізованої сільськогосподарської продукції більші, за пересічні для держави значення. Тут чітко простежується розмежування, в основі якого лежить неоднорідність природних передумов. У межах Чернігівської та Сумської областей північні райони характеризуються низькими показниками аграрного виробництва, південні – високими.

Другий кластер виявився як найбільш чисельним, оскільки до нього увійшло 75 районів, так і найбільш неоднорідним. Територіально він простягається від півночі Криму до північного заходу Волинської області, але практично ніде, на відміну від першого кластеру, не формує значних типозон. Найбільші за площею та кількістю районів типозони сформувалися на півночі Криму та півдні Херсонської області, у пів-

денно-західній частині Одещини, на півночі Хмельницької та Тернопільської областей, на півночі та у центрі Волинської області.

Оскільки райони даної групи є досить неоднорідними, то це ускладнює визначення їх головних типоформуючих ознак. На нашу думку, такими є їх периферійність, низька заселеність, високий рівень безробіття та надмірна зайнятість населення в аграрному секторі. Отже в узагальненому вигляді можна говорити головним про соціальні та розселенські проблеми цих територій. Пересічні значення демографічних показників у районах другого кластеру є гіршими за загальнодержавні, проте мають значні міжрайонні відмінності. Наприклад природний убуток сільського населення варіює від 3,9% в Тарутинському районі Одеської області до 23,2% у Чорнухинському районі Полтавщини, скорочення сільського населення – від 4,6% у Великомихайлівському районі Одеської області до 18,5% у Чорнухинському районі Полтавської області.

Більш однорідними є показники безробіття. Загалом вони є суттєво вищими за пересічні для країни значення (за винятком трьох районів). Особливо варто вирізнити Оратівський та Чернівецький райони Вінницької, Біловодський та Марківський Луганської, Кривоозерський Миколаївської, Ширяєвський Одеської, Семнівський Полтавської та Високопільський райони Херсонської областей, де рівень зареєстрованого безробіття більш як удвічі перевищує загальнодержавні показники. Аналогічна ситуація спостерігається і за часткою зайнятих у сільському господарстві. Загалом вона вища від пересічного для країни значення майже на 30%, хоча є й окремі винятки.

Специфічною типоформуючою ознакою районів другого кластеру є їх периферійність, мірилом якої виступає віддаленість районного центру від обласного. Майже 75% районів даної групи віддалені від свого обласного центру більш як на 100 км, 40% - більш як на 150 км, 8% - більше ніж на 200 км. Особливо це характерно для депресивних районів Вінницької, Одеської та Херсонської областей. Варто також відзначити низький соціально-економічний потенціал районних центрів регіонів даного типу. Майже 83% із них представлені селищами міського типу з незначною людністю сіл, низьким виробничим потенціалом і набором закладів послуг, що загалом підтверджує відому тезу – без розвиненого центру не може бути й розвинутої периферії.

Показники аграрного виробництва є досить значними, хоча мають місце суттєві міжрайонні відмінності. Проте на відміну від районів

першого кластеру, вони важко піддаються логічному аналізу. Серед районів, які характеризуються низькими показниками аграрного виробництва, є такі, що розміщуються на півночі Волинської області, і такі, що знаходяться на півночі Одеської області. Немає суттєвої залежності між показниками сільськогосподарського виробництва та часткою зайнятих в аграрній сфері. Показник кореляційної залежності становить між ними 0,516. Слабо залежними виявилися також такі показники як рівень безробіття та частка зайнятих в аграрній сфері, обсяги реалізованої сільськогосподарської продукції та рівень заробітної плати.

Третій кластер включає 56 адміністративних районів, які в межах України формують лише одну, досить значну за кількістю районів, проте неоднорідну типозону. Вона налічує понад 30 районів, які адміністративно належать до Вінницької, Одеської, Миколаївської та Херсонської областей. Незначні за кількістю районів типозони утворилися також на півдні Харківської, півночі Донецької та заході Дніпропетровської областей, на сході Луганської області, на межі Київської та Вінницької, Житомирської та Хмельницької областей.

Головними причинами депресивності районів даної групи є низькі показники фінансової самозабезпеченості та соціальної сфери. При цьому демографічні індикатори майже відповідають пересічним для країни значенням, а щільність сільського населення майже удвічі вища за райони двох попередніх кластерів. Досить значною є також середня людність сільських поселень, яка становить 630 осіб, що перевищує навіть пересічний для країни показник.

На противагу демографічно-розселенським, фінансові та соціальні індикатори є найнижчими серед типів депресивних районів. Так фінансова самозабезпеченість районних бюджетів становить тут лише 55,1%, рівень наданих послуг 56,4% від пересічних для країни значень. Низькими є також показники товарообігу та заробітної плати.

Окремої уваги потребує характеристика господарського розвитку. Як і в попередніх кластерах, райони третьої групи характеризуються суттєвими міжрайонними диспропорціями в обсягах реалізованої сільськогосподарської продукції. Пересічне значення зазначеного показника є найнижчим серед груп депресивних районів – 1218,7 грн. При цьому практично у кожному із регіонів є райони, які характеризуються високими показниками аграрного виробництва (Козятинський, Хмельницький та Тростянецький у Вінницькій, Компаніївський у Кіровоградській, Первомайський у Миколаївській

областях тощо).

Виділені на основі кластерного аналізу групи сільських депресивних районів є однією із спроб їх типізації, яка має стати підґрунтям для розробки системи заходів санації проблемних територій. Проведені дослідження показали, що за винятком сільських районів, які характеризуються складною демографічною ситуацією, формування інших типів депресивних територій є наслідком дії кількох чинників, виокремити які досить складно. Скоріше за все формування депресивних районів другого та третього кластерів є результатом поєднання багатьох індикаторів, при відносно умовній перевазі відповідно соціального та фінансово-господарського чинників.

Здійснений аналіз показав також відсутність очікуваних залежностей між різними групами показників, наприклад між обсягами аграрного виробництва і рівнем доходів населення, між рівнем заробітної плати та товарообігом. Наприклад райони другого кластеру мають показники обсягів реалізованої сільськогосподарської продукції на одну особу вищі за пересічне для держави значення на 15%, але при цьому рівень заробітної плати у них на 15% нижчий за відповідний середньодержавний показник. Це свідчить про те, що в сільських районах відбуваються неоднозначні, суперечливі процеси, які часто неможливо пояснити традиційними економічними механізмами чи існуючою логікою наукової практики. Зазначене є також підтвердженням думки про те, що у складних системах, прикладом яких є й сільські території, депресивними можуть бути не всі, а лише окремі підсистеми, а причини цього варто шукати поза межами системно-структурного аналізу у рамках нелінійних структур синергетичного підходу.

Висновки та перспективи подальших

досліджень. Сутнісний аналіз питань, пов'язаних із розробкою типізації сільських депресивних територій України дає підстави для формулювання таких висновків.

1. Делімітацію сільських депресивних територій найдоцільніше здійснювати на основі інтегрального показника їх розвитку та критеріальних меж депресивності.

2. У межах України можна виокремити три типи сільських депресивних районів: 1) райони демографічної та поселенської кризи; 2) периферійні райони з переважно складною демографічною ситуацією та високим рівнем безробіття; 3) райони з низьким рівнем господарсько-фінансового та соціального розвитку.

3. Сільські депресивні райони формують у межах України кілька типозон, які включають адміністративні райони сусідніх регіонів. Найбільші однотипні типозони сформувалися із районів Чернігівської та Сумської, Одеської, Миколаївської та Вінницької областей.

4. Типізація сільських депресивних районів має важливе не лише теоретичне, а й практичне значення, оскільки може слугувати основою для розробки системи заходів стимулювання їх розвитку. На цього наголошується в нещодавно затвердженій КМ України “Державній цільовій програмі сталого розвитку сільських територій України на період до 2020 р.”.

Правильно поставлений “діагноз” (визначення причин) є важливим, проте початковим етапом дослідження депресивних територій. Не менш вагоме значення має розробка механізмів і заходів стимулювання їх розвитку, подолання проблем сільської депресивності. Останній із напрямків заслуговує особливої уваги з боку науковців і може розглядатися як один із найбільш перспективних трендів наукових досліджень із зазначеної проблематики.

Список використаних джерел:

1. Барановський М.О. До питання про типологію депресивних територій / М.О. Барановський // Вісник Вінницького державного педагогічного університету імені Юрія Коцюбинського. – Серія: Географія. – Вінниця: Тезис, 2009. – Вип. 17. – С. 148-159.
2. Барановський М.О. Наукові засади суспільно-географічного вивчення сільських депресивних територій України: [монографія] / М.О. Барановський. – Ніжин: ПП Лисенко М.М., 2009. – 396 с.
3. Герасимчук З.В. Політика розвитку проблемних регіонів: методологічні засади формування та реалізації: [монографія] / З.В. Герасимчук, В.Л. Галуцук. – Луцьк: Надстир'я, 2006. – 246 с.
4. Засідання комітетських слухань на тему: нові підходи в розвитку депресивних регіонів України. – Київ, 2010. – 88 с.
5. Коломийчук В.С. Соціально-економічний розвиток адміністративного району: теорія, методологія, практика: [монографія] / В.С. Коломийчук. – Тернопіль: Укрмедкнига, 2001. – 440 с.
6. Про затвердження Порядку здійснення моніторингу соціально-економічних показників розвитку регіонів, районів та міст обласного, республіканського в АР Крим значення для визнання територій депресивними // Постанова КМ України №235 від 02.03.2010 р.: [електронний ресурс]: режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=235-2010>
7. Слава С. Розвиток економічно проблемних територій: міжнародний досвід: [текст] / С. Слава, Д. Амборський, П. Сегварі, М. Дацишин // Проект партнерства Канада-Україна “Регіональне врядування та розвиток”. – К.: Видавництво “К.І.С.”, 2007. – 144 с.

ГОЛОВНІ КАТЕГОРІЇ ТА ПОНЯТТЯ СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНОГО ПІЗНАННЯ ДІЙСНОСТІ

Запропонована категорія суспільно-географічного пізнання світу. Розглянуті категорії геопросторової мінливості, геопросторової організованості, поняття геопросторових систем та мереж. Розкрита суть об'єкта та предмета дослідження суспільної географії і запропонована єдина класифікація суспільно-географічних дисциплін. У контексті соціумної форми мінливості наведені приклади соціомереж.

Ключові слова: суспільно-географічне пізнання, мінливість, організованість, простір, час, соціум, система, мережа, геопросторовий.

Владимир Грицевич. ГЛАВНЫЕ КАТЕГОРИИ И ПОНЯТИЯ ОБЩЕСТВЕННО-ГЕОГРАФИЧЕСКОГО ПОЗНАНИЯ ДЕЙСТВИТЕЛЬНОСТИ. Предложена категория общественно-географического познания мира. Рассмотрены категории геопространственной изменчивости, геопространственной организованности, понятия геопространственных систем и сетей. Раскрыта сущность объекта и предмета исследования общественной географии и предложена единая классификация общественно-географических дисциплин. В контексте социумной формы изменчивости приведены примеры социосетей.

Ключевые слова: общественно-географическое познание, изменчивость, организованность, пространство, время, социум, система, сеть, геопространственный.

Volodymyr Grytsevych. THE MAIN CATEGORIES AND CONCEPTS OF HUMAN GEOGRAPHICAL COGNITION OF REALITY. The category of human geographical cognition of the world is offered. The categories of geospatial variability, geospatial organization, concept of the geospatial systems and networks are considered. Essence of object and article of research of human geography is exposed and single classification of human geographical disciplines is offered. The examples of socio networks are resulted in the context of socium form of variability.

Key words: human geographical cognition, variability, organization, space, time, socium, system, network, geospatial.

Постановка проблеми. Якщо дивитися з міждисциплінарних позицій, то статус кожної науки визначається рівнем тих категорій, якими вона оперує. Найбільш розвинуті науки мають у своєму арсеналі багатий набір понять та категорій, які охоплюють всі рівні починаючи від споглядального та емпіричного і закінчуючи філософськими узагальненнями. Географи зацікавлені в тому, щоб географія загалом і географія суспільства зокрема займали якнайвищі сходинки у світовій ієрархії наук.

Сьогодні багато говорять про діяльнісний підхід у суспільній географії. В наш час ця наука поступово піднімається від вивчення територіальної організації виробництва до вивчення геопросторової організації діяльності людини. Поняття діяльності є набагато ширшим від класичного поняття праці і воно має великий нау-

ковий потенціал. У зв'язку з цим виникає потреба ширшого суспільно-географічного вивчення людської діяльності на різних рівнях від суспільства в цілому до окремого індивіда.

Аналіз публікацій. На думку професора О.Шаблія [6] діяльнісний підхід тісно пов'язаний з функціональним аспектом суспільно-географічних досліджень, який повинен доповнити традиційно існуючий генетичний аспект. Цей же вчений визначає функції суспільної географії (рис. 1).

Професор О.Топчієв [5] у плані суспільно-географічної діяльності ставить питання про формування наукової картини світу. Він уклав етапи еволюції наукової картини світу (рис. 2) і стосовно суспільної географії також вживає поняття «суспільно-географічні дослідження».

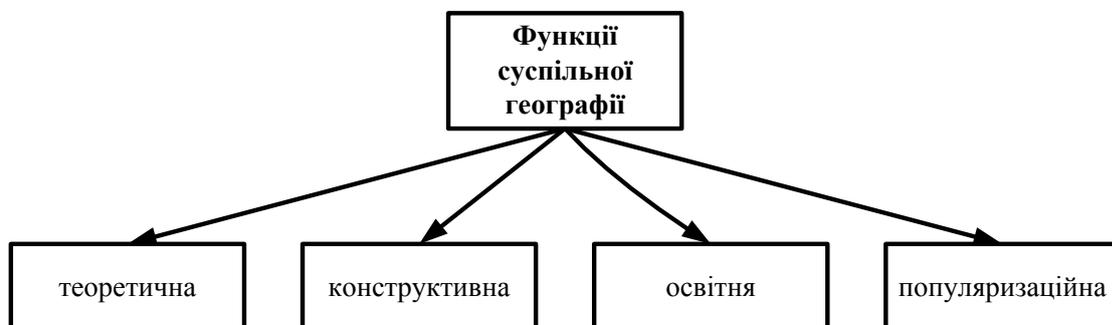

Рис. 1. Функції суспільної географії за О.Шаблієм [6, стор. 35-38]

Рис. 2. Етапи еволюції наукової картини світу за О.Топчієвим [5, стор. 18-19]

Отримані результати. Розглянемо проблему із загальних позицій. Людство загалом займається пізнанням навколишнього світу. Діяльність вченого полягає в науковому **пізнанні** світу. Якщо цю діяльність розглянути ще конкретніше для фахівця з географії суспільства, то можна сказати, що він займається суспільно-географічним пізнанням світу. Отже, йдучи від

загального до конкретного, ми приходимо (рис. 3) до такої важливої категорії як "*суспільно-географічне пізнання світу*" (на рисунку блок з багатьма крапками позначає інші напрямки суспільно-географічного пізнання, крім двох названих). Вона в свою чергу може ділитися на дрібніші. Визначимо її.

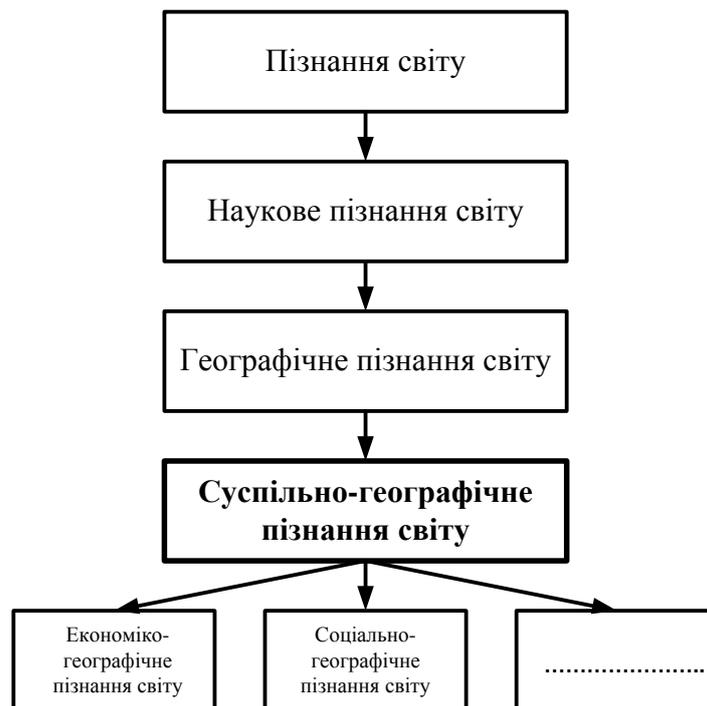

Рис. 3. Ієрархія категорій пізнання світу

Суспільно-географічне пізнання світу – це категорія, що позначає діяльність, спрямовану на отримання, збереження та передачу суспільно-географічних знань. Детальну суть цієї категорії з'ясуємо трохи далі, а поки-що визначимося з головними аспектами наукового пізнання. Отже, одною з найголовніших функцій суспіль-

ної географії є специфічне для цієї науки пізнання навколишнього світу.

Існуючий сьогодні досвід показує, що наукове (зокрема суспільно-географічне) пізнання дійсності передбачає її розгляд в аспектах двох головних категорій: мінливості та організованості.

Мінливість – це категорія, що позначає здатність дійсності до різноманітності свого прояву.

Організованість – це категорія, що позначає здатність дійсності перебувати у зв'язках із собою.

Розглянемо категорію мінливості. Сьогодні науковцям відомі три форми мінливості: простір, час, соціум. Мінливість у просторі називають розташуванням, локалізацією, розміщенням і т.д., мінливість у часі - рухом, зміною, трансформацією і т.д., мінливість у соціумі – це диференціація суспільних оцінок, усвідомлення, освоєння, пізнання, суспільна стратифікація, суспільний поділ праці, суспільні шкали оцінювання явищ і т.д.

Ідея надати соціуму статус однієї з форм мінливості (поряд з простором і часом) виникла в автора на основі аналізу демографічних процесів, зокрема соціального руху населення. Однак, при поглибленому вивченні цього питання, виявилось, що ще раніше, при дослідженні методологічних основ краєзнавства, подібну думку вже висловлювали Чернівецькі професори Ярослав Жупанський і Володимир Круль [3], і її далі розвинув у своїй докторській дисертації Житомирський професор Михайло Костриця [4].

Отже, *простір* – це форма розташування дійсності, *час* – форма руху дійсності, *соціум* – форма суспільного відношення до дійсності.

Спостерігаються навіть гендерні відмінності стосовно названих форм мінливості. Зокрема, відомо, що для чоловіків більш характерний просторово-часовий тип мислення, а для жінок – соціумно-часовий.

Пропонований підхід дає змогу зовсім повному подивитися на стару, місцями смішну суперечку, яка точилася в середині ХХ століття під впливом діалектичного матеріалізму про те,

яку форму руху досліджує географія. Сьогодні зрозуміло, що рух – це лише один із видів мінливості, і географія вивчає не рух, а інший вид мінливості – а саме геопросторову мінливість нашого світу.

Тепер розглянемо категорію організованості. На сьогодні відомі такі дві форми організованості як *система* та *мережа*.

Система передбачає вертикальну організованість від системи в цілому через підсистеми до окремих елементів. Ця вертикальна організованість має як структурний, так і функціональний характер. У зв'язку з вертикальною ієрархією в системі формується ядро, що виконує специфічні керуючі функції.

Мережа передбачає горизонтальну (неієрархічну) організованість. Вона проявляється через горизонтальні зв'язки між елементами. Елементи мережі можуть характеризуватися функціональною різноманітністю і тому в ній можлива горизонтальна самоорганізація, виникнення кластерних утворень.

Дуже важливо пам'ятати, що **у реальних об'єктах дійсності системність та мережевість як правило поєднуються між собою**, утворюючи єдиний комплекс зв'язків. Це означає, що при дослідженні реального об'єкта потрібно розбиратися, які зв'язки в ньому мають системний характер, а які мережевий.

Названі форми організованості дійсності можуть поєднуватися з формами її мінливості (таблиця 1). Тому організованість у просторі може описуватися просторовою системою (хоросистемою), або просторовою мережею (хоромережею) організованість у часі – часовою системою (хроносистемою), або часовою мережею (хрономережею), організованість у соціумі описується суспільною системою (соціосистемою) або суспільною мережею (соціомережею).

Таблиця 1

Поєднання форм організованості дійсності з формами її мінливості

	<i>у просторі</i>	<i>у часі</i>	<i>у соціумі</i>
<i>вертикальна організованість</i>	хоросистема	хроносисема	соціосистема
<i>горизонтальна організованість</i>	хоромережа	хрономережа	соціомережа

Кожна наукова дисципліна чи галузь науки вивчає певний фрагмент мінливої дійсності у певному аспекті її організованості. В цьому контексті фрагмент такої дійсності є *об'єктом дослідження*, а аспект її організованості – *предметом дослідження*. Для географії суспільства категорія "мінливості" конкретизується до "гео-

просторової мінливості", а категорія "організованості" – до "геопросторової організованості". Сформулюємо зміст цих категорій.

Геопросторова мінливість – це категорія суспільно-географічного пізнання світу, яка позначає сукупність геопросторово різноманітних проявів суспільно-географічних об'єктів.

Геопросторова організованість – це категорія суспільно-географічного пізнання світу, яка позначає сукупність геопросторових зв'язків між суспільно-географічними об'єктами.

Отже, суспільно-географічне пізнання дійсності полягає у вивченні геопросторової організованості геопросторово мінливого суспільного світу. У цій формулі геопросторово мінливий суспільний світ є об'єктом суспільно-географічного дослідження, а його геопросторова організованість – предметом такого дослідження.

Наведений вище підхід дає змогу наблизитись до матричної класифікації та уніфікації назв суспільно-географічних дисциплін, трансформувавши її у проблему класифікації аспектів та методів і проблему класифікації об'єктів дослідження. Окремою проблемою (а взагалі-то великою перевагою) географії суспільства є те, що вона працює з елементами усіх ієрархічних рівнів цих класифікацій. Кожна така дисципліна вивчає свій фрагмент мінливої дійсності у своєму аспекті організованості, тобто свій об'єкт в аспекті свого предмета дослідження. Виявляється, що цей об'єкт і предмет можна закласти в назву дисципліни і вони будуть ідеально та однозначно її характеризувати.

Наприклад, *конкретна* суспільно-географічна дисципліна «Економічна географія Франції». Назва означає, що досліджується геопросторова економічна мінливість Франції в аспекті її геопросторової економічної організованості.

Другий приклад: *загальна* суспільно-географічна дисципліна "Соціальна географія великого міста". Назва означає, що досліджується геопросторова соціальна мінливість абст-

рактного великого міста в аспекті його геопросторової соціальної організованості. Можна навести й інші приклади.

Оскільки постановка питання про соціумну мінливість є відносно новою, доцільно детальніше зупинитись на цьому питанні. Питання взагалі кажучи є досить широким тому розглянемо його частково, хоча би в аспекті близькому до демографії.

У наш час зростає інтерес до особистості, тому потрібно, щоб у центрі уваги дослідника була сучасна людина. Суспільство не є однорідним, воно багатьма способами поділяється на соціальні групи, які мають різний статус, різний соціальний потенціал. Ці групи не є стабільними, вони перебувають у безперервному русі а також характеризуються суспільно-зумовленою територіальною організацією в країні. Головною життєвою метою людини є підвищення свого соціального статусу (потенціалу), тобто перехід з одної соціальної групи в іншу, яка є за певним критерієм вищою. В наш час для цього використовуються багаті технологічні можливості інформаційного суспільства.

Демографічна наука виділяє три види руху населення: *природний, механічний і соціальний* (рис. 4). Перші два з них міцно закріпилися серед основних напрямків суспільно-географічних досліджень населення. Доводиться лише жалкувати, що суспільна географія переважно обходить боком соціальний вид руху. А саме в ньому криється багато аспектів соціумної форми мінливості, про яку мова йшла вище. Думаю, що виявиться багато наукових відкриттів, якщо доповнити традиційний просторово-часовий напрямок досліджень соціумно-часовим.

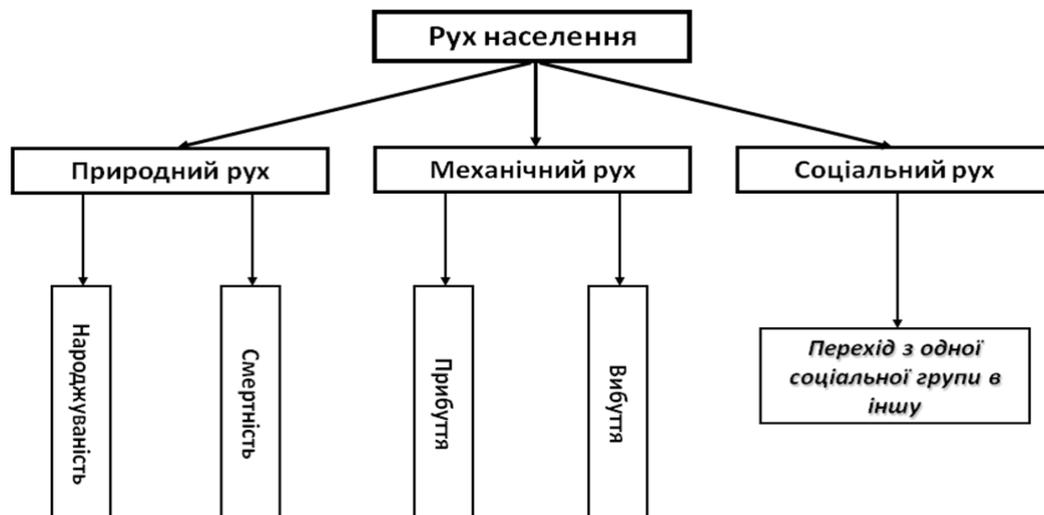

Рис. 4. Види руху населення

Оскільки соціальний рух полягає у переході людей з одної соціальної групи в іншу, то різні соціальні групи можуть характеризуватися різним *суспільним потенціалом особи*. Тому соціальний рух – це рух, часто пов'язаний із зміною (підвищенням) потенціалу людини. Таке підвищення потенціалу не дається задарма. Для переходу з нижчої соціальної групи у вищу людина повинна виконати певну *соціальну роботу*. При цьому людина збільшує свою соціальну енергію, тобто потенціал. Для вивчення геопросторової діяльності окремих осіб та малих груп осіб формується такий напрямок досліджень, як наногеографія [1].

Назвемо деякі головні груп населення, між якими відбувається соціальний рух (на рисунках показана структура відповідної соціомережі):

- *головні вікові групи*: особи молодші працездатного віку, особи працездатного віку, особи старші працездатного віку (рис. 5);
- *групи за відношенням до сім'ї*: особи що не перебували у шлюбі, розлучені та вдови, особи що перебувають у шлюбі (рис. 6);
- *головні освітні групи*: особи без середньої освіти, особи з незакінченою середньою освітою, особи з середньою освітою, особи з середньою спеціальною освітою, особи з вищою освітою, особи вищої кваліфікації (рис. 7).

Рис. 5. Соціомережа головних вікових груп населення

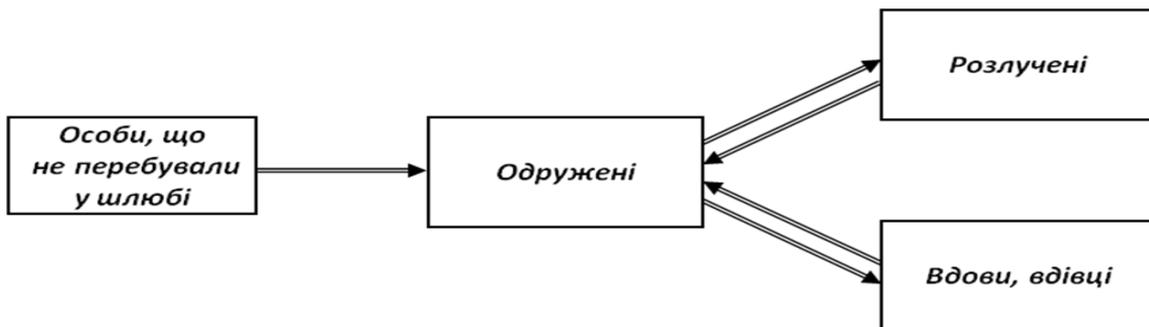

Рис. 6. Соціомережа груп за відношенням до сім'ї

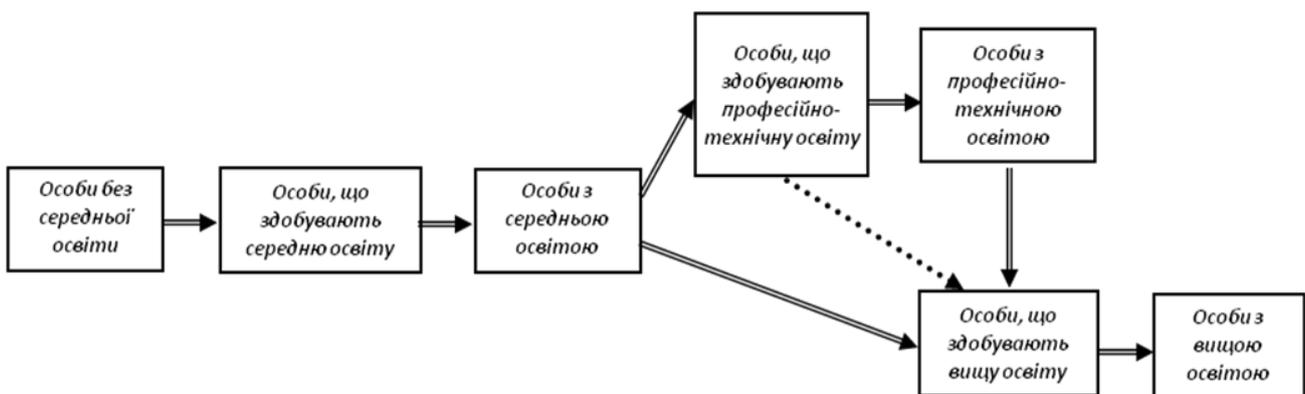

Рис. 7. Соціомережа головних освітніх груп

Висновки. Категорія «суспільно-географічного пізнання світу» є однією з центральних категорій суспільної географії. Традиційний просторово-часовий аспект дослідження доцільно доповнити просторово-

соціумним. Соціумний аспект суспільно-географічних досліджень заслуговує на розвиток і ширше застосування. У наш час поряд із системною формою геопросторової організації доцільно приділити більше уваги мережеві фо-

рмі організації. Потребує ширшого дослідження соціальний вид руху населення.

Список використаних джерел:

1. Грицевич В.С. Географія людини (наногеографія) як новий погляд на суспільну географію в постіндустріальну епоху епоху // Матер. міжнар. наук.-практ. конф. „Регіон-2006: Стратегія оптимального розвитку”. –Харків: Вид. центр ХНУ, 2006. С.68-71.
2. Грицевич В.С. Аналітичне картографування соціального руху населення // Національне картографування: стан, проблеми та перспективи розвитку. Збірник наукових праць. –К.: ДНВП "Картографія", 2008. –Вип. 3. –С.133-134.
3. Жупанський Я., Круль В. Про об'єкт і предмет вивчення національного краєзнавства // Краєзнавство. 1994, №1-2. –С.3-6.
4. Костриця М.Ю. Географічне краєзнавство України: теоретико-методологічні засади, історія, практика. Автореферат. дис... д-ра географ. наук: 11.00.13 / Київський національний ун-т імені Тараса Шевченка. – К. 2007. –32с.
5. Топчів О.Г. Суспільно-географічні дослідження: методологія, методи, методика. –Одеса: «Астропринт», 2005.
6. Шаблій О.І. Основи загальної суспільної географії. Підручник. –Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2003.

УДК 911.375.5:1

Юрій Кисельов

ПРО ТРИЄДИНУ СУТНІСТЬ І АНТРОПОМОРФІЗМ ЛАНДШАФТУ ЯК МЕЗОКОСМУ: СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ

Здійснено короткий огляд найвідоміших концепцій у сучасному ландшафтознавстві. Відзначено два основні напрями у вченні про ландшафт, пов'язані з його баченням як суто матеріального об'єкта (геосистеми), або абстрагованої картини місцевості, що сприймається суб'єктом-дослідником. Наголошено на можливості поєднання цих двох основних концепцій. Запропоновано тріалістичну концепцію ландшафту, що вбачає в ньому водночас і матеріальну геосистему, й культурне (природно-антропогенне) явище, й відображення духу. Проведено аналогію між триєдністю ландшафту (природна матеріальна геосистема – культурний ландшафт – духовний феномен як продукт ландшафтно-етнічної взаємодії) та триєдиною сутністю людини (тіло – душа – дух). Висловлено тезу про сутність ландшафту як мезокосму в ієрархії геопросторових реальностей.

Ключові слова: ландшафт, геосистема, тріалістична концепція, дух, „тіло”, „душа”, антропоморфізм, мезокосм.

Юрій Кисельов. О ТРИЕДИНОЙ СУЩНОСТИ И АНТРОПОМОРФИЗМЕ ЛАНДШАФТА КАК МЕЗОКОСМА: ОБЩЕСТВЕННО-ГЕОГРАФИЧЕСКИЙ АСПЕКТ. Осуществлен краткий обзор наиболее известных концепций в современном ландшафтоведении. Отмечены два основных направления в учении о ландшафте, связанных с его видением как сугубо материального объекта (геосистемы), или абстрагированной картины местности, воспринимаемой субъектом-исследователем. Сделан акцент на возможности соединения этих двух концепций. Предложена триалистическая концепция ландшафта, которая находит в нём одновременно и материальную геосистему, и культурное (природно-антропогенное) явление, и отображение духа. Проведена аналогия между триединством ландшафта (природная материальная геосистема – культурный ландшафт – духовный феномен как продукт ландшафтно-этнического взаимодействия) и триединой сущностью человека (тело – душа – дух). Высказан тезис о сущности ландшафта как мезокосма в иерархии геопространственных реальностей.

Ключевые слова: ландшафт, геосистема, триалистическая концепция, дух, „тело”, „душа”, антропоморфизм, мезокосм.

Yurii Kyselov. APPROACHING THE THREE-UNICAL ESSENCE AND THE ANTHROPOMORPHISM OF LANDSCAPE AS THE MESOCOSMS: SOCIAL-GEOGRAPHICAL ASPECT. A short review of the best known conceptions in up-to-date landscape studies is realized. Two main scientific branches about landscape which are connected with its view as a material object (geosystem) or an abstracted picture of the land perceived by the subject-researcher are marked. It is stressed on the capacity to reunite these two main conceptions. A trialistic conception that views landscape as a material geosystem, a cultural (natural and anthropogenic) phenomenon and a reflection of spirit at the same time is proposed. The analogy between the triality of landscape (natural material geosystem – cultural landscape – spiritual phenomenon as a product of landscape and ethnical collaboration) and the trial being of a human (body – soul – spirit) is carried out. A thought on the landscape essence as a mesocosms in the hierarchy of the geographical space realities is expressed.

Key words: landscape, geosystem, trialistic conception, spirit, „body”, „soul”, anthropomorphism, mesocosms.

Постановка проблеми та її актуальність. Одне з найбільш фундаментальних у географії останніх двох сторіч поняття „ландшафт” останнім часом стало предметом гострих наукових дискусій. Апологети й послідовники „традиційного радянського ландшафтознавства” [2,

I, 104] наполягають на об'єктивному існуванні й суто матеріальній сутності ландшафту, що складається з урочищ, фацій тощо [5; 8; 13 та ін.]. Натомість, багато провідних сучасних

ландшафтознавців, зокрема українських (М.Д. Гродзинський, О.П. Ковальов, В.М. Пашенко та ін.), вважають його, крім того, ще й абстрагованим, умоглядним концептом, що суб'єктивно існує у свідомості дослідника. Більшість цих учених, стоячи на ідеалістичних позиціях і дотримуючись перцепційної, феноменологічної або інших „нетрадиційних” концепцій ландшафту, разом із тим, не відкидають і його матеріальної сутності. Підтвердженням тому може бути відстоюваний проф. В.М. Пашенком дуалізм (і навіть плюралізм) у розумінні й трактуванні ландшафту на противагу панівному в науці колишнього СРСР матеріалістичному монізму (а також і монізму ідеалістичному). Проф. О.П. Ковальов, навпаки, цілком заперечує „геокомплексну” чи „геосистемну” парадигму в ландшафтознавстві, яка бере початок від акад. Л.С. Берга й проф. М.А. Солнцева й утвердилася була в радянській географії, особливо в науковій школі МДУ [7, 6–7, 18].

Ми ж, розглядаючи ландшафт із суспільно-географічних позицій, вбачаємо в його матеріальній (природній) складовій певну основу, свого роду субстрат для проявів людського (антропологічного) чинника в геопросторі, в тому числі його сприймання (перцепції) як окремими індивідуумами, так і спільнотами людей. Водночас ми, стоячи на діалектичних позиціях єдності протилежностей, визнаємо дуалістичну сутність ландшафту. Більше того, ми схилиємося до думки щодо його тріалістичності (ландшафт як матеріальна геосистема – ландшафт як результат природно-суспільної взаємодії /культурний ландшафт – своєрідний дуалізм у тріалізмі/ – ландшафт як суб'єктивне образне відображення земної поверхні /перцепційний ландшафт/). У формуванні такої концепції ландшафту (загальногеографічної за своєю суттю) ми вбачаємо розвиток і подальше вдосконалення його дуалістичного трактування. На нашу думку, зазначена концепція має стати відображенням на рівні ландшафтної організації земної поверхні однієї з основних закономірностей світостворення – трієдності буття. Крім того, вона може послугувати сходиною на шляху до формування плюралістичної ландшафтознавчої концепції (на кшталт тієї, що пропонувалася В.М. Пашенком), яка мала б поєднувати різноманітні природознавчі та суспільно-географічні аспекти буття ландшафту. Різнопланове наукове значення розроблюваної нами тріалістичної концепції (базованої на філософсько-методологічних засадах тріалектики) зумовлює актуальність порушеної у статті проблеми.

Огляд останніх публікацій із теми. 3

праць, що вийшли останнім часом, проблемам теорії ландшафту присвячені дослідження В.М. Пашенка [10; 11; 12], автор яких піддає критиці моністичне трактування ландшафту, протиставляючи йому його дуалістичну або плюралістичну сутність, а також здійснює огляд існуючих ландшафтознавчих концепцій; праця проф. В.О. Ніколаєва з проблем естетики ландшафту [9]; робота Д.М. Замятіна, присвячена питанням формування образу геопростору [4]. Серед найбільш фундаментальних робіт останнього п'ятиріччя слід відзначити двотомну монографію проф. М.Д. Гродзинського [2], в якій представлена всеохопна, метагеографічна за своєю суттю, концепція ландшафту, а саме поняття „ландшафт” переноситься автором на суміжні галузі науки та інші сфери людської культури. Не меншої уваги варте й ґрунтовне монографічне дослідження проф. О.П. Ковальова [7], який заперечує „традиційну” (як для радянського ландшафтознавства) концепцію ландшафту як виключно матеріального об'єкта та пропонує повернутися до справді первісного, ще гумбольдтівського його тлумачення як „вигляду місцевості... організацію мозаїки, що виявляється на поверхні як композиція, малюнок” (переклад наш – Ю. К.) [7, 6].

Метою роботи є формулювання тріалістичної загальногеографічної (за характером досліджуваного об'єкта) й водночас суспільно-географічної (з погляду аспекту дослідження) концепції ландшафту як геопросторового феномену, що включає матеріальну, культурну та духовну складові.

Відповідно до мети нами ставляться такі **завдання**:

- проаналізувати існуючі концепції ландшафту в географії;
- обґрунтувати доречність застосування діалектичного й тріалектичного підходів при окресленні сутності ландшафту;
- сформулювати ідею трієдності ландшафту, пов'язавши її з тріалістичною концепцією людини як духовного створіння та її духу як синтезу тіла й душі;
- конкретизувати й уточнити місце ландшафту в ієрархічному ряді геопросторових реальностей.

Виклад основного матеріалу. На нашу думку, феномен ландшафту є настільки всеохопним і багатовимірним, що в одній іпостасі він може виступати як матеріальна геосистема (об'єктивна реальність), яка характеризується, зокрема, з геофізичних та геохімічних позицій; водночас він являє собою узагальнену перцепційну картину земної поверхні, властиву – залежно від особливостей географічного поло-

ження – певним фрагментам земного суходолу. Крім того, на нашу думку, було б некоректним нехтувати культурною, етнічно зумовленою складовою сучасних ландшафтів, яка, на відміну від антропогенно-техногенних модифікацій (космополітичних за характером прояву), органічно інтегрована в їх природну основу. Тобто, ми маємо на увазі „краєвид” у трактуванні акад. П.А. Тутковського [14].

Характеризуючи суто природну (матеріальну) складову ландшафту з її геокомпонентами (що в ужитку до нашої тріалістичної концепції відповідно до теорії систем автоматично стають елементами) – гірськими породами, земною поверхнею, ґрунтом тощо, ми формуємо уявлення лише про „тіло ландшафту” (термін наш), а не про весь ландшафт. Подібно до того, як тіло людини становить лише, щонайбільше, третину її сутності (поряд із душею та духом), так само й „тіло” ландшафту (система взаємопов’язаних матеріальних сфер) є вмістилищем для „душі ландшафту” (термін Е. Банзе [16]; ми ж розуміємо під ним сукупність таких антропогенних складових, що у своїй сукупності формують культурний, зокрема етнічний, ландшафт). Водночас „тіло” ландшафту, разом із приуроченням до нього етносом, є співтворцем його *духу* (синтез „тіла” й „душі” – те ж саме, що й стосовно людини).

До „душевної” складової ландшафту ми відносимо різноманітні модифікації вигляду земної поверхні, викликані людиною (людина – так само, як, на нашу думку, й ландшафт – має тріалістичну сутність, пов’язану з її як тілесною, так і душевною й духовною основами; тому вона є одночасно й матеріальною складовою ландшафту /одним з „органів” його „тіла”/, й генератором /співтворцем, поряд із рештою частин „тіла”/ його духу). На нашу думку, залежно від характеру антропогенних змін середовища (чи це, наприклад, естетично цінний руралістичний етноландшафт, чи територія, зайнята гірничими виробками або полігоном побутових відходів) стає можливим говорити про „світлу” або „темну” „душу” ландшафту, яка – в будь-якому разі, поряд із матеріальним компонентом – бере участь у формуванні духу геопростору та „олюднює” його через перцепцію ландшафту етносом. Як результат, відбувається творення *людського геопростору*.

Як нами зазначалося вище, духовна складова ландшафту являє собою синтез матеріального (інакше, за нашою термінологією, – „тілесного”) та культурного компонентів, хоча її початки закладаються вже в самій природі земних сфер на певному фрагменті геопростору. Відповідно до певних особливостей такого первісно-

го, початкового духу на цій території формується людська спільнота – етнос, „вміщений”, за Л.М. Гумільовим, у ландшафт і водночас наділений духовною основою власного буття. Внаслідок своєї багатопланової життєдіяльності в ландшафті (виробничої, сакральної, воєнної тощо), впливу на його морфологію (формування культурного ландшафту через створення різноманітних будівель і споруд, розорювання земель, перетворення рельєфу тощо) етнос виразно посилює його дух, основні риси якого засадничо були властиві йому ще до появи в ньому людини. Кожен етнос може нормально існувати, зберігаючи й утверджуючи себе як згуртована спільнота, лише в притаманному саме йому ландшафті, на чому вже неодноразово наголошувалося [3, 190; 6]. Перебуваючи в „рідному” ландшафті, етнос взаємодіє з ним, генеруючи дух відповідного фрагменту людського геопростору.

Триєдність ландшафту, яку ми намагаємося довести, спонукає нас до думки про його *антропоморфізм*, адже людина так само має триєдну сутність: тіло – душа – дух. Зазначена нами вище теза щодо універсального характеру триєдності як загальносвітової закономірності – із сакрального (християнського) погляду – бере витоки від догмату про Св. Трійцю; з філософської точки зору – від гегелівської тріади; з наукових позицій – від уявлень про тривимірність простору, три агрегатні стани речовини (в земній природі), трійчастість будови атому тощо. Проте, на нашу думку, саме порівняння з людиною є найбільш точним щодо ландшафту в контексті співвідношення духовного та матеріального. Водночас ландшафт – у всесвітньому масштабі – ми уявляємо як свого роду геопросторовий *мезокосм* (антропологічним мезокосмом ми вважаємо етнос – пов’язану з ландшафтом людську спільноту), що посідає місце між глобальним геопростором (макрокосмом) і людиною, в якій ще античні мислителі вбачали мікрокосм (певне відтворення великого в малому), і яка, будучи, на нашу думку, елементарним суб’єктом геопросторових відносин, визнається окремими сучасними вченими за об’єкт наногеографії [1]. У такий спосіб ми знаходимо для ландшафту місце в загальнопланетарній ієрархії геопросторових реальностей.

Пропоноване нами трактування ландшафту добре узгоджується з ідеями геософії – теорії людського геопростору, одного із сучасних напрямів суспільно-географічних досліджень. Зокрема, саме в контексті геософічних пошуків сформульовано концепцію духу геопростору як продукту ландшафтно-етнічної взаємодії [6]. Також відзначимо, що ще основоположник гео-

софії Е. Банзе писав про „душу” ландшафту як „образного створіння” [15, 81] на земній поверхні та „душу” географії, завдяки якій досягається осягнення (а не лише суто наукове вивчення) Землі [15].

Висновки та перспективи подальших досліджень. В умовах сучасного різноманіття тлумачень ландшафту – однієї з фундаментальних географічних категорій – важливого значення набув пошук оптимальної концепції, яка не лише сприяла б інтеграції існуючих поглядів, а й добре узгоджувалася б із найважливішими положеннями інших галузей світо- й людинознавства та надавала б можливість віднайти ландшафтові належне місце в ієрархічній структурі людського геопростору. На наш погляд, саме такою є тріалістична концепція ландшафту, що, з одного боку, становить певний перехід від дуалізму до плюралізму та, з іншого боку, встановлює місце ландшафту в тривірній геопросторовій поняттєвій системі „географічне середовище (глобальний геопростір) – ланд-

шафт – людина” (макрокосм – мезокосм – мікрокосм). Утвердження в географії поняття мезокосму, яким у конкретно-геопросторовому вимірі виступає ландшафт, дозволяє заповнити прогалину між глобальним людським геопростором і людським індивідумом.

Одним з імовірних напрямів подальших досліджень порушеної нами проблеми могли б бути пошуки, спрямовані на глибше осмислення місця людини в ландшафті (мікрокосму в мезокосмі), який мав би розглядатися рівною мірою як природний і суспільно-географічний об’єкт. Здійснювані саме під цим кутом зору ландшафтознавчі дослідження зможуть остаточно посісти місце у сфері інтересів „єдиної” географії без її інерційно проголошеного поділу на фізичну (географію природи) та соціально-економічну (географію людини), яким дотепер штучно підтримується відрив антропологічного компоненту геопростору від його природної основи, а ландшафту – від його людської складової.

Список використаних джерел:

1. Грицевич В.С. Географія людини (наногеографія) як новий погляд на суспільну географію в постіндустріальну епоху / Грицевич В.С. // Матер. Міжнар. наук.-практ. конф. „Реґіон-2006: стратегія оптимального розвитку”. – Х.: Вид. центр ХНУ, 2006. – С. 68–71.
2. Гродзинський М.Д. Пізнання ландшафту: місце і простір : Монографія. У 2-х т. / М.Д. Гродзинський. – К.: Видавничо-поліграфічний центр „Київський університет”, 2005. – Т. 1. – 431 с.; Т. 2. – 503 с.
3. Гумилёв Л.Н. Этногенез и биосфера Земли / Л.Н. Гумилёв. – Москва: Айрис-пресс, 2006. – 558 с.
4. Замятин Д.Н. Метагеография: Пространство образов и образы пространства / Д.Н. Замятин. – Москва: Аграф, 2004. – 512 с.
5. Исаченко А.Г. География сегодня / А.Г. Исаченко. – Москва: Просвещение, 1979. – 192 с.
6. Кисельов Ю.О. Деякі геософічні аспекти ландшафтно-етнічних взаємозв’язків / Кисельов Ю.О. // Учёные записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. – Т. 21 (60). – № 2. География. – Симферополь, 2008. – С. 201 – 205.
7. Ковалёв А.П. Ландшафт сам по себе и для человека : Монография / А.П. Ковалёв. – Х.: Бурун книга, 2009. – 928 с.
8. Марков К.К. Введение в физическую географию : Учеб. пособие для геогр. спец. вузов / К.К. Марков, О.П. Добродеев, Ю.Г. Симонов, И.А. Суетова. – 2-е изд., перераб. и доп. – Москва: Высш. шк., 1978. – 191 с.
9. Николаев В.А. Эстетическое восприятие ландшафта / В.А. Николаев // Вестник Московского университета. Сер. 5. География. – 1999. – С. 10 – 15.
10. Пащенко В.М. Теоретические проблемы ландшафтоведения / В.М. Пащенко. – К.: Наук. думка, 1993. – 284 с.
11. Пащенко В.М. Методология постнекласичного ландшафтознавства / В.М. Пащенко. – К., 1999. – 284 с.
12. Пащенко В.М. Землезнання: Кн. 1. Методология природничо-географічних наук / В.М. Пащенко. – К., 2000. – 320 с.
13. Солнцев Н.А. Учение о ландшафте (избранные труды) / Н.А. Солнцев. – Москва: Изд-во Моск. ун-та, 2001. – 384 с.
14. Франчук В. Тутковський Павло Аполлонович / В. Франчук, П. Шищенко // Хрестоматія з географії України: Посібник для вчителя /упоряд. П.О. Масляк, П.Г. Шищенко. – К.: Генеза, 1994. – С. 54 – 55.
15. Banse E. Die Seele der Geographie. Geschichte einer Entwicklung / Ewald Banse. – Braunschweig: Georg Westermann, 1924. – 96 S.
16. Banse E. Landschaft und Seele. Neue Wege der Untersuchung und Gestaltung / Ewald Banse. – München – Berlin: R. Oldenburg, 1928. – 469 S.

УДК 911.3

Павло Шуканов, Михайло Логвин

ЦИВІЛІЗАЦІЙНІ ТА ЕТНОПОЛІТИЧНІ АСПЕКТИ РОЗВИТКУ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ І РЕГІОНАЛІЗАЦІЇ СВІТУ

Розкривається сутність трансформації міжнародних економічних відносин та етнополітичні основи розвитку цивілізації у процесі глобалізації та регіоналізації світу. Наголошується на ролі етнічного поля у взаємозв'язку етнічної спільності та відповідною їй територією. Підкреслюється заміна етнокультурних цінностей пріоритетами економічної вигоди та доцільності. Аналізуються етапи міжнародної економічної інтеграції. Виділяються стратегічні центри інтеграції. Пропонується геостратегічний вибір України.

Ключові слова: глобалізація, регіоналізація, міжнародна економічна інтеграція, етнос, нація, етнічна система, геополітичні аспекти, етнополітичні утворення, цивілізація.

Павел Шуканов, Михаил Логвин. ЦИВИЛИЗАЦИОННЫЕ И ЭТНОПОЛИТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ РАЗВИТИЯ ГЛОБАЛИЗАЦИИ И РЕГИОНАЛИЗАЦИИ МИРА. *Раскрывается сущность трансформации международных экономических отношений и этнополитические основы развития цивилизации в процессе глобализации и регионализации мира. Отмечается роль этнического поля во взаимосвязи этнической общности и соответствующей ей территории. Подчеркивается замена этнокультурных ценностей приоритетами экономической выгоды и целесообразности. Анализируются этапы международной экономической интеграции. Выделяются стратегические центры интеграции. Предлагается геостратегический выбор Украины.*

Ключевые слова: глобализация, регионализация, международная экономическая интеграция, этнос, нация, этническая система, геополитические аспекты, этнополитические образования, цивилизация.

Pavlo Shukanov, Myhaylo Logvyn. CIVILIZATIONAL AND ETHNOPOLITICAL ASPECTS OF GLOBALIZATION AND REGIONALIZATION WORLD. *Essence of transformation of international economic relations and ethno-political bases of development of civilization opens up in the process of globalization and regionalization world. Marked on the role of the ethnic field in intercommunication of ethnic community and by the proper it territory. Replacement of ethnocivilized values is underlined priorities of economic value and expedience. The stages of international economic integration are analyzed. The strategic centers of integration are selected. The geostrategic choice of Ukraine is offered.*

Keywords: globalization, regionalization, international economic integration, ethnic group, nation, ethnic system, geopolitical aspects, ethno-political formation, civilization.

Вступ. Постановка проблеми. У процесі глобалізації і регіоналізації світу трансформуються як міжнародні економічні відносини, так і етнополітичні основи розвитку цивілізації. При цьому розвиток регіоналізації меншою мірою передбачає відокремленість і більшою – зростаюче прагнення окремих країн до взаємодії між собою. Спочатку посилюється взаємозв'язок всередині певного регіону, а потім відбувається розширення і поглиблення світогосподарських зв'язків на міжрегіональному рівні. Теоретично і практично дані процеси зумовлені закономірностями міжнародного поділу праці, одна з яких передбачає діалектичний взаємозв'язок між спеціалізацією і кооперацією виробництва. Із самого початку міжнародна спеціалізація передбачає поділ праці, а потім об'єднання і обмін результатами діяльності в різних формах кооперації виробництва. Подібно цьому і регіоналізація, в кінцевому підсумку, є проміжним етапом в розвитку глобалізації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Розвиток міжнародної інтеграції відбувається не стихійно, а має певне теоретичне обґрунтування, впорядкованість і практичне підтвердження виявлених закономірностей. Вивчення даних питань дозволить об'єктивніше оцінити значення міжнародної економічної інтеграції в розвитку процесів глобалізації і регіоналізації світу. Зокрема, практичне значення

цього дослідження дозволить більш реально визначити місце кожної держави, в тому числі України, у вище означених процесах. Дані питання розглянуті в сучасних працях таких вітчизняних фахівців як О.Г. Білорус, А.П. Голіков, В.О. Дергачов, Я.Б. Олійник, А.В. Степаненко, О.Г. Топчієв та ін., а також в працях зарубіжних вчених: З. Бжезинського, О.Г. Дугіна, О.О. Зинов'єва, Г. Кіссінджера, В.О. Колосова, М.С. Мироненка, С. Хантінгтона та ін. Особливу увагу доцільно звернути на цивілізаційні та етнополітичні аспекти міжнародних відносин, які в середовищі українських науковців ґрунтовно досліджуються М.С. Дністрянським, М.В. Багровим, Ф.Д. Заставним, Ю.І. Римаренком та ін. Проте при висвітленні даних аспектів недостатньо уваги звертається на їх значення у розвитку процесів інтеграції, глобалізації і регіоналізації світу. В той час як: «Етнополітичні виклики є на сьогодні злосудними для багатьох держав, особливо тих, які переживають етап становлення їхньої політичної системи. Але етнополітичний аналіз на рівні окремої держави може бути ефективним лише за умови його включеності у глобальні та регіональні виміри...» [3, с. 6].

Формулювання цілей статті. Постановка завдання. Головним завданням даної статті є

визначення впливу цивілізаційних та етнополітичних аспектів на формування певних регіональних об'єднань і в цілому єдиного глобального простору. Тому застосування результатів даних теоретичних напрацювань в конструктивному етнодержавотворенні надасть можливість реально оцінити проблеми, задачі та перспективи регіональних інтеграційних об'єднань і керівних наднаціональних організацій з метою уникнення чи хоча б послаблення суб'єктивно-волонтаристського підходу при вирішенні таких практичних завдань, як: 1) оптимізація умов інтеграції України в певні структури світового співтовариства; 2) прогностико-експертна оцінка впливу даних структур на етнокультурний, військово-політичний, соціально-економічний та геостратегічний потенціал держави; 3) підвищення якості та точності при здійсненні прогностичних оцінок в розвитку глобалізації та регіоналізації світу.

Виклад основного матеріалу. Оскільки універсальною і цілісною формою організації суспільства, що відображає взаємозв'язок людини з простором, є етнос, тому особливе значення в інтернаціоналізації світогосподарських зв'язків мають, за висловлюванням Л.М.Гумільова, «ритми етнічних полів» [2, с. 369]. Дане поле є ніби продовженням етносу за видимі межі його проживання, що сприяє етнічній близькості і цілісності чи, навпаки, міжетнічній ворожості та протистоянню. Коли носії одного ритму зіштовхуються з носіями іншого, тоді новий ритм сприймається як дещо чуже і дисгармонійне порівняно із звичним. Прояв ритмічності етнічного поля пов'язаний із стереотипом поведінки і світоглядними уявленнями людини. Спочатку етнічне поле сприяє підтримці взаємозв'язку між етнічною спільністю і відповідною їй територією. В свою чергу, економічне поле, що виникає пізніше, більшою мірою вільне по відношенню до території і простору. Відповідно, стимулюючи прояв ритмів етнічного поля, можна стримувати етнічне злиття і, в цілому, розвиток інтеграційних процесів. В той же час, підвищуючи значущість економічного поля, можна сприяти поступовій зміні стереотипів мислення та поведінки людини. При цьому етнокультурні цінності замінюються пріоритетами економічної вигоди і доцільності, просторовий взаємозв'язок етносу і материнської території руйнується і етнічне поле слабне. Культивується принцип «економіка як доля», природна любов до батьківщини і почуття етнокультурного патріотизму витісняються пропагандою інтернаціоналізму і космополітизму. Фактично створюються сприятливі умови для злиття різноманітних етнічних спільнот в регіо-

нальні суперетноси з метою їх подальшої трансформації в єдине планетарне надсуспільство. Формування подібних суперетносів може здійснюватися лише на основі розвинутих регіональних інтеграційних об'єднань, поява яких передбачає поступову відмову від своїх національних суверенітетів держав, що до нього входять. З часом можливе виникнення кількох великих державних утворень, замість численних країн, що існують нині як незалежні, але поступово розчиняються в майбутніх субімперіях. Після цього у відповідності з критеріями економічної доцільності, враховуючи посилюючий прояв екологічної, природно-ресурсної та демографічної криз, буде здійснюватися відкритий перехід до єдиної наддержави, що керується загальнопланетарним світовим урядом. Це зовсім не значить, що з часом всі країни, що існують зараз, увійдуть до даної держави, як теоретично, так і практично це мало вірогідно. Майбутня наддержава може бути створена лише на основі об'єднання найрозвинутіших країн світу, вузьке коло яких багато в чому нині вже окреслене. Решта територій світу буде знаходитись під повним контролем глобальної імперії. Створити таку державу можна лише на основі ліберально-ринкових і федерально-демократичних принципів, але утримати її від розпаду якщо і можливо, то лише з допомогою жорстко-тоталітарних методів управління. В будь-якому випадку прагнення ініціаторів і прихильників міжнародної інтеграції концентрувати увагу на її значущості в підвищенні рівня соціально-економічного розвитку певних країн і народів є, в багатьох випадках, цілком вдалим і обґрунтованим. Залежність людини від простору проявляється, в основному, опосередковано і на рівні більш складних територіальних соціально-економічних систем (етноси, країни і т.п.). В той же час залежність від економічних чинників очевидна для кожного індивідууму, як на мікро-, так і на макрорівні. Тому економічний детермінізм більш зрозумілий як звичайним людям, так і владним структурам. Завдяки цьому культивовані економічні пріоритети уявляються як найголовніші і найбільш значимі в розвитку будь-якого суспільства. На цьому підґрунті формується переконання, зміст якого в наступному: все, що економічно доцільно, те корисно, найбільш важливо і гідне будь-якої підтримки. Тому розвиток і дослідження інтеграції, в основному, зводиться до економічних питань і до правового забезпечення ефективності функціонування найбільших ТНК і ТНБ світу в масштабах зростаючих і все більш одноманітних ринкових просторів. В зв'язку з цим при розгляді інтеграційного етапу розвитку світогосподарсь-

ких зв'язків більшість фахівців в галузі міжнародної економіки в першу чергу виокремлюють наступні форми інтеграції: зона вільної торгівлі; митний союз; спільний ринок; економічний і валютний союз [7, с. 35].

У системі ринкових міжнародних економічних відносин (МЕВ) виникає ряд об'єктивних передумов переходу до більш високого їхнього етапу – міжнародної інтеграції. Вони формуються як на мікрорівні (підприємство, фірма), так і на макрорівні (держава, регіон, група країн). Реальні стимули для підприємства – збільшення обсягу продажів, зниження собівартості продукції, позиціонування на ринку, пролонгація найбільш ефективних фаз життєвого циклу товару. Результативність діяльності на макрорівні, дуже пов'язана з подоланням негативних чинників МЕВ – територіальної віддаленості, меншої мобільності чинників виробництва і ресурсів, національних бар'єрів, митних і валютних перешкод.

З економічних позицій об'єктивний чинник міжнародної господарської інтеграції – забезпечення кращих умов використання обмежених ресурсів. Переваги тут не задані: характер і роль пріоритетних ресурсних чинників закономірно змінюються. Наприклад, після Другої світової війни поштовхом для інтеграційного розвитку стало завдання об'єднання насамперед виробничих ресурсів (енергоносіїв, металургійних потужностей і т.п.), як це було при створенні спільного ринку в Західній Європі. З другої половини ХХ ст. трансформація світогосподарських відносин визначається міжнародною економічною інтеграцією, яка є засобом для розвитку глобалізації та формування єдиного глобального ринкового простору. Міжнародна економічна інтеграція – це проміжний етап формування глобального ринку, як результат інтернаціоналізації виробництва, при якій посилюється взаємозв'язок і залежність між національною економікою й окремими регіонами світу.

Початковий етап міжнародної інтеграції виявляється у вигляді створення зони преференційної торгівлі. При цьому одна з домінуючих країн знижує в односторонньому порядку митні стягнення в торгівлі з іншою країною. Прикладом такої форми інтеграції є договір 1931 р. між Великобританією та її колишніми колоніями про створення Британської Співдружності націй, а також договори між США й країнами Центрально-Східної Європи про розвиток торгівлі на основі системи преференцій. В обох випадках ініціаторами інтеграції є найбільш могутні й впливові країни світу, кожна на відповідний період часу. На основі першого договору Великобританія зберегла не лише економічний,

але й політичний контроль над залежними територіями. У другому випадку США, розширюючи свій вплив у світі, демонструє прагнення встановити залежність колишніх соціалістичних країн і республік СРСР від держави, що претендує на роль світового гегемона. Другий етап, це створення зони вільної торгівлі, припускає взаємний договір про зниження митних бар'єрів між усіма країнами - членами угруповання при торгівлі промисловою і сільськогосподарською продукцією. Наприклад, інтеграційне об'єднання НАФТА (США, Канада, Мексика). В перспективі планується створення зони вільної торгівлі в масштабах Північної і Південної Америки. Далі йде створення митного союзу, що передбачає укладання договору про повну ліквідацію митних бар'єрів у торгівлі промисловою і сільськогосподарською продукцією (Білорусь, Росія, Казахстан, Киргизстан, Таджикистан). У рамках митного союзу створюється єдиний торгово-економічний простір і проводиться узгоджена зовнішньоекономічна політика. Фактично функціонування митного союзу в повному обсязі між Білоруссю, Росією і Казахстаном розпочалося з 2010 року. Четвертий етап – це створення спільного ринку. При цьому митні бар'єри ліквідовуються не лише при застосуванні промислових і сільськогосподарських товарів, але й у торгівлі послугами при переміщенні капіталів і робочої сили. Спільний ринок створює єдиний торгово-економічний простір стосовно всіх чинників виробництва. Європейський Союз включає 27 держав Європи, на який припадає близько 50 % світового товарообігу. У спільному ринку збільшується значення наднаціональних керівних структур і зменшується значення до рівня другорядних національно-державних органів управління. Створюються основи для єдиної валютної системи. П'ятий етап, економічний та валютний союз: 1) посилення ролі наднаціональних керівних структур, що створюються на попередніх етапах інтеграції; 2) створення єдиної валютної системи, при якій скасовуються національні валюти і вводиться єдина валюта для всіх країн. При цьому створюється єдиний центральний банк, його філії – це національні банки; 3) проводиться узгоджена внутрішня і зовнішньоекономічна політика. Прикладом такого об'єднання є сучасна валютна система, що формується в межах Європейського Союзу на основі валюти євро під керівництвом Європейського Центрального Банку (штаб-квартира м. Франкфурт-на-Майні). Заклучний, шостий етап інтеграції – політичний союз. Припускає утворення єдиної держави, як результат торгово-економічної інтеграції на попередньому етапу розвитку. У найближчі 10 років прикла-

дом політичного союзу стане Європейський союз, що перетвориться в єдину федеративну державу – Сполучені Штати Європи, столиця – м. Брюссель (сучасна Бельгія).

Реальність історичного розвитку людства свідчить про те, що в більшості випадків країнами й етносоціальними організаціями управляють олігархічні структури або їхні представники. При цьому вони керуються, переважно, власними егоїстичними інтересами, а потенціал нації і території її розселення використовують для задоволення певних політичних амбіцій. Тому й економічні чинники часто використовуються лише для прикриття й поступового досягнення віддалених політичних цілей. За певних обставин і значному потенціалі деяких етносів представники їх владних еліт можуть претендувати на поширення своєї влади на інші народи й заселені ними території. У результаті, використовуючи термінологію Л.М. Гумільова, підвищений рівень «пасіонарної (енергетичної) напруги етнічної системи» сприяє зростанню міжетнічного й міждержавного протистояння. Сильніші підкорюють і пригнічують слабких, напружені міжетнічні контакти порушують етноландшафтну рівновагу й погіршуються умови для задоволення найважливіших потреб суспільства. Виникає природне прагнення етносоціальних систем до об'єднання й пошуку союзників як засобу збереження своїх організаційних структур, що забезпечують оптимальне поєднання потреб і можливостей для їх задоволення. Русійним механізмом такого об'єднання є прагнення до більшої надійності й забезпечення виживаності в умовах нової системи. При цьому проявляється «закон переходу в підсистему або принцип кооперативності: саморозвиток будь-якої взаємозалежної сукупності, її формування в систему приводять до включення її в якості підсистеми в надсистему, що існує або формується, відносно однорідні системні одиниці утворюють загальне ціле» [8, с. 47]. При розгляді даного закону на рівні етнодержавних систем однорідність відповідає принципу компліментарності, прояв якого пов'язаний з відчуттям підсвідомої взаємної симпатії (антипатії) представників певних етносів. При об'єднанні однорідних систем складаються більш сприятливі умови для розвитку інтеграційних процесів.

На думку М. Назарова, реальною владою в такому суспільстві соціального дарвінізму стає та сама «прихована» фінансова «влада над владою». І.А. Ільїн назвав її «світовою закулісою», оскільки ця влада не прописана в демократичних конституціях і тому, щоб не викривати їх декоративність, вона воліє діяти приховано, маніпулюючи «волею народу» через свої

ЗМІ і управляючи через своїх залежних ставлеників. В той же час професор О. Зинов'єв стверджує, що над всіма формами офіційної влади встановлений певний контроль і світовим співтовариством націй керує особлива еліта, яка виникла і функціонує як надвлада, що прагне підпорядкувати всі країни світу. Тому фактично ідея регіоналізації й глобалізації є лише ідеологічно замаскованою установкою західного світу, очолюваного США, на скорення всієї планети і встановлення свого панування над усім іншим людством [5, с. 622]. У зв'язку із цим, аналізуючи міжнародні інтеграційні процеси, необхідно враховувати геополітичні аспекти, амбіції й функціональні можливості існуючих етнополітичних утворень світу. Для цього, по-перше, необхідно виділити геостратегічні дійові особи, а по-друге, найважливіші геополітичні центри світу. За класифікацією З. Бжезинського, активними геостратегічними дійовими особами є країни, які володіють здатністю і національною волею здійснювати владу або впливати за межами власної території. З різних причин такі держави прагнуть досягти спочатку регіонального, а потім і глобального панування. Загально визнано, що серед цих країн найбільш впливовою державою є США, як єдина наддержава сучасності. До геостратегічних дійових осіб З. Бжезинський відносить також Францію, Німеччину, Росію, Китай, Індію [1, с. 56]. Директор Інституту Стратегічних Досліджень при Гарвардському університеті С. Хантінгтон цей список доповнює Бразилією й ПАР. Однак, на нашу думку, останні дві країни доцільно відносити до категорії найважливіших геополітичних центрів, які, у першу чергу, характеризуються важливістю свого місця розташування й потенційною вразливістю стосовно геостратегічних дійових осіб. Сюди ж відносяться Великобританія, Японія, Індонезія, Україна, Пакистан, Туреччина, Іран, Ізраїль і деякі інші країни. Однак процеси глобалізації та регіоналізації світу необхідно розглядати не тільки з погляду історичного минулого, а і нашої сучасності. Важливо правильно визначити тенденції та перспективи розвитку міжнародної інтеграції й спеціалізації як у сфері економічних, так і політичних відносин. Різні нації та країни за своїм походженням, ресурсами, можливостями і мірою впливу відрізняються одна від одної. Саме міжнародна нерівність, в основному, стимулювала підпорядкування одних народів іншими. Розвиток інтеграційних процесів сприяє як економічному, так і політичному посиленню відповідних регіонів.

При виділенні стратегічних центрів інтеграції, кожний з яких може відповідати своєрідному ядру консолідації зацікавлених етнополі-

тичних утворень, актуальними є прогностичні оцінки Г. Кіссінджера у відношенні до нового світового порядку: «Міжнародна система XXI століття буде характеризуватися умовним протиріччям: фрагментацією, з одного боку, і зростаючою глобалізацією, з іншого». У той же час складовою частиною нового порядку «...стануть, щонайменше, США, Європа, Китай, Японія, Росія й, можливо, Індія, а також безліч середніх і малих країн» [6, с. 15]. За твердженням С. Хантінгтона цивілізаційна несумісність є головною рушійною силою міжнародних конфліктів. Саме цивілізаційно-культурно-релігійні розходження набагато більш істотні, ніж ідеологічні або економічні [10, с. 323–327]. Тому глобалізаційні процеси необхідно розглядати з врахуванням реального й потенційного міжцивілізаційного протистояння. Представники домінуючих цивілізацій не тільки визначають найважливіші напрямки розвитку світогосподарських зв'язків, але й координують процеси міжнародної політико-економічної інтеграції та регіоналізації світу. За різними оцінками за всю історію людства виділяють множини цивілізацій, загальна сукупність яких зводиться, в кінцевому підсумку, до протиставлення Схід-Захід. При цьому мова йде не стільки про географічне, а більшою мірою про історико-культурне, етнополітичне і релігійно-світоглядне взаємопосидання двох суперечливих складових частин єдиної антропосистемної цілісності. Таким чином, релігійно-світоглядні й етнокультурні особливості людей, з одного боку, визначають поведінку політичної еліти, а з іншого – використовуються нею для задоволення своїх егоїстичних і суспільно-альтруїстичних потреб. Згодом це може привести до того, що патріотизм управлінської еліти трансформується в бюрократичний націоналізм. Особливості такої трансформації проаналізовані професором Лондонського університету Е. Смітом. Зокрема він відзначає, що бюрократичні структури держави-нації стимулюють зростання політичної культури, в якій загальний історичний досвід відображається у формуванні спільних цінностей й організацій, які допомагають інтеграції різних соціальних і культурних груп. У той же час зростання політичної культури може сприяти «розвитку бюрократичного націоналізму, головною привабливістю якого є обіцянка порядку і стабільності в період швидких змін» [9, с. 180]. Як правило, бюрократичні націоналістичні рухи швидко інтернаціоналізують свою діяльність, при цьому існуюча система міждержавних відносин стимулює суперництво й навіть ворожість між національними елітами за глобальний престиж. У результаті з'являються передумови

для розвитку міжнародної інтеграції, що й приводить до створення різних політичних та економічних блоків.

Висновки і перспективи подальших розвідок. Отже, результати проведеного дослідження дозволяють зробити нам **такі висновки.** Кінцевим підсумком розвитку міжнародної економічної інтеграції є створення політичного союзу, тобто на основі економічного й валютного союзу може бути сформована регіональна, а в перспективі єдина глобальна держава. Оскільки будь-яка держава покликана відображати й захищати, у першу чергу, інтереси певної нації, тому етнополітичні аспекти відіграють важливу роль в процесах міжнародної інтеграції та регіоналізації світу. Чим вищий рівень міжнародної інтеграції, тим сильніше етнічні особливості стримують розвиток інтеграційних процесів між різними країнами. Це пояснюється тим, що кожний наступний етап інтеграції передбачає поступову відмову держав від своїх національних суверенитетів. При цьому створюється потенційна загроза втрати своєї етнічної самобутності для народів, які в процесі інтеграції змішуються й асимілюються в єдиному економічному та політичному просторі.

В той же час стратегічна перемога Заходу не є цивілізаційною перемогою; західна ідеологія – ліберал-демократія, ринок і т.п. – стали безальтернативними лише тимчасово, тому що в багатьох представників незахідних народів все більше проступають цивілізаційні та геоетнополітичні особливості розвитку. Підтвердженням цього є не лише військово-політичний союз в рамках СНД (Ташкентський пакт), але і щорічні зустрічі на вищому рівні представників Шанхайської організації співробітництва, основу якої складають такі могутні країни світу як Росія та Китай, що засуджують прагнення США до світового панування і створення однополюсного світу.

Тому і геостратегічний вибір України буде правильним і виправданим, якщо він спрямований на розвиток пріоритетних відносин з телурократичними країнами Євразії. При цьому важливо враховувати два чинники: сумісність і взаємозалежність, а також рівень їх двостороннього прояву. З врахуванням історичних, цивілізаційних та етнополітичних аспектів переважна більшість населення України є носіями східнослов'янських православно-християнських цінностей і традицій. Відповідно, несумісність із західною цивілізацією очевидна. Наочно це проявляється навіть в протиріччях між правами людини, тобто окремого індивідуума (пріоритет Заходу) і правами народу (нації). Саме на основі права нації на самовизначення Україна стала

суверенною державою і в подальшому права окремої людини не повинні звеличуватись вище прав і свобод всього народу. Тим більше, що

рівнозначність цих прав закріплена в змісті Міжнародного пакту про громадянські та політичні права.

Список використаних джерел:

1. Бжезинский З. Великая шахматная доска. Господство Америки и его геостратегические императивы / Бжезинский З.; пер. с англ. Уральской О. Ю. – М.: Международные отношения, 1999. – 256 с.
2. Гумилев Л. Н. Этногенез и биосфера Земли: Международный альманах / Л.Н.Гумилев / Сост. Гумилева Н.В. Под общей ред. А.И. Курочки. – М.: Танаис, Ди-Дик, 1994. – 544 с.
3. Дністрянський М.С. Етнополітична географія України: проблеми теорії, методології, практики. Монографія / М.С. Дністрянський. – Львів: Літопис; Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2006. – 490 с.
4. Дугин А. Г. Основы геополитики. Геополитическое будущее России / А. Г. Дугин. – М.: Арктогея, 1997. – 608 с.
5. Зиновьев А. А. На пути к сверхобществу / А. А. Зиновьев. – М.: Центрполиграф, 2000. – 638 с.
6. Киссинджер Г. Дипломатия / Киссинджер Г.; пер. с англ. Львова В. В. – М.: Ладомир, 1997. – 848 с.
7. Международные экономические отношения. Интеграция: Учебн. пособ. для вузов / Щербанин Ю.А. и др. – М.: Банки и биржи, ЮНИТИ, 1997. – 128 с.
8. Реймерс Н.Ф. Экология (теории, законы, правила, принципы и гипотезы) / Н.Ф. Реймерс. – М.: Россия Молодая, 1994. – 367 с.
9. Сміт Э. Націоналізм у двадцятим стагоддзі / Сміт Э.; пер. з англ. Нагорнага С. / Пад.рэд Бабкова І. – Мн.: Беларускі Фонд Сораса, 1995. – 272 с.
10. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций / Хантингтон С.; пер. с англ. Т.Велимеева, Ю.Новикова. – М.: АСТ, 2005. – 603 с.

УДК 911.3

Костянтин Немець, Людмила Ключко, Людмила Немець

СТАТИСТИЧНИЙ АНАЛІЗ СПЕЦИФІЧНОСТІ РОЗВИТКУ СОЦІОГЕОСИСТЕМ

У статті запропоновано статистичний метод обробки результатів часткових класифікацій суспільно-географічних об'єктів за різними критеріями і методиками, який дозволяє отримати опосередковану оцінку ступеню специфічності досліджуваних об'єктів. Використовуючи цей метод при дослідженні релігійної сфери регіону, було розраховано суму частот зв'язків районів Харківської області. На основі одержаних результатів проведено ранжирування і групування районів області за особливостями розвитку релігійної сфери.

Ключові слова: кооперація, спеціалізація, класифікація, частота зв'язків, асоційованість, специфічність.

Константин Немец, Людмила Ключко, Людмила Немец. СТАТИСТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ СПЕЦИФИЧНОСТИ РАЗВИТИЯ СОЦИОГЕОСИСТЕМ. В статье предлагается статистический метод обработки результатов частных классификаций общественно-географических объектов по различным критериям и методикам, который позволяет получить опосредованную оценку степени специфичности исследуемых объектов. Используя этот метод при исследовании религиозной сферы региона, была посчитана сумма частот связей районов Харьковской области. На основе полученных результатов проведено ранжирование и группирование районов области по особенностям развития религиозной сферы.

Ключевые слова: кооперация, специализация, классификация, частота связей, ассоциированность, специфичность.

Konstantin Niemets, Ludmila Kluchko, Ludmila Niemets. STATISTICAL ANALYSIS OF SOCIOGEOSYSTEMS DEVELOPMENT SPECIFICITY. In the article statistical method of results of particular classifications of social-geographical objects processing according to different criteria and methodologies which allows getting indirect assessment of degree of specificity of objects under consideration was suggested. The sum is frequencies ties districts of the Kharkiv region was calculated, Using this method at the research of the regional religious sphere. The ranking and grouping of districts on the peculiarities of the religious sphere were performed.

Key words: cooperation, specialization, classification, frequency of relations, associativity, specificity.

Актуальність дослідження. У регіональних суспільно-географічних дослідженнях завжди виникає необхідність врахування двох протилежних тенденцій у соціально-економічному розвитку регіонів. З одного боку, кожен регіон прагне максимально використати переваги свого географічного положення і якомога раціональніше реалізувати свій ресурсний потенціал. Ця тенденція призводить до розвитку спеціалізації регіонів і формування їхньої специфічності. З іншого боку, розподіл праці на національ-

ному рівні вимагає інтеграції регіональних господарських комплексів в межах відповідних загальнодержавних програм розвитку, що сприяє уніфікації регіонів. Отже, однією з умов успішного регіонального розвитку є оптимальне співвідношення спеціалізації і кооперації регіонів. Особливо важливо це враховувати на стадії створення регіональних програм і проєктів, в основі яких мають бути науково обґрун-

товані директивні показники розвитку. Слід зазначити, що викладене вище повною мірою відноситься до всіх без виключення сфер суспільного життя – і матеріального виробництва, і галузі послуг, і культурологічних процесів. Тому оцінка ступеню специфічності регіонів має величезне значення і дослідження цієї складової регіонального розвитку є актуальним.

Аналіз попередніх досліджень. Одним з найбільш обґрунтованих способів оцінки унікальності (специфічності) досліджуваних об'єктів є Q - модифікація факторного аналізу. Як відомо, за вказаним алгоритмом можна розкласти дисперсію об'єктів на загальну (зумовлену впливом інших об'єктів) і специфічну, яка є відносною оцінкою унікальності кожного об'єкту. Такий підхід зручний і зрозумілий, коли за допомогою факторного аналізу досліджуються особливості конкретної вибіркової сукупності, тобто, коли факторний аналіз використовується як засіб опису певного набору даних. Значно складніше узагальнити результати факторного аналізу до рівня моделі, коли необхідно довести її адекватність певному класу вибірових сукупностей. Крім цього, для отримання надійного результату необхідно мати репрезентативну матрицю вихідних даних з достатньою кількістю параметрів об'єктів.

Інший підхід реалізують численні методи класифікації об'єктів, які дозволяють ідентифікувати схожість об'єктів за певними критеріями (дискримінантний аналіз, кластер-аналіз, групування тощо). Застосування різних критеріїв і алгоритмів класифікації зумовлюють варіабельність розподілу об'єктів, що проявляється у формуванні різної кількості груп і мінливості їх складу.

Метою даної статті є обґрунтування методу узагальнення результатів часткових класифікацій (групування) об'єктів за різними критеріями, що дозволяє отримати кількісну оцінку загальності або специфічності об'єктів.

Викладення основних результатів дослідження. Всі методи класифікації принципово дають суб'єктивні результати, бо дослідник, виходячи із мети і завдань конкретного дослідження, визначає кількість класів або груп класифікації (власних областей еталонів), критерії класифікації, вирішальні функції та правила, інші властивості алгоритмів класифікації. Внаслідок цього, застосовуючи класифікацію об'єктів за різними критеріями, кожен дослідник отримує такий спектр розподілу об'єктів за групами, який якомога краще ілюструє або доводить справедливість основної гіпотези дослідження. Тому результати класифікації мають статистичний характер і у сукупності відобра-

жають певні тенденції подібності або відмінності об'єктів. Згідно з правилом великих чисел вказані тенденції проявляються більш чітко із зростанням числа часткових класифікацій за окремими критеріями. Виходячи з цього, емпірична ймовірність потрапляння, наприклад, об'єктів А і В в одну групу в різних класифікаціях буде характеризувати ступінь подібності (асоційованості) цих об'єктів. Отже, об'єкти з високими значеннями ймовірності групування з іншими об'єктами можна оцінювати як такі, що мають велику частку загальності і, відповідно, малу частку специфічності (унікальності). Для об'єктів з малими значеннями ймовірності групування висновки будуть протилежними. Враховуючи, що при аналізі однієї вибіркової сукупності кількість часткових класифікацій є постійною, загальність або специфічність об'єктів можна оцінювати за значеннями частот їх групування з іншими об'єктами, що спрощує обробку результатів класифікації.

Таким чином, технологічно обробка результатів часткових класифікацій (групувань) досліджуваних об'єктів зводиться до формування матриці зв'язків, елементами якої є накопичені частоти групування об'єктів за різними класифікаціями. Сума накопичених частот є оцінкою асоційованості (загальності) або специфічності об'єктів.

Пропонований метод було апробовано у дослідженні релігійної сфери Харківської області [1]. Зокрема, первинними об'єктами дослідження є районні соціогеосистеми і обласний центр, для яких зібрані статистичні дані за 7 групами конфесій: Української православної Церкви Московського патріархату (УПЦ), Української православної Церкви Київського патріархату (УПЦ-КП), Української автокефальної православної Церкви (УАПЦ), Української греко-католицької Церкви (УГКЦ), Римокатолицької Церкви (РКЦ), протестантських релігійних течій та інших конфесій.

Конфесійна структура релігійної сфери Харківської області показана на рис. 1.

Крім цього, для кластер-аналізу відібрано 35 показників, які характеризують різні сторони суспільного буття регіону (таблиця 1).

З урахуванням всіх вказаних показників виконано класифікації районних соціогеосистем за наступними критеріями [3, 4]: індекс релігійності, індекс територіальної концентрації, середній радіус впливу, індекс територіальної локалізації, площа ергозони культових споруд, індекс конфесійності, показник локалізації конфесій. Перераховані часткові класифікації доповнені результатами кластер-аналізу. У кінцевому

підсумку оброблені результати семи часткових класифікацій.

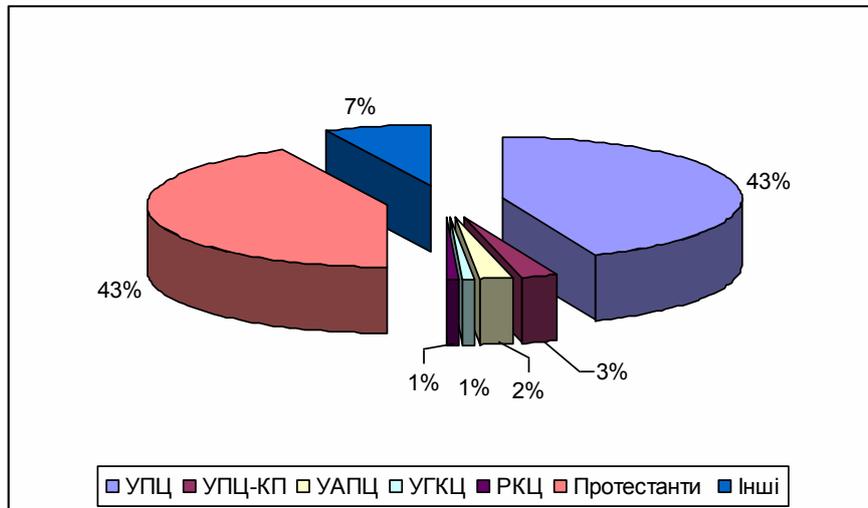

Рис. 1. Конфесійна структура релігійної сфери Харківської області станом на 1.01.2008 р.
(побудовано за даними [2])

Таблиця 1

Перелік вихідних статистичних показників для кластер-аналізу

п/п	Показники
1	Площа території, км
2	Всього населення, тис. осіб
3	Міське населення, тис. осіб
4	Сільське населення, тис. осіб
5	Щільність населення, тис. осіб на км.кв.
6	Щільність міського населення, тис. осіб на км.кв.
7	Щільність сільського населення, осіб на км.кв.
8	Коефіцієнт народжуваності, кількість народжених на 1000 осіб
9	Коефіцієнт смертності, кількість померлих на 1000 осіб
10	Природний приріст населення, осіб на 1000 осіб
11	Шлюбність населення, кількість шлюбів на 1000 осіб
12	Кількість розлучень на 1000 осіб
13	Різниця між шлюбами та розлученнями, осіб на 1000 осіб
14	Співвідношення шлюбів та розлучень
15	Кількість релігійних організацій УПЦ на 1000 осіб
16	Кількість релігійних організацій УПЦ-КП на 1000 осіб
17	Кількість релігійних організацій УАПЦ на 1000 осіб
18	Кількість релігійних організацій УГКЦ на 1000 осіб
19	Кількість релігійних організацій РКЦ на 1000 осіб
20	Кількість релігійних організацій протестантської гілки на 1000 осіб
21	Кількість релігійних організацій конфесій східного культу на 1000 осіб
22	Кількість релігійних організацій усіх конфесій на 1000 осіб
23	Кількість клубів на 1000 осіб
24	Кількість бібліотек на 100 осіб
25	Кількість кінотеатрів на 100 осіб
26	Кількість місць у клубах на 100 осіб
27	Книжковий фонд на 100 осіб
28	Кількість місць у кінотеатрах на 100 осіб
29	Кількість особливо тяжких та тяжких злочинів на 1000 осіб, 2008 р.
30	Кількість особливо тяжких та тяжких злочинів на 1000 осіб, 2002 р.
31	Кількість особливо тяжких та тяжких злочинів на 1000 осіб, 2003 р.
32	Кількість особливо тяжких та тяжких злочинів на 1000 осіб, 2004 р.
33	Кількість особливо тяжких та тяжких злочинів на 1000 осіб, 2005 р.
34	Кількість особливо тяжких та тяжких злочинів на 1000 осіб, 2006 р.
35	Кількість особливо тяжких та тяжких злочинів на 1000 осіб, 2007 р.

Класифікація районних соціогеосистем Харківської області за різними критеріями і методиками створює різні варіанти групування. Їх аналіз показує, що деякі райони утворюють більш-менш стійкі асоціації, інші – частіше слабо асоціюються з рештою районів. Для узагальнення за даними для всіх конфесій була розрахована матриця зв'язків, яка містить частоти

входження районів у групи за різними варіантами класифікації. Сума частот є опосередкованою оцінкою ступеню асоційованості (загальною) районів. Райони з меншою сумою частот є більш унікальними чи специфічними, бо мають менше схожих ознак з іншими районами (таблиця 2).

Таблиця 2

Матриця зв'язків районів при групуванні за різними критеріями

№ пп	Райони	Номери районів													
		1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14
1	Балаклійський	0	2	2	4	1	4	2	4	0	1	3	1	5	7
2	Барвінківський	2	0	8	0	5	1	2	3	4	0	3	0	3	2
3	Близнюківський	2	8	0	0	5	1	2	3	3	0	3	0	3	2
4	Богодухівський	4	0	0	0	0	6	4	3	0	0	3	2	3	4
5	Борівський	1	5	5	0	0	1	2	2	2	1	3	0	2	1
6	Валківський	4	1	1	6	1	0	5	2	1	0	4	2	4	4
7	Великобурлуцький	2	2	2	4	2	5	0	4	2	0	6	2	4	2
8	Вовчанський	4	3	3	3	2	2	4	0	1	0	5	0	5	4
9	Дворічанський	0	4	3	0	2	1	2	1	0	0	2	0	1	0
10	Дергачівський	1	0	0	0	1	0	0	0	0	0	5	0	1	
11	Зачепилівський	3	3	3	3	3	4	6	5	2	0	0	1	5	3
12	Зміївський	1	0	0	2	0	2	2	0	0	5	1	0	0	1
13	Золочівський	5	3	3	3	2	4	4	5	1	0	5	0	0	5
14	Ізюмський	7	2	2	4	1	4	2	4	0	1	3	1	5	0
15	Кегичівський	2	5	4	1	4	2	3	3	3	1	4	0	3	2
16	Коломацький	1	7	6	0	6	1	2	2	3	1	3	0	2	1
17	Красноградський	6	2	2	5	1	4	2	5	0	0	3	0	5	6
18	Краснокутський	0	1	1	1	1	2	2	0	1	4	1	5	1	0
19	Куп'янський	6	1	1	4	2	4	2	3	0	2	3	1	4	6
20	Лозівський	6	1	1	4	2	4	2	3	0	2	3	1	4	6
21	Нововодолазький	4	1	1	6	1	7	5	2	1	0	4	2	4	4
22	Первомайський	1	1	1	2	1	1	3	4	2	1	3	0	2	1
23	Печенізький	3	3	3	3	3	4	6	5	2	0	7	1	5	3
24	Сахновщинський	1	7	6	0	6	1	2	2	3	1	3	0	2	1
25	м. Харків	0	0	0	0	0	0	0	0	1	2	0	2	0	0
26	Харківський	2	2	2	0	1	0	0	2	0	2	1	2	2	2
27	Чугуївський	4	2	2	1	1	1	0	2	0	4	1	4	2	4
28	Шевченківський	3	4	4	1	3	2	4	5	2	0	5	0	5	3
	Сума зв'язків	75	73	66	57	56	68	70	74	34	28	82	32	81	75

Продовження таблиці 2

№ пп	Райони	Номери районів													
		15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28
1	Балаклійський	2	1	6	0	6	6	4	1	3	1	0	2	4	3
2	Барвінківський	5	7	2	1	1	1	1	1	3	7	0	2	2	4
3	Близнюківський	4	6	2	1	1	1	1	1	3	6	0	2	2	4
4	Богодухівський	1	0	5	1	4	4	6	2	3	0	0	0	1	1
5	Борівський	4	6	1	1	2	2	1	1	3	6	0	1	1	3
6	Валківський	2	1	4	2	4	4	7	1	4	1	0	0	1	2
7	Великобурлуцький	3	2	2	2	2	2	5	3	6	2	0	0	0	4
8	Вовчанський	3	2	5	0	3	3	2	4	5	2	0	2	2	5
9	Дворічанський	3	3	0	1	0	0	1	2	2	3	1	0	0	2
10	Дергачівський	1	1	0	4	2	2	0	1	0	1	2	2	4	0
11	Зачепилівський	4	3	3	1	3	3	4	3	7	3	0	1	1	5
12	Зміївський	0	0	0	5	1	1	2	0	1	0	2	2	4	0

13	Золочівський	3	2	5	1	4	4	4	2	5	2	0	2	2	5
14	Ізюмський	2	1	6	0	6	6	4	1	3	1	0	2	4	3
15	Кегичівський	0	5	2	1	3	3	2	3	4	5	0	1	1	5
16	Коломацький	5	0	1	1	2	2	1	1	3	7	0	1	1	3
17	Красноградський	2	1	0	0	5	5	4	2	3	1	0	2	3	3
18	Краснокутський	1	1	0	0	0	0	2	0	1	1	2	2	3	1
19	Куп'янський	3	2	5	0	0	7	4	1	3	2	0	1	3	2
20	Лозівський	3	2	5	0	7	0	4	1	3	2	0	1	3	2
21	Нововодолазький	2	1	4	2	4	4	0	1	4	1	0	0	1	2
22	Первомайський	3	1	2	0	1	1	1	0	3	1	0	0	0	4
23	Печенізький	4	3	3	1	3	3	4	3	0	3	0	1	1	5
24	Сахновщинський	5	7	1	1	2	2	1	1	3	0	0	1	1	3
25	м. Харків	0	0	0	2	0	0	0	0	0	0	0	2	2	0
26	Харківський	1	1	2	2	1	1	0	0	1	1	2	0	4	2
27	Чугуївський	1	1	3	3	3	3	1	0	1	1	2	4	0	2
28	Шевченківський	5	3	3	1	2	2	2	4	5	3	0	2	2	0
	Сума зв'язків	72	63	72	34	72	72	68	40	82	63	9	36	53	75

Як видно з таблиці 2, найбільш асоційованими є Барвінківський та Близнюківський райони – частота зв'язків між ними досягає значення 8. Вони частіше всіх входять в одну групу. Барвінківський район часто групується з Коломацьким та Сахновщинським районами. Більш-менш стійкі зв'язки (частота більше 6) спостерігаються між районами: Балаклійський – Ізюмський, Валківський – Нововодолазький,

Зачепилівський – Печенізький, Коломацький – Сахновщинський, Куп'янський – Лозівський. Вказані асоціації є найбільш стійкими.

Ранжування районів за сумою частот зв'язків між ними представлено у таблиці 3.

Наведені дані дають можливість класифікувати райони Харківської області за особливостями розвитку релігійної сфери (рис. 2).

Таблиця 3

Ранжування районів Харківської області за сумою зв'язків при групуванні

№ пп	Район	Сума зв'язків
1.	Харків	9
2.	Дергачівський	28
3.	Зміївський	32
4.	Дворічанський	34
5.	Краснокутський	34
6.	Харківський	36
7.	Первомайський	40
8.	Чугуївський	53
9.	Борівський	56
10.	Богодухівський	57
11.	Коломацький	63
12.	Сахновщинський	63
13.	Близнюківський	66
14.	Валківський	68
15.	Нововодолазький	68
16.	Великобурлуцький	70
17.	Кегичівський	72
18.	Красноградський	72
19.	Куп'янський	72
20.	Лозівський	72
21.	Барвінківський	73
22.	Вовчанський	74
23.	Балаклійський	75
24.	Ізюмський	75
25.	Шевченківський	75
26.	Золочівський	81
27.	Зачепилівський	82
28.	Печенізький	82

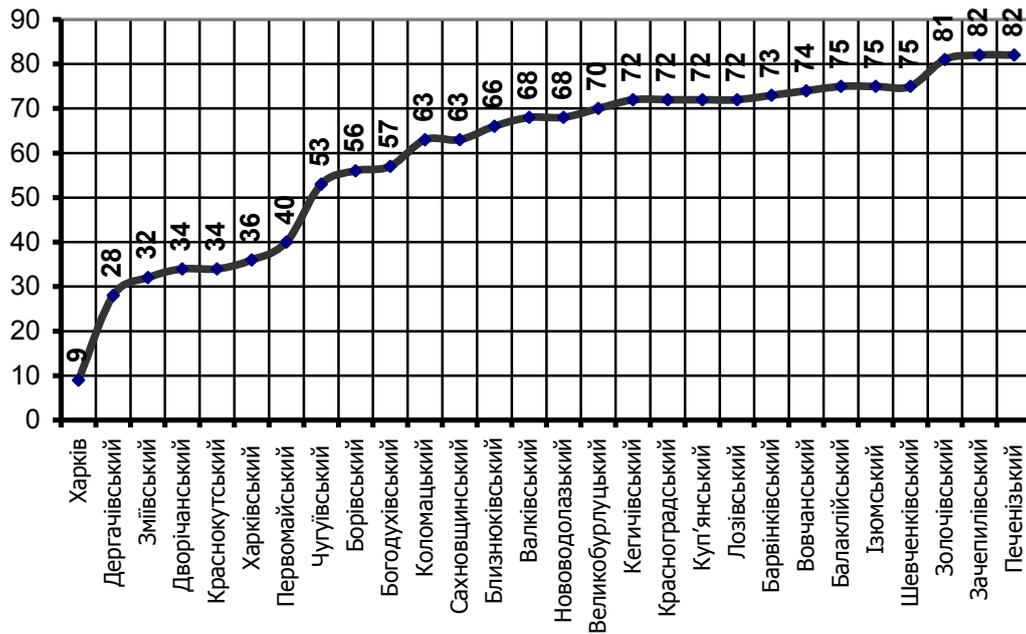

Рис. 3. Ранжування районів за сумою частот зв'язків при групуванні

Найбільш унікальним є обласний центр, який чітко вирізняється серед інших об'єктів групування найменшою частотою зв'язків (9), далі йде група районів з відносно малою частотою зв'язків (28 – 40), серед яких Дергачівський, Зміївський, Дворічанський, Краснокутський, Харківський та Первомайський райони. Наступна група районів має більші частоти зв'язків – від 53 до 68. І найменш специфічними є райони з частотами зв'язків від 70 до 82.

Семантичний аналіз розвитку релігійної сфери об'єктів дослідження повністю узгоджу-

ється з результатами статистичної оцінки їх специфічності.

Висновки: описаний метод статистичної оцінки специфічності або асоційованості суспільно-географічних об'єктів є ефективним засобом обробки результатів часткових класифікацій об'єктів за різними критеріями і методиками. Узагальнення групування об'єктів розкриває якісно нові можливості аналізу зв'язків між об'єктами, інтерпретації результатів групування з нових позицій.

Список використаних джерел:

1. Ключко Л.В. Територіальна організація релігійної сфери Харківського регіону: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. геогр. наук: спец. 11.00.02 «Економічна та соціальна географія»/ Л.В. Ключко. – Харків, 2010. – 22 с.
2. Матеріали Відділу у справах релігій облдержадміністрації в Харківській області.
3. Ковальчук А.С. Географія релігії в Україні [монографія] / А.С. Ковальчук. – Львів: ВЦ ЛНУ ім. Івана Франка, 2003. – 308 с.
4. Патійчук В.О. Територіальна організація релігійної сфери адміністративної області (на прикладі Волинської області): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. геогр. наук: спец. 11.00.02 «Економічна та соціальна географія»/ В.О. Патійчук. – К., 1998. – 17 с.

УДК 911.3

Олег Машков, Костянтин Немець

ГРАФОАНАЛІТИЧНИЙ МЕТОД ОЦІНКИ ОДНОРІДНОСТІ РОЗВИТКУ СОЦІОГЕОСИСТЕМ

Олег Машков, Костянтин Немець. ГРАФОАНАЛІТИЧНИЙ МЕТОД ОЦІНКИ ОДНОРІДНОСТІ РОЗВИТКУ СОЦІОГЕОСИСТЕМ. В статті обґрунтовується графоаналітичний метод оцінки однорідності розвитку соціогеосистем. Траєкторія розвитку об'єкту представляється у багатовимірному нормованому ознаковому просторі у вигляді пелюсткової діаграми. Ізометричність багатокутника є критерієм однорідності руху об'єкту, вона визначається порівнянням координат і обчисленням векторної суми сторін багатокутника.

Ключові слова: соціогеосистема, однорідність розвитку, багатовимірний простір, векторна сума сторін багатокутника.

Олег Машков, Константин Немец. ГРАФОАНАЛИТИЧЕСКИЙ МЕТОД ОЦЕНКИ ОДНОРОДНОСТИ РАЗВИТИЯ СОЦИОГЕОСИСТЕМ. В статье обосновывается графоаналитический метод оценки однородности развития социогеосистем. Траектория развития объекта представляется в многомерном нормированном признаковом пространстве в виде лепестковой диаграммы. Изометричность многоугольника является критерием однородности движения объекта, она определяется сравнением координат и вычислением векторной суммы сторон многоугольника.

Ключевые слова: социогеосистема, однородность развития, многомерное пространство, векторная сумма сторон многоугольника.

Oleg Mashkov, Constantine Niemets. GRAPHIC-ANALYTICAL METHOD OF ASSESSING THE HOMOGENEITY OF SOCIAL-GEOSYSTEM DEVELOPMENT. The article grounds graphic-analytical method of assessing the homogeneity of social-geosystem development. The trajectory of the object's development is represented in the multidimensional normalized feature space in the form of a radar chart. Isometry of a polygon is a criterion of homogeneity of the object's motion, it is determined by comparing the coordinates and the computation of the vector sum of sides of the polygon.

Keywords: social-geosystem, homogeneity of development, multidimensional space, vector sum of sides of polygon.

Актуальність дослідження. Соціально-географічні системи відносяться до складних великих відкритих погано організованих систем, що характеризуються великою кількістю неоднозначних стохастичних нелінійних зв'язків, суттєвим впливом суб'єктивних факторів, складною ієрархічною структурою і поганою передбачуваністю. Стан таких систем описується множиною динамічних параметрів, які принципово мають випадковий характер і на кожен момент часу створюють складні статистичні ансамблі. Взаємодія соціогеосистем із зовнішнім середовищем і внутрішні процеси в них відповідно до законів зовнішньої і внутрішньої адаптації постійно змінюють їхній стан, що ускладнює управління ними і вимагає неперервного стеження за їх станом. Моніторинг соціогеосистем має метою не тільки фіксувати їхні зміни, але й накопичувати інформацію для прогнозування їхньої поведінки і прийняття управлінських рішень стосовно спрямування траєкторій їх розвитку. Інформаційні процеси і перетворення інформації в управлінні соціогеосистемами з цієї точки зору описані, наприклад, у роботах [1 - 6].

Кожна соціогеосистема має певні особливості у розвитку господарчих і соціальних підсистем. Так, соціогеосистеми регіонального рівня, як правило, мають господарську спеціалізацію, що зумовлює їх стан, розвиток і взаємодію з іншими соціогеосистемами. В залежності від спеціалізації в соціогеосистемі різні галузі господарства мають різну динаміку розвитку, тому відповідні показники змінюються у часі по - рі-

зному. Відповідно до цього у цілому соціогеосистеми мають неоднорідний асиметричний розвиток в залежності від своєї спеціалізації. Однак, в структурі господарства є галузі, які повинні мати пропорційний розвиток. Це, наприклад, індустрія послуг, яка повинна надавати пересічному громадянину рівні можливості отримання послуг різного профілю. Саме у цій галузі господарства рівномірний розвиток є важливим показником стану соціальної сфери. Не менш важливим є симетричний однорідний розвиток соціальних підсистем, від чого безпосередньо залежить рівень і якість життя громадян. Подібна задача у більш широкому сенсі виникає взагалі при необхідності оцінки однорідності (симетричності) розвитку будь-якої системи.

Метою статті є обґрунтування графоаналітичного методу оцінки рівномірності розвитку соціогеосистем.

Виклад основних результатів. Траєкторію соціогеосистеми у багатовимірному ознаковому нормованому просторі можна представити як послідовність точок, відстань між якими залежить від дискретизації часу і швидкості руху. Кожна з цих точок фіксує стан соціогеосистеми, який характеризується певним набором координат (ознак системи) на даний момент часу. Форма траєкторії залежить від характеру руху соціогеосистеми. Так, при рівномірному русі, коли швидкість на кожен момент по всім координатам постійна, точки траєкторії рівновіддалені від всіх осей, а траєкторія є прямою, направле-

ною по діагоналі гіперкубу. Такий рух соціогеосистеми можна описати умовою:

$$dl_i/dt = const,$$

де l_i – шлях системи по i – тій координаті;

$i = 1 \dots n$, n – вимірність простору (кількість осей).

Ця умова, що описує постійність швидкості руху соціогеосистеми по всім координатам на кожен момент часу, може бути записана в інтегральній формі - як рівність шляху, пройденого соціогеосистемою по кожній координаті на певний момент за весь час руху:

$$\Delta l_i = const,$$

Коли наведена умова хоча б по одній координаті порушується, траєкторія соціогеосистеми відхиляється і рух стає нерівномірним.

Таким чином, рівномірність руху системи у нормованому просторі можна оцінити за рівністю синхронної часової похідної шляху, або порівнянням пройденого шляху по кожній координаті. Враховуючи принципово випадковий характер визначення координат точок траєкторії руху соціогеосистеми, для коректного вирішення питання про рівність швидкості або пройденого шляху потрібно застосовувати спеціальні процедури математичної статистики (побудову

довірчих інтервалів, перевірку статистичних гіпотез тощо). Це не викликає принципових труднощів, але ускладнює розрахунки.

Можна розглянути інший алгоритм оцінки рівномірності руху соціогеосистеми. На наш погляд, у цьому випадку є ефективним відображення стану соціогеосистеми у вигляді багатокутника – пелюсткової діаграми, побудованої на n нормованих осях (рис. 1). Ця ідея була реалізована авторами у роботі [7] при обґрунтуванні графоаналітичного методу багатовимірної класифікації суспільно-географічних об'єктів. У даному випадку критерієм оцінки рівномірності руху соціогеосистеми є ізометричність багатокутника. Враховуючи, що візуальний аналіз форми багатокутника не дає об'єктивної оцінки його симетрії, бажано для цього застосувати більш точні і однозначні методи. Одним з них є розрахунок векторної суми сторін багатокутника. Відомо, що для правильного багатокутника (при повній ізометричності) вона дорівнює нулю. Тоді позитивне або негативне значення векторної суми сторін багатокутника є оцінкою порушення його симетрії і опосередковано - відхилення руху соціогеосистеми від рівномірного.

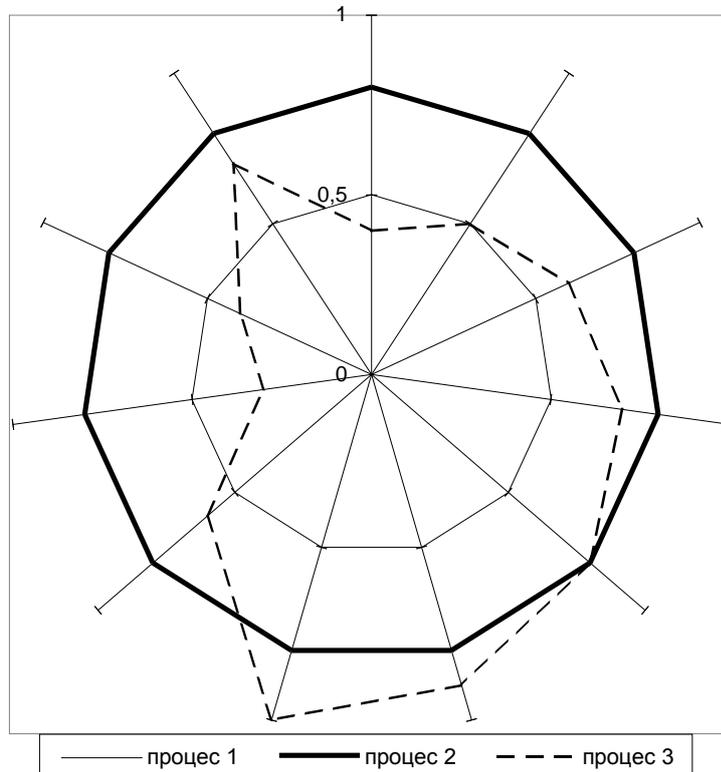

Рис. 1. Відображення процесів у вигляді багатокутників

Найпростіший алгоритм визначення векторної суми сторін багатокутника полягає у послідовному сумуванні однойменних координат

його вершин, що дозволяє розраховувати векторну суму сторін навіть без графічної побудови багатокутника. Але у випадку послідовного у

часі аналізу траєкторії руху соціогеосистеми графік дає можливість наочно спостерігати динаміку руху. Так, при рівномірному русі багатокутники, побудовані через рівні проміжки часу, будуть геометрично подібні, але із зростаючою площею. Крім цього, пелюсткова діаграма дає можливість візуально порівнювати швидкість руху кількох соціогеосистем – синхронні площі їхніх багатокутників будуть відрізнятися пропорційно швидкості. Отже цей критерій дає можливість класифікувати соціогеосистеми за швидкістю руху (розвитку), що має велике значення для визначення їх перспектив і прогнозування.

Для ілюстрації викладеного вище на рис. 1 представлено пелюсткову діаграму для трьох процесів (систем) з $n = 11$.

Як видно з наведеної діаграми (рис. 1) процеси 1 і 2 є рівномірними, бо відповідні багатокутники ізометричні. Якщо вони синхронні,

то можна стверджувати, що процес 2 є більш швидким, бо площа його багатокутника більша порівняно з процесом 1.

Процес 3 у даному випадку є нерівномірним. Аналізуючи координати, за якими спостерігається відставання або випередження руху, можна робити висновок про доцільність оптимізації і управління розвитком даного процесу (системи).

Висновки. Таким чином, застосування пропонованого методу дозволяє отримати корисну інформацію стосовно розвитку соціогеосистем, а саме: оцінку рівномірності, швидкості розвитку, а також необхідності оптимізації руху і вибору управлінських рішень стосовно корегування процесу розвитку. Графоаналітичний метод також дає можливість синхронно порівнювати і класифікувати соціогеосистеми за параметрами розвитку.

Список використаних джерел:

1. Немец К.А. Информационное взаимодействие природных и социальных систем. Монография. Харьков, Східно-регіональний центр гуманітарно-освітніх ініціатив, 2005.-с. 428.
2. Немец К.А. Информационный анализ развития регионов Украины// Вісник Харківського університету. Геологія. Географія. Екологія. № 704. – Х.: РВВ ХНУ.- 2005.- с. 55 – 60.
3. Немец К.А. Закономерности информационного взаимодействия социальных и природных систем// Вісник Харківського університету. Геологія. Географія. Екологія. № 655. – Х.: Основа, 2005, с. 72 - 67.
4. Немец К.А., Немец Л.Н. Информационная концепция развития социально – географических систем// Проблемы природопользования и экологическая ситуация в европейской России и сопредельных странах. II Международная научная конференция, г. Белгород, 12 – 15 октября 2006 года. Белгород.- 2006.- с. 100 – 102.
5. Немец К.А. Природокористування як інформаційний процес// Часопис соціально – економічної географії, вип.2.- 2007.- Харків.- с. 34 – 40.
6. Немец К.А., Немец Л.Н. Информационная суть и образовательная составляющие природопользования// Материалы III Международной научной конференции «Проблемы природопользования и экологическая ситуация в Европейской России и сопредельных странах», Белгород.- БелГУ.- 2008.- с. 148 – 151.
7. Машков О.А., Немец К.А. Графоаналітичний метод багатовимірної класифікації суспільно - географічних об'єктів// Часопис соціально - економічної географії: Міжрегіональний збірник наукових праць. – Харків: Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна.- 2010. – Вип. 8 (1). – с. 30 – 35.

УДК 911.3

Людмила Немець, Олексій Самойлов

СОЦІАЛЬНА БЕЗПЕКА РЕГІОНУ: ОСОБЛИВОСТІ СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

Людмила Немець, Олексій Самойлов. СОЦІАЛЬНА БЕЗПЕКА РЕГІОНУ: ОСОБЛИВОСТІ СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ. Розглядаються питання розвитку суспільно-географічного процесу в Україні та її регіонах і стану соціальної безпеки населення. Аналізуються особливості Харківської області, як одного з найпотужніших в економічному відношенні регіонів України, визначаються напрямки та методологія суспільно-географічного дослідження соціальної безпеки населення регіону. В основі дослідження лежать нароби науковців кафедри соціально-економічної географії і регіоназнавства Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна.

Ключові слова: глобалізація, глобальна та регіональна соціогеосистема, суспільно-географічний процес, регіональна соціальна політика, соціальна безпека, соціальна сфера, соціальний розвиток.

Людмила Немец, Алексей Самойлов. СОЦИАЛЬНАЯ БЕЗОПАСНОСТЬ РЕГИОНА: ОСОБЕННОСТИ ОБЩЕСТВЕННО-ГЕОГРАФИЧЕСКОГО ИССЛЕДОВАНИЯ. Рассматриваются вопросы развития общественно-географического процесса в Украине и ее регионах и состояния социальной безопасности населения. Анализируются особенности Харьковской области, как одного из мощнейших в экономическом отношении регионов Украины, определяются направления и методология общественно-географического исследования социальной безопасности населения региона. В основу исследования положены разработки ученых кафедры социально-экономической географии и регионоведения Харьковского национального университета имени В.Н. Каразина.

Ключевые слова: глобализация, глобальная и региональная социогеосистема, общественно-географический процесс, региональная социальная политика, социальная безопасность, социальная сфера, социальное развитие.

Lyudmila Nemets, Alexei Samoilov. SOCIAL SECURITY IN THE REGION: FEATURES OF SOCIAL-GEOGRAPHICAL RESEARCH. Questions of development of social - geographical process in Ukraine and its regions and state of population social security are examined. Features of Kharkiv region, as one of the most powerful regions of Ukraine in economic terms are analyzed, direction and methodology of social - geographical research of population social security in the region is determined. The basis of this research is groundwork of scientists of The Department of Socio-Economical Geography of VN Karazin Kharkiv National University.

Keywords: globalization, global and regional social-geosystem, social - geographical process, regional social policy, social security, social sphere, social development.

Актуальність теми. В кінці ХХ – на початку ХХІ століття значно підсилюється темп глобалізаційних процесів, які почали загрожувати вже самому існуванню людства як спільноти і біологічного виду. Комплекс загроз становлять екологічні, економічні, демографічні, природно-кліматичні, геополітичні та соціальні проблеми. Екологічні проблеми, які тісно пов'язані з природно - кліматичними проявляються в багатьох регіонах світу у вигляді небезпечних ситуацій, катастроф тощо, є в основному результатом техногенної діяльності людини в природному середовищі. Економічні та демографічні проблеми пов'язані з стрімким розширенням світу на полюси багатства та бідності, темпами збільшення кількості населення в країнах, що розвиваються та його збідненням, старінням населення в розвинених країнах. Геополітичні і соціальні проблеми охопили весь світ, проявляються у вигляді соціальних негараздів (розповсюдження нових видів вірусних та інфекційних, соціальних хвороб, зокрема поширення наркоманії, протистояння локальних соціумів владних структурам, зростання злочинності, етнічні, релігійні конфлікти, низький рівень ВВП на душу населення та заробітної плати в пострадянських країнах тощо), проявах тероризму в різних регіонах світу. Отже, до основних глобальних проблем слід віднести деградацію довкілля і виснаження природних ресурсів, загострен-

ня протікання демографічних процесів – надмірне зростання населення світу та збіднення його в багатьох регіонах і окремих країнах, загрозливий характер гонки озброєнь, глобалізація міжнародної організованої злочинності тощо. Результатом зазначеного є зростання темпів соціальної небезпеки населення.

Вплив глобалізації на стан та розвиток світової цивілізації в сучасних умовах є надзвичайно вагомим і має як позитивні, так і негативні впливи. Саме останні вимагають дослідження цього феномену, бо на думку багатьох вчених людство «...одночасно являється і продуктом глобалізації, осваюючим нову культуру глобального мира, и творцом глобалізації, виробляючим эту культуру» [4, с. 5]. Світова криза останніх років, що болуче відбилася на економічному розвитку більшості країн світу, визначила багато нових геополітичних та економічних проблем, призвела до розвитку соціальних конфліктів по всій планеті, а тому процес глобалізації слід розглядати як суб'єкт та важливу діючу складову сучасного глобального світу.

Зазначені процеси досить болуче відбиваються на життєдіяльності населення, економічного розвитку пострадянських країн світу та їх регіонів, створюючи умови для виникнення й

поширення соціальної небезпеки. Отже, комплексне дослідження особливостей соціальної безпеки регіонів України є актуальним і важливим завданням багатьох наук, що вивчають взаємодію суспільства та природи, процеси впливу глобалізації на регіональний розвиток, в тому числі і суспільної географії.

Аналіз попередніх досліджень. Питання особливостей розвитку глобалізаційних процесів в сучасному світі та їхнього впливу на регіональний розвиток, особливо в кінці минулого, на початку нового століття розглядали багато вчених – політологів, соціологів, економістів, суспільних географів. В цьому аспекті слід відзначити найбільш фундаментальне дослідження, проведене в межах проекту Горбачов – фонду під девізо “Глобалізація: виклики та відповіді”, участь в якому приймали відомі російські вчені – географи, історики, політологи, економісти, філософи (К. Лосев, В. Кувалдін, О. Курбатов, В. Данилов – Данильян, В. Медведев, Н. Римашевська, В. Толстих та інші) [1]. Глобалізація розглядається як феномен та складовий елемент сучасного суспільного розвитку і виклик цивілізації з точки зору соціальних, геополітичних, економічних, екологічних, демографічних соціокультурних аспектів. Вона потребує “...оценки ситуации с позиции нового мышления, выстраивания новых приоритетов, новых принципов отношений государств, личности и общества, человека и природы, упора на осуществление и взаимообогащение различных культур и религий» [1, с. 552]. Аналізу впливу процесів глобалізації на розвиток демографічних процесів присвячена робота російських вчених під загальною редакцією Н. Римашевської “Население и глобализация” [4].

Проблеми сучасного соціального розвитку суспільства в регіональному аспекті на основі міждисциплінарного підходу досліджує російський соціо – економіко – географ Н. Зубаревич, яка зазначає, що “ Социальное развитие всегда пространственно неоднородно, но в переломные периоды – особенно, и коллеги-географы вполне справедливо оценивают конфликт скоростей, экономических укладов и социальных слоев как конфликт территорий... Не только скорость, но и тенденции, формы, пространственные границы отдельных социальных изменений оказались разными» [2, с. 228].

В Україні питання соціально-економічного розвитку під впливом глобалізаційних процесів, в аспекті необхідності переходу до стійкого розвитку, дослідження

особливостей природно-техногенної безпеки населення розглядали багато вчених, серед яких суспільні географи: М. Багров, І. Гукалова, С. Лісовський, К. Мезенцев, Л. Немець, К. Немець, Я. Олійник, А. Степаненко та багато інших. В межах дисертаційного дослідження О. Штельмах “Суспільно – географічні аспекти соціальної безпеки регіонів України” під керівництвом Н. Мезенцевої розкрито сутність та основні особливості регіональної соціальної безпеки України, визначено її чинники, обґрунтовано пріоритетні соціальні інтереси та напрямки покращення ситуації. В аспекті зазначених вище проблем в останні роки в Україні проведено ряд досліджень, присвячених особливостям протікання складних демографічних процесів, визначенню проблем депресивних територій, науковому обґрунтуванню засад забезпечення природно-техногенної безпеки життєдіяльності населення тощо. Це роботи: О. Машкової “Суспільно – географічне дослідження геопросторової неоднорідності життєдіяльності сільського населення регіону” та В. Олійник “Суспільно - географічні аспекти ерґіональної депресивності в Україні” під керівництвом О. Топчієва; А. Довганя “Природно - техногенна безпека життєдіяльності населення України” під керівництвом В. Ковтуна; Л. Коковського “Географічний вимір економічної безпеки України” під керівництвом А. Степаненка; М. Барановського “Наукові засади суспільно – географічного вивчення сільських депресивних територій України”.

Метою роботи є обґрунтування важливості і особливостей суспільно - географічного дослідження соціальної безпеки регіону на прикладі Харківської області в аспекті розвитку процесів глобалізації.

Викладення основних результатів дослідження. З короткого аналізу випливає необхідність продовження суспільно-географічних досліджень, присвячених проблемі соціальної безпеки регіонів України, бо вони є надзвичайно строкаті і неоднорідні з точки зору особливостей протікання демографічних процесів, соціально-економічного розвитку, виникнення та загострення соціальних проблем та розвитку соціальних негараздів. Зазначене підсилюється загальнодержавними проблемами в аспекті визначення місця України поряд з іншими країнами світу в соціально-економічному розвитку, який безпосередньо впливає на стан соціальної безпеки населення. Так, за індексом розвитку людського потенціалу Україна займає 85-е місце серед 182 країн, за з глобальним

індексом конкурентоспроможності – 82-е місце серед 133 країн; за індексом свободи підприємництва – 141-е серед 183 країн; за індексом рівня складності податків – 181-е серед 183 країн; за індексом сприяння корупції – 146-е серед 180 країн. Наведені показники говорять про серйозну загрозу в забезпеченні соціальної безпеки населення, ускладнення розвитку малого підприємництва, середнього бізнесу, які в усьому світі є запорукою ринкових перетворень, формування середнього класу в державі, забезпечення на цій основі швидкого зростання добробуту населення, могутності держави в цілому, трансформації ринкових реформ, без чого неможливий швидкий рух до інтеграції в європейське та світове співтовариство.

Отже, питання забезпечення соціальної безпеки населення є стратегічно важливим для окремих регіонів України і держави в цілому, а тому потребує розгляду з позицій комплексного суспільно - географічного підходу.

Для Харківської області, як і для інших регіонів України питання соціальної безпеки має надзвичайно важливе значення і вимагає об'єднання зусиль влади, науковців для його розв'язання.

Харківська область – центр Слобожанщини, має давню історію (активно заселятися територія почала в другій половині ХУП століття), займає положення на північному сході України, межує з Росією та з сусідніми Луганською, Донецькою, Полтавською та Сумською областями. Вона є одним з потужних

в економічному розвитку регіонів України і на її території досить яскраво проявляються всі соціально-економічні, екологічні проблеми, характерні для країни в цілому. З іншого боку, складність протікання соціально - економічних реформ, вплив світової та національної кризи останніх років досить болюче відбивається на соціальних процесах в регіоні, загострюючи соціальні проблеми, викликаючи негативні соціальні ситуації. Соціальні проблеми в області визначаються багатьма особливостями і факторами. Вона є одною з найбільш урбанізованих в Україні – 78, 9% населення проживає в містах. Щільність населення становить 95 осіб на 1 кв. км. Тут проживає 6% населення від загальної чисельності в Україні. Населення строкате за національним складом: українці складають 70,7%, росіяни – 25,6%, а серед інших (3,7%) – представники більше 100 народностей і національностей, що потребує вироблення збалансованої національно - етнічної політики на регіональному рівні.

Чисельність населення обласного центру становить 1464, 7 тис. осіб. На 1 січня 2010 року в області було зареєстровано 73 суспільні організації національно - культурного спрямування [3, с. 10]. В області налічується 700 релігійних об'єднань, серед основних шести конфесій - православні, баптисти, представники Української автокефальної православної церкви, іудеї, римокатолики, протестанти. Чисельність зайнятого населення складає 46,1% від всього населення регіону, його розподіл за видами економічної діяльності показано на рис. 1.

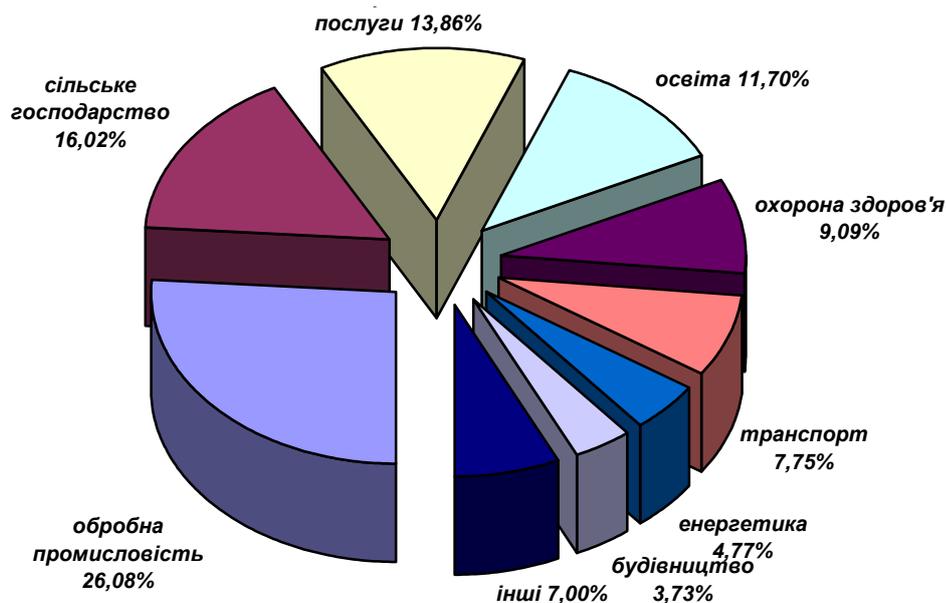

Рис. 1. Розподіл працюючого населення за видами економічної діяльності

Вищу освіту має 40,5% зайнятого населення. Область має потужний економічний

потенціал на основі традиційно високо розвинутого промислового комплексу. Доля її в

економічному розвитку України і ВВП складає більше 6%, а за обсягами виробництва область у 2009 році посіла 4 місце серед інших регіонів після міста Києва та Донецької і Дніпропетровської областей.

В адміністративно - територіальному аспекті на території області виділяється 27 адміністративних районів, 17 міст, з яких 7 мають обласний статус, 61 селище міського типу, 381 сільська рада, 1683 сільських населених пунктів.

Природно - кліматичні умови та особливості природно - ресурсного потенціалу Харківської області є запорукою її успішного економічного розвитку. На території області є родовища нафти та газу, газового конденсату і кам'яного вугілля, солі і формовочних пісків, сировини для будівельної промисловості (керамзит, будівельні піски, будівельний камінь, глини тощо). Поряд з цим, досить обмеженими є водні та лісові ресурси, що має бути врахованим при розробці стратегії регіонального економічного розвитку та розробці шляхів покращення екологічної ситуації.

На розвиток соціальної сфери великий вплив здійснює історико - культурна спадщина Слобожанщини, що пов'язано з діяльністю на її теренах добре відомих видатних постатей минулого. З моменту відкриття зусиллями Василя Каразіна у 1805 році імператорського університету, Харків по праву став потужним центром науки, освіти і культури. Вперше в Європі в Харкові було розщеплено атом літія, створено найпотужніший радіотелескоп, розроблялися новітні космічні технології. Далеко за межами нашої держави відомі наукові і практичні розробки таких наукових центрів, як ХФГІ, НТК "Інститут монокристалів", представників харківської медичної науки (медична радіологія, кріомедцина, нейрохірургія, мікробіологія, фармакологія тощо). З врахуванням короткого аналізу перерахованих дуже неповних досягнень та привабливостей, можливостей транспортно - комунікаційного комплексу можна говорити про високий інноваційно - інвестиційний імідж території Харківської області.

Незважаючи на потенційно високі можливості області в економічному розвитку проблема забезпечення соціальної безпеки населення стоїть досить гостро, бо характерні для всієї країни питання соціальної нестабільності, незахищеності населення, поширення соціально не-

безпечних хвороб тощо мають тут свої особливості і прояви.

Ступінь інтегрованості економіки Харківської області в народногосподарський комплекс колишнього Радянського Союзу був одним з найбільш високих серед інших регіонів, значна частка промислового потенціалу працювала на ВПК, мала союзну спеціалізацію, не спрямовану на задоволення потреб власного населення. Зношеність основних фондів, втрата зовнішнього ринку і несформованість внутрішнього ринку, відсутність достатніх інвестицій в перебудову промислового комплексу, скорочення виробництва, закриття багатьох підприємств або перехід їх на скорочений графік роботи призвели до вивільнення значної частки робочої сили з інтелектуально високим потенціалом. Масовий виїзд фахівців високої кваліфікації, науковців за кордон суттєво послабив збалансований раніше господарський комплекс, внаслідок чого ускладнився перехід економіки на ринкові засади, різко зросло збіднення широких верств населення. Вирішення соціальних проблем гальмується законодавчими перепонами, недолугістю законодавчих актів щодо соціального захисту населення, податкового та пенсійного кодексів, що спричиняє розвиток і підсилення соціальної напруги в суспільстві.

На сьогодні в області продовжується скорочення чисельності населення, що зумовлено не тільки міграційними процесами, але й значним розривом між народжуваністю і смертністю населення (рис. 2).

Керівництвом області разом з науковцями зроблено спробу розробити стратегію сталого розвитку на перспективу до 2020 року [7]. Серед основних напрямків такого розвитку виділено пріоритетні, зокрема: поліпшення демографічної ситуації в регіоні та розвиток кластера охорони здоров'я; скорочення диференціації доходів населення на основі реформування системи соціального захисту; поліпшення якості житлових послуг та реформування кластера підприємств житлово - комунального господарства; поліпшення екологічної ситуації в регіоні, зокрема щодо комплексної утилізації та переробки відходів; розвиток агропромислового комплексу; розробка заходів для покращення умов функціонування малого і середнього бізнесу і бізнес-клімату в цілому [7].

Невтішною є й динаміка соціально-економічних показників регіону (рис. 3 – 5).

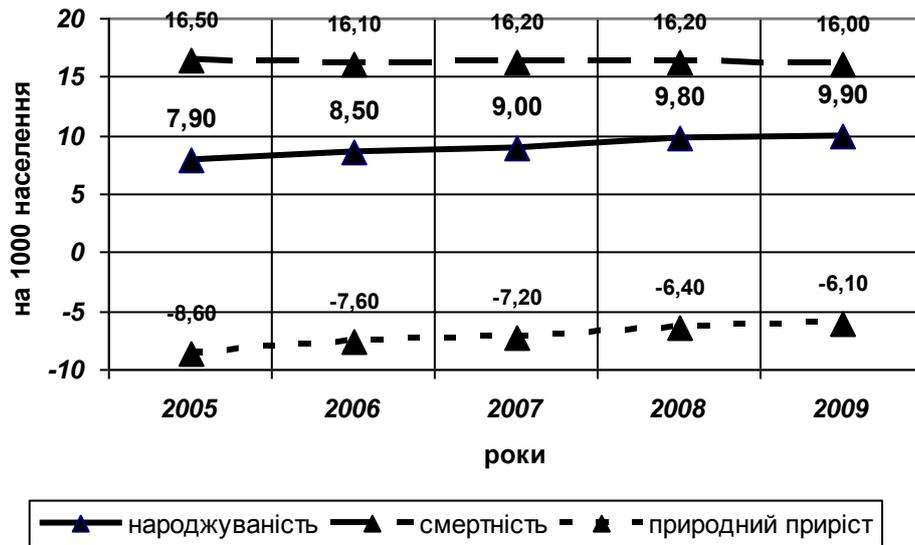

Рис. 2. Динаміка демографічних показників [8]

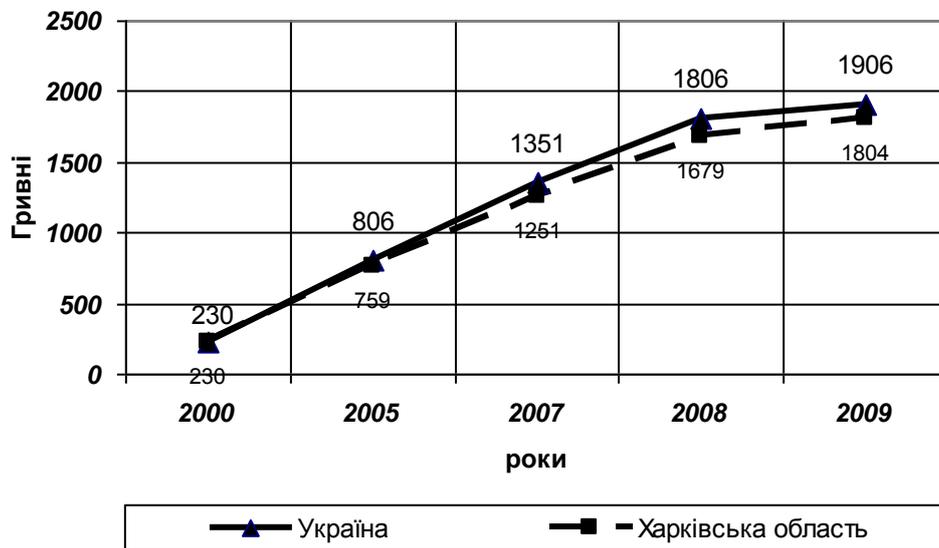

Рис. 3. Динаміка номінальної середньомісячної заробітної плати [8]

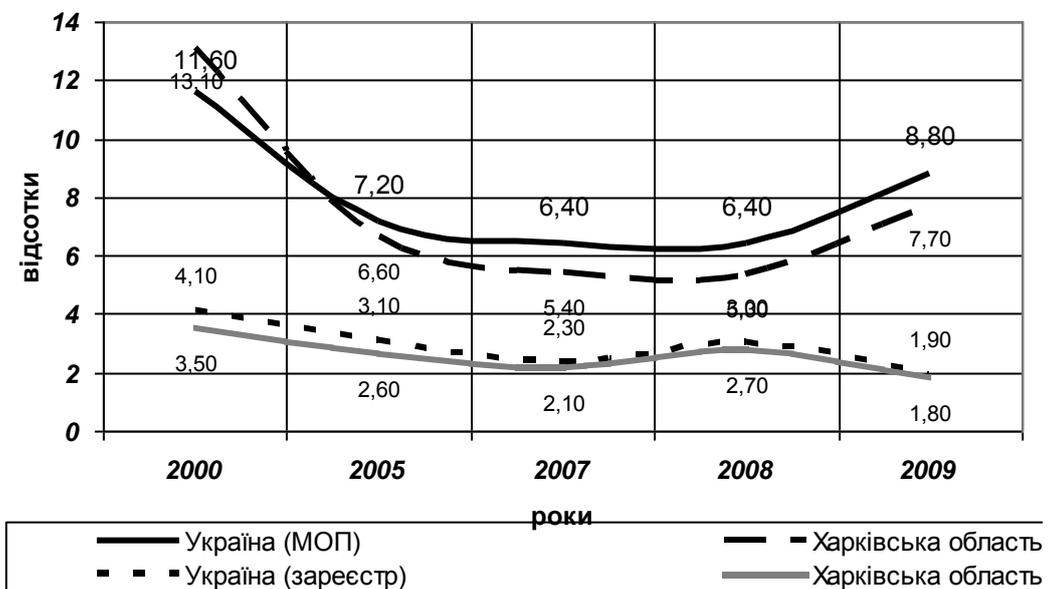

Рис. 4. Динаміка безробіття по МОП і зареєстрованого [8]

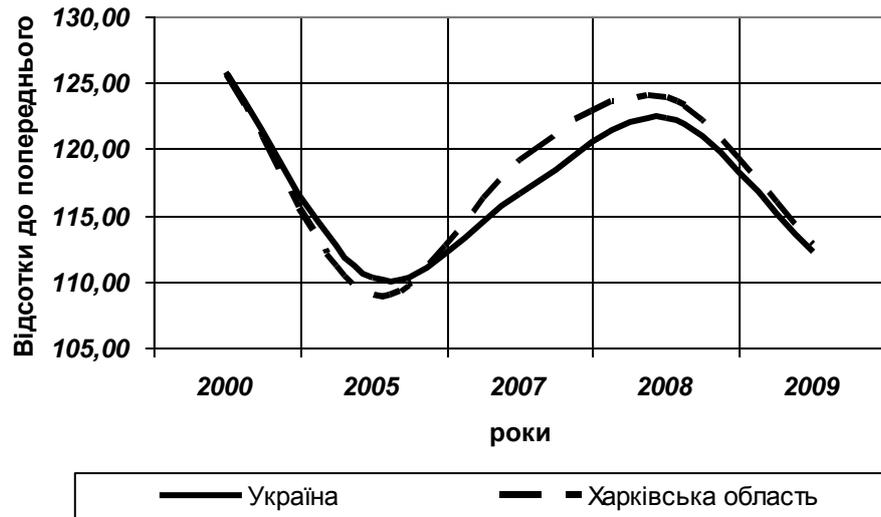

Рис. 5. Динаміка індексу споживчих цін [8]

На думку авторів даної роботи, подальшого дослідження потребують питання комплексного регіонального аналізу з позицій синергетичного підходу. Для визначення і вирішення болючих проблем соціального розвитку та підвищення соціальної захищеності населення регіону необхідний детальний територіальний аналіз соціальної сфери, дослідження взаємозв'язків окремих елементів соціальної інфраструктури в регіональній і локальних соціогеосистемах, вивчення діючих чинників нагальних соціальних проблем. Рівень і якість життя населення окремих територій відображає не тільки регіональні, але й локальні особливості, які повинні бути проаналізовані і враховані у вигляді конкретних рекомендацій для оптимізації соціально – географічного процесу на всіх рівнях. Особливої уваги заслуговує аналіз тенденцій і прогноз розвитку демографічного процесу в регіоні. Недивлячись на всі зусилля владних структур різних рівнів, спрямованих на підвищення народжуваності, природний рух населення як в Україні в цілому, так і в регіоні поки що зберігає негативні тенденції. Це є, можливо, найважливішим показником стану соціальної безпеки населення України. Зрозуміло, що вирішення демографічної проблеми може стати першим кроком у виході українського суспільства із затяжної соціально-економічної кризи. Отже, комплексне суспільно-географічне дослідження соціальної безпеки населення Харківщини повинне стати теоретично-прикладною основою розробки програми покращення соціального захисту населення, створення оптимальних умов забезпечення соціальної безпеки в територіальному вимірі.

Плановане суспільно-географічне дослід-

ження має метою аналіз також і теоретичних питань. Зокрема, з точки зору суспільної географії потребують дослідження, уточнення та поглиблення такі поняття, як: «соціальна безпека соціогеосистеми»; «рівень та якість життя в соціогеосистемі»; «індикатори соціальної безпеки»; «рівні соціальної безпеки» та деякі інші. Теоретико – методологічною базою дослідження мають бути надбання вітчизняних і зарубіжних вчених в галузі суспільної географії, соціології, соціальної психології, регіональної економіки тощо. Великий вибір підходів і методів дослідження має забезпечити його комплексність і багатоплановість, необхідні для охоплення якомога ширшого кола питань соціально-економічного характеру.

На кафедрі соціально-економічної географії і регіонознавства Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна останніми роками розроблено комплекс оригінальних методів просторового аналізу соціогеосистем, який передбачає моделювання полів взаємодії суспільно-географічних об'єктів, дослідження траєкторії руху і класифікацію соціогеосистем у багатовимірному ознаковому просторі, визначення ступеню асоційованості і специфічності об'єктів, рівномірності їх розвитку тощо. У дослідженнях широко використовуються статистичні методи, моделювання, інформаційний аналіз і методи суспільно – географічного прогнозу. Основні засади описаного комплексу методів висвітлені в роботах [5,6].

Висновки.

1. За роки незалежності Україна одержала нові можливості для реформування на ринкових засадах свого високого науково-промислового потенціалу, без чого неможлива достойна інтег-

рація є європейську і світову спільноту.

2. Під впливом зовнішніх та внутрішніх чинників і проблем Україна втратила свої переваги та високі позиції в багатьох галузях господарства, що гальмує подальший розвиток на шляху постіндустріального та інформаційного розвитку.

3. Трансформаційні процеси в Україні та її регіонах негативно відбиваються на рівні соціальної безпеки населення, призводячи до стрімкого зниження рівня та якості життя широких верств населення, втрати соціальних гарантій, духовно - культурного зuboжіння тощо.

4. На прикладі Харківської області, як одного з важливих регіонів України в геополітичному, економічному, соціально-культурному відношенні, пропонується суспільно-географічне дослідження соціальної безпеки

регіональної соціогеосистеми на основі комплексного географічного і синергетичного підходів.

5. Методологія комплексного суспільно - географічного дослідження ґрунтується на наукових досягненнях зарубіжних та вітчизняних науковців в галузі суспільної географії, зокрема соціогеографів Харківщини.

6. Передбачається застосувати комплекс методів просторового аналізу соціогеосистем кафедри соціально – економічної географії та регіоназнавства Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, що включає моделювання полів взаємодії суспільно – географічних об'єктів, дослідження траєкторії руху і класифікацію соціогеосистем у багатовимірному ознаковому просторі, визначення ступеню асоційованості і специфічності об'єктів, рівномірності їх розвитку тощо.

Список використаних джерел:

1. Горбачев М.С. и др. Грани глобализации: Трудные вопросы современного развития. – М., 2003. – 592 с.
2. Зубаревич Н.В. Социальное развитие регионов России: проблемы и тенденции переходного периода. – М., 2003. – 264 с.
3. Книга инвестора. Харьковская область. – Х., 2010. – 263 с.
4. Население и глобализация /Н.М. Римашевская, В.Ф. Галецкий, А.А. Овсянников и др. – М., 2002. – 322 с.
5. Немец К.А. Информационное взаимодействие природных и социальных систем: Монография. – Х., 2005. – 428 с.
6. Немец Л.Н. Устойчивое развитие: социально-географические аспекты (на примере Украины): Монография. – Х., 2003. – 383 с.
7. Основи сталого розвитку Харківської області до 2020 року: Монографія. – Х., 2010. – 512 с.
8. Харківська область у 2009 році. Статистичний щорічник. За ред. О.С. Никифорова. -Головне управління статистики у Харківській області. – електронне видання. - Харків. – 2010.

Наукові повідомлення

УДК 911.3

Наталія Мезенцева, Олексій Гнатюк,
Віра Андріянова, Ганна Плаксієнко

СЕРЕДНІЙ КЛАС В УКРАЇНІ: ПЕРЕДУМОВИ ФОРМУВАННЯ ТА ОЗНАКИ НАЛЕЖНОСТІ

Проаналізовано пріоритетність передумов належності до середнього класу молоді з використанням методу експертних оцінок. На основі аналізу результатів соціологічного опитування виділено групи ознак належності особи до середнього класу. Визначено показники для аналізу регіональних відмін формування середнього класу в Україні, які включають три блоки: показники економічного, соціального та психологічного змісту.

Ключові слова: середній клас, ознаки середнього класу, передумови, регіональні відмінності.

Наталья Мезенцева, Алексей Гнатюк, Вера Андріянова, Анна Плаксиенко. СРЕДНИЙ КЛАСС В УКРАИНЕ: ПРЕДПОСЫЛКИ ФОРМИРОВАНИЯ И ПРИЗНАКИ ВХОЖДЕНИЯ. Проанализирована пріоритетность предпосылок принадлежности к среднему классу молодежи с использованием метода экспертных оценок. На основе анализа результатов социологического опроса выделены группы признаков принадлежности личности к среднему классу. Определены показатели для анализа региональных отличий формирования среднего класса в Украине, которые включают три блока: показатели экономического, социального и психологического содержания.

Ключевые слова: средний класс, признаки среднего класса, предпосылки, региональные отличия.

Natalya Mezentseva, Olexij Gnatyuk, Vira Andriyanova, Ganna Plaksienko. MIDDLE CLASS IN UKRAINE: FORMATION CONDITIONS AND ATTRIBUTES OF BELONGING. The priority of conditions of young people belonging to middle class using the method of expert estimates is analyzed. The groups of attributes of person belonging to middle class based on the analysis of the survey results are distinguished. The indicators for the analysis of middle class regional differences in Ukraine are determined, that includes three blocks: economic, social and psychological content indicators.

Keywords: middle class, middle class attributes, conditions, regional differences.

Актуальність дослідження. Сучасне українське суспільство характеризується складними трансформаційними процесами, пов'язаними з його майновим, статусовим та світоглядним розшаруванням. Відповідно до Цілей розвитку Тисячоліття одним з основних орієнтирів розвитку суспільства в Україні є подолання проблеми бідності населення та формування середнього класу. Загальнодержавний аспект вирішення цієї проблеми в Україні поєднується із необхідністю виявлення її регіональних диспропорцій та особливостей. Саме тому ця тема, розширюючи предметно-об'єктне поле суспільної географії, потребує пошуку та обґрунтування різноманітних методичних прийомів дослідження.

Метою написання даної роботи є визначення пріоритетності передумов входження молодих людей та ознак належності осіб до середнього класу за даними проведеного соціологічного опитування студентів географічного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка. На основі отриманих результатів доцільно визначити індикатори для аналізу регіональних відмін у формуванні середнього класу в Україні.

Виклад основного матеріалу. У науковій літературі наявні визначення середнього класу економістами, соціологами, філософами. Найпоширенішим є трактування, відповідного яко-

му середній клас - це найбільш активне в економічному відношенні соціальне утворення, яке вирізняється за характером прибутку, освітою, способом життя, соціальним престижем та типом мислення. В енциклопедичних словниках середній клас найчастіше визначається як група людей, що має стабільні доходи, достатні для задоволення матеріальних та духовних потреб. Під *середнім класом* ми розуміємо сукупність соціальних верств населення, які мають достатній рівень доходів для задоволення своїх потреб, високий кваліфікаційно-освітній рівень, престижний соціально-професійний статус та відіграють вирішальну роль у підтримці стабільності в суспільстві.

У результаті проведеного соціологічного опитування студентів географічного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка та інституту КІРУ-ПЕМТ було виявлено ряд особливостей визначення передумов та ознак належності особи до середнього класу. Всього було опитано 97 студентів 2, 3 та 4 курсів. При цьому виявлено як загальні особливості, так і специфічні, зумовлені належністю студентів до різних вікових груп та різними соціально-побутовими і світоглядними відмінностями респондентів.

Під час аналізу передумов належності до

середнього класу було виділено 3 групи передумов за характером відповіді респондентів.

До першої групи потрапили ті передумови, які отримали найбільше оцінок «дуже важливо», меншу кількість оцінок «не дуже важливо» і ще меншу кількість оцінок «зовсім неважливо». В свою чергу, в групі було виділено 3 підгрупи:

1а. Частка респондентів, які вказали, що дані передумови є «дуже важливими», складає 80-90%, а частки відповідей «не дуже важливо» і «зовсім неважливо» незначні і становлять кілька відсотків чи прямують до нуля.

1б. Від половини до двох третин респондентів визнали дані передумови «дуже важливими», ще 20-30% вважають їх «не дуже важливими», і лише кілька відсотків вважають їх «зовсім неважливими».

1в. Близько половини (40-50%) респондентів вказали, що ці передумови є «дуже важливими», приблизно третина вважає їх «не дуже важливими», кожен шостий вважає їх «зовсім неважливими». Таким чином, передумови даної підгрупи вже не мають абсолютної важливості для абсолютної більшості респондентів, хоча й зберігають її для відносної більшості.

До другої групи ми віднесли ті передумови, які більшість респондентів віднесла до «не дуже важливих», або ж ті, які більше 20% респондентів вважають «зовсім неважливими», хо-

ча частка відповідей «дуже важливо» трохи переважає частку відповідей «не дуже важливо». В цій групі варто виділити дві підгрупи:

2а. Частка респондентів, які визнали дані передумови «дуже важливими», домінує над часткою тих, хто визначив їх як «зовсім неважливими».

2б. Частка респондентів, які визнали дані передумови «зовсім неважливими», домінує над часткою тих, хто визнав їх «дуже важливими».

До третьої групи передумов відносяться ті, які більшість респондентів визнали «зовсім неважливими» і зовсім незначна частка назвали «дуже важливими».

В підсумку вказані в анкеті передумови розподілились за групами таким чином:

1а. Якісна освіта та професійна підготовка, наполегливість та цілеспрямованість.

1б. Наявність стартового капіталу, наявність корисних знайомств, високий рівень інтелекту.

1в. Харизма, багаті та впливові батьки.

2а. Щасливий випадок, фортуна, інтуїція, високоосвічені батьки, вдале одруження, хитрість.

2б. Приємна зовнішність.

3. Національність, політичні переконання, нахабність, нерозбірливість у засобах.

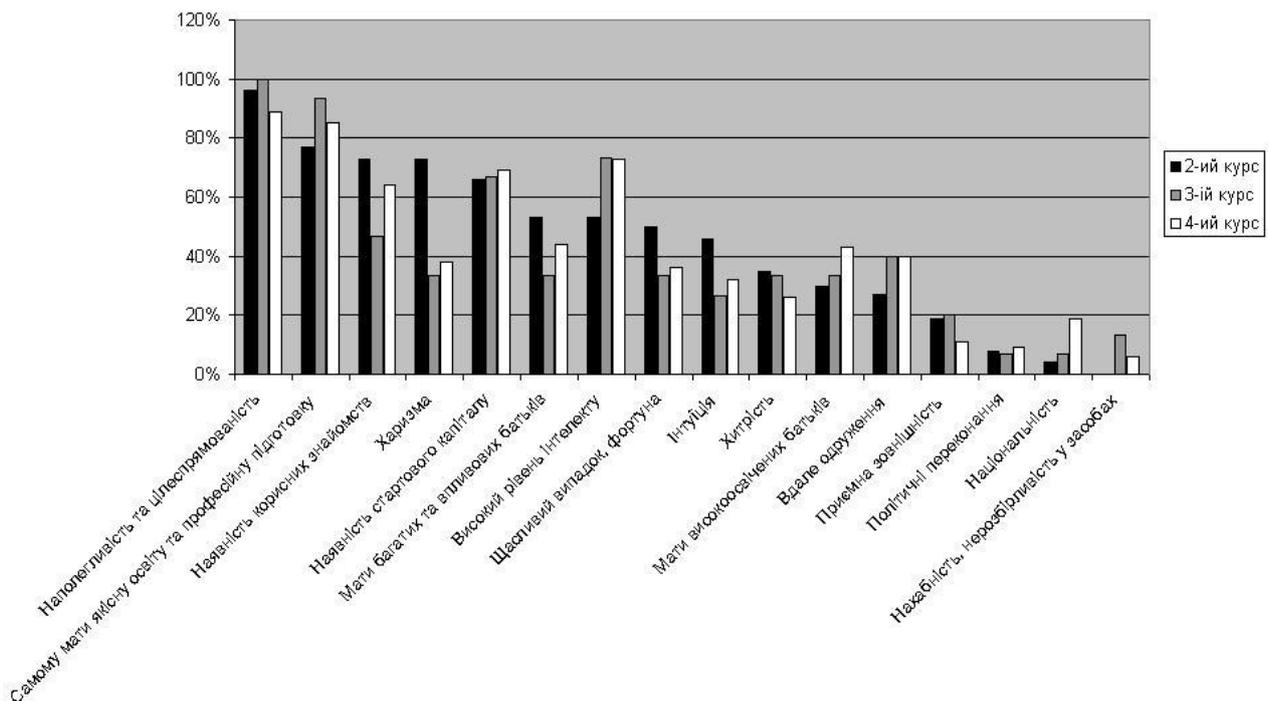

Рис. 1. Розподіл передумов входження до середнього класу за часткою відповідей респондентів «дуже важливо» у 2010 році

Отже, найважливішими передумовами респондентами названо якісну освіту та професійну підготовку, наполегливість та цілеспрямованість, наявність стартового капіталу, наявність корисних знайомств, високий рівень інтелекту, харизма, багаті та впливові батьки.

Отримана загальна картина бачення респондентів свідчить про наступне:

а) незважаючи на ту обставину, що сучасне українське суспільство далеке від соціальної справедливості, а передумови здатності людини до успіху та висхідної соціальної мобільності відрізняються від ситуації в розвинених країнах світу, абсолютна більшість респондентів відзначила важливість тих передумов, які є класичними для реалій вказаних країн і передбачають опору людини на власні сили, передусім це наполегливість, цілеспрямованість та високий освітньо-професійний рівень;

б) серед важливих передумов другого порядку вказуються ті, які дозволяють полегшити входження до середнього класу як освіченій та ініціативній людині, так і такій, яка не володіє вказаними якостями. Це стартовий капітал, наявність корисних знайомств та впливових багатих батьків. Висока оцінка такої передумови, як високий рівень інтелекту свідчить про усвідомлення сучасною молоддю того факту, що найкраща освіта ще не гарантує успіх, якщо не мати і не розвивати власні інтелектуальні здібності. Високо оцінена роль харизми, яка не є об'єктивною складовою якісної оцінки особистості;

в) респонденти низько оцінили важливість передумов, пов'язаних з національністю та з політичною орієнтацією особи. Це є свідченням демократичності українського суспільства в аспекті рівності прав представників різних національностей та політичних вподобань;

г) респонденти не надали відчутної ваги передумовам, які незначною мірою залежать від свідомих зусиль особистості, як то приємна зовнішність, інтуїція, щасливий випадок, наявність освічених батьків. Мало хто визнає ці передумови зовсім неважливими, але й цілком покладатись на них, на думку респондентів, не варто. Порівняно низька оцінка передумови вдале одруження можливо, зумовлена молодим віком анкетованих, але певний позитивний зміст такого результату полягає в тому, що шлюб за розрахунком не знаходить популярності серед молоді;

д) низьку оцінку отримали також такі передумови, як хитрість та нерозбірливість у засобах. Отже, більшість респондентів вважають, що чесної гри має бути достатньо у боротьбі за

соціальний успіх.

Відмінності між результатами анкетування студентів різних курсів проявились у таких аспектах:

1. Загальною тенденцією є своєрідне пом'якшення контрастів у думках студентів стосовно більшості передумов належності до середнього класу із зростанням їх віку. Ті передумови, які другокурсниками були оцінені як не зовсім важливі, дещо вище оцінюються студентами 3 та 4 курсів. І навпаки, передумови, визнані дуже важливими студентами 2 та 3 курсів, втрачають позиції за оцінками четвертокурсників. Хоча існують і винятки, зокрема оцінка важливості такої передумови, як приємна зовнішність із зростанням віку респондентів знижується.

Передумови, важливість яких для студентів з віком зростає, включають національність, нахабність, нерозбірливість у засобах, політичні переконання, вдале одруження. До передумов, важливість яких для студентів з віком знижується, належать приємна зовнішність, інтуїція, щасливий випадок, фортуна, наявність багатих та впливових батьків, харизма, хитрість. Тобто, знижується рейтинг тих передумов, які пов'язані із зовнішніми обставинами та випадковими чинниками.

2. Цікаві також результати порівняння думок студентів географічного факультету та студентів-контрактників КІРУ-ПЕМТ. Студенти КІРУ-ПЕМТ низько оцінили важливість таких передумов, як приємна зовнішність, щасливий випадок, фортуна, високоосвічені батьки, багаті та впливові батьки. Тобто вони виявились більш прагматичними та відкинули передумови, пов'язані з випадковими чинниками.

Важливим питанням дослідження проблеми формування середнього класу є визначення критеріїв належності до нього. Аналіз критеріїв, визначених колективом Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України на основі аналізу праць Т. Заславської, М. Вебера, З. Голінкової, Т. Гідденса та інших, дав можливість сформулювати власне бачення цього питання. Так, ми вважаємо, що критерії належності до середнього класу включають такі складові: доходи та наявність майна; професійно-посадовий статус; спосіб і якість життя; соціальний престиж стилю життя; ідентифікація себе із середнім класом.

Під час аналізу результатів анкетування щодо визначення ознак входження до середнього класу було виділено 5 їх груп:

1. Абсолютна більшість респондентів оцінила ці ознаки як «обов'язкові», і майже ніхто,

як «зовсім не важливі».

2. Абсолютна більшість респондентів оцінила дані ознаки як «обов'язкові» та «досить важливі» і лише 5-10% як «зовсім не важливі».

3. Більшість респондентів віддали перевагу оцінці «досить важливо», трохи менша - «обов'язково» і ще менша - «зовсім не важливо».

4. Більшість респондентів віддали перевагу оцінці «досить важливо», менша частина - «зовсім не важливо», ще менша - «обов'язково».

5. Переважна більшість респондентів обрали відповідь «зовсім не важливо», ще менша -

«досить важливо» і найменше - «обов'язково».

В результаті вказані в анкеті ознаки розподілились за групами таким чином:

1. Оплата праці, що задовольняє потреби.

2. Власне житло, наявність вищої освіти, можливість користуватись якісними медичними послугами.

3. Наявність сучасної побутової техніки, можливість відвідувати заклади культури і відпочинку, можливість щороку відпочивати за бажанням, наявність автомобіля.

4. Модний гардероб з достатнім набором речей, престижність професійного спрямування.

5. Наявність хобі.

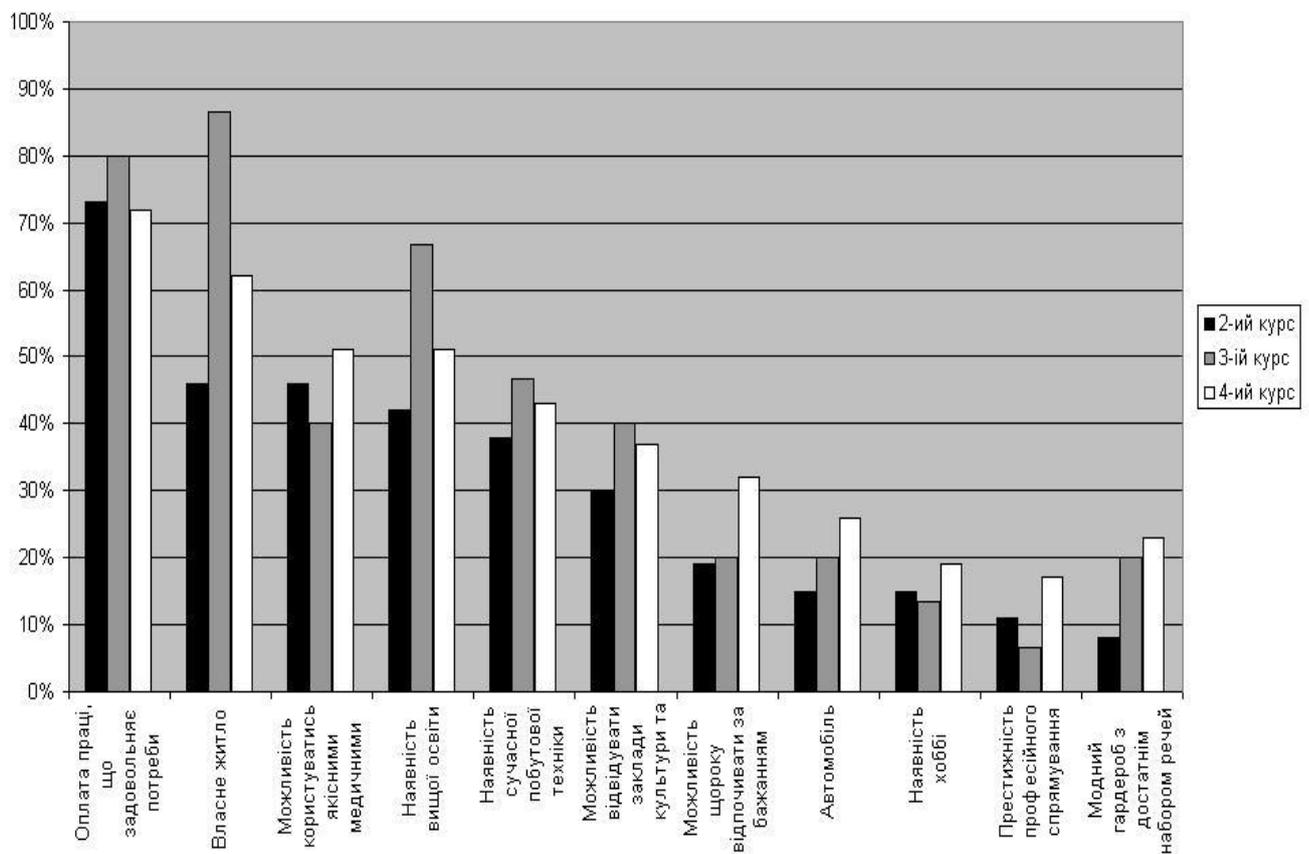

Рис. 2. Розподіл ознак входження до середнього класу за часткою відповідей респондентів «обов'язково» у 2010 році

Отже, для сучасної молоді найвагомішою ознакою входження до середнього класу є достатній рівень оплати праці, тобто матеріальна передумова благополуччя. Представник середнього класу також повинен мати власне житло. Можливість користування якісними медичними послугами логічно пов'язана із високим рівнем прибутків особи. Такі ознаки способу життя, які хобі та престижність професії, не мають вагомого значення для студентів-географів, так само як

і модний гардероб, на їхню думку, не є ознакою середнього класу. Те саме стосується і наявності автомобіля - на думку студентів, це не надто принципово.

Вікові відмінності між курсами проявились у наступному: із збільшенням віку студентів усі ознаки середнього класу отримують більшу вагу, особливо що стосується володіння автомобілем, власним житлом, модним гардеробом та хобі. Що ж стосується відмінностей між

вподобаннями студентів географічного факультету та КІРУ-ПЕМТ, то останні меншої ваги надали більшості ознак, особливо наявності автомобіля, сучасної побутової техніки та можливості отримувати якісні медичні послуги. Проте й вони високо цінують такі ознаки приналежності до середнього класу, як достатній рівень оплати праці, наявність власного житла та вищої освіти.

Отримані результати анкетування студентів стосовно передумов належності до середнього класу у 2010 році ми мали змогу порівняти із результатами двох аналогічних анкетувань. Одне з них було проведене серед студентів географічного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка у 2008 році, інше – серед студентів Російської Федерації у 2003 році.

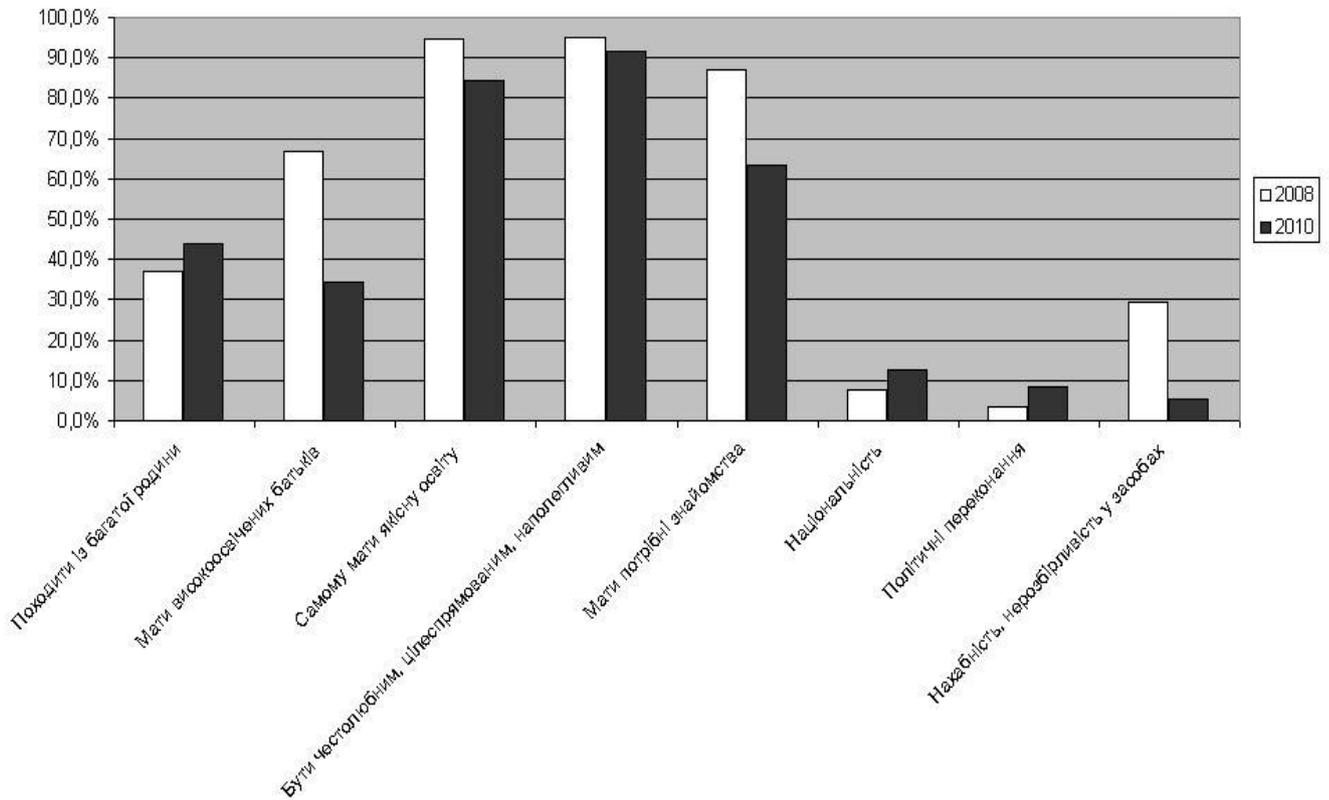

Рис. 3. Динаміка частки відповідей респондентів „дуже важливо” щодо передумов входження до середнього класу

Порівнюючи результати анкетування студентів географічного факультету КНУ імені Тараса Шевченка 2008 та 2010 років приходимо до наступних висновків:

1. Загальні тенденції щодо відповідей співпадають: у 2008 та у 2010 роках студенти відзначили важливість таких передумов входження до середнього класу, як честолюбність та цілеспрямованість, професійно-освітня підготовка, натомість оцінили як не дуже важливі національність та політичні переконання. Але у 2008 році оцінки студентів були більш радикальними як для «дуже важливих», так і для «зовсім неважливих» передумов. Так, перші у 2008 році отримали оцінку «дуже важливо» у 90-100% відповідей, а у 2010 - лише 70-80%; другі

відповідно у 2008 році - близько 5% відповідей, а у 2010 - близько 10%.

2. У 2008 році студенти майже удвічі вище оцінили вагомість наявності високоосвічених батьків, у півтора рази вище оцінювали наявність корисних знайомих. Отже, за два роки студенти стали більше цінувати власні здібності особистості, як передумову успіху, аніж можливості рідних та близьких.

Стосовно порівняння думок українських та російських студентів зазначимо наступне:

1. Основні тенденції розподілу передумов на важливі та неважливі залишаються незмінними.

2. Для росіян було важливо не лише мати потрібні знайомих та високоосвічених батьків,

але й походити із багатой родини (майже вдвічі більше росіян висловились за цю передумову як «дуже важливу»). Відносно важливою в Росії виявилась і ознака статі. Як «дуже важливу» її відмітив майже кожен третій опитаний росіянин у 2003 році проти кожного шостого українського студента у 2008 році.

Загалом за результатами усіх трьох опитувань найбільші коливання у респондентів викликала передумова «нахабність, нерозбірливість у засобах». Кожний четвертий анкетований обрав варіант відповіді «важко сказати».

Проведене дослідження дає можливість обґрунтувати індикатори для оцінки територіальної диференціації процесів формування середнього класу в Україні. Ми вважаємо, що для оцінки сформованості середнього класу в регіонах України доцільно використовувати такі блоки індикаторів:

- індикатори економічного змісту – рівень оплати праці, рівень доходів населення, співвідношення доходів і витрат населення, вклади населення в банках, рівень безробіття населення, обсяг спожитих платних послуг, рівень і структура споживання продуктів харчування, забезпеченість населення легковими автомобілями та засобами зв'язку;

- індикатори соціального змісту – середня тривалість життя населення, рівень смертності населення, рівень освіченості населення (частка осіб з вищою освітою, науковим ступенем);

- індикатори психологічного змісту – самоідентифікація з середнім класом, поміркованість у політичному і громадському житті, якісне дозвілля та відпочинок, вибране коло спілкування.

Висновки. Запропонована методика суспільно-географічного дослідження сформованості середнього класу, що включає два етапи. На першому етапі проводиться соціологічне опитування, в результаті якого визначається пріоритетність передумов входження до середнього класу та ознаки входження до середнього класу. Отримані результати дають можливість обґрунтувати індикатори для аналізу територіальних відмін у формуванні середнього класу в регіонах України. На другому етапі на основі визначених індикаторів з використанням методів математичної статистики досліджуються регіональні диспропорції сформованості середнього класу. Тобто, подальші дослідження даної проблематики передбачають реалізацію другого етапу запропонованої методики.

УДК 911.3 (477.52)

Олеся Корнус

ОСНОВНІ НАПРЯМИ РОЗВИТКУ СФЕРИ ОБСЛУГОВУВАННЯ СУМСЬКОЇ ОБЛАСТІ ЗА РЕЗУЛЬТАТАМИ СОЦІОЛОГІЧНОГО ОПИТУВАННЯ НАСЕЛЕННЯ

У статті здійснено аналіз проведеного соціологічного опитування жителів Сумської області за рівнем розвитку сфери обслуговування у сільській місцевості та містах. Опитування включало 14 запитань, що стосувалися рівня задоволення населення житлово-комунальним, освітнім, медичним, транспортним, побутовим, ресторанним, соціально-культурним обслуговуванням та послугами зв'язку. Респондентами були жителі всіх районів області – студенти, безробітні, працівники виробничої та соціальної сфери. У ході дослідження встановлено рівень розвитку та стан окремих галузей сфери послуг та висвітлено потреби населення у певних видах послуг.

Ключові слова: сфера обслуговування, соціологічне опитування, потреби населення.

Олеся Корнус. ОСНОВНЫЕ ПУТИ РАЗВИТИЯ СФЕРЫ ОБСЛУЖИВАНИЯ СУМСКОЙ ОБЛАСТИ ПО РЕЗУЛЬТАТАМ СОЦИОЛОГИЧЕСКОГО ОПРОСА НАСЕЛЕНИЯ. В статье осуществлен анализ проведенного социологического опроса жителей Сумской области по уровню развития сферы обслуживания в сельской местности и городах. Опрос включал 14 вопросов, которые касались уровня удовлетворения населения жилищно-коммунальным, образовательным, медицинским, транспортным, бытовым, ресторанным, социально-культурным обслуживанием и услугами связи. Респондентами были жители всех районов области – студенты, безработные, работники производственной и социальной сферы. В ходе исследования установлен уровень развития и состояние отдельных отраслей сферы услуг и отражены потребности населения в определенных видах услуг.

Ключевые слова: сфера обслуживания, социологический опрос, потребности населения.

Olesya Kornus. THE BASIC WAYS OF SPHERE SERVICE DEVELOPMENT OF SUMY REGION ON A RESULT OF POPULATION SOCIOLOGICAL QUESTIONING. The article the analysis of the conducted sociological questioning of habitants of the Sumy region is carried out on the level of development of sphere of service in rural locality and cities. Questioning included 14 questions which touched the level of satisfying with of population dwelling-communal, educational, medical, transport, domestic, restaurant, cultural service and services of connection. Respondent were habitants of all districts of regions – students, unemployed persons, industrial and social sphere workers. During research the level of development and state of separate branches of sphere of services is set and the necessities of population in the certain kinds of services are reflected.

Keywords: sphere of service, sociological questioning necessities of population.

Актуальність теми. Україна сьогодні переживає не найкращі часи свого соціально-економічного розвитку, тому проблеми соціального розвитку регіонів завжди знаходяться у полі зору науковців. Адже, саме розвинена соціальна сфера прямо або опосередковано впливає на відтворення населення, відновлення потенціалу молодого покоління, розвиток продуктивних сил і загалом забезпечує нормальні умови життєдіяльності суспільства сьогодні та є основою подальшого стабільного соціального розвитку.

Соціологічні методи, зокрема метод анкетування, який дає можливість отримати так звану „суб’єктивну” оцінку розвитку сфери обслуговування на досліджуваній території, успішно впроваджуються у практику дослідницької роботи географів.

Соціологічний підхід у географічному дослідженні сфери обслуговування дозволяє виявити потреби населення у послугах. Соціологічне дослідження дає знання про функціонування і розвиток суспільства та його окремих сфер, про сутність соціальних явищ і процесів, роль людини в них, дає змогу побудувати цілісну картину реального життя соціуму, спрогнозувати його розвиток, сприяє отриманню соціальної інформації щодо стану і тенденції розвитку явищ і процесів суспільного життя та забезпечує соціальне управління на всіх рівнях функціонування суспільства та ін. Аналіз опитування дозволяє оцінити як рівень розвитку галузей сфери обслуговування, так і встановити задоволеність населення там чи іншим видом послуг та порівняти рівень розвитку у сільській місцевості та містах.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій. В сучасних регіональних суспільно-географічних дослідженнях соціологічні опитування займають важливе місце та широко використовуються науковцями. Так О.І. Алексеев зі співавторами [1] наголошував на необхідності проведення соціологічного обстеження при дослідженні сфери обслуговування населення. Н.В. Страчкова [4] при дослідженні ринку туристичних послуг використовувала соціологічне опитування населення для з’ясування географії попиту, споживчих переваг й ступеня задоволення відпочинком на півострові Крим. У роботі Н.П. Кудрявцевої [3] розкрито методику проведення соціологічного опитування серед слухачів та викладачів системи перепідготовки кадрів з питань діяльності закладів післядипломної освіти. М.Ю. Височин використовував соціологічне опитування населення при дослідженні мігра-

ційних процесів у Харківській області [2].

Формулювання мети і завдань дослідження – встановити рівень потреб населення у Сумській області методом соціологічного опитування та порівняти рівень розвитку системи обслуговування населення у містах та сільській місцевості регіону.

Викладення основного матеріалу. Для дослідження потреб населення жителів Сумської області та оцінки стану функціонування сфери обслуговування в регіоні, було проведено анкетування мешканців регіону. Анкета складалася з 14 запитань, що стосувалися рівня задоволення населення житлово-комунальним, освітнім, медичним, транспортним, побутовим, ресторанним, соціально-культурним обслуговуванням та послугами зв’язку. Респондентами були 200 осіб з усіх районів області – студенти, безробітні, працівники виробничої та соціальної сфери. На питання анкети відповіло 78,4% жінок та 21,6% чоловіків. Вік респондентів від 17 до 60 років. Зрозуміло, що на відповіді впливало те, у якій місцевості проживає респондент. З урахуванням цього респондентів було умовно поділено на дві групи: *I група* – міські жителі (58,5%); *II група* – населення, що проживає у сільській місцевості (41,5%). У обох групах в опитуванні також взяли участь жителі всіх районів Сумської області.

У *I групі* (міські поселення) переважна більшість респондентів більшою чи меншою мірою задоволена рівнем розвитку сфери обслуговування, натомість у *II групі* (населення, яке проживає у сільській місцевості) ця частка значно менша.

На запитання «Чи задовольняє Вас рівень медичного обслуговування населеного пункту? Якщо ні, назвіть причини» від респондентів *I групи* отримані наступні відповіді: 16,9% респондентів – частково задоволені рівнем медичного обслуговування; 40% – задоволені; 43,1% – незадоволені. Основними причинами незадоволення населення є: застаріле медичне обладнання; недостатній рівень кваліфікації медичних працівників; халатне відношення до пацієнтів та хабарництво; низький рівень медичного обслуговування; великі черги; велика кількість лікарів пенсійного віку.

На аналогічне запитання, поставлене мешканцям сільських поселень відповіді наступні: 2,2% респондентів частково задоволені рівнем медичного обслуговування; 34,8% – задоволені; 63,0% – незадоволені. Основними причинами незадоволення було названо: низький рівень кваліфікації медичних працівників; застаріла або погана матеріально-технічна база; халатне

відношення медичних працівників до хворих; відсутність закладів медичного обслуговування на селі, або припинення їх діяльності (наприклад, с. Яблучне Великописарівського району, с. Семенівка Липоводолинського району, с. Романчукове Буринського району, у якому є медичний пункт, але не працює).

Аналізуючи діаграми, що зображують стан задоволеності населення рівнем медичного обслуговування (рис. 1) у Сумській області, бачимо, що у сільській місцевості рівнем обслуговування незадоволені більшість опитаних респондентів, у той же час, відсоток задоволених майже такий як у місті.

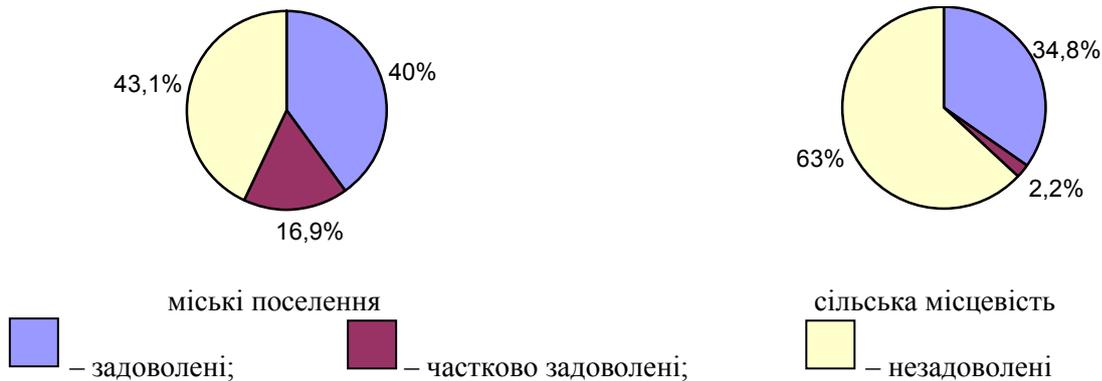

Рис. 1. Оцінка рівня медичного обслуговування населення Сумської області

Рис. 2. Оцінка рівня побутового обслуговування населення Сумської області

Як бачимо, оцінка рівня розвитку побутового обслуговування суттєво відрізняється у жителів міських поселень та сіл. У місті великий відсоток задоволених цим сегментом сфери послуг, у той час, як у сільській місцевості переважає колір, що зображує відсутність закладів побутового обслуговування.

На питання «Чи є у Вашому населеному пункті заклади культури (клуб, бібліотека, театр, музей)? Чи функціонують вони та у якому вони стані?» 10,8% городян відповіли, що функціонують, але знаходяться у неналежному стані. Типові приклади відповідей, – «є музей, який

У відповідях на запитання «Які заклади побуту є у Вашому населеному пункті, які з них функціонують і чи задоволені Ви наданням даних послуг?» мешканці Сумської визначились наступним чином. Серед міських жителів 12,3% респондентів відповіли, що частково задоволені, 87,7% – задоволені. Натомість 45,6% опитаних селян відповіли, що у населених пунктах, де вони проживають заклади побуту відсутні. З решти вибірки II групи, 21,7% респондентів відповіли, що задоволені наданням послуг, переважно це послуги перукарні та ремонту взуття, 6,5% – незадоволені, через низький рівень надання послуг і неналежну їх якість (рис. 2).

знаходиться у жалюгідному стані і закритий» (м. Буринь); «серед закладів культури є музей, який закритий і приміщення починає руйнуватися» (сmt. Липова Долина); «селищний будинок культури, бібліотеки (дитяча, доросла) не опалюються, хоча знаходяться у задовільному стані» (сmt. Шалигіне Глухівського району).

Сільські жителі на таке ж запитання дали наступні відповіді: 54,3% – заклади культури у населених пунктах є, функціонують і мають добрий стан; 10,8% – заклади культури не функціонують переважно через відсутність коштів на ремонт та відсутність опалення; 34,8% – заклади

культури є, але працюють у приміщеннях, що знаходяться у неналежному стані та потребують ремонту (наприклад, с. Довжик Охтирського району, с. Терешківка Сумського району, с. Боромля Тростянецького району та ін.). Невдоволені опитані застарілою матеріально-технічною базою та зношеністю і застарілістю бібліотечного фонду, який останнім часом не поновлюється.

Транспортним обслуговуванням (рис. 3) більше задоволені жителі села, у той час як у місті великий відсоток незадоволених мешканців або частково задоволених. Відповідаючи на запитання «Чи задовольняє Вас рівень транспортного обслуговування?» 43,0% респондентів I групи відповіли, що задоволені; 10,8% – частково

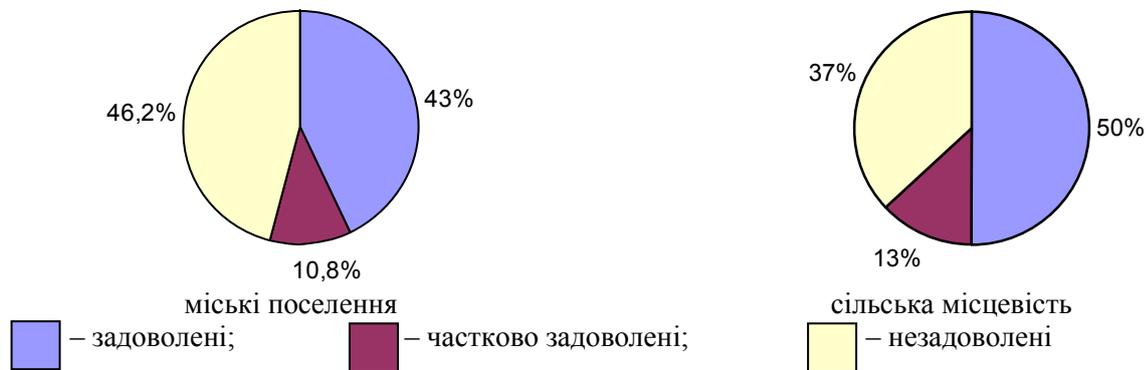

Рис. 3. Оцінка рівня транспортного обслуговування населення Сумської області.

На питання «Чи задоволені Ви роботою житлово-комунального господарства? Якщо ні, назвіть причини»: 9,2% респондентів міських жителів проживають у приватних будинках; 7,8% – частково задоволені; 32,3% – задоволені роботою житлово-комунального господарства; 50,7% респондентів відповіли, що вони незадоволені. Основними причинами незадоволення населення є: незадовільний вивіз сміття та великі звалища сміття у дворах; часте вимикання водопостачання та електроенергії; відсутність гарячої води влітку; ЖЕКи витрачають кошти не за призначенням; застаріле обладнання, ЖЕК довго реагує на виклик; відсутність ремонтів у під'їздах та непрацюючі ліфти.

Серед селян значно більша частка – 21,7% (рис. 4) не це запитання взагалі не відповіли, очевидно зважаючи на те, що вони проживають у приватних будинках і звикли вирішувати всі питання цього сектору самостійно; 47,8% – задоволені; 8,7% – частково задоволені; 21,8% – незадоволені. Основними причинами незадоволення населення є: часте відключення водопостачання; неосвітленість вулиць; не контролюється прибирання та утилізація сміття; не газифікований населений пункт (наприклад, с. Піски

задоволені; 46,2% – незадоволені. Серед основних причин незадоволення населення транспортним обслуговуванням жителями міських поселень називаються відсутність у належній кількості комунального транспорту та відсутність графіку його руху, переповненість маршрутних таксі та їх незадовільний стан.

Так само в основному задовольняє рівень транспортного обслуговування і більшість респондентів II групи (50,0%), 13,0% сільських жителів – частково задоволені, 37,0% – незадоволені. Основні причини незадоволення населення: переповненість транспортних засобів; дороги квітки; незадовільні графіки руху транспорту або недотримання їх.

Буринського району).

Оцінка житлово-комунального господарства мешканцями області, які відносяться до різних груп, показала, що найбільший відсоток незадоволених серед жителів міських поселень, у яких останніми роками склалася складна ситуація у цій сфері. Серед респондентів у сільській місцевості великий відсоток відповіли, що проживають у приватних будинках, і не вважають, що користуються послугами житлово-комунального господарства.

З відповідей запитання «Яким видом зв'язку Ви найчастіше користуєтесь? Чи задоволені Ви?», які надали жителі міст і селищ міського типу, впливає, що респонденти користуються мобільним зв'язком, стаціонарними телефонами, Інтернетом та поштою. Всі опитані задоволені послугами зв'язку. Опитані респонденти II групи (жителі з сільської місцевості) відповіли, що переважно користуються мобільним зв'язком, стаціонарними телефонами, поштою. Майже всі опитані цієї групи також цілком задоволені послугами зв'язку. У певній частині вибірки сільських мешканців незадоволення викликає відсутність Інтернету на селі (наприклад у с. Терешківка Сумського району).

Рис. 4. Оцінка рівня житлово-комунального господарства населення Сумської області

Рівень освітніх послуг у міських поселеннях і в сільській місцевості оцінювався шляхом аналізу відповідей на запитання «Які заклади освіти є у Вашому населеному пункті? Чи задоволені Ви їхнім станом та рівнем обслуговування?»: 70,8% респондентів I групи задоволені станом та рівнем освітнього обслуговування; 12,3% – частково задоволені; 16,9% – не задоволені станом закладів освіти та рівнем освітніх послуг (рис. 5). Основною причиною незадоволення рівнем обслуговування закладами цього

типу респонденти вважають недостатнє фінансування освітньої галузі. На ці ж запитання від респондентів II групи отримані наступні відповіді: 76,1% задоволені; 8,7% – частково задоволені; 15,2% – незадоволені. Основною причиною неналежного рівня обслуговування закладів освіти селяни вважають загальний низький рівень освіти у сільській місцевості, незадовільну матеріально-технічну базу, відсутність нових підручників.

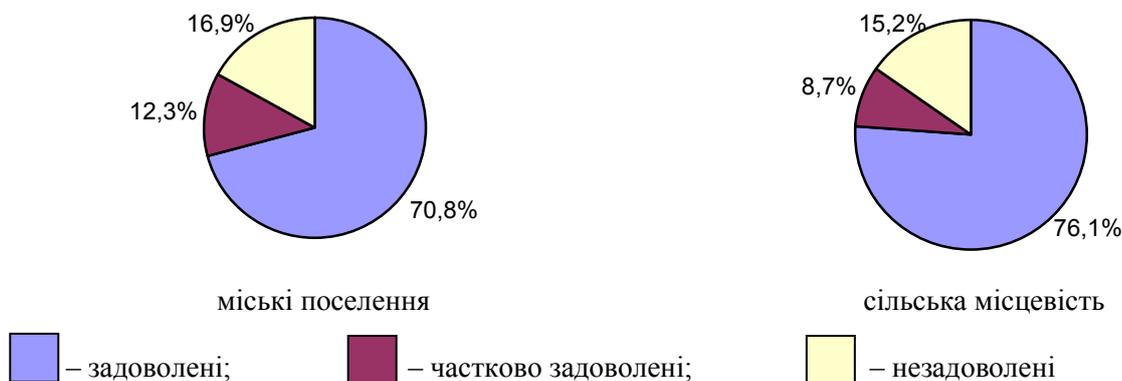

Рис. 5. Оцінка рівня освітнього обслуговування населення Сумської області

З діаграм видно, що респондентів, які проживають у сільській місцевості, більше задовольняє рівень та стан освіти, у той час як серед міського населення відсоток незадоволених якістю освітніх послуг є вищим, ніж на селі.

Якість торгівельного обслуговування оцінювалося через відповідь на запитання «Чи задоволені Ви рівнем обслуговування у магазинах? Якщо ні, то назвіть причини»: 55,4% респондентів I групи задоволені рівнем обслуговування у

магазинах; 20,0% – частково задоволені; 24,6% опитаних незадоволені рівнем обслуговування у магазинах. Основними причинами незадоволення міські жителі називають невихованість та грубість продавців та охорони; санітарні умови деяких магазинів та якість продуктів.

На це ж запитання від респондентів II групи були наступні відповіді: 76,1% – задоволені; 15,2% – частково задоволені; 8,7% – незадоволені, в основному, через низький рівень

обслуговування, викликаний грубістю та непрофесіоналізмом продавців. Також не сільських мешканців не завжди задовольняє асортимент товарів, санітарні умови у закладах торгівлі та неконтрольоване підвищення цін.

З діаграм, що показують стан торгівельного обслуговування (рис. 6), помітно, що у сільській місцевості значно менший відсоток незадоволених його якістю, а також частково задоволених рівнем обслуговування у магазинах, натомість серед мешканців II групи більший відсоток задоволених торгівельним обслуговуванням, ніж серед жителів міст.

На запитання «Чи задоволені Ви рівнем обслуговування у закладах громадського харчування? Якщо ні, то назвіть причини» 73,8% ре-

спондентів, які належать до I групи відповіли, що задоволені рівнем обслуговування; 7,7% опитаних вказали, що не користуються закладами громадського харчування; 4,6% – частково задоволені; 13,8% – незадоволені через низький рівень обслуговування, невмотивованість співвідношення ціна/якість.

Серед мешканців села значно більше – 41,3% відповіли (рис. 7), що не користуються закладами громадського харчування (переважно через відсутність цих закладів у сільській місцевості); 39,2% задоволені; 4,3% – частково задоволені; 15,2% – незадоволені через низький рівень обслуговування та антисанітарні умови у деяких закладах.

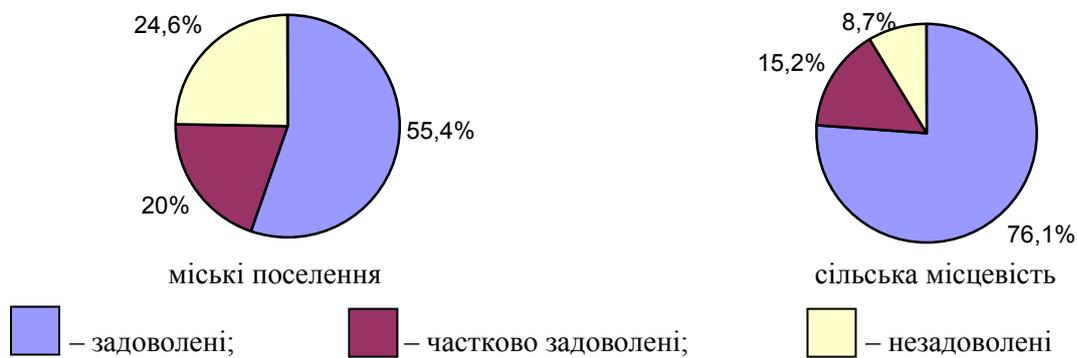

Рис. 6. Оцінка рівня торгівельного обслуговування населення Сумської області

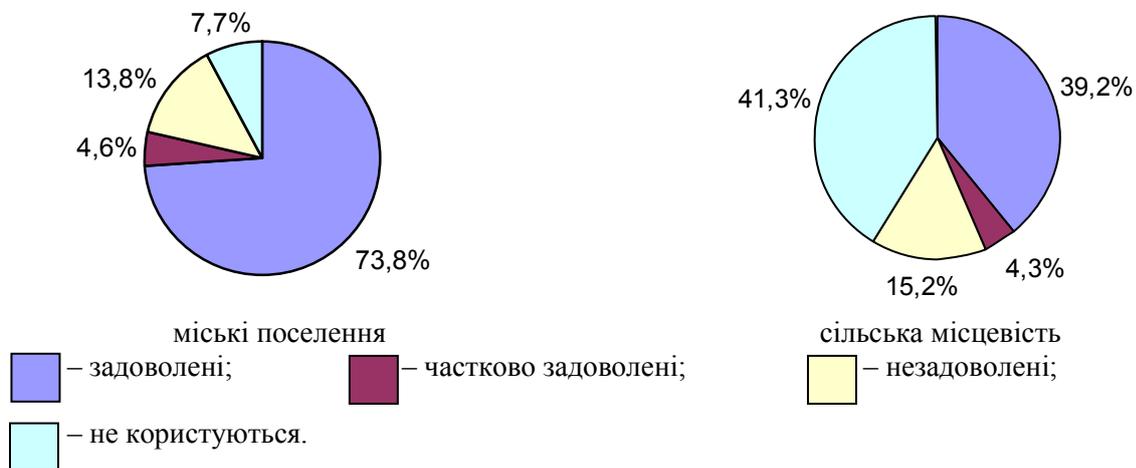

Рис. 7. Оцінка рівня обслуговування в закладах громадського харчування

Дослідження рівня задоволення населення рівнем обслуговування у закладах громадського харчування показало, що у сільській місцевості висока частка мешканців, які не користуються цим видом обслуговування. Серед міських жителів відсоток населення, що не користуються послугами закладів громадського харчування значно менший. У той же час, у місті вищий відсоток населення, яке задоволене рівнем обслуговування у закладах цього типу.

На підсумовуюче запитання «Яким видом послуг Ви найчастіше користуєтесь?» у мешканців I групи переважають відповіді: транспортом, закладами побуту та культури, комунальними та медичними послугами. Мешканці, що належать до II групи користуються переважно транспортними послугами, послугами зв'язку, послугами торгівельного обслуговування, побутовими послугами (майстерні з ремонту взуття, перукарнями).

Висновки. Проведене соціологічне опитування населення Сумської області дало можливість реально оцінити сучасний стан сфери обслуговування населення, порівняти рівень обслуговування у міських поселеннях та у сільській місцевості, встановити, які послуги є найбільш затребувані у жителів регіону та які слід удосконалити.

Перспективи розвитку сфери послуг мешканці міст, селищ і сільських населених пунктів бачать по-різному. Більшість респондентів, які проживають у м. Суми відповіли, що доцільно було б відкрити електронну бібліотеку, криту ковшанку, спортивні споруди, які були б за ціною доступні для більшості населення, аквапарк, заклади ресторанного типу, нові заклади культури і розважальні заклади, обладнані роздягальнями пляжі, відновити роботу аеропорту.

Респонденти, які проживають у містах обласного підпорядкування (Ромни, Шостка, Конопот, Глухів, Охтирка і Лебедин) вважають за доцільне відкрити театри, кінотеатри, піцерії, пральні, спортивні комплекси, каток, плавальні басейни.

Для мешканців невеликих районних центрів, зокрема таких як Тростянець, Білопілья, Буринь, Недригайлів основними побажаннями є відкриття закладів культури, хімчистки, дитячих закладів. Так, наприклад, респонденти,

що проживають у м. Буринь вважають за необхідне відновити музей, оновити дитячий парк, відкрити дитячі садочки, хімчистку.

Серед опитаних міських жителів, які проживають у селищах міського типу типовими побажаннями є відкриття чи музею, будинку культури (клубу), відновлення роботи лазні тощо. Також доцільним вважається відкриття бібліотек, розважальних центрів, ресторану та супермаркету.

На селі найбажанішим видом побутового обслуговування є послуги перукарні. На запитання «Які, на Вашу думку, заклади сфери послуг доцільно відкрити у Вашому населеному пункті» найбільший відсоток (28,3%) респондентів дали відповідь – перукарні. Також серед «лідерів» такі заклади сфери обслуговування як кафе, клуб, лікарня, бібліотека, майстерня з ремонту взуття, кінотеатр, лазня. Як бачимо, сільські жителі найбільше зацікавлені у побутовому обслуговуванні, яке, на жаль, у сільській місцевості майже відсутнє. Крім того, дослідженням встановлено загалом значно нижчий рівень обслуговування жителів у сільській місцевості.

Дана робота може бути використана органами державного управління при розробці планів розвитку та пріоритетних напрямів удосконалення соціальної сфери у сільській місцевості.

Список використаних джерел:

1. Алексеев А.И. География сферы обслуживания : основные понятия и методы / Алексеев А.И., Ковалев С.А., Ткаченко А.А. – Тверь : Твер. гос. ун-т, 1991. – 117 с.
2. Височин М. В. Суспільно-географічні особливості міграції в регіональній соціогеосистемі (на прикладі Харківської області) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. геогр. наук : спец. 11.00.02 «Економічна та соціальна географія» / М. В. Височин. – Чернівці, 2007. – 22 с.
3. Кудрявцева Н. П. Організаційно-економічний механізм державного регулювання освіти (на прикладі післядипломної освіти) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. геогр. наук : спец. 11.00.02 «Економічна та соціальна географія» / Н. П. Кудрявцева. – К., 2004. – 18 с.
4. Страчкова Н. В. Автономна Республіка Крим на ринку рекреаційних послуг (суспільно-географічна оцінка конкурентних позицій) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. геогр. наук : спец. 11.00.02 «Економічна та соціальна географія» / Н. В. Страчкова. – К., 2002. – 22 с.

СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНИЙ АНАЛІЗ ЕФЕКТИВНОСТІ ВИКОРИСТАННЯ РЕКРЕАЦІЙНОГО ПОТЕНЦІАЛУ РЕГІОНІВ УКРАЇНИ

У статті розглянуто ефективність використання рекреаційного потенціалу регіонів України. Запропоновано критерій оцінки ефективності використання рекреаційного потенціалу регіонів на основі рейтингових позицій. Встановлено диспропорції між наявними ресурсами та кількістю туристів. Розроблено картосхему ефективності використання рекреаційного потенціалу регіонів України.

Ключові слова: рекреаційні ресурси, регіони України, ефективність використання.

Ігор Пилипенко. ОБЩЕСТВЕННО-ГЕОГРАФИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ЭФФЕКТИВНОСТИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ РЕКРЕАЦИОННОГО ПОТЕНЦИАЛА РЕГИОНОВ УКРАИНЫ. В статье рассмотрено эффективность использования рекреационного потенциала регионов Украины. Предложен критерий оценки эффективности использования рекреационного потенциала регионов на основе рейтинговых позиций. Выявлены диспропорции между имеющимися ресурсами количеством туристов. Разработана картосхема эффективности использования рекреационного потенциала регионов Украины.

Ключевые слова: рекреационные ресурсы, регионы Украины, эффективность использования.

Igor Pilipenko. SOCIAL GEOGRAPHICAL ANALIZ EFFICIENCY OF RECREATIONAL POTENTIAL OF THE REGIONS OF UKRAINE. The paper considers the efficiency of the recreational potential of the regions of Ukraine. A criterion for evaluating the effectiveness of the use of the recreational potential of the regions on the basis of rating positions was proposed. An imbalance between available resources in tourism was identified. A map the effectiveness of the recreational potential of the regions of Ukraine was developed.

Keywords: recreational resources, the regions of Ukraine, the efficiency of use.

Постановка проблеми. В сучасній економіці світу та регіонів постійно зростає значення туристичної сфери, основою для розвитку якої є рекреаційні ресурси. Рекреаційні ресурси як складова потенціалу території відрізняються особливою складністю для аналізу і параметризації. Особливості цієї процедури полягає у полікритеріальності ресурсів, різноваріантного поєднання природних і антропогенних складових, кон'юнктурного впливу, сильному суб'єктивізму в оцінках.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. В своїй роботі, професор О.О. Бейдик провів рейтингове ресурсне-рекреаційне угруповання регіонів України на основі детального аналізу наявних рекреаційних ресурсів різної генези. Проведене дослідження, на нашу думку, стає такою ж енциклопедією з рекреаційного ресурсознавства, як і фундаментальні праці з природно-ресурсного потенціалу території М.Г. Ігнатенка та В.П. Руденка [1, 2, 4, 5].

Метою дослідження стало виявлення просторових особливостей використання рекреаційного потенціалу регіонів України.

Виклад основного матеріалу дослідження. Наявний рекреаційний потенціал території став основою для порівняння адміністративних одиниць України за показником ефективності його використання ресурсно-рекреаційного потенціалу. Ми пропонуємо оцінки ефективності його використання застосувати такий підхід. Відранжовані значення ресурсно-рекреаційного потенціалу регіону віднімаємо від аналогічно нормалізованих даних кількості обслуговуваних туристів і адміністративно-територіальних одиницях. Фактично, у випадку

рівномірного розподілу різниця в рангах потенціалу і актуалу (рейтингових показників рекреаційних ресурсів і кількості туристів в регіоні) повинна наближатися до одиниці.

Зрозуміло, що розрахункова ефективність використання ресурсів залежить від багатьох аспектів, а саме: традиційності туристичних потоків; кон'юнктури ринку рекреаційних послуг; особливостей статистичного обліку рекреантів та відповідно – недоліки цього обліку, що вносять спотворення в результатах; якість роботи туристичних установ та підприємств, іміджевих характеристик регіонів тощо.

За О. Бейдиком [1], адміністративні одиниці України за рейтинговим ресурсно-рекреаційним районування формують 5 таксонів, із значними відмінами у показниках забезпеченості даними ресурсами та їх видами.

Першу групу одноосібно формує АР Крим, з надзвичайно високими показниками у більшості складових рекреаційних ресурсів. Унікальність (для помірно-континентальної України, СНД та Європи) природних ресурсів та їх різноманіття на обмеженій території та багатство полікультурної історії регіону забезпечило такі високі показники у рекреаційних рейтингах.

Друга група регіонів України складають Вінницька, Київська, Львівська, Одеська області, які зайняли свої високі місця за рахунок поєднання, перш за все, антропогенних та природних складових рекреаційного потенціалу.

До третьої групи О. Бейдик відносить Івано-Франківську і Чернігівську області, багаті як

на історико-культурні, так і природні рекреаційні об'єкти.

Четверта група, доволі чисельна, характеризується різноманітністю умов та історичними подіями, що сформували рекреаційний потенціал. Її склад: Волинська, Дніпропетровська, Житомирська області, Закарпатська, Миколаївська, Полтавська, Рівненська, Сумська, Тернопільська, Харківська, Херсонська, Хмельницька, Черкаська, Чернівецька області.

П'яту групу утворюють Донецька, Запорізька Кіровоградська, Луганська області з найнижчими рейтинговими показниками.

За результатами докризового 2007 року (дані Державної служби туризму і курортів), чисельність туристів, яким було надано офіційні туристичні послуги ліцензованими туроператорами (зараз ліцензії на цю сферу діяльності скасовано), ранжована нами, виглядає наступним чином (таблиця 1).

Таблиця 1

Рангові показники потенціалу та використання рекреаційних ресурсів адміністративних одиниць України *

Адміністративні одиниці	Ранг у ресурсно-рекреаційному рейтингу	Ранг за кількістю туристів	Різниця рангів
АР Крим	1	3	-2
Київська	2	1	1
Одеська	2	7	-5
Вінницька	4	19	-15
Львівська	4	8	-4
Івано-Франківська	6	2	4
Чернігівська	7	23	-16
Волинська	8	14	-6
Харківська	8	6	2
Хмельницька	8	18	-10
Черкаська	8	20	-12
Закарпатська	12	11	1
Житомирська	13	25	-12
Миколаївська	13	16	-3
Полтавська	13	12	1
Рівненська	13	17	-4
Чернівецька	13	10	3
Дніпропетровська	18	4	14
Сумська	18	24	-6
Тернопільська	18	22	-4
Херсонська	18	13	5
Донецька	22	5	17
Запорізька	23	9	14
Кіровоградська	23	21	2
Луганська	25	15	10

* складено автором за даними [1, 3]

Рейтингові показники ефективності використання рекреаційного потенціалу регіонами України представлено на рис. 1.

Як бачимо, згідно запропонованої методики, найбільшу ефективність демонструють адміністративні одиниці, що формують Донець-

кий та Придніпровські райони, а саме: Донецька, Запорізька, Дніпропетровська та Луганська області. Таким чином, найбільше навантаження на рекреаційні ресурси спостерігається в найбільш урбанізованих та густонаселених регіонах країни.

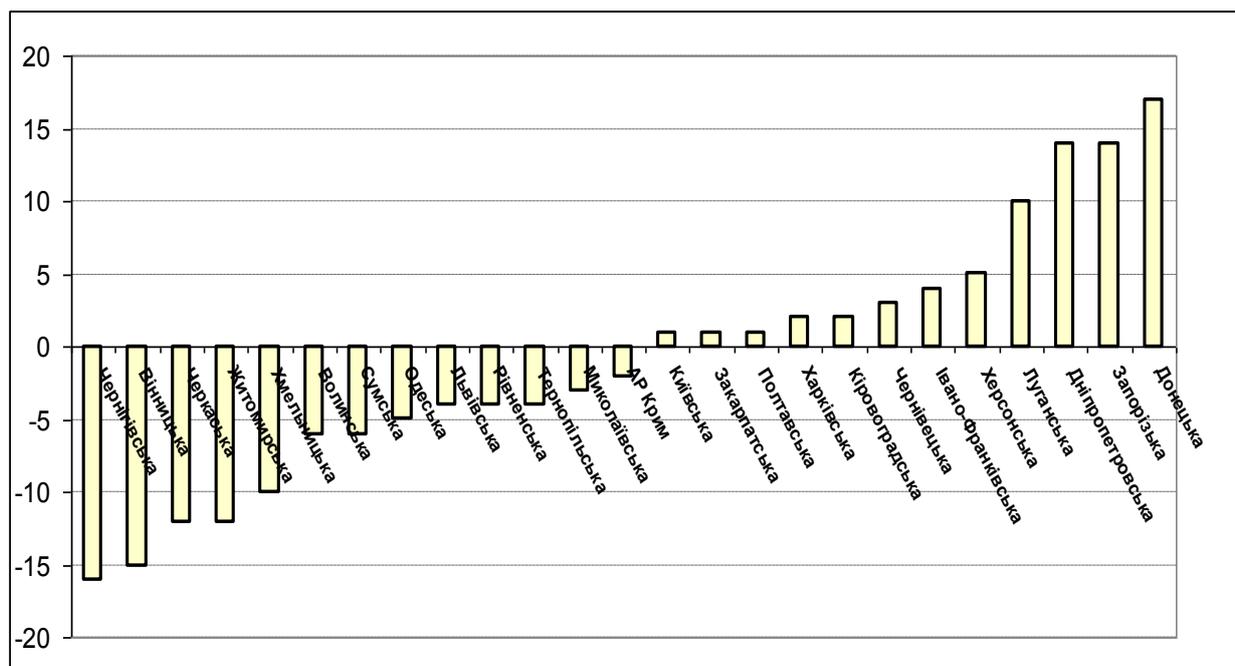

Рис. 1. Діаграма розподілу адміністративних одиниць України за рівнем невідповідності потенціалу кількості рекреантів (ранжовані дані)

Виявлення чинників нерівномірності використання рекреаційного потенціалу не являється завданням даного дослідження, але спробуємо пояснити цей факт впливом споживачь-

кого фактору в умовах відносної обмеженості ресурсу. Загалом просторова диференціація ефективності використання рекреаційних ресурсів представлена на рис. 2.

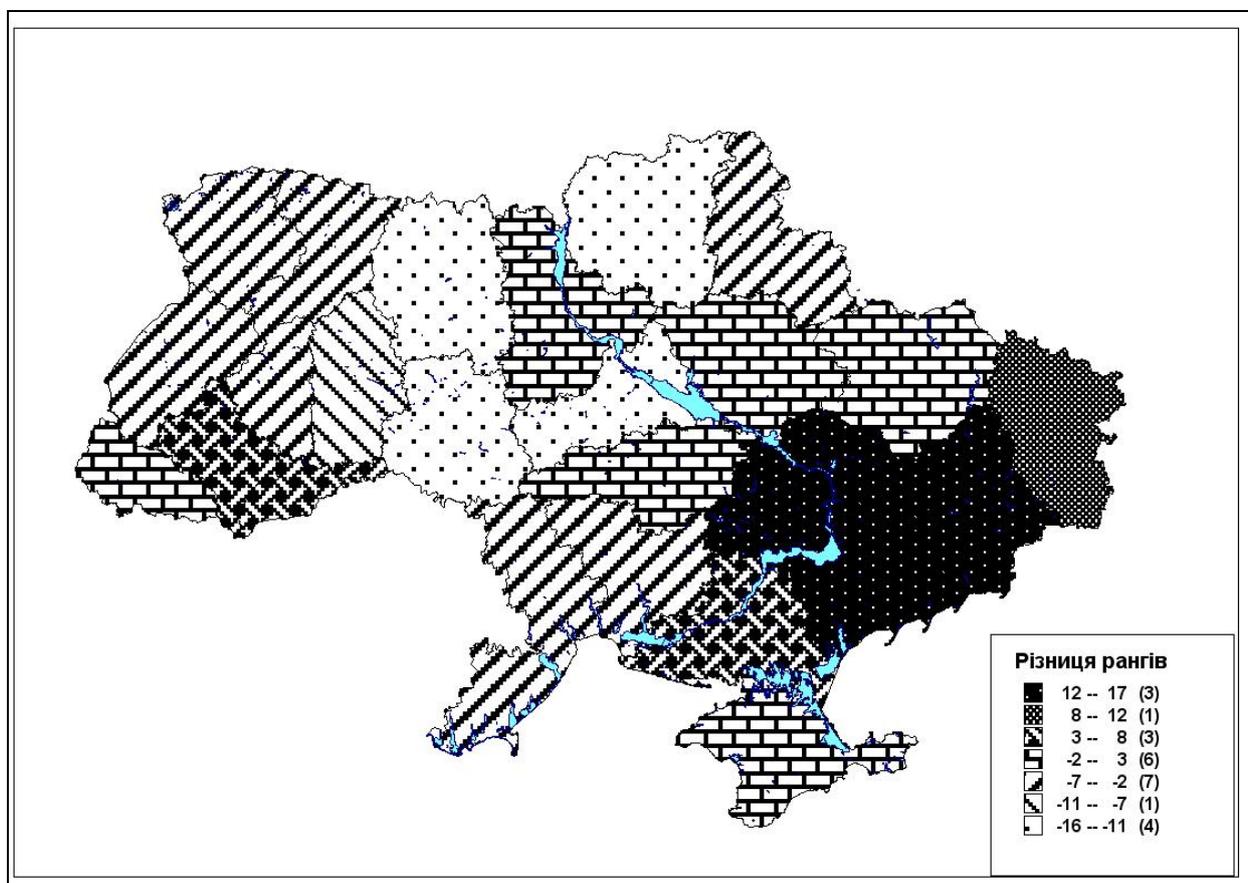

Рис. 2. Ефективність використання рекреаційного потенціалу адміністративних одиниць України

Найбільша від'ємна невідповідність кількості туристів наявним рекреаційним ресурсам спостерігається в Чернігівській та Вінницькій областях, які за потенціалом ресурсів знаходяться у високих 2-й та 3-й групах за О. Бейдиком. Також, поряд з ними, за нереалізованістю потенціалу знаходяться Житомирська та Черкаська області, які разом з попередніми двома одиницями формують майже кільце навколо лідера за кількістю туристів в Україні – столиці, місті Києві.

Загалом, проаналізувавши результати географічного аналізу ефективності використання рекреаційних ресурсів, можна зробити такі висновки:

1. Наявність рекреаційних ресурсів – лише передумова ефективної рекреаційної сфери, критерієм якої є кількість туристів;

2. В цілому, простежується 2 тенденції

щодо розподілу кількості туристів, їх переважачих потоків, а саме: перша – атрактивність регіонів з унікальними ресурсами або варіацій ресурсів (АР Крим, Івано-Франківська та Київська області), друга – формування потоків туристів в регіонах з високими показниками густоти і урбанізованості населення.

Подальші дослідження в даному напрямку повинні, на нашу думку, виявити чинники зафіксованих територіальних диспропорцій у використанні рекреаційних ресурсів та встановити внесок різних видів ресурсів, організаційних підходів, форм організацій рекреаційної сфери в отриманому результаті. Крім того, проведений аналіз може стати відправною точкою щодо розробки системи заходів щодо покращення функціонування рекреаційної сфери регіонів на основі наявного потенціалу ресурсів.

Список використаних джерел:

1. Бейдик О.О. Рекреаційно-туристські ресурси України: методологія та методика аналізу, термінологія, районування. – К.: Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет", 2001. – 395 с.
2. Игнатенко Н.Г., Руденко В.П. Природно-ресурсный потенциал территории. Географический анализ и синтез. – Львов: Вища школа, 1986. – 164 с.
3. Рейтинг регіонів за основними показниками ліцензіатів (туроператорами та турагентами) України за 2007 рік (ф.№1Тур). Режим доступу до джерела: <http://www.tourism.gov.ua/publ.aspx?id=1390>
4. Руденко В.П. Географія природно-ресурсного потенціалу України. – Львів: Світ, 1993. – 273 с.
5. Руденко В.П. Географія природно-ресурсного потенціалу України. У 3-х частинах: Підручник. – К.: ВД «К.-М. Академія» – Чернівці: Зелена Буковина, 1999. – 568 с.

УДК 911.3:327.7(477)

Олег Афанасьєв

ЧЛЕНСТВО МІСТ УКРАЇНИ В «ЛІГІ ІСТОРИЧНИХ МІСТ» ЯК СПОСІБ ЗБІЛЬШЕННЯ ЇХНЬОЇ ТУРИСТИЧНОЇ РЕПРЕЗЕНТАТИВНОСТІ

Розглядається категорія «історичного міста», особливості формування цього поняття в часі, основні проблеми й протиріччя, пов'язані із цим статусом для міст. Характеризується міжнародна неурядова організація «Ліга історичних міст», її цілі й завдання, географія міст-членів, запропонована їхня класифікація за просторово-часовою ознакою. Основною причиною прагнення до членства в організації міст України визначене намагання збільшити власну туристичну відомість (репрезентативність) в світі.

Ключові слова: історичне місто, Ліга історичних міст, збереження культурної спадщини міст, культурна спадщина як туристичний ресурс.

Олег Афанасьєв. ЧЛЕНСТВО ГОРОДОВ УКРАИНЫ В «ЛИГЕ ИСТОРИЧЕСКИХ ГОРОДОВ» КАК СПОСОБ ПОВЫШЕНИЯ ИХ ТУРИСТИЧЕСКОЙ РЕПРЕЗЕНТАТИВНОСТИ. Рассматривается категория «исторического города», особенности формирования данного понятия во времени, основные проблемы и противоречия, связанные с соответствующим статусом для городов. Характеризуется международная неправительственная организация «Лига исторических городов», ее цели и задачи, география городов-членов, предложена их классификация по пространственно-временному признаку. Основной причиной стремления к членству в организации городов Украины определено желание повысить собственную туристическую известность (репрезентативность) в мире.

Ключевые слова: исторический город, Лига исторических городов, сохранение культурного наследия городов, культурное наследие как туристический ресурс.

Oleg Afanasiev. MEMBERSHIP OF UKRAINIAN CITIES IN «LEAGUE OF HISTORICAL CITIES» AS THE WAY OF INCREASE OF THEIR TOURIST REPRESENTATIVE. The category of "historical city", features of forming this concept in time, basic problems and contradictions connected with the corresponding status for cities is considered. The international non-governmental organization «League of historical cities», its purposes and a problem the geography of cities-members is characterized, also their classification on a spatio-temporal sign is offered. The principal cause of aspiration to membership in the organization of Ukrainian cities defines desire to rise own tourist popularity (representative) in the world.

Keywords: historical city, League of historical cities, preservation of a cultural heritage of cities, cultural heritage as a tourist resource.

Постановка проблеми й актуальність дослідження. Традиції міського життя на теренах України сягають античних часів. Багато сучасних міст ведуть свої літописи від згадувань про них в давніх літописах. Чимало міст країни – великих, середніх й малих – в різному ступені збереженості мають архітектурні комплекси й споруди, що являють собою пам'ятки містобудівного мистецтва як національного, так й світового рівня. На законодавчому рівні закріплені поняття «історичне населене місце» й «історичне місто». З чотирьох об'єктів культурної спадщини списку ЮНЕСКО в Україні два являють собою саме історичні центри двох «культурних столиць» країни (Софійський собор й Києво-Печерська лавра в Києві, ансамбль історичного центру «Старе місто» у Львові). Тим не менш, цей наявний історико-культурний ресурс (потенціал) залишається недостатньо використовуваним, недооціненим, маловідомим в світі. Часто, за відсутності уваги й підтримки від центральної влади, міста самотужки намагаються подолати ці проблеми.

Престижним й економічно вигідним (перш за все в контексті позиціонування на світовому туристському ринку) для будь-якого міста є внесення його об'єктів до списку Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО. Втім, значна бюрократизованість цієї процедури, а часто – й значний суб'єктивізм при оцінюванні значущості об'єктів тієї чи іншої країни, вимагають шукати

нові засоби просування й світової популяризації власного історико-культурного надбання містами, зокрема, й українськими. Одним із таких механізмів стає намагання міських адміністрацій залучитися до участі в роботі альтернативних історико-культурних міжнародних організацій. Прикладом такої організації, що набуває все більшої популярності в світі, є Ліга історичних міст, до членства в якій протягом декількох останніх років долучилися Київ, Одеса, Львів, Луцьк, й висловили наміри приєднатися Чернівці.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження проблематики історичних міст взагалі має обмежений характер. Ще менше досліджень, пов'язаних із науковим обґрунтуванням їхньої сукупної ролі й значення в туризмі. Окремі питання, що стосуються історико-культурної спадщини (ІКС) історичних міст, розглядаються в працях Ю. Веденіна, Г. Лаппо, Б. Фотьє, Г. Кассона, Ч. Девілерса тощо. Історичні міста скрізь призму культурологічного значення розглядали Е. Глизіна, С. Волков, В. Ільїн, А. Арнгейм, К. Гутієрес, К. Лінч та ін. Принцип історичності в методиці дослідження формування міст висвітлений О. Дмитруком [2]; методику ретроспективного аналізу процесів формування поселень, в т.ч. міських, розробив В. Круль; історичні міста як важливу культурно-

історичну категорію туристичних ресурсів України розглядають О. Любіцева, Є. Панкова, В. Стафійчук [4]. Про членство міст України в різноманітних історико-культурних міжнародних організаціях, в т.ч. й в Лізі історичних міст, наявні тільки окремі повідомлення у ЗМІ та інформаційно-довідкових ресурсах мережі Internet.

Метою статті є висвітлення ролі й діяльності міжнародної організації «Ліга історичних міст», аналіз наявного й перспективного членства в ній міст України й обґрунтування значущості цієї організації в підвищенні туристичного потенціалу міст України.

Виклад основного матеріалу. У світовому історичному, географічному, культурологічному, урбаністичному й юридичному просторі досить усталеною є категорія «історичне місто». Втім, поняття це не є однозначно розробленим й визначеним з теоретико-методологічної точки зору, тоді як з праксеологічного ракурсу наявність цього статусу надає тому чи іншому місту певних переваг – перш за все економічних через залучення до міських атракцій туристичних потоків. Досвід багатьох країн світу засвідчує, що історико-культурні об'єкти можуть бути визначальними у формуванні попиту на туристичні ресурси і впливати на отримання значних доходів [7].

Уявлення про історичну міську спадщину своїм корінням сягає часів Ліги Націй – організації-праобразу ООН, що намагалася після Першої Світової війни виробити певні загальносвітові стандарти й критерії розвитку, в т.ч. й культурологічного. Усвідомлення загрози знищення безцінних пам'яток архітектури й мистецтва внаслідок технологічного вдосконалення зброї масового знищення й загострення міждержавних стосунків породило ідею створення списку пам'яток міст із найціннішою ІКС, які б заборонялося бомбардувати у випадку війн. Концепція «історичного міста» з'являється в 1930-х роках й за своїм сенсом спрямована на захист вже не окремих пам'яток, а «міського ландшафту» давніх й самобутніх міст в цілому. В повоєнні роки багато історичних міст Європи намагалися відшукати гармонійну стратегію збереження й відновлення історичної спадщини, відповідну новітнім економічним й соціальним викликам, в т.ч. й адаптувати історичні квартали й центри до вимог світової туристичної індустрії. В західній науковій літературі термін «the historical town» активно став застосовуватися з 1955 р., коли було розпочато роботу зі створення низки атласів європейських історичних міст [1]. У 1972 р. ЮНЕСКО прийняла Конвенцію про охорону культурної й природної спадщини

й відтоді веде т.зв. «Список об'єктів культурної спадщини», до якого включено в т.ч. й чимало історичних міст та історичних центрів давніх міст. У 1976 р. тією ж організацією було прийнято «Рекомендацію із збереження і сучасної ролі історичних ансамблів», в якій застосовано й поняття «історичні міста». Проте ні в цьому документі, ні в наступних на завданнях наукового дослідження міської спадщини спеціально не наголошувалося, не було чітко визначено і критерії віднесення того чи іншого міста до категорії «цінність, яка підлягає охороні». Аж до 1987 р. у міжнародно-правовому лексиконі не було чітких дефініцій понять «історичний населений пункт», «історичне місто». «Міжнародна хартія про охорону історичних міст» від 1987 р. також не надала чіткого визначення цим поняттям. І сьогодні можна зустріти тільки узагальнені визначення зазначених понять, в котрих основну увагу зосереджено, перш за все, на часовій ознаці міста.

В Україні постановою Кабінету Міністрів України № 878 від 26.07.2001 затверджений Список історичних населених місць України. Історичне населене місце – згідно з українським законодавством – це місто, селище міського типу чи село, яке зберегло повністю або частково свій історичний ареал з об'єктами культурної спадщини і пов'язані з ними розпланування та форму забудови, типові для певних культур або періодів розвитку [8]. Загалом в країні існує 39 історичних міст, вік яких перевищує тисячу років, понад 500 міст і містечок мають 900-річну історію. А всього на теренах держави 1399 міст і селищ та близько 8000 сіл мають цінну ІКС [4]. Проте світові абсолютна більшість її не відома, до світового туристичного потоку залишається не залученою.

В аспекті континуїтету процесів глобалізації, джентрифікації міст (реконструкція й оновлення центральноміських частин; перетворення старих районів міст у фешенебельні квартали), ускладнення соціальної структури міст, й сьогодні актуальним залишається питання про способи й засоби збереження ІКС та її адаптації до сучасних суспільно-економічних потреб. Як вважає директор Французького інституту в Дрездені Дені Боке [3], сьогодні сама концепція «історичного міста» потребує переосмислення, необхідними є нові підходи й нові організації, котрі б мали змогу взяти на себе управління процесом збереження міст із унікальною історичною спадщиною. За думкою Боке, ЮНЕСКО не спроможна впоратися із цим завданням, оскільки не має інструментаріїв реального регулювання проблем на місцях – прикладом тому є м. Дрезден, виключене із списку світової спадщи-

ни ЮНЕСКО через побудову мосту через Ельбу. В історичних центрах Парижу, Барселони, Берліну, Санкт-Петербургу плануються й зводяться інноваційні, але не беззаперечні в архітектурно-планувальному й історико-культурному сенсі будівлі. Містобудівництво в центрі Києва, Львова, інших історичних міст України також відбувається у просторі із досить високою концентрацією історичних пам'яток. Тому необхідні реальні механізми регулювання цих процесів. Певні спроби вирішення таких завдань покладають на себе альтернативні міжнародні організації та об'єднання, наприклад, Організація міст Всесвітньої спадщини (створена в 1991 р. під егідою ЮНЕСКО), Ліга історичних міст та інші.

Альтернативним неурядовим міжнародним історико-культурним об'єднанням є Ліга

історичних міст (ЛІМ) [10], рішення про створення якої було прийнято на ініційованій японським містом Кіото Першій Всесвітній конференції історичних міст в 1987 році. В 1994 р. відбулася установча конференція ЛІМ, до членів якої увійшли 48 історичних міст світу, в т.ч. й Київ. На сьогодні список членів організації збільшився до 86 міст з 55 країн світу (табл. 1). Головна мета організації – сприяння розвитку історичних міст світу, захист їхнього історико-культурного надбання, сприяння культурологічним обмінам тощо. З метою реалізації своїх цілей ЛІМ проводить Всесвітні конференції історичних міст, видає Бюлетень, інші інформаційні матеріали, організовує й підтримує спільні наукові дослідження, реалізує інші проекти.

Таблиця 1

Членство історичних міст світу в ЛІМ (за даними [10])

Країна	Місто-член ЛІМ	Рік вступу до ЛІМ
Є В Р О П А		
Австрія	Відень	1994
	Бад-Ішль	2010
Азербайджан	Шекі	2008
Бельгія	Брюссель	1994
Білорусь	Мінськ	2008
Болгарія	Велико-Тирново	2009
Боснія і Герц.	Сараєво	2009
Велика Британія	Единбург	1994
	Норідж	2007
Греція	Афіни	1994
Ірландія	Дублін	1994
Іспанія	Барселона	1994
	Кордова	1996
	Сантьяго-де-Компостела	1996
Італія	Флоренція	1994
	Рим	1994
Кіпр	Нікосія	2006
Латвія	Рига	2007
Нідерланди	Амстердам	1994
	Гаага	1998
Німеччина	Кельн	1994
Польща	Краків	1994
Португалія	Лісабон	1994
Росія	Казань	2001
Румунія	Яси	1996
	Констанца	2009
Сербія	Ніш	2009
Словаччина	Братислава	1994
Угорщина	Будапешт	1994
Україна	Київ	1994
	Луцьк	2008
	Львів	2008
	Одеса	2008
Франція	Бордо	1994

Країна	Місто-член ЛІМ	Рік вступу до ЛІМ
ЛАТИНСЬКА АМЕРИКА		
Мексика	Гвадалахара	1994
	Мехіко	1994
Перу	Куско	1994
МАГРИБ, БЛИЗЬКИЙ СХІД І ЦЕНТР. АЗІЯ		
Алжир	Алжир	1997
Єгипет	Олександрія	1994
Ізраїль	Єрусалим	1994
Ірак	Багдад	1997
Іран	Ісфаган	1994
Марокко	Фес	1994
Пакистан	Лахор	1994
Туніс	Туніс	1994
Туреччина	Стамбул	1994
	Конья	1997
	Османгазі	2008
	Бурса	2010
Узбекистан	Ташкент	1994
А З І Я		
В'єтнам	Ханой	1994
	Хюе	2006
Індія	Варанасі	1994
Індонезія	Джакарта	1994
Китай	Нанкін	1994
	Сіань	1994
	Чженчжоу	2004
	Ченду	2006
КНДР	Янчжоу	2009
	Кесон	1994
Корея, Респ.	Кьонджу	1994
	Андон	2004
	Пуе	2006
	Конджу	2008
Монголія	Улан-Батор	1994
М'янма	Янгон	1996
Непал	Катманду	1994

	Париж	1994	Таїланд	Чіангмай	1994
	Монпельє	1996	Японія	Кіото	1994
	Діжон	2003		Нара	1997
Хорватія	Загреб	1994		Канадзава	2009
Чехія	Прага	1994	АВСТРАЛІЯ ТА ОКЕАНІЯ		
Швейцарія	Цюріх	1994	Австралія	Мельбурн	1994
	Женева	2004		Балларат	1999
Швеція	Гельсинборг	1996		Норвуд Пейнхем та Санкт-Пітерс	2007
ПІВНІЧНА АМЕРИКА					
Канада	Монреаль	1994	А Ф Р И К А		
	Квебек	1994	Гана	Аккра	1994
США	Бостон	1994			

Органами управління ЛІМ є Генеральна Асамблея, Рада директорів й Секретаріат. Голова ЛІМ обирається серед мерів міст-членів строком на 4 роки. Штаб-квартира ЛІМ перебуває в м. Кіото. Кожне місто-член ЛІМ сплачує

щорічний членський внесок, який дорівнює 100 долларам США.

Офіційний логотип ЛІМ затверджений в травні 1998 р. У змісті зображення будинок символізує історичні міста як найперші й найважливіші в світі (рис. 1).

Рис. 1. Офіційний логотип ЛІМ

Участь міст в ЛІМ дозволяє їм наслідувати кращий світовий досвід із збереження ІКС і позиціонувати її на світовому рівні, в т.ч. й через різноманітні каталоги, довідники й бюлетені, які видає Ліга, а також на дво- й багатосторонній основі започатковувати й впроваджувати різноманітні програми в галузі культури, історії, мистецтва, науки, екології тощо.

Серед членів ЛІМ є міста із досить різними характеристиками. Головна, звісно ж, – це забезпеченість об'єктами ІКС. Не вдаючись в детальні розрахунки показників забезпеченості об'єктами ІКС, відзначимо загальну закономірність: чим більше за розмірами місто й чим ранішній час його заснування, тим більший історико-культурний потенціал воно має, тим багатшою є його ІКС. До міст-членів ЛІМ із найбагатшою ІКС відносяться Афіни, Багдад, Єрусалим, Київ, Кіото, Олександрія, Париж, Рим, Стамбул, Туніс, Фес та ін. Також варто зазначити й такий важливий для збереження та репрезентування ІКС параметр, як адміністративний статус міста. Серед міст-членів ЛІМ 28 (або 32,5%) мають столичний статус, решта є

центрами адміністративно-територіальних утворень тих чи інших країн.

Цікавим є аналіз міст-членів ЛІМ за історичним часом їх утворення. Дійсно, для історичної урбаністики майже кожного міста світу актуальною є проблема датування його виникнення. За основу при аналізі нами узяті найпоширеніші версії – від першого писемного згадування, офіційно прийнятої дати святкування заснування міста, або ж інші академічно визначені факти формування міського життя. Ці дані подаються міськими адміністраціями до ЛІМ при формуванні заявки на вступ. При цьому доданий аналіз й за чисельністю населення. Отримані кількісні показники представлені в табл. 2.

Як видно з табл. 2, переважна частка міст, що є членами ЛІМ, заснована ще в античну епоху й є на сьогодні мільйонниками за кількістю мешканців. До таких відносяться переважно міста Східної Азії, Близького Сходу та Європи (Стамбул, Олександрія, Бурса, Ченду, Нанкін, Янчжоу, Рим, Париж, Відень, Ташкент та ін.). Найбільшою ІКС володіють ті міста, що засновані ще в епоху ранньої історії – Афіни, Єрусалим

лим, Туніс, Велико-Тирнове, Чженьчжоу, Сіань. Також серед міст ЛІМ є й такі, що є порівняно молодими, заснованими вже у нові часи – з XVIII ст. Серед них є як міста-мільйонники

(Мельбурн та Одеса), крупні (Канадзава), так й малі та середні (Балларат, Норвуд Пейнхем та Санкт-Пітерс).

Таблиця 2

Кількісний розподіл міст-членів ЛІМ за часом виникнення й чисельністю населення

За часом виникнення		За кількістю населення, тис. осіб	Мільйонники (> 1000)	Найбільші (до 1000 – 500)	Крупні (до 500 – 250)	Великі (до 250 – 100)	Середні (до 100 – 50)	Малі (до 50)	Всього
Рання історія (до VIII в. до н.е.)			3	2	–	1	–	–	6
Античність	Рання (VIII – II вв. до н.е.)		14	2	4	1	1	–	22
	Класична (I в. до н.е. – I в. н.е.)		1	1	2	2	–	–	6
	Пізня (II – V вв. н.е.)		1	–	–	–	–	–	1
Середньовіччя	Раннє (кін. V – сер. XI вв.).		8	4	4	5	2	–	23
	Класичне (сер. XI – кін. XV вв.)		2	4	3	4	–	1	14
	Пізнє / ранній Новий час (XVI – XVII вв.)		5	1	3	–	–	–	9
Новий час (XVIII в. – 1918 р.)			2	–	1	–	1	1	5
Всього			36	14	17	13	4	2	86

Перші, не зважаючи на їхню відносну «молодість», мають значну ІКС, першочергово внаслідок їхнього важливого адміністративного статусу; останні в якості найвидатніших своїх історико-культурних надбань мають тільки декілька об'єктів, пов'язаних із тими чи іншими окремими історичними подіями (наприклад, м. Балларат репрезентує часи «Золотої лихоманки» в Австралії). Тим не менш, всі міста ЛІМ органічно репрезентують історію людства від прадавніх часів до сьогодення, відбивають усі етапи й стадії формування навичок природокористування в окремих регіонах світу. Багато із цих міст не мають на своїх територіях пам'яток ЮНЕСКО, не входять до Організації міст Всесвітньої спадщини, але мають не менш важливу й цінну ІКС, яка має право бути достойно представленою світові. В цьому напрямі діяльність ЛІМ заповнює певний вакуум, надаючи можливості таким містам репрезентувати себе й свою історико-культурну місію перш за все засобами міжнародного історико-культурного, пізнавального, ділового туризму.

Саме в даному контексті членство в ЛІМ цікаве багатьом містам України. Так, представ-

леність міст нашої країни в організації за кількісним параметром порівняна із представленістю таких країн, як Франція й Туреччина, й перевищує представленість таких країн, як Італія, Іспанія, Японія тощо. Якщо невдовзі буде прийнята заявка м. Чернівці на членство, то Україна буде мати таке ж кількісне представництво в організації, як і Китай, що представлений в ній п'ятьма своїми історичними містами.

Кожне історичне місто України може похвалитися своїми особливими легендами, архітектурними пам'ятками, ландшафтномістобудівним ладом, кожне має також свої особливі дати, пов'язані з найвидатнішими подіями міського життя. І доручення хоча б деяких з них до історико-культурних міжнародних організацій можна розглядати як набуття ними світового визнання. В табл. 3 представлені деякі історико-географічні параметри міст-членів ЛІМ від України. Як видно, найбільшою ІКС володіє, природно, столиця України. Але й інші міста-члени ЛІМ мають значні історико-культурні ресурси, в т.ч. й заповідники, пам'ятки історії, археології, монументального мистецтва тощо.

Таблиця 3

Стисла порівняльна історико-географічна характеристика міст-членів ЛІМ від України

	Київ	Одеса	Львів	Луцьк	Чернівці
Дата вступу до ЛІМ	27.04.1994	12.06.2008	12.06.2008	08.12.2008	Ймов., 15.10.2010
Населення, тис. осіб (на 01.04.2010)	2785,9	1008,8	760	211	252,1
Площа, км ²	839	163	182,01	41,61	152,75

Продовж. табл. 3

Історико-культурні «прізвиська»	Мати міст руських, Новий Єрусалим	Чорноморська Перлина, Маленький Париж	Західна столиця, Місто Лева, Перлина корони Європи	Столиця Волині, Лучеськ Великий, Маленький Рим Сходу	Серце Буковини, Перлина Буковини, Маленький Відень
Перші згадки про поселення	482 р.	1 415 р.	1 256 р.	бл. 1000 р.	др. пол. XII ст.
Набуття статусу міста	IX ст.	1 794 р.	1 356 р.	1 085 р.	1 408 р.
Найбільш давні будівлі, ст.	XI – XII	поч. XIX	XIII	XIII – XIV	XVII
Кількість об'єктів національного значення (за [7])	Історико-культурні, меморіальні, архітектурні заповідники				
	5	0	2	1	0
	Пам'ятки історії				
	117	2	11	1	3
	Пам'ятки археології				
	24	0	1	0	0
Об'єкти Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО	Пам'ятки монументального мистецтва				
	9	4	2	1	0
	Київ: Собор святої Софії і прилеглі монастирські споруди, Києво-Печерська лавра (№ 527, 1990)	Відсутні	Львів – ансамбль історичного центру (№ 865, 1998)	Відсутні	Відсутні

У кількох історичних містах України (Одеса, Кам'янець-Подільський, Жовква, Чернівці, Дніпропетровськ та ін.) вже розроблені й застосовуються спеціальні правила забудови й реставрації історичних та заповідних районів, виділені історичні ареали тощо. Цей досвід варто поширити на всі історичні міста й містечка країни з метою збереження їхньої ІКС та ефективного її використання в цілях туризму.

Висновки. Україна займає одне з провідних місць в Європі за рівнем забезпеченості цінними природними та історико-культурними ресурсами, здатними генерувати значний туристичний інтерес у іноземних подорожуючих. Збереження ІКС є одним з пріоритетів державної культурної політики. Особливо це стосується тих міст, які найменше потерпали від техногенних навантажень індустріальної епохи, в яких в значній мірі збереглася історична спадщина. Для багатьох з цих міст міжнародні турпотоки можуть стати головною стратегією їх подальшого розвитку. Поширення відомостей про ІКС окремих міст України за кордоном держави є колосальними потенційними ресурсами розвитку як для місцевих громад, так й для

всієї країни. Перетворення історичних міст країни в сучасні туристичні центри є складним комплексним завданням. Вирішити його можна тільки завдяки спільним зусиллям всіх зацікавлених сторін. Тільки тоді, коли ця справа стане спільною для територіальної громади і держави, можливі швидкі позитивні зрушення. Для запуску цього процесу конче необхідна зовнішня професійна допомога. Вдалий приклад допомоги з боку міжнародних організацій (таких, як ЛІМ) ілюструє вплив першого вдалого поштовху в мобілізації місцевих ресурсів. В даному випадку підготовка місцевих керівників і місцевого активу, здатного на самостійну ініціативу і дії, й стала ключем до успішних зрушень. Можна сподіватися, що напрями історико-культурної співпраці історичних міст України із міжнародними культурологічними організаціями буде надалі розширюватися, і через це ІКС нашої держави ставатиме все більш атрактивною для іноземних туристів, що, в свою чергу, сприятиме більшій її репрезентації в світі, збільшенню фінансових потоків від розвитку сфери туристичних послуг, слугуватиме розширенню й покращенню інфраструктури.

Список використаних джерел:

1. Веселова М. Н. Исторический город как контекст русской культуры : автореф. дис. на соискание уч. степени канд. культурологи : спец. 24.00.01 «Теория и история культуры» / Веселова Мария Николаевна ; С.-Петербург. гос. ун-т. – СПб., 2009. – 16 с.
2. Дмитрук О. Ю. Урбаністична географія. Ландшафтний підхід (Методика ландшафтного аналізу урбанізованих територій): Монографія / О. Ю. Дмитрук. – К. : РВЦ «Київський університет», 1998. – 139 с.

3. *Исторические города в эпоху глобализации: Петербург в сравнительной перспективе* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.cogita.ru/analitka/istoricheskie-goroda-v-epohu-globalizacii-peterburg-v-sravnitelnoy-perspektive>. – Назва з екрана.
4. Любіцева О. О. Туристичні ресурси України / О. О. Любіцева, Є. В. Панкова, В. І. Стафійчук. – К.: Альтерпрес, 2007. – 369 с.
5. *Науково-методичні засади реформування рекреаційної сфери* / В. С. Кравців, Л. С. Гринів, М. В. Копач, С. П. Кузик. – Львів: НАН України; ІРД НАН України. – 1999. – 78 с.
6. *Пам'ятки архітектури та містобудування України: Довідник Державного реєстру національного культурного надбання* / За ред. А. Мардера, В. Печерського. – К.: Техніка, 2000. – 664 с.
7. *Перелік об'єктів культурної спадщини національного значення, які заносяться до Державного реєстру нерухомих пам'яток України* / Додаток до постанови Кабінету Міністрів України від 3 вересня 2009 р. № 928. – К., 2009. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.spadshina.com.ua/index.php?SID=23&itemID=376>. – Назва з екрана.
8. *Порядок визнання населеного місця історичним* / Кабінет Міністрів України. – К., 2006. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=909-2006-%EF>. – Назва з екрана.
9. Тронько П. *Історичне місто як культурна цінність і об'єкт пам'яткоохорони* / П. Тронько, Я. Верменич // *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика*. – 2009. – №15. – С.171–183.
10. *The League of historical cities* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.city.kyoto.jp/somu/kokusai/lhcs/renmeifront.htm>. – Назва з екрана.
11. *UNESCO's World Heritage* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://whc.unesco.org>. – Назва з екрана.

УДК 911.3

В'ячеслав Тодоров

СУЧАСНИЙ СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ ЕТНІЧНОГО ТУРИЗМУ В УКРАЇНСЬКОМУ ПРИДУНАВ'І

Розглянуті суспільно-географічні передумови розвитку етнічного туризму в Українському Придунав'ї. Виділено групи ресурсів розвитку етнічного туризму: сакральні об'єкти, елементи духовної культури, об'єкти і предмети матеріальної культури, місця пов'язані з життєдіяльністю відомих представників етнічних спільнот. Аналізуються особливості територіальної організації різних видів етнічних ресурсів. Наведена характеристика найбільш значущих ресурсів розвитку етнічного туризму.

Ключові слова: етнонаціональні групи, етнічний туризм, Українське Придунав'я, ресурси розвитку етнічного туризму.

Вячеслав Тодоров. СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ И ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ ЭТНИЧЕСКОГО ТУРИЗМА В УКРАИНСКОМ ПРИДУНАВЬЕ. Рассмотрены общественно-географические предпосылки развития этнического туризма в Украинском Придунавье. Выделены группы ресурсов развития этнического туризма: сакральные объекты, элементы духовной культуры, объекты и предметы материальной культуры, места, связанные с жизнедеятельностью известных представителей этнических сообществ. Анализируются особенности территориальной организации разных видов этнических ресурсов. Приведена характеристика наиболее значимых ресурсов развития этнического туризма.

Ключевые слова: этнонациональные группы, этнический туризм, Украинское Придунавье, ресурсы развития этнического туризма.

Vyacheslav Todorov. CURRENT STATE AND PROSPECTS OF DEVELOPMENT OF ETHNIC TOURISM IN THE UKRAINIAN DANUBE. Geographical preconditions of development of ethnic tourism are considered in Ukrainian Danube. Groups of resources of development of ethnical tourism are determined: sacral objects, elements of spiritual culture, objects and subjects of material culture, places connected with the vital activities of ethnical communities' famous representatives. Features are analyzed by territorial organizations of different types of ethnic resources. The characteristic of the most significant resources of development of ethnic tourism is resulted.

Keywords: ethnonational groups, ethnic tourism, Ukrainian Danube, resources of ethnic tourism.

Актуальність дослідження. Рекреаційна географія відносно молода суспільно-географічна дисципліна, що перебуває у стадії становлення та швидкого розвитку. Продовжує відчуватися недостатня кількість середньо та крупномасштабних досліджень регіонів України. У цій ситуації особливе значення мають роботи присвячені аналізу територіальної організації різних складових рекреаційних комплексів основних туристичних регіонів. Безумовно до цього переліку відноситься Одеська область, у тому числі її південно-західна частина. Відзна-

чені аспекти зумовлюють актуальність даного дослідження.

Аналіз попередніх досліджень. Проблема розвитку етнічного туризму в Одеській області висвітлена в роботі М. Орлової [1]. Особливості розвитку всього рекреаційного комплексу як складового компоненту суспільно-географічної характеристики обласного регіону розглядаються в колективних працях кафедри економічної і соціальної географії ОНУ імені

І.І. Мечникова [2 – 4]. Однак всі ці дослідження проведені в малому масштабі.

Метою статті є виявлення особливостей територіальної організації ресурсів розвитку етнічного туризму Українського Придунав'я.

Виклад основного матеріалу. Українське Придунав'я, яке займає південно-західну частину Одеської області, є одним з найбільш поліетнічних регіонів країни. Компактне розселення основних етнонаціональних груп в крупних населених пунктах, зайнятість абсолютної більшості населення в сфері сільськогосподарського виробництва, переважно моноетнічні шлюби сприяли збереженню населенням традиційної матеріальної та духовної культури своїх спільнот. Поряд з цим в регіоні є достатньо широкі перехідні етнічні зони. Однак зараз такий чинник розвитку туристичного господарства як етнічна строкатість регіону з усім різноманіттям елементів культури його мешканців практично не використовується.

Географічне положення, строката етнічна структура населення, погіршення умов його життєдіяльності й особливості нормативно-правової бази держави в етнонаціональній сфері значною мірою визначають сучасну етнокультурну та етнополітичну ситуацію в Українському Придунав'ї. Історико-географічні особливості розвитку межиріччя зумовили також значний вплив зовнішніх чинників на етнонаціональну ситуацію. Етнічною батьківщиною основних діаспор є держави, що мають сухопутні (Молдова, Румунія) та водні (Туреччина, Болгарія, Румунія) кордони з регіоном.

Для Українського Придунав'я характерні традиції полікультурного та поліетнічного різноманіття. Вироблені мирні форми міжетнічного спілкування. В регіоні переважає модель етнокультурного плюралізму, при якій різні типи етнонаціональної ідентичності розглядаються як однаково цінні складові частини загальнокультурного процесу. Тут зведені до мінімуму процеси асиміляції.

Суспільно-політичний процес в межиріччі Дунаю та Дністра, особливості якого наведені, свідчить про наявність внутрішніх та зовнішніх чинників розвитку тут етнічного туризму. З одного боку значна частина представників етнонаціональних груп регіону зберегла традиційні елементи матеріальної та духовної культури, а з іншого – історичними батьківщинами основних діаспор є сусідні держави. Все це має стимулювати перетворення етнічного туризму в привабливий вид економічної діяльності.

Українське Придунав'я добре забезпечене ресурсами розвитку етнічного туризму. Тут концентруються п'ять моноетнічних типів

(український, болгарський, російський, молдавський та гагаузький) елементарних етногеографічних систем (ЕГС) [5]. Типи поліетнічних ЕГС визначаються співвідношенням цих саме спільнот. Тільки елементарна система села Жотневе Болградського району класифікована як албано-болгарська. В цьому поселенні найбільша в Україні частка албанців в структурі населення (54,8% за станом на 1.01.2001 р.). Формування та територіальна локалізація поліетнічних елементарних ЕГС обумовлена історико-географічними особливостями заселення Українського Придунав'я. Вони концентруються головним чином в центральній частині регіону, яка спорожнила після міграції німців у 1944 – 1946 роках.

Розвиток етнічного туризму в межиріччі Дунаю та Дністра не тільки принесе значний економічний ефект, але і стимулюватиме відродження окремих елементів матеріальної і духовної культури місцевого населення. Мова іде зокрема про традиційні ремесла, відродження яких як об'єктів показу для туристів є позитивним моментом. Автентичність інших видів ресурсів значно зменшена дією різних негативних соціально-економічних та суспільно-політичних чинників. Наведемо наступний приклад. Вхідження Дунай-Дністровського межиріччя до складу СРСР та проведення колективізації призвели до фактичної втрати болгарами регіону таких елементів матеріальної культури як шкіряне виробництво, традиційна система ведення сільськогосподарського виробництва, яка за своєю суттю була зрівняльно-перерозподільною та базувалася на обробі власної землі кожною родиною. Зміна суспільних відносин на селі мала негативний вплив також і на демографічні процеси в етнонаціональній групі болгар. Колективне господарювання на землі не потребувало такої кількості робочих рук як при індивідуальному (родинному) господарюванні.

Ресурси розвитку етнічного туризму, що зазнали трансформації, отримали нові властивості, які з погляду сучасників скоріш за все підвищують їх якість, але з погляду історично набутого багатьма поколіннями досвіду спостерігається втрата традиційної матеріальної та духовної культури. Елементи культури виступають невід'ємною складовою етнічної самоідентифікації людини.

Взаємопов'язаність елементів матеріальної та духовної культури населення утруднює задачу класифікації ресурсів розвитку етнічного туризму. Не викликає зокрема сумнівів зв'язок між релігійною приналежністю та народними гуляннями. Поки що єдиним рішенням цієї складної методологічної проблеми є перераху-

вання найбільш вагомих характеристик етнічних спільнот. Також необхідно відзначити, що інтенсивний процес глобалізації призводить до втрати деякими елементами матеріальної і духовної культури населення чіткої етнічної приналежності та сприяє їх перетворенню в загальнокультурне надбання. Яра пшениця-арнаутка була завезена в Північне Причорномор'я представниками особливої етнографічної групи албанців – арнаутами. Вже потім вона стала невід'ємною складовою матеріальної культури інших груп задунайських колоністів.

В Українському Придунав'ї можна виділити декілька груп ресурсів розвитку етнічного туризму:

- сакральні об'єкти – монастирі та церкви православних християн та старообрядців, німецькі кірхи;
- духовна культура – мова, легенди, пісні, танці тощо;
- матеріальна культура – квартали міської та сільської забудови, традиційні будівлі, предмети побуту, традиційний одяг тощо;
- місця пов'язані з життєдіяльністю відомих представників етнічних спільнот.

Підвалини складної соціокультурної системи життєдіяльності населення значною мірою закладаються особливостями віросповідання. Тут поряд з християнськими церквами та монастирями є не менш гарні за своєю архітектурою та цікаві з історичними особливостями створення храми старообрядців, католицькі кірхи тощо. В деяких з них спостерігаються унікальні явища, що стимулює їх перетворення в центри релігійного туризму.

В Дунай-Дністровському межиріччі є достатньо сакральних об'єктів для розвитку релігійного туризму. Особливу зацікавленість у віруючих не тільки з України, але і з сусідніх держав викликає Никольська (Св. Миколая) церква в селі Кулевча Саратського району. Тут починаючи з 2003 року на кожне Різдво Христове розцвітають лілії, які засохлими заздалегідь були поставлені навколо ікони Казанської Божої Матері. Аналогічне дійство можна спостерігати ще тільки в одному місці в світі. Це храмовий комплекс на горі Афон (Греція). У церквах сіл Кулевча та Введенка є також ікони, що мироточать.

В регіоні є два жіночі монастирі, що знаходяться поблизу сіл Олександрівка (Свята Різдва Богородиці) Болградського району та Борисівка (Преображенський) Татарбунарського району. Серед сакральних споруд старообрядців необхідно відзначити церкву Різдва в місті Вилкове та храми в селах Нова Некрасівка (Введенська) та Стара Некрасівка (Іоанна Богослова).

Храм Святого Миколи Чудотворця (1913 р.), розташований в місті Вилкове, відповідає староруським канонам. Церква побудована у формі корабля. Всі ікони зроблені у вигляді багатофігурних композицій із зображенням відразу декількох подій на площині однієї ікони (Страшний суд, Створення світу). Чіткістю ліній вражає іконостас, вартість якого в 1913 році складала 7 тисяч рублів.

Будівництво за проектом відомого російського архітектора А.І. Мельникова головного храму міста Болград – Свято-Преображенського кафедрального собору було завершено у 1838 році. Воно проводилося виключно на пожертви (750 тис. рублів асигнаціями) задунайських переселенців. Споруджено храм з місцевого будівельного матеріалу – ракушняку. Імператор Микола I подарував собору 13 дзвонів різного звучання. Споруда витримана в стилі пізнього класицизму. Оформлення внутрішнього інтер'єру храму виконано в стилі романтизму І. Піскарьовим (1912 – 1914 рр.). У куполі, відповідно до давньої православної традиції, зображений Спаситель з хрестом і сувоєм у руках.

Окремо слід зупинитися на значенні побудованої в 1844 р. на болградському кладовищі церкви Святого Митрофана для етнічної самоідентифікації задунайських колоністів та їх нащадків. В травні 1845 року в Одесі помер і був похований на центральному міському кладовищі генерал-лейтенант І.М. Інзов, головний пошеститель і голова Комітету іноземних поселенців Південного краю Російської імперії. За півтора року колоністи перепоховали його в місті Болград в церкві Святого Митрофана. Для того, щоб показати роль І.М. Інзова у долі переселенців з християнських земель Османської імперії наведемо два факти. По-перше, багато в чому завдяки саме його діяльності колоністи отримали права, які на думку відомого історика, дослідника останньої масштабної колонізації Північно-Західного Причорномор'я А. Скальковського, повинні були дозволити їм перетворитися на зразкове землеробське народонаселення, якому не було рівного в Російській імперії [6]. По-друге, труну з прахом генерала весь шлях з Одеси до Болграда несли на руках, а останні 500 метрів перед церквою Святого Митрофана її несли навколішки.

Історико-культурна спадщина несе в собі історичну пам'ять, відображає особливості матеріальної і духовної культури народів. Високий ступень збереження духовної культури значною мірою зумовлений діяльністю народних самодіяльних колективів різних етнонаціональних спільнот. В Саратському районі, в структурі населення якого найбільшу частку складають пред-

ставники титульної нації (на 1.01.2001 р. – 43,9%), є п'ять народних аматорських колективів. Три з них представляють болгарські поселення та по одному молдавські та російські поселення.

Значний культурний і етнографічний інтерес представляють українські і російські поселення Українського Придунав'я. Пріоритетне значення тут, поза сумнівом, належить м. Вилкове – поселенню, заснованому в середині XVIII ст. російськими старообрядцями-розкольниками. Іншу частину першопоселенців склали запорізькі козаки, які переселилися сюди після ліквідації Запорізької Січі в 1775 р., щоб уникнути закріпачення і зберегти січові вольності. Старообрядців, що поселилися в дельті Дунаю, раніше називали «Филиповані», по імені одного із засновників тутешньої общини Пилипа Васильєва. З часом перший склад загубився, і вийшло «липовані». Зате церковні обряди свої старовіри зберегли в недоторканності, якими були вони ще до розколу російської церкви в 1654 році. Липовані і зараз складають велику частину населення міста Вилкове.

З Дунай-Дністровським межиріччям пов'язана життєдіяльність багатьох видатних людей, які залишили вагомий внесок в історію СРСР, України та сусідніх держав. На превеликий жаль про більшість з них нагадують в найкращому разі непоказні меморіальні таблички. Відзначимо найбільш відомі постаті в різних сферах життєдіяльності суспільства. В селі Фурманівка Кілійського району народився майбутній маршал СРСР (1940 р.), двічі Герой Радянського Союзу (1940; 1965 р.), народний комісар оборони СРСР (1940 – 1941 рр.) С.К. Тимошенко. В місті Ізмаїл народилися океанограф М.М. Зубов, астроном та геодезист І.Є. Кортаці, композитор та диригент М.Р. Бойченко. В селі Білолісся Татарбунарського району – відомий мовознавець С.В. Семчинецький. Село Озерне Ізмаїльського району може розраховувати на туристів з Румунії. З цим поселенням пов'язане народження та становлення відомого політика сусідньої держави періоду Першої світової війни та активного учасника післявоєнного об'єднання земель маршала Олександра Авереску.

В межиріччі Дунаю та Дністра народилися або тимчасово мешкали люди, які залишили вагомий слід в історії Болгарії. Уродженцем сіла Орхівка та випускником Болградської гімназії був один з найбільш відомих політичних діячів в новітній історії Болгарії О. Малинов. Він очолював уряд (1908 – 1911; 1918 рр.) у доленосні для Болгарії моменти. На його прем'єрські каденції припали: проголошення повної незалеж-

ності Болгарії (1908 р.) і перемир'я з країнами Антанти. Д. Греков, народжений в місті Болград, займав пост прем'єр-міністра (1899 р.) та був одним з авторів першої болгарської конституції.

Серед інших видатних болгарських суспільно-політичних діячів відзначимо наступні постаті. В селі Криничне Болградського району народився майбутній міністр народної освіти Болгарії (1882 – 1883 рр.), ректор Софійського університету “Св. Климент Охридський” Д. Агура. Село Червоноармійське того ж району мала батьківщина академіка, першого ректора Софійського університету “Св. Климент Охридський” А. Теодорова-Балана. Перший голова Верховного касаційного суду Болгарії (1880 – 1886 рр.), міністр правосуддя Болгарії П. Стоматов народився в місті Акерман (сучасний Білгород-Дністровський).

В селі Задунаївка Арцизького району близько року викладав в місцевій школі (1866 р.) відомий поет-революціонер, борець за визволення Болгарії від турецького ярма Христо Ботев. Тут є пам'ятник цьому видатному суспільному діячу, побудований болгарськими архітекторами, та музей, присвячений його життєдіяльності. В музеї особливе місце займає період перебування Христо Ботева в селі Задунаївка.

Особливе місце в рекреаційному комплексі регіону займає Нова Фрумушика (Веселодолинська сільська рада Тарутинського району). Це нове село побудоване на місці військового полігону Одеського військового округу (Південного оперативного командування) побудоване шість років тому. Тут вдало суміщені два напрями розвитку туристичної діяльності: сільський зелений туризм та етнічний туризм. Збудовані котеджі для відпочинку, які відповідають сучасним європейським вимогам. На землях населеного пункту є живописне озеро, вольєри з дикими мешканцями цілини, тут і сповнені азарту та адреналіну екскурсії незайманим степом, ярами та урочищами на списаному з бойової служби всюдиході. На території комплексу діє ресторан національної кухні.

Село Нова Фрумушика фактично є музеєм під відкритим небом. Тут споруджені вісім будиночків, в яких можна ознайомитися з побутом та традиціями різних етнічних та соціальних груп регіону. На вулиці з алеєю у півтори тисячі троянд поряд з молдовською садибою розташована німецька хата, далі — будинки українців, росіян, болгар, гагаузів, євреїв. На окрему увагу заслуговує “пам'ятка епохи” – хата працівники сільського господарства середини ХХ століття. Кожна хата зведена з природних, традиційних для минулого часу будматеріалів, у подвір'ях

зібрано старовинний реманент для домашнього господарства та сільгоспробіт. Кімнати в хатах обладнані раритетними побутовими речами, скринями, шафами, ліжками з вишитими покривалами. На стінах — неповторні килими, на підлозі — пілочки ручної та верстатної роботи. Відзначимо, що весь внутрішній дизайн є автентичним і був зібраний у мешканців навколишніх сел. Крім того, в кожній хаті через окремі двері обладнано сучасні санвузли з каналізацією, гарячою водою, джакузі. Це вже на випадок, коли туристи побажають пожити певний час в екзотичній обстановці, але з усіма зручностями.

Проект передбачає також і розвиток місцевих ремесел. А народні промисли у бессарабців справдана широко поширені - від вишиванок і кераміки до кованих і дерев'яних предметів побуту. Для туристів обладнана лавка народних ремесел, де можна придбати який-небудь виріб з логотипом села.

Однак цей рекреаційний об'єкт має значний недолік. На іншому боці балки розташований третій в Європі комплекс з відгадування овець тонкорунної породи (більше 8 тис. голів). При таких розмірах вівцекомплексу практично неможливо уникнути смороду, який скоріш за все відобразиться на привабливості поселення.

Серед інфраструктурних проектів етнічного туризму, що знаходяться на етапі реалізації, необхідно відзначити також етнографічний комплекс "Българска къшта" (с. Зоря Саратського району).

Перспективи розвитку етнічного туризму пов'язані з подальшим розширенням переліку елементів туристичної інфраструктури, які б дали можливість людям ознайомитися з особливостями матеріальної та духовної культури основних етнічних спільнот Українського Придунав'я (українців, болгар, росіян, молдаван, гагаузів, албанців тощо).

Висновки. Наведений перелік ресурсів етнічного туризму Українського Придунав'я є далеко не повним. Однак і це дозволяє зробити

наступні висновки.

1. Українське Придунав'я має значний потенціал для розвитку етнічного туризму. Населення зберегло основні елементи традиційної матеріальної та духовної культури своїх спільнот. Потенційних туристів можуть зацікавити релігійні об'єкти, пам'ятки історії і культури, місця пов'язані з життєдіяльністю видатних людей тощо. Вони можуть ознайомитися з процесом освоєння етнонаціональними спільнотами території свого розселення.

2. В Дунай-Дністровському межиріччі концентруються ареали компактного розселення спільнот, етнічними батьківщинами яких є сусідні держави. Ця особливість має стати каталізатором процесу розвитку етнічного туризму та перетворення його в дохідну сферу економічної діяльності.

3. В Українському Придунав'я етнічний туризм ще не сформувався як самостійний вид рекреаційної діяльності. На відміну від інших регіонів України, де етнічний туризм переважно є складовою пізнавального туризму, тут він тісно пов'язаний з сільським зеленим туризмом.

4. Етнонаціональні групи регіону значно краще зберегли елементи духовної культури. Запорукою їх відродження є функціонування достатньої кількості самодіяльних музикальних та хореографічних колективів, які мають статус народних. Втрати в системі матеріальної культури значною мірою зумовлені частою трансформацією умов суспільного життя в регіоні.

5. Центром розвитку етнічного туризму в регіоні має стати місто Болград. В цьому адміністративному центрі задунайських колоністів середини XIX століття збереглася достатня кількість пам'яток історії і культури болгар, гагаузів та албанців. Зараз ефективно працює тільки комплекс сільського зеленого туризму в селі Нова Фрумушика. Тут етнічний туризм розглядається як ключовий елемент розвитку комплексу.

Список використаних джерел:

1. Орлова М.Л. Ресурси етнічного туризму регіону: суспільно-географічна оцінка (на матеріалах Одеської області) : Автореф. дисер. на здобуття наукового ступеня кандидата географічних наук: 11.00.02 / М.Л. Орлова; Одеський національний університет імені І.І. Мечникова. – Одеса : 2009. – 20 с.
2. Географія Одещини: природа, населення, господарство / Під ред. О.Г. Топчієва. – Одеса: Астропринт, 1998. – 88с.
3. Одеський регіон: природа, населення, господарство / Під ред. О.Г. Топчієва. – Одеса: Астропринт, 2003. – 182с.
4. Одесская область: Территориальная организация и структура хозяйства. Концепция социально-экономического развития / Под ред. О. Г. Топчиева, Б. Н. Стречень. – Одесса: Маяк, 1991. – 294с.
5. Тодоров В.І. Етногеографічні системи: теоретико-методологічні аспекти // Регіон-2010: суспільно-географічні аспекти / Гол. ред. колегії К.А. Немець // РВВ Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, Харків, 2010. – с. 43 – 46.
6. Скальковский А.А. Болгарские колонии в Бессарабии и Новороссийском крае / А.А. Скальковский. – Одесса: Городская типография, 1848.

УДК 911.3

Валентина Редіна, Володимир Редін, Валентин Лаптев

ІСТОРІЯ СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ ДИТЯЧОГО ТУРИЗМУ І КРАЄЗНАВСТВА НА ХАРКІВЩИНІ

У статті розглядаються етапи розвитку дитячого туризму та краєзнавства на Харківщині. Розкриті головні напрями і форми туристсько-краєзнавчої роботи серед учнівської молоді Харківщини. Підкреслюється пізнавально-географічний аспект подорожей учнівської молоді регіону. Досліджено сталу систему організаційно-масової роботи зі школярами Харківщини, яка проводиться Харківською обласною станцією юних туристів. Визначено основні шляхи подальшого розвитку дитячого туризму і краєзнавства в регіоні.

Ключові слова: дитячий туризм, краєзнавство, позашкільні заклади, спортивне орієнтування, інструкторські походи, екскурсійна програма, краєзнавчі експонати.

Валентина Редіна, Володимир Редін, Валентин Лаптев. ИСТОРИЯ СТАНОВЛЕНИЯ И РАЗВИТИЯ ДЕТСКОГО ТУРИЗМА И КРАЕВЕДЕНИЯ НА ХАРЬКОВЩИНЕ. В статье рассматриваются этапы развития детского туризма и краеведения на Харьковщине. Раскрыты основные направления и формы туристско-краеведческой работы среди учащейся молодежи Харьковщины. Подчеркивается познавательный географический аспект путешествий учащейся молодежи региона. Исследована устойчивая система организационно-массовой работы со школьниками Харьковщины, которая проводится Харьковской областной станцией юных туристов. Определены основные пути дальнейшего развития детского туризма и краеведения в регионе.

Ключевые слова: детский туризм, краеведение, внешкольные заведения, спортивное ориентирование, инструкторские походы, экскурсионная программа, краеведческие экспонаты.

Valentina Redina, Vladimir Redin, Valentine Laptev. HISTORY OF ESTABLISHMENT AND DEVELOPMENT OF CHILDREN'S TOURISM AND LOCAL HISTORY IN KHARKIV REGION. Stages of children's tourism and local history development in Kharkiv region are observed. Main tendencies and forms of tourist and local history activities among pupils and students of Kharkiv regions are exposed. Educational and geographical aspect of studying youth of the region trips is highlighted. Sustainable system of organizational and mass cultural activities of pupils of Kharkiv region of Kharkiv regional young tourist station is researched. Main ways of further development of children's tourism and local history in the region are determined.

Key words: children's tourism, local history, out-of-school institutions, sport orienteering, instructor's trip, excursion program, local history pieces.

Історія розвитку дитячого туризму та краєзнавства є невід'ємною складовою розвитку позашкільної Слобожанщини. Початок туристичної роботи з дітьми на Харківщині був покладений у далекі 30-ті роки ХХ століття відомим українським письменником і журналістом Миколою Трублаїні (1907-1941 р.р.). Ще до відкриття у Харкові 7.09.1935 року першого в країні Палацу піонерів та жовтенят, почав свою роботу клуб юних дослідників Арктики під керівництвом М.П. Трублаїні. Офіційною датою відкриття клубу вважається 15 листопада 1934 року. Педагог за покликанням, М.П. Трублаїні не займався вихованням дітей у тісних шкільних стінах. М.Д. Томенко в біографічній повісті «Микола Трублаїні» пише: «Його школою, його педагогічною майстернею була і сувора Північ, і теплий південь, мандри з дітьми по морях і далеких, ще невідомих їм краях».

Вже в перший рік свого існування клуб налічував більше трьохсот членів – юні географи, метеорологи, зоологи, геологи, зв'язківці, авіатори, штурмани. В роботі клубу поєднувалися теоретичні заняття і практика, диспути і розробка індивідуальних проблемних проєктів (наприклад, чи «Можливо і чи потрібно змінити клімат Арктики»), справжні подорожі до північних морів і традиційна гра «Полярні робінзони», на час якої Харків переносився на берег полярного моря, а міський парк, Сокольники та Лісопарк оголошувалися Льодовитим океаном. Чле-

ни клубу здійснили експедицію за Полярне коло, побували на Новій Землі, оглядали фіорди Скандинавії з борту криголама. Трублаїні турбувався, щоб експедиції не перетворилися на туристичні поїздки, цим пояснюються диспути, вікторини, читання книг і зустрічі з ученими та уславленими полярниками – Г. Ушаковим, О. Шмідтом, І. Папанінім. Клуб швидко прославився на всю країну, його роботою цікавилися, а творці художнього фільму «Семеро відважних» писали цим дітям: «Свій фільм ми присвячуємо вам...». Клуб проіснував до початку Великої Вітчизняної війни.

Також у довоєнному Палаці діяли клуб юних дослідників підводних глибин (теж проєкт М. П. Трублаїні) і клуб юних альпіністів.

У роки Великої Вітчизняної війни будівля Харківського Палацу піонерів і жовтенят була повністю зруйнована фашистами і відновленню не підлягала. Після визволення Харкова 23.08.1943 р. почалась відбудова зруйнованого міста, а тому лише у 1948 році у приміщенні нинішнього Палацу одруження «Центральний» (вул. Сумська, 57) розпочав роботу Палац піонерів, де теж працювали туристичні гуртки під керівництвом Туза І.С., Шаронова В.Б., Титова О.І., Кузнецової Д.А. Активний розвиток туристсько-краєзнавчої роботи серед учнівської молоді Харківщини розпочався у 50-ті роки, коли рышен-

ням Харківської обласної ради № 1083 від 22 жовтня 1951 року була відкрита Харківська обласна екскурсійно-туристська база. У розпорядженні зазначалось «... З метою докорінного поліпшення позашкільної і позакласної роботи з дітьми та на виконання постанови Ради Міністрів УРСР № 1591 від 29 червня 1951 року виконком Харківської обласної Ради депутатів трудящих УХВАЛИЛО:

2. Дозволити обласному відділу народної освіти організувати постійно-діючу екскурсійно-туристську базу на 100 місць

Організувати обласну екскурсійно-туристську базу (облДЕТБ) в будинку по вул. Херсонській № 7...»

На підставі рішення Ради Міністрів України від 22.05.1952 р. № 1522 щойно створена облДЕТБ була перейменована в Харківську дитячу екскурсійно-туристську станцію (ДЕТС). Остання зміна назви закладу відбулася у 1976 році, коли на підставі наказу Міністерства освіти СРСР від 12.01.1976 р. № 164 Харківська облДЕТС була перейменована в Харківську обласну станцію юних туристів (далі облСЮТур)

Першим директором облДЕТБ був Логвінов В.Й. Практично з першого року заснування закладу керівниками гуртків юних туристів працювали нині ветерани дитячого туризму Бакуніна А.Є. (з травня 1952 р.), Тучинська Ф.Л. (з січня 1953 р.). Як згадують ветерани, головним напрямом діяльності колективу було проведення походів по рідному краю та залучення школярів до занять у гуртках.

З 1957 по 1968 р.р. облДЕТС очолював Красніков М.Ф. Невеличкий, але творчий педагогічний колектив облДЕТС ініціював у ті далекі роки створення пересувних туристських таборів по Харківщині, Криму, а в обласній газеті «Ленінська зміна» систематично друкувалися матеріали досліджень юних туристів – краєзнавців під рубрикою «ТДРК» - товариство дослідників рідного краю.

Значним етапом у розвитку туристсько-краєзнавчої роботи серед учнівської молоді Харківщини стала Всесоюзна туристсько-краєзнавча експедиція «Моя Родина – СРСР». Створювалися комплексні позашкільні заклади, відкривалися туристсько-краєзнавчі клуби, секції, гуртки, експедиційні загони.

Незважаючи на деяку заполітизованість напрямів експедиції, вона дала змогу охопити сотні тисяч учнів пошуково-краєзнавчою роботою, що сприяло створенню краєзнавчих куточків, шкільних музеїв.

У 1963 році був відкритий міський клуб «Стежинка» на базі Харківського Палацу піонерів і школярів ім. П.Постишева, який став

центром туристсько-краєзнавчої роботи з учнями Харкова. Клуб «Стежинка» (керівник Якушенко Я.Й.) ініціював проведення міських зльотів юних туристів-краєзнавців, різноманітних краєзнавчих конференцій, лекторіїв, подорожей по Україні, Радянському Союзу, походів вихідного дня «Золота осінь», «Зимовий день туриста-слідопита», «Назустріч весні».

Серед працівників клубу «Стежинка» слід згадати Г.П. Застера, Є.М. Коломійцеву, В.Є. Радзівєвську, Л.В. Філатову, Л.О. Барсук, В.О. Григор'єву, В.А. Редіну. Значну підтримку розвитку дитячого туризму надавав директор Палацу Горюн В.П. (1926 – 1971 р.р.), Заслужений працівник освіти України, видатний педагог-географ, який захоплювався водним туризмом. Клубом «Стежинка» вперше влітку 1964 р. був створений наметовий туристсько-краєзнавчий табір в районі Ізюмської луки Сіверського Дінця.

Загони у таборі склалися з туристів-краєзнавців, юних географів, геологів, зоологів. Тільки за два перші роки існування туристських гуртків було здійснено 2 багатоденних лижних походи, 4 піших і 1 водний похід по Харківській області, походи у складних метеорологічних умовах лісистими Карпатами (з підйомом на Говерлу) і гірським Кримом (з підйомом на Роман-Кош). В активі юних туристів також були походи на Урал, озеро Байкал, у Вірменію, Карелію, Східний Крим, Закарпаття.

З самого початку існування туристичні гуртки підтримували тісний зв'язок з науковцями міста, зокрема Харківського державного університету (нині – ХНУ ім. В.Н. Каразіна). Велику повсякденну допомогу надавали декан геолого-географічного факультету Г.П. Дубинський, професор В.П. Макрідін, доценти Є.Ю. Мігачова, В.Л. Віленкін, І.М. Ремізов, Д.П. Шапошников, С.І. Шуменко, А.Д. Бабиш, наукові співробітники С.М. Зеленін, В.Г. Кучерявий, професор біології С.І. Медведєв та інші. Вони часто виступали перед гуртківцями з бесідами та доповідями, сприяли в організації та проведенні багатопланової роботи, організовували екскурсії в лабораторії та кабінети університету. Зокрема, за пропозицією проф. В.П. Макрідіна було організовано Школу юного геолога, а в 1974 р. відбулася перша геологічна олімпіада.

Діяльність Харківської облДЕТС значно активізувалась у зв'язку з призначенням на посаду директора Благої Людмили Василівни, яка працювала на цій посаді з 1968 по 1985 р.р. Під керівництвом цієї, невеличкої на зріст, але дуже активної жінки, почала розгортатися туристсько-краєзнавча робота у сільських районах Харківщини, визначилися основні напрями розвит-

ку закладу: спортивний туризм, краєзнавство, екскурсійна діяльність. У 1975 р. станція одержала велике (на той час!) приміщення колишнього дитячого садочку по вул. Танкопія, б. 15/2, де розташована і зараз. Зростала з кожним роком кількість гуртків, якими опікувалися заступники директора – спочатку В.В. Кисіль, потім А.Є. Ніколаєнко, І.Л. Орлова. У 70-ті роки з приходом у колектив станції інструкторів спортивного туризму Д.О. Тютюшева, Л.П. Фельдмана, В.М. Беспятова, Ю.М. Шестопалова, Л.Г. Шапрана, В.В. Степанова, О.В. Годзя, Ю.П. Карнаушенка, Ю.В. Іванова, Ю.І. Мелешкова, К.О. Кравченка, В.І. Степаненка, І.В. Радченка, В.В. Саннікова був створений відділ туризму та спортивного орієнтування, який сприяв розвитку видів туризму, проведенню різноманітних змагань з туризму та спортивного орієнтування, ініціював підготовку педагогічних туристських кадрів шляхом проведення змагань учителів, інструкторських походів тощо. Все це дало позитивні результати. Зросла кількість дітей, охоплених активними формами роботи, в першу чергу, ступеневими та категорійними походами. Харківські школярі здійснили у ці роки походи по Харківщині, Криму, Карпатах, Кавказу, Приполярному і Південному Уралу, Паміру, Тянь-Шаню, Фанських горах, Алтаю, Саянах, Прибайкаллю та Забайкаллю. Звіти юних туристів Харківщини про проведені походи щорічно посідали призові місця в Республіканському, Всесоюзному конкурсах на кращий похід року.

На професійній основі почали проводитись дитячі обласні туристські зльоти та змагання з видів туризму та спортивного орієнтування. У 1979 р. була створена обласна маршрутно-кваліфікаційна комісія (МКК), обласна кадрова комісія.

У ті ж 70-ті роки був створений краєзнавчий відділ облСЮТур, у якому працювали ентузіасти-фахівці своєї справи Я.Й. Якушенко та Н.Ю.Храмова (геологи), П.Н.Розенберг (музеєзнавець), С.В. Львова і В.С.Старченко (історики), Г.К.Гріневич і С.І. Берестнев (археологи), Н.Г.Кравченко, І.С. Дурова, С.Г.Журавель, Н.С. Огурцова (географи), І.Є.Кривоносова (мистецтвознавець). Завдяки зазначеним працівникам значно розквітла краєзнавча робота зі школярами, було створене наукове товариство юних краєзнавців «Слідопит» (1976 р.), яке дало змогу у 1994 році відкрити Харківське обласне територіальне відділення Малої Академії наук, зокрема, секції історико-географічного напрямку.

У 70-80-х роках Харківська обласна станція юних туристів була ініціатором створення тимчасових дитячих туристських баз у різних містах та республіках колишнього Радянського

Союзу. У канікулярний період, особливо влітку, турбази Харківської облСЮТур працювали у Москві, Ленінграді, Талліні, Ризі, Вільносі, Мінську, Калінінграді, Києві, Одесі, Сухумі, Батумі. Відділ екскурсій облСЮТур на чолі з Бакуніною А.Є. та методистів Суворіної С.О., Тучинської Ф.Л. розробляли екскурсійні маршрути, програми перебування дітей, організували для них проїзд, проживання, харчування, змістовне дозвілля і, безумовно, насичену екскурсійну програму. Щорічно влітку близько 25 тисяч школярів Харківщини подорожували по путівках облСЮТур. Досвід роботи Харківської обласної станції юних туристів з цього напрямку неодноразово заслуховувався на Всесоюзних та Республіканських семінарах, які проводилися на базі облСЮТур.

З 1985 року колектив Харківської обласної станції юних туристів очолила Редіна В.А., яка була призначена по переводу з посади завідувачою відділом туризму Палацу піонерів ім. П.П. Постишева на посаду директора облСЮТур і продовжує працювати зараз. Редіна В.А. продовжила традиції Харківської обласної станції юних туристів, які були засновані колективом і розвивалися протягом багатьох років. Плідна і творча робота педагогічного колективу закладу сприяла захисту кандидатської дисертації Редіною В.А. зі спеціальності «Теорія і методика виховання» у 2000 році. Зараз Редіна В.А. – кандидат педагогічних наук, доцент, Заслужений працівник народної освіти України (1993 р.), відмінник освіти України (1985 р.), має урядові нагороди: медаль «За трудову доблесть» (1981 р.), орден Княгині Ольги (2009 р.).

Сьогодні Харківська обласна станція юних туристів – один з найбільших позашкільних закладів України (наказ Міністерства освіти і науки України від 11.03.2010 р. № 202), який створив свою власну модель сучасного позашкільного однопрофільного закладу.

Харківська облСЮТур являється центром навчально-виховної, методичної, масової роботи з туризму та краєзнавства серед учнівської молоді закладів освіти Харківщини. Безпосередніми організаторами туристсько-краєзнавчої роботи в області виступають комплексні позашкільні заклади (будинки, центри дитячої та юнацької творчості, всього – 46), однопрофільні заклади (станції юних натуралістів, техніків, школа мистецтв, клуб юних моряків). На жаль, із—за недостатнього фінансування на Харківщині функціонує лише три центри туризму і краєзнавства учнівської молоді, в т.ч. два районних – Валківський, Чугуївський, один міський – у м. Чугуєві. Взаємозв'язок та тісна спів-

праця із зазначеними позашкільними закладами усіх профілів дає підстави стверджувати, що на Харківщині склалася система туристсько-краєзнавчої та екскурсійної роботи з учнівською молоддю, але безпосередня відповідальність за цей важливий напрям виховної роботи покладений Головним управлінням освіти і науки Харківської облдержадміністрації на Харківську обласну станцію юних туристів.

Пріоритетні напрями діяльності педагогічного колективу облСЮТур:

- розвиток видів туризму серед учнівської молоді Харківщини;
- удосконалення форм краєзнавчої роботи зі школярами Харківщини;
- робота з обдарованими дітьми переважно з сільської місцевості;
- підготовка туристських кадрів для подальшої роботи з дітьми;
- оздоровлення дітей, організація їх змістовного дозвілля;
- профорієнтаційна діяльність;
- екскурсійна діяльність.

Харківська обласна станція юних туристів розташована у пристосованому приміщенні (колишньому дитячому садочку) загальною площею 1914,4 м², яке належить територіальній громаді сіл, селищ, міст Харківської області в особі Харківської обласної ради на праві комунальної власності.

До будівель закладу відносяться: навчальний корпус, дитяча турбаза, гаражі. У навчальному корпусі функціонують 7 навчальних кабінетів: геології, археології, народознавства, історичного краєзнавства, географії, туризму та спортивного орієнтування. Усі кабінети забезпечені новими меблями, естетично, відповідно до профілю, оформлені. Кожний профільний кабінет має навчально-очний матеріал: колекції, краєзнавчі експонати, карти, таблиці, навчально-методичну літературу, технічні засоби навчання. Заклад має актову залу площею 64 м² на 50 місць. До послуг гуртківців та юних туристів, що приїжджають до Харкова, при обласній станції юних туристів діє дитяча турбаза на 50 місць.

Харківська облСЮТур утримує 6 одиниць автотранспорту, в т.ч. 2 автобуси туристичного класу: «Лайнер» 4207 JT (2004 року випуску) та «Yutong» (2006 року випуску).

Важливим напрямом роботи облСЮТур є гурткова робота (відповідальна Сторожук О.А. – заступник директора з навчально-виховної роботи).

Станом на 01.12.2010 р. на Харківській облСЮТур працюють 90 гуртків туристсько-краєзнавчого профілю, якими охоплено 1600

учнів. Слід відзначити відносну стабільність кількості гуртків та охоплення ними дітей, що пояснюється належним фінансуванням закладу. Відповідно до структури, профільності закладу працюють гуртки туристського та краєзнавчого напрямів, дотримується баланс кількості туристських та краєзнавчих гуртків.

Як заклад обласного підпорядкування Харківська облСЮТур організує роботу гуртків, в першу чергу, на базі навчальних закладів у сільській місцевості, на базі закладів обласної комунальної власності, в школах м.Харкова та безпосередньо на станції. 58,6 % гуртків працюють на базі сільських шкіл, 28,8% - на базі шкіл м.Харкова, 12,6% - на базі облСЮТур. У зв'язку з незручним територіальним розташуванням облСЮТур, віддаленістю від метро, інших видів транспорту, заняття гуртків проводяться за місцем проживання та навчання дітей. Між облСЮТур та навчальним закладом, де працює гурток, укладається угода про співпрацю між адміністрацією облСЮТур та школи. Навчальний заклад надає приміщення для роботи гуртка, контролює його діяльність. Гуртки облСЮТур працюють на базі навчальних закладів усіх типів: ліцеїв (№№ 65, 149, Роганський), гімназій (№№ 65, 144, Нововодолазька), загальноосвітніх шкіл (Новоселівська, Липкуватівська ЗОШ 1-Ш ст. Нововодолазького району, Ульяновської ЗОШ 1-Ш ст. Богодухівського району, Ков'язької ЗОШ 1-Ш ст., Новомерчицької ЗОШ 1-Ш ст. Валківського району).

У 2010-2011 н.р. у гуртках станції навчаються учні з 35 закладів освіти області, представники з 15 сільських районів.

Велику увагу педагоги Харківської облСЮТур приділяють інклюзивному навчанню, роботі з дітьми з особливими потребами. Гуртки облСЮТур працюють на базі Харківського дитячого будинку «Родина» для дітей-сиріт (керівник Поляков О.О.), гімназії-інтернату для сліпих дітей ім. В.Г.Короленка (керівник Морозова М.П.), Куп'янської школи-інтернату для розумово – відсталих дітей та дітей, позбавлених батьківського піклування (керівник Денисенко М.Ю.), школи-інтернату 1-П ст. для дітей з наслідками поліомеліту та церебральними паралічами № 8 (керівник Чугаєва В.П., Крупко М.Ф.).

Важливим напрямом діяльності облСЮТур є робота з обдарованими та здібними дітьми, яка включає наступне:

- залучення учнівської молоді Харківщини до науково-дослідницької діяльності в секціях історико-географічного напрямку Харківського територіального відділення Малої Академії наук України;
- організація роботи творчих об'єднань обл-

СЮТур на базі обласного ліцею з посиленою військовою підготовкою (керівник Заколотний О.В.) та обласної спеціалізованої школи-інтернату «Обдарованість» (керівник Скриль І.А.)

- довузівська підготовка старшокласників в обласних очно-заочних історичній та географічній школах, які діють на облСЮТур;
- пошук, залучення обдарованих дітей до занять різними видами туризму (велосипедним, водним, лижним, пішохідним, спортивним орієнтуванням) та підготовка їх до участі у Всеукраїнських змаганнях різного рівня.

Гуртківці облСЮТур беруть участь в обласних, Всеукраїнських конкурсах, експедиціях, змаганнях. Значне місце в роботі Харківської обласної станції юних туристів займає масова робота з учнівською молоддю. Щорічно, згідно з календарем обласних заходів проводяться масові заходи з туризму та краєзнавства серед учнівської молоді Харківщини. На облСЮТур склалася стала система організаційно-масової роботи. Так, двадцять років проводиться обласна спартакиада школярів зі спортивного туризму, яка включає змагання з техніки пішохідного, водного, велосипедного туризму, спортивного орієнтування, топографії.

Харківська облСЮТур, практично єдина в Україні, яка 35 років поспіль проводить обласну олімпіаду юних геологів на базі Українського науково-дослідного інституту газу сумісно з вченими геолого-географічного факультету ХНУ ім. В.Н.Каразіна. Протягом п'яти років проводиться обласна військово-патріотична акція «Слобожанські дзвони Перемоги», у 2010 році буде проведений вже дев'ятий обласний зліт юних краєзнавців, щорічно проводиться обласний етап Всеукраїнського конкурсу – захисту МАН, обласний конкурс юних мінералогів.

Крім очних конкурсів, у яких активно беруть участь школярі Харківщини, значну організаційну роботу колектив облСЮТур проводить по залученню учнівської молоді до участі в заочних Всеукраїнських експедиціях «Україна вишивана», «Історія міст і сіл України».

З метою надання методичної та практичної допомоги закладам освіти з туристсько-краєзнавчої роботи, педагогічні працівники облСЮТур систематично виїждять у райони області, де беруть участь у семінарах – практикумах, проведенні зональних, районних змагань тощо. Як координуючий центр з туристсько-краєзнавчої роботи, Харківська облСЮТур вивчає та узагальнює досвід роботи у навчальних закладах. Склалася система семінарів, які про-

водить облСЮТур, з педагогічним туристським активом (за 2007-2010 р. – 32 семінари).

Аналізуючи соціальне партнерство Харківської облСЮТур слід відзначити активну діяльність та творчу співпрацю педагогічного колективу закладу з Українським державним центром туризму та краєзнавства учнівської молоді, обласними центрами туризму та краєзнавства учнівської молоді України, позашкільними закладами Харківщини, обласною федерацією спортивного туризму, історичним, художнім музеями, обласним центром народної творчості, обласним товариством охорони природи, обласним товариством охорони пам'яток історії, туристсько-спортивною спілкою та багатьма іншими установами, організаціями.

Харківська облСЮТур тісно співпрацює з Белгородським обласним центром дитячо-юнацького туризму і екскурсій (Росія). Ця співпраця полягає у зустрічах педагогічних колективів з вивчення досвіду роботи, обміні туристських груп, участі у змаганнях, конференціях тощо.

Харківська облСЮТур за останні роки активізувала інформаційно-методичну, науково-методичну діяльність закладу. За 2007-2010 р.р. педагогами облСЮТур підготовлено, видано та направлено в райони області 34 методичних розробок, рекомендацій.

Колектив Харківської обласної станції юних туристів для покращання науково-методичної роботи тісно співпрацює на підставі угод про співпрацю з вищими навчальними закладами регіону, а саме:

1. Харківський національний університет ім.В.Н.Каразіна (факультети: геолого-географічний, історичний, соціологічний, філософський, юридичний, міжнародно-економічних відносин та туристичного бізнесу)
2. Харківською державною академією фізичної культури
3. Харківською державною академією культури (факультети культурології та менеджменту соціо-культурної діяльності)
4. Харківською національною академією міського господарства
5. Харківський національний педагогічний університетом ім. Г.С. Сковороди
6. Харківським національним технічним університетом «Харківський політехнічний університет»
7. Харківським торговельно-економічним інститутом Київського національного торговельно-економічного університету
8. Харківським інститутом управління.

Харківська обласна станція юних туристів

складається із слідуєчих структурних підрозділів: відділи краєзнавства, туризму та спортивного орієнтування, екскурсій, турбаза, бухгалтерія.

Загальна чисельність працюючих у трудовому колективі Харківської облСЮТур складає 49 чоловік, в т.ч. педагогічний колектив – 23 чол.

Усі педагогічні працівники мають вищу освіту, в тому числі вищу педагогічну 87,5 % (21 чол.), вищу технічну - 12,5% (3 чол.).

У колективі Харківської облСЮТур працюють 2 кандидата наук, 10 «Відмінників освіти України», 1 «Майстер спорту міжнародного класу», 2 «Майстри спорту».

Діяльність структурних підрозділів облСЮТур спрямована, в першу чергу, на розвиток туристсько-краєзнавчої та екскурсійної роботи зі школярами в Харківському регіоні, створення дитячого та педагогічного активу в районах області. З цією метою відділ краєзнавства облСЮТур працює на розвиток творчої активності дітей та юнацтва за такими напрямками: географічне краєзнавство, геологічне краєзнавство, історичне краєзнавство, екологічне краєзнавство, етнологія, археологія, музеєзнавство, народознавство.

Колектив відділу, у складі якого працюють ветеран краєзнавчого руху Чугаєва В.П., досвідчені, творчі педагоги Скриль І.А., Распопов А.М., Кривоустов С.М., Астапова Т.М., Сушко В.А., Шестопалова І.Ю. та молоді спеціалісти Вовк О.В., Сахно А.Б., Железна І.В., докладають багато зусиль до розквіту краєзнавчого руху серед учнівської молоді Харківщини. Як приклади можна навести краєзнавчу діяльність Нововодолазького будинку дитячої та юнацької творчості (директор Слив Л.О.), Валківського районного центру туризму та краєзнавства учнівської молоді (директор Железна Т.Д.), центру туризму та краєзнавства учнівської молоді м.Чугуєва (директор Лисенко С.В.), Золочівського районного будинку дитячої та юнацької творчості (директор Артеменко В.В.), Дергачівського районного будинку дитячої та юнацької творчості (директор Однокозова Т.І.), центру дитячої та юнацької творчості Ленінського району м. Харкова (директор Титаренко О.М.). Команда юних туристів – краєзнавців Харківщини – активний учасник Всеукраїнських зльотів, неодноразовий призер зазначених змагань.

Робота відділу туризму та спортивного орієнтування облСЮТур спрямована на залучення якомога більшої кількості дітей до занять туризмом, організацію туристських змагань, походів, подорожей. Щорічно працівники відді-

лу проводять комплексну туристську спартакіаду школярів, в програму якої входять змагання з техніки лижного, велосипедного, водного, пішохідного туризму, топографії, спортивного орієнтування та конкурс подорожей. При відділі працює обласна маршрутно кваліфікаційна комісія управління освіти, яка здійснює випуск туристських груп закладів освіти області в ступеневі та категорійні походи. Основні райони подорожей юних туристів: Харківщина, Крим, Карпати, Кавказ, Карелія. Важливий напрям діяльності відділу – підготовка туристських кадрів, для чого проводяться семінари, навчально-тренувальні походи, туристські змагання. Колектив відділу складається як з ветеранів туризму (Ю.М. Шестопапов, М.Ф. Крупко, О.О. Поляков, О.М. Сірик, О.М. Кондратенко) так і з молодих кадрів, вихованців гуртків облСЮТур: Федотов Р.О., Заколотній О.В. Традиційно команди юних туристів беруть участь у Всеукраїнських та регіональних змаганнях («Кубок Хортиці», м. Запоріжжя; «Кубок Донбасу», м. Донецьк; «Пам'яті друга», м. Керч).

Завдяки активній діяльності відділу, дитячий спортивний туризм розвинений у Балаклійському, Валківському, Дергачівському, Золочівському, Красноградському, Шевченківському, Первомайському, Чугуївському районах та у м. Чугуєві Харківської області.

Екскурсійний відділ облСЮТур здійснює свою діяльність за такими напрямками:

- організація автобусних екскурсій по 42 маршрутах відповідно до завдань міжрегіональної програми «Пізнай свою країну» (відповідальна методист Грицюта В.М.);
- прийом туристів на турбазі облСЮТур, організація для них екскурсій по Харкову (відповідальна методист Редіна О.В.);
- відправлення організованих груп дітей у різні куточки України під час канікул та в міжканікулярний період (відповідальна Гридунова О.І. – завідувача відділом). Юні харків'яни регулярно здійснюють подорожі до Києва, Львова, Умані, Одеси, Чернігова, Мукачеве і др. Улітку відділ займається оздоровленням дітей-сиріт на узбережжях Чорного моря.

Взагалі, працівники відділу екскурсій щорічно охоплюють змістовним дозвіллям більше 15 тисяч школярів Харківщини.

Враховуючи вищевикладене, можна стверджувати, що дитячо-юнацький туризм на Харківщині має своє обличчя, розвивається і є невід'ємною складовою історії розвитку дитячо-юнацького туризму і краєзнавства в Україні.

Список використаних джерел:

1. Закон України «Про позашкільну освіту». – К.: Міленіум, 2001. – С. 229-251.
2. Абрамов В.В., Тонкошкур В.В. Історія туризму: Підручник. – Харків: Видавництво «Форт», 2010. – 286 с.
3. Годы и тропы: К пятидесятилетию харьковского туризма / В.В. Абрамов (Отв. ред.). – Харьков: РА, 2000. – 332 с.
4. Позашкільна освіта в Україні: навч. посіб. / За ред. О.В. Биковської. – К.: ІВЦ АЛКОН, 2006. – 224 с.
5. Федорченко В.К., Дьорова Т.А. Історія туризму в Україні: Навч. посібник. – К.: Вища школа, 2002. – 195 с.
6. Федорченко В.К., Костюкова О.М., Дьорова Т.А., Олексійко М.М. Історія екскурсійної діяльності в Україні: Навч. посібник. – К.: Кондор, 2004. – 166 с.

УДК 338.48

Ольга Машкова

ПЕРЕВАГИ ВИКОРИСТАННЯ ЗАСОБІВ РОЗМІЩЕННЯ НА ВОДІ ПРИ ПІДГОТОВЦІ УКРАЇНИ ДО ЧЕМПІОНАТУ З ФУТБОЛУ «ЄВРО – 2012»

У статті визначено роль сфери гостинності в обслуговуванні туристів, узагальнено види і типи засобів розміщення, розкрито поняття «засоби розміщення на воді». Стаття містить аналіз переваг і недоліків «плавучих готелів», можливість їх використання при підготовці України до чемпіонату Європи з футболу «Євро – 2012». В статті також подано короткий аналіз можливості виробництва засобів розміщення на воді в Україні.

Ключові слова: туристична індустрія, сфера гостинності, засоби розміщення на воді, флотель, ботель.

Ольга Машкова. ПРЕИМУЩЕСТВА ИСПОЛЬЗОВАНИЯ СРЕДСТВ РАЗМЕЩЕНИЯ НА ВОДЕ ПРИ ПОДГОТОВКЕ УКРАИНЫ К ЧЕМПИОНАТУ ПО ФУТБОЛУ «ЕВРО - 2012». В статье определена роль сферы гостеприимства в обслуживании туристов, обобщены виды и типы средств размещения, раскрыто понятие «средства размещения на воде». Статья содержит анализ преимуществ и недостатков «плавучих отелей», возможность их использования при подготовке Украины к чемпионату Европы по футболу «Евро - 2012». В статье также представлен краткий анализ возможности производства средств размещения на воде в Украине.

Ключевые слова: туристическая индустрия, сфера гостеприимства, средства размещения на воде, флотель, ботель.

Olga Mashkova. ADVANTAGES OF PLACING THE WATER IN THE PREPARATION OF UKRAINE'S FOOTBALL CHAMPIONSHIP "EURO - 2012". The article defines the role of hospitality sector in servicing tourists, generalized types and forms of accommodation, the concept of "means placement on the water. The article analyzes the advantages and disadvantages of "floating hotel", to their use in preparation of Ukraine to the European football championship "Euro - 2012". The article also provides a brief analysis of the possibility of placing the water in Ukraine.

Keywords: tourism industry, hospitality sector, means placement on the water, floatel, boatel.

Актуальність. Туризм є одним із важливих соціально-економічних явищ сучасності. Як вид людської діяльності та галузь економіки, туризм активно розвивається, і в майбутньому його значення зростатиме. У багатьох країнах туризм став однією з провідних галузей економіки, надійним джерелом поповнення бюджету. У державах, що активно розвивають цю галузь, іноземний туризм дає можливість розв'язувати багато соціально-економічних проблем. Прибутки від туризму в цих країнах обчислюються мільярдами доларів [4]. Готельна індустрія — одна з основних складових туристичної індустрії. Вона виходить із найдавніших традицій, характерних практично для будь-якої суспільної формації в історії людства, — поваги до гостя, святковості його прийому та обслуговування. Відповідно, створення сучасної індустрії туризму неможливе без розвитку інфраструктури по обслуговуванню туристів. Крім того, різноманітність форм і видів розміщення туристів з кожним днем зростає [3]. Новим прогресивним напрямком на ринку будівництва й архітектури в Україні є зведення об'єктів нерухомості на воді.

А тому актуальним є дослідження переваг і недоліків цих об'єктів, подальших перспектив розвитку в Україні, особливо при підготовці до чемпіонату Європи з футболу «Євро – 2012».

Аналіз останніх публікацій. Дослідженням розвитку сфери гостинності в Україні займаються Нечаюк Л. І., Нечаюк Н. О., Пуцентейло П. Р., Роглев Х. Й., Бабарицька В. К., Малиновська О. Ю., Смаль І. В. та багато інших.

Мета та завдання дослідження. Метою дослідження є аналіз перспектив використання «плавучих готелів» при підготовці України до чемпіонату Європи з футболу «Євро – 2012». Відповідно до мети були поставлені завдання: а) розкрити поняття «засоби розміщення на воді»; б) проаналізувати переваги і можливість подальшого розвитку цього сегменту готельної індустрії в Україні.

Виклад основного матеріалу. На сучасному етапі розвитку сфери гостинності засоби розміщення характеризуються великою різноманітністю за видами й типами. У залежності

від призначення вони поділяються на такі: готелі, мотелі, ротелі, ботелі, флотелі, кемпінги, флайтелі, туристичні котеджі, шале, бунгало, турбази та ін. [1]. До «плавучих готелів» або так званих «закладів розміщення на воді» відносять флотелі і ботелі.

Флотель - «курорт на воді». Флотель — це плаваючий готель, що представляє собою спеціально обладнане судно. Флотелі використовуються для організації круїзного відпочинку, що одержав бурхливий розвиток в 1990-х рр. Останнім часом часто використовується для організації бізнес-турів, конгрес-круїзів, навчальних турів [4]. Перевага флотелів полягає в тому, що надана можливість переміщуватися по водоймі (океану, морю, річці), тим самим значно розширюється розмаїття одержуваних клієнтом вражень. Відпочиваючи в такому готелі, можна прокидатися щоранку в новому місці.

Ідея морських подорожей по системі круїзу належить американцю Бобу Дікенсону, співробітнику компанії Ford Motors. Ним в 50-ті роки ХХ ст. була розроблена концепція круїзного відпочинку, яка передбачала потужну індустрію розваг на теплоході [2].

Ботель (термін походить від англ. слів boat - корабль і hotel - готель) — невеликий готель на воді (неплаваючий), у якості якого може використовуватися відповідним чином обладнане круїзне судно, що вийшло з фрахту [5]. Але щодо трактування поняття «ботель» існує й інша точка зору: *ботель* — рекреаційний заклад, призначений для цілорічного функціонування на зразок турбази, розташований на березі річки або іншої водойми зі спорудами для технічного обслуговування плавзасобів. У холодну пору року їх використовують як будинки рибача, спортивні бази тощо [4].

Історія «плавучих будинків» («хаузботів») уходить в далеку давнину. Перший плавучий будинок був побудований 6-10 тис. років тому. Відповідно до біблійних сказань, це був Ноев ковчег. Плавучі будинки мають успіх у багатьох країнах світу - у США, Канаді, Італії, Англії, індійському Кашмірі. У США вони з'явилися наприкінці 40-х років ХХ століття на озері Камберленд (США, Кентуккі), а в Європі на той час їх будували вже не одну сотню років.

В Україні «плавучі готелі» з'явилися всього 20 років тому. Першопрохідцем був Київ, зокрема нині в столиці діє комплекс "Дніпровський", що пришвартований на набережній Дніпра в Києві, який об'єднує 8 «плавучих» готелів. За рівнем комфорту – це готелі класу 2* («Маклай»), 3* («Галеон», «Баккара», «Дніпровський», «Адмірал», «Богдан Хмельницький»), 4* («Перлина Дніпра»), 5* («Фараон»), які роз-

ташовані в мальовничих історичних місцях Києва, недалеко від центра й зі зручною транспортною розв'язкою.

Нерухомість на воді має ряд переваг. По-перше, плавучі спорудження, зведені на бетонних або металевих понтонах, можна розташувати практично в будь-якому місці ріки, озера або морського узбережжя. Вони надзвичайно мобільні, що дає можливість досить легко міняти їх місце розташування. Такий вид будов звільнений від податків на землю й нерухомість, а зміна призначення об'єкта здійснюється без погоджень із органами нагляду. Проектування й процес узгодження проектною документації проходить швидше, ніж у випадку зі звичайною будовою. По-друге, є можливість розташування готелів в центрі великих міст (зручно для ділових туристів), але в той же час осторонь від міського шуму, використання неповторних панорамних видів. По-третє, при будівництві, оснащенні й експлуатації плавучих об'єктів застосовуються найсучасніші й економічні технології, включаючи автономне опалення, системи енергозабезпечення й біоочистки стоків, що істотно мінімізує експлуатаційні витрати й позитивно впливає на стан навколишнього середовища. Металевий корпус плавучих понтонів характеризується надзвичайною гнучкістю й стабільністю до впливів перепадів температур, а бетонні понтонні конструкції - високою міцністю й непотоплюваністю. Ці водні будівлі звичайно робляться повністю автономними. Електрика або підтягується із суші, або ставиться генератор. У понтонну частину урізаються два баки від одного кубічного метра й більше. Один з водою, інший зі стічними водами. Цього запасу, як правило, вистачає на місяць [5].

Вартість будівництва такого будинку (без двигуна) в Україні становить - \$ 1500-2000 за квадратний метр, включаючи видатки на оформлення. Внутрішні оздоблювальні роботи в цю суму не включені. Подальша ціна формується індивідуально, залежно від побажань замовника, матеріалів, що використовуються і складності виконання робіт [4].

Тому, створення мережі «плавучих» готелів становиться особливо актуальним, особливо при підготовці України до чемпіонату Європи з футболу «Євро – 2012», так як це дозволить не тільки комфортно розмістити велику кількість туристів під час чемпіонату, але і зекономити цінні земельні ділянки. Крім того, так як флотелі є самохідними плавзасобами, а ботелі можна відбуксирувати, то після спортивної події, коли кількість туристів в містах України, які організують чемпіонат, зменшиться, в них не залишаться «непотрібні» засоби розміщення, так як

їх можна буде транспортувати в приморські курортні зони України. Завдяки мобільності цих закладів розміщення, Україна зможе бути організатором будь-яких міжнародних подій (культурних, спортивних, політичних) в різних містах України, флотелі також зможуть «витримувати» пікове навантаження туристів приморських курортів влітку, їх можна буде здавати в оренду за кордон.

Крім того в Україні є підприємство, яке спеціалізується на виробництві плавучих готелів – Херсонське державне підприємство «Паллада». Зокрема, підприємство недавно побудувало елітний плавучий готель на 428 пасажирських місць, що вже експлуатується в Києві (готель «Баккара» [6]).

Висновки і перспективи подальших досліджень. Засоби розміщення на воді одержали незаперечну перевагу перед звичайним видом

готельної нерухомості - вони надзвичайно мобільні, що дає можливість досить легко міняти їх місце розташування; такий вид будов звільнений від витрат на купівлю земельної ділянки під будівництво і податків на землю й нерухомість; проектування й процес узгодження проектною документації проходить швидше, ніж у випадку зі звичайною будовою, при будівництві; при оснащенні й експлуатації плавучих об'єктів застосовуються найсучасніші й економічні технології, що істотно мінімізує експлуатаційні витрати й позитивно впливає на стан навколишнього середовища. Всі ці плюси роблять відпочинок на воді дуже популярним серед туристів і аматорів екзотики й вносять новий підхід у розвиток готельного бізнесу. Таким чином, будівництво мережі «плавучих» готелів є досить актуальним для України, особливо при підготовці до чемпіонату з футболу «Євро – 2012».

Список використаних джерел:

1. ДСТУ 4527 : 2006 «Послуги туристичні. Засоби розміщення. Терміни та визначення» // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.info-tour.org/geo_htm/chapter9/docs9/dstu_4527_2006.xls.
2. Знакомимся с плавучими домами : хаузботами (хаусботами) // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://tvooydom.info/archives/246>
3. Мальська М. П. Основи туристичного бізнесу : навч. посіб. / М. П. Мальська, В. В. Худо, В. І. Цибух. – К. : Центр навчальної літератури, 2004. – 272 с.
4. Пуцетейло П. Р. Економіка і організація туристично-готельного підприємництва : навч. посіб. / П. Р. Пуцетейло. – К. : Центр учбової літератури, 2007. – 344 с.
5. www.dniprovskiy.kiev.ua.
6. www.pallada-doc.com.

УДК [911.3:331.522.4](477.61)

Ірина Мельник

СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНІ АСПЕКТИ ВИКОРИСТАННЯ ТРУДОВОГО ПОТЕНЦІАЛУ ЛУГАНСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Стаття присвячена актуальним проблемам використання трудового потенціалу Луганської області – однієї із старопромислових областей України. Проаналізовано динаміку зайнятості населення за 2001 – 2009 рр., виявлено тенденції структурних трансформацій у використанні трудового потенціалу, у т. ч. окремих його груп, дано оцінку цих змін у контексті загальної проблематики розвитку старопромислових районів.

Ключові слова: трудовий потенціал, регіон, старопромисловий район, економічно активне населення, зайнятість, структура зайнятості, безробіття.

Ирина Мельник. ОБЩЕСТВЕННО-ГЕОГРАФИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ТРУДОВОГО ПОТЕНЦИАЛА ЛУГАНСКОЙ ОБЛАСТИ. Статья посвящена актуальным проблемам использования трудового потенциала Луганской области – одной из старопромышленных областей Украины. Проанализирована динамика занятости населения за 2001 – 2009 гг., выявлены тенденции структурных трансформаций в использовании трудового потенциала, в т. ч. отдельных его групп, дана оценка этим изменениям в контексте общей проблематики развития старопромышленных районов.

Ключевые слова: трудовой потенциал, регион, старопромышленный район, экономически активное население, занятость, структура занятости, безработица.

Iryna Melnyk. SOCIAL AND GEOGRAPHIC ASPECTS OF USE OF LABOUR POTENTIAL OF LUHANSKA OBLAST. The article is devoted to the topical issues of use of labour potential of Luhanska Oblast – one of the old industrial regions of Ukraine. The dynamics of population employment during 2001 – 2009 has been analyzed, the tendencies of structural transformations in the labour potential, including its particular groups, have been determined, the estimation of these changes in the context of the general problematic of old industrial regions has been given.

Key words: labour potential, region, old industrial region, economically active population, employment, employment structure, unemployment.

© Мельник І., 2010

Актуальність. Серед складових національного багатства будь-якої країни важливе місце займає та частина населення, фізичною та інтелектуальною працею якої створюється (або може бути створений) валовий внутрішній продукт. У вітчизняній науці для позначення цієї частини населення традиційно використовується категорія „трудові ресурси”, сучасним аналогом якої, з акцентом на якісних характеристиках працездатної частини населення, стає категорія „трудовий потенціал”. Остання інтерпретується економістами як інтегральна характеристика працездатного населення як продуктивної сили. Від того, наскільки раціонально та ефективно використовується трудовий потенціал, залежить і економічний, і соціальний, і демографічний розвиток регіонів і всієї держави.

Особливою актуальності проблема використання трудового потенціалу набуває для старопромислових районів – районів давнього промислового освоєння, що спеціалізуються на традиційних галузях, мають комплекс соціально-економічних та екологічних проблем і в нових економічних умовах потребують реструктуризації.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. До проблематики трудових ресурсів традиційно звертаються економісти, соціологи, демографи. Суспільно-географічні аспекти дослідження трудового потенціалу в пострадянський період висвітлювали у своїх працях Г.П. Баб'як, В.С. Грицевич, Б.І. Заставецький, Ю.С. Занько, В.М. Коваленко, Н.М. Кириченко, В.В. Ковтун, А.Б. Кошіль, І.М. Львівська, Н.І. Мезенцева, В.В. Онікієнко, С.М. Писаренко, О.Ф. Романець, О.Г. Топчієв, О.У. Хомра, М.І. Фащевський та інші. Зазначимо, що активність суспільно-географів щодо наукових розвідок з цієї проблематики була найбільшою в кризові 90-ті ХХ ст., після чого (з різних причин) пішла на спад. На сьогодні дослідженням регіональних аспектів формування та використання трудового потенціалу займаються здебільшого фахівці з регіональної економіки. Разом з тим, суспільно-географічний підхід у цих питаннях має очевидні переваги, адже в його межах „територія розглядається як головний ресурс і простір розвитку на відміну від стандартних підходів економістів та юристів, де територія аналізується майже винятково в контексті земельних відносин” [1, с. 54]. Проблеми використання трудового потенціалу „вписані” в конкретне географічне середовище і найчастіше не віддільні від нього. У міру посилення неоднорідності в розвитку регіонів України значення суспільно-географічних досліджень використання трудового потенціалу має зростати.

Постановка завдання. Необхідність виділення в пропонованій статті Луганської області, а не Донбасу в цілому, пояснюється гіршою, на наш погляд, працересурсною ситуацією в ній. На відміну від Донецької, Луганська область має менш диференційовану структуру економіки, більшу питому вагу в ній вугільної промисловості і машинобудування (найбільш проблемні галузі), характеризується набагато скромнішим об'ємом інвестицій, що надходять.

Метою нашого дослідження є виявлення регіональних особливостей використання трудового потенціалу Луганської області в сучасних умовах. Під трудовим потенціалом ми розуміємо інтегральну сукупність якісних і кількісних характеристик, здібностей, можливостей трудоактивного населення, які реалізуються в межах певної суспільно-територіальної системи під впливом комплексу взаємопов'язаних факторів.

Виклад основного матеріалу. Сучасний трудовий потенціал будь-якого суспільно-територіального утворення відображає в собі, за виразом О. О. Китайцевой, „усі три рівні тимчасових зв'язків і відносин: минуле, сьогодення і майбутнє” [2].

Спеціалізація на галузях важкої промисловості, що історично склалася, освітня та міграційна політика радянської держави, спрямована на забезпечення Донбасу кадрами інженерно-технічних спеціальностей визначили в загальних рисах особливості структури трудових ресурсів регіону. Сучасними чинниками їх кількісної і якісної динаміки стали: зміни у відношеннях власності, суспільної організації праці, криза багатьох традиційних галузей і збільшення в структурі економіки частки нематеріальної сфери, депопуляція та негативні міграційні процеси, комерціалізація вищої освіти і формування регіонального ринку праці.

У масштабах України Луганська область належить до регіонів, добре забезпечених трудовими ресурсами. За станом на 01.01.2009 р. чисельність вікової категорії 15-70 років склала 1808,7 тис. чіл. або 77,7 % від всієї чисельності населення регіону.

Загальна чисельність економічно активного населення (відповідно до підходу МОП, це зайняті і безробітні, тобто всі, хто забезпечує пропозицію на ринку праці) у Луганській області складає за станом на 2009 р. 1111, 6 тис. осіб, з них зайнятих – 1026,2 тис. осіб. (92,3 %), безробітних – 85,4 тис. осіб. (7,7 %). Чисельність економічно неактивного населення – 697,1 тис. осіб. або 38,5 % від загальної чисельності людей вікової групи 15-70 років [3, с. 323].

Таблиця 1

Розподіл населення Луганської області за економічною активністю (на 01.01.2009 р.)¹

Групи населення	Тис. осіб	Частка в чисельності населення, %
Усе населення	2331,8	100,0
у т.ч. вікова група 15-70	1808,7	77,7
у т.ч. економічно активне населення,	1111,6	61,5
з них зайняті	1026,2	92,3
безробітні	85,4	7,7
економічно не активне населення	697,1	38,5

¹Розраховано за джерелом: Статистичний щорічник Луганської області за 2008 рік. – Луганськ : Головне управління статистики в Луганській області, 2010 р. – С. 323.

Не зважаючи на депопуляцію, що триває, чисельність зайнятого населення в Луганській області протягом 2000 – 2008 рр. (до початку фінансово-економічної кризи) збільшувалася (рис. 1). Така динаміка пояснюється підвищенням мобільності населення (у т. ч. вимушеної), а також вступом до працездатного віку численного покоління середини 80-х років ХХ ст. Характерно, що збільшення чисельності зайнятого населення в старших (пенсійних) вікових групах відбувалося швидше, ніж серед населення в працездатному віці. Багато дослідників пояс-

нюють таку тенденцію низьким рівнем соціального забезпечення пенсіонерів, а також необхідністю матеріальної підтримки ними молодих родичів (дітей), що тільки починають трудову кар'єру. На фоні зростання чисельності зайнятого населення чисельність найманих працівників знижувалась. Багато в чому це свідчить про перехід частини економічно активного населення до неформального та тіньового секторів економіки, які не гарантують стабільних та захищених доходів, а також – прямих надходжень до місцевих та регіонального бюджетів.

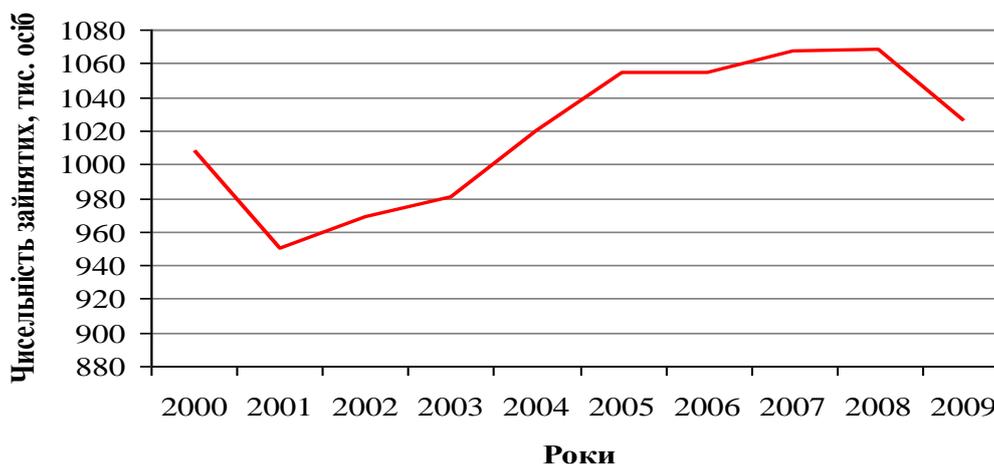

Рис. 1. Динаміка чисельності зайнятого населення в Луганській області (2000 – 2009 рр.)

Досягнутий в 2009 р. рівень зайнятості населення складає в Луганській області 56,7 %, що майже відповідає загальноукраїнському показнику (57,7 %). Перехід до ринкових умов господарювання, ліквідація багатьох підприємств (нерентабельних, таких, що втратили актуальність у зв'язку з конверсією ВПК, у вугільній промисловості – що вичерпали ресурси й т. ін.),

поява об'єктів ринкової інфраструктури, розвиток сфери соціальних послуг (особливо – освітніх) зумовили зміни в структурі зайнятості населення регіону (рис. 2). Сутність цих змін зводиться до істотного зменшення частки зайнятих у промисловості (з 36,5 % у 2001 р. до 25,5 % у 2009 р.) на користь нематеріальної сфери, частка зайнятих у якій зросла (з 40,1 % у 2001 р. до

50,7 % у 2009 р.). На жаль, позитивна динаміка сфери послуг забезпечується, головним чином, збільшенням зайнятості в торгівлі, ніж у галу-

зях, типових для моделі постіндустріального („інформаційного”) суспільства.

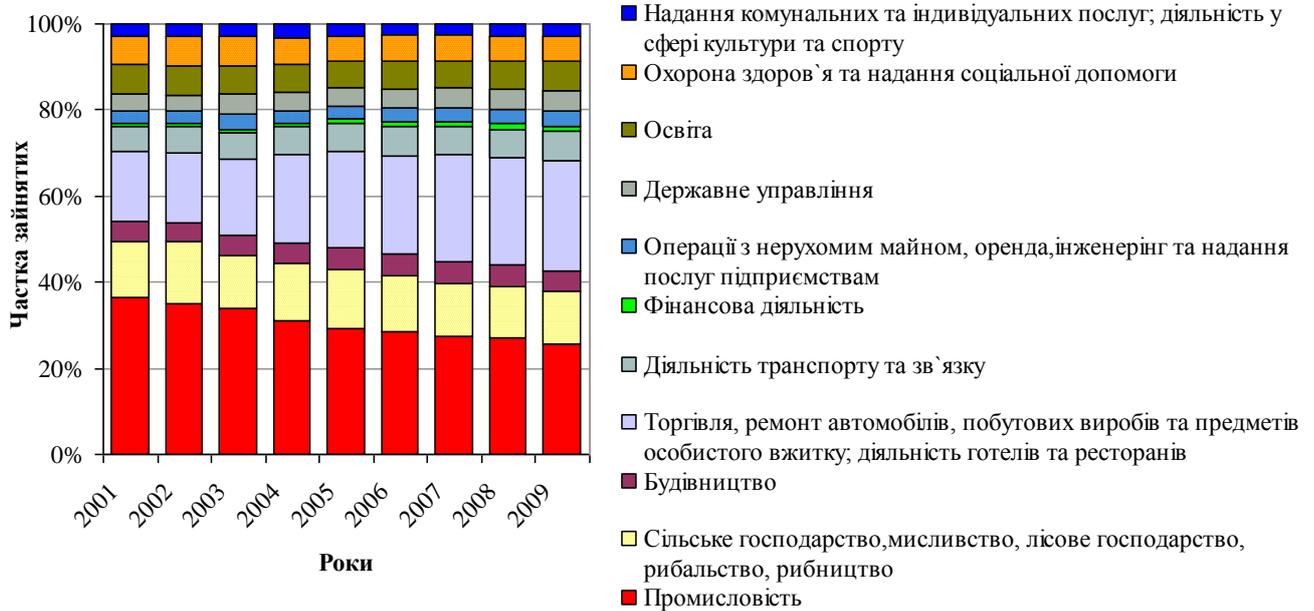

Рис. 2. Динаміка структури зайнятості населення Луганської області (2001 – 2009 рр.)

Разом з тим, як свідчить порівняльний аналіз розподілу найманих працівників за основними видами економічної діяльності для 2009 р., Луганська область не втратила імідж „індустріальної”. Так, у структурі зайнятості найбільша частка найманих працівників припадає саме на промисловість – 41,2 %, що в 1,6 разів більше, ніж у цілому по Україні і в 2 – 2,5 рази більше аналогічного показника в Закарпатській (23 %), Волинській (20 %), Тернопільській (18 %), Чернівецькій (16,8 %) областях. За рівнем зайнятих у промисловості Луганська область поступається лише Донецькій, а за чисельністю найманих працівників, зайнятих у цій галузі, посідає 3 місце в Україні після Донецької й Дніпропетровської областей [4, с. 31].

У сільському господарстві регіону, на відміну від промисловості, зайнято в 2 рази менше працівників (найманих працівників – в 10 разів менше). Зайнятість в інших галузях господарства не дуже відрізняється від загальноукраїнських показників. У цілому, на галузі матеріальної сфери припадає 49,3 % зайнятих (2009 р.), що більше, ніж у середньому по Україні (46,0 %).

Важливою характеристикою рівня економічного розвитку регіону є співвідношення зайнятих у видобувній та обробній промисловості. За досліджуваний період (2000 – 2009 рр.), частка обробної промисловості в структурі зайнятості найманих робітників знизилась (з 50,9 до

47,6 %), а добувної – дещо збільшилась (з 37,8 до 39,9 %). У цілому, в „первинному” секторі промисловості (видобувна промисловість разом з виробництвом і розподілом електроенергії, газу і води) у Луганській області зайнято навіть більше – 52,4 %, ніж у в „вторинному” секторі (обробна промисловість) – 47,6 %. Ураховуючи працевіткість вугільної промисловості, у міру погіршення гірничо-геологічних умов і закриття шахт слід очікувати подальшого ускладнення працересурсної ситуації в шахтарських містах і селищах. Крім того, вугільна промисловість відрізняється надзвичайно складними умовами роботи (майже 2/3 робочих місць не відповідають санітарно-гігієнічним нормам), що спричиняє зростання й загальної, і професійної смертності гірників. Частка зайнятих у машинобудуванні є надто низькою (13,1 % найманих працівників у галузях промисловості). Слід мати на увазі, що кожне робоче місце в машинобудівному комплексі України додатково забезпечує 9-10 робочих місць у суміжних галузях, у т. ч. – високоінтелектуальних [5, с. 15]. Отже, розвиток машинобудування в Луганській області має бути пріоритетною ціллю, що виправдано й з позицій забезпечення зайнятості населення, і з позицій економічної вигоди (йдеться про випуск продукції з високою доданою вартістю). Крім того, порівняно з іншими галузями спеціалізації регіону, машинобудування має значно менший негативний вплив на довкілля.

Якщо в західних областях України з бюджетних джерел фінансується оплата праці понад 40,0 % штатних працівників, то в Луганській області – 26,7 % (2008 р.). Низька частка зайнятих у бюджетній сфері (що характерно й для промислово розвинених Донецької, Дніпропетровської й Запорізької областей) оцінюється неоднозначно. З одного боку, ці галузі забезпечують гарантовану (не залежну від кризи) зайнятність і соціальний захист, разом з тим, у бюджетному секторі (особливо освіті, охороні здоров'я, культурі, соціальному забезпеченні) рівень оплати праці значно нижчий, ніж у середньому по регіону, що формує в цих галузях сегмент бідного працюючого населення.

Луганська область (разом з Донецькою й Житомирською областями) відрізняється найнижчим в Україні рівнем освіченості зайнятого населення, що є чинником, стримуючим інноваційний розвиток регіону. За станом на кінець 2008 р. тільки 24,2 % штатних працівників мали повну вищу освіту, тоді як загальноукраїнський показник складав на цей час 29,9 % [4, с. 68].

У сучасній демографічній структурі трудових ресурсів (15-70 років) Луганської області переважають жінки, частка яких майже на 7 % більша за частку чоловіків. Така статева диспропорція в регіоні, спеціалізацією якого є важка промисловість, актуалізує завдання збалансування регіонального і локального ринків праці відповідно до гендерної ситуації. На проблеми, що зберігаються в Луганській області, у частині використання жіночого сегменту робочої сили вказує статистика міграцій. Аналіз ситуації для 2001, 2005, 2009 рр. підтверджує, що серед населення, яке взяло участь в міграціях, переважають жінки. У 2009 р. у регіоні негативне сальдо (всі потоки) для жінок перевищило більш ніж в 2 рази аналогічний показник для чоловіків, зокрема, у міжрегіональних потоках – в 1,5 разу, у міждержавній міграції – в 4 рази.

Рівень безробіття в Луганській області складає відповідно до методології МОП 7,7 % (2009 р.), що не є високим показником в масштабі України (8,8 %). Характерно те, що показник рівня безробіття в міських поселеннях є більшим, ніж у сільській місцевості (8,2 і 5,1 %), а серед чоловіків – більшим, ніж серед жінок (9,2 і 6,1 %). У вікових категоріях працездатного населення перше місце за рівнем безробіття посідає вікова група 15-29 років (12,3 %). Збереженню високого рівня молодіжного безробіття в Луганській області сприяє сформований високий рівень зазіхань молоді, підкріплений послугами сфери освіти (який, разом з тим, не забезпечується конкурентноздатними робочими місцями), а також структурна невідповідність пропозиції і попиту. Стабільний попит на робочі професії в різних видах економічної діяльності часто поєднується з його відсутністю на професіоналів, фахівців і клерків.

Висновки. Структура зайнятості населення в Луганській області характеризується високою часткою первинного сектору, представленого здебільшого вугільною промисловістю, з важкими умовами праці, а також – низькою часткою бюджетних галузей. Застаріла структура економіки не дозволяє ефективно використовувати робочу силу, зокрема, такі її категорії, як „молодь”, „жінки”. Регіону катастрофічно бракує конкурентноздатних робочих місць. Спеціалізуючись на виробництві продукції з низькою доданою вартістю, Луганська область, таким чином, створює робочі місця в тих країнах і регіонах, у які вивозиться вугілля, метал, прокат. Значна частка економічно активного населення змушена переходити в неформальний та тіньовий сектори економіки, а також – вдаватися до міграції за межі регіону. Особливою проблемою є відносно низький рівень освіти працюючого населення, що гальмує будь-які спроби спрямувати регіон на інноваційний шлях розвитку.

Список використаних джерел:

1. Бабурин В. Л. Стратегическое управление региональным развитием: эконимико-географический подход // В. Л. Бабурин, М. Д. Горячко // Вест. Моск. ун-та. Сер. 5. География. – 2009. – № 5. С. 53–58.
2. Китайцева Е. А. Суцність поняття „человеческий капитал” / Е. А. Китайцева // Вест. Российской Академии государственной службы при Президенте Российской Федерации. – 2009. – № 6. – Режим доступу: <http://oad.rags.ru/vestnikrags/issues/issue0609/060907.htm>
3. Статистичний щорічник Луганської області за 2009 рік. – Луганськ : Головне управління статистики в Луганській області, 2010. – 514 с.
4. Праця України : статистичний збірник. – К. : Державний комітет статистики України, 2009. – 322 с.
5. Біляцький С. Трудові ресурси нового типу (досвід розвинутих країн для України / С. Біляцький, Т. Мірошинченко, А. Хахлюк // Економіка. – 2006. – № 1. – С. 12–15.

УДК 911.3

Наталія Пашинська

СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНА ОЦІНКА ТРАНСПОРТНОГО ПОТЕНЦІАЛУ КИЇВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Проаналізовано особливості формування, рівень розвитку та основні складові транспортного потенціалу Київської області. Проведено суспільно-географічну оцінку транспортного потенціалу адміністративних районів області та виявлено територіальні особливості його зосередження. Запропоновано заходи щодо підвищення транспортної безпеки області.

Ключові слова: транспортний потенціал, транспортна система, мережа шляхів сполучення, транспортний вузол, логістичний комплекс.

Наталія Пашинская. ОБЩЕСТВЕННО-ГЕОГРАФИЧЕСКАЯ ОЦЕНКА ТРАНСПОРТНОГО ПОТЕНЦИАЛА КИЕВСКОЙ ОБЛАСТИ. Проанализированы особенности формирования, уровень развития и основные элементы транспортного потенциала Киевской области. Проведена общественно-географическая оценка транспортного потенциала административных районов области и выявлены территориальные особенности его концентрации. Предложены мероприятия для улучшения транспортного обеспечения области.

Ключевые слова: транспортный потенциал, транспортная система, сеть дорог, транспортный узел, логистический комплекс.

Nataliya Pashynska. SOCIO-GEOGRAPHIC ASSESSMENT OF TRANSPORT POTENTIAL OF KYIV REGION. The peculiarities of formation, development level and the main elements of transport potential of Kiev region are analyzed. Socio-geographic assessment of transport potential of administrative districts of region is developed and territorial peculiarities of its concentration are defined. The measures improvement of transport security of region are proposed.

Keywords: transport potential, transport system, road network, transport node, logistics center.

Актуальність. Транспортна система стає все більш ваговою складовою інтегрального потенціалу території, вона стимулює залучення ресурсів території до обігу, зумовлює формування і переміщення потоків товарів, послуг та інформації. До основних територіальних функцій транспорту відносяться просторова інтеграція, територіальне сполучення (комунікаційна функція), транзит, подолання простору, транспортне обслуговування території і населення. Рівень розвитку транспортної інфраструктури значно впливає на витрати з перевезень вантажів і пасажирів, мобільність; визначає транспортну доступність населених пунктів, формує просторову зв'язність території, зумовлюючи ступінь соціально-економічного розвитку регіону в цілому. У зв'язку з цим важливого значення набуває аналіз та оцінювання транспортного потенціалу регіону з метою удосконалення транспортного забезпечення, покращення транспортної доступності його території.

Аналіз останніх досліджень. Сучасні суспільно-географічні дослідження з географії транспорту присвячені питанням просторового аналізу транспортних мереж та їх моделюванню, дослідженням проблем пропускну здатності транспортної інфраструктури, закономірностям формування конфігурації шляхів сполучення та їх еволюції, методиці вивчення транспортної доступності (С.А. Тархов, В.М. Бугроменко). Ці проблеми розглядаються на різних територіальних рівнях [2; 3].

Особливості розвитку транспортної системи Київської області та її основних складових розглядалися у працях Д.Я. Хусаїнова [7], М.В. Григоровича, К.Ф. Коценко [5]. Проте ці

роботи виконувалися понад 20 років тому. Нині потребують ґрунтового аналізу територіальні відмінності у зосередженні основних елементів транспортної системи, сучасні тенденції її розвитку. Важливість таких досліджень посилюється у зв'язку з необхідністю розробки напрямів щодо підвищення ефективності використання інтегрального потенціалу території області, покращення соціально-економічного розвитку її адміністративних одиниць.

Мета і завдання дослідження. Мета – проведення суспільно-географічної оцінки транспортного потенціалу Київської області та виявлення його територіальних особливостей. Для її реалізації було поставлено наступні завдання: 1) вивчення основних чинників та особливостей формування транспортної системи Київської області; 2) аналіз основних складових транспортного потенціалу регіону; 3) інтегральна суспільно-географічна оцінка транспортного потенціалу адміністративних одиниць Київської області та виявлення територіальних особливостей його зосередження; 4) обґрунтування основних напрямів підвищення транспортної безпеки області.

Викладення основного змісту дослідження. Транспортно-географічне положення регіону, рівень розвитку його транспортної системи формують транспортний потенціал – потенційні можливості наявних та додатково створених об'єктів і засобів транспортної інфраструктури забезпечувати безперебійне та безпечно надання усіх видів транспортних послуг споживачам. Основними чинниками формуван-

ня транспортного потенціалу території є: особливості транспортно-географічного положення регіону, рівень розвитку транспортної системи та окремих видів транспорту, забезпеченість транспортними засобами і якісними шляхами сполучення, їх пропускна спроможність, застосування новітніх засобів і технологій перевезень, технічний сервіс, використання логістики, організація та управління перевезеннями.

У Київській області склалися сприятливі передумови, що визначають рівень розвитку транспортної системи, особливості її галузевої та територіальної структури. Рівнинний рельєф, наявність щільної річкової сітки, особливості територіальної організації господарства та розселення населення впливають на формування мережі шляхів сполучення. Вигідне ЕГП області по відношенню до інших регіонів, столичність, наявність залізничних та автомобільних доріг високої провізної і пропускної здатності, розміщення найбільшого транспортного вузла України (м. Київ) значно вплинули на інтенсивність та напрями вантажо- і пасажиропотоків, щільність транспортної мережі, зумовили радіальну конфігурацію шляхів сполучення.

Транспортна система Київської області об'єднує лінійну і вузлову інфраструктуру (транспортні шляхи, їх мережу; транспортні вузли і пункти), транспортні засоби (рухомий склад), транспортні потоки, що пов'язані один з одним транспортно-географічними відношеннями (просторово-функціональними властивостями і зв'язками). Транспортний сектор - один із провідних видів економічної діяльності регіону. У загальній структурі ринку послуг області частка транспорту становить 46,6%. Вагомою є частка транспортних послуг у формуванні ВДВ області – 9,6%. У 2008 р. підприємствами області реалізовано транспортних послуг на суму 2969,1 млн. грн., що становить 3,7% українського обсягу [4].

Важливою складовою транспортної системи Київської області є **мережа шляхів сполучення**. У межах області спостерігають значні територіальні відмінності у розвитку окремих видів транспортної мережі, проходженні основних магістралей, щільності шляхів сполучення. Найбільший розвиток отримала **мережа автомобільних шляхів**, рівень розвитку якої дещо вищий, ніж в цілому у державі (за щільністю, за структурою доріг, їх технічними характеристиками). В області зосереджено 5% довжини автомобільних шляхів України (8530 км), 99,8% яких мають тверде покриття. У структурі автомобільних доріг області спостерігається висока частка доріг державного значення (17,3%), зокрема міжнародних та регіональних, що зумовлено столичністю області, її вигідним транзит-

ним потенціалом. Дороги I та II категорій, технічні параметри яких найбільше відповідають сучасним європейським і світовим вимогам, становлять 16,5% загальної довжини [6].

Середня щільність доріг з твердим покриттям у Київській області вища, ніж в цілому у державі (відповідно 295 км/тис. км² та 275 км/тис. км²). Проте значення цього показника значно варіює у межах території області. Найвища щільність автомобільних доріг у приміській зоні та районах, що мають зручне транспортно-географічне положення. Натомість у північних поліських районах (Поліському, Іванківському, Вишгородському) спостерігається найнижчий показник щільності автомобільних доріг з твердим покриттям.

Територією регіону проходять три автомобільні ділянки міжнародних транспортних коридорів: критських № 3 (Берлін/Дрезден - Київ) та № 9 (Гельсінкі - Александруполіс) та ділянка коридору Європа-Азія (Франкфурт-на-Майні - Алмати). Також область перетинають важливі автомагістралі: Київ – Чернігів – Санкт-Петербург, Київ - Одеса, Київ – Харків, Київ – Ковель, Київ – Житомир – Львів – Чоп. Загалом територією області проходять 4 автомагістралі міжнародного значення, 3 національного та 9 регіонального значення.

Таким чином, автомобільна транспортна мережа області характеризується високим рівнем розвитку. Проте, у межах області спостерігають значні територіальні диспропорції у розвитку автомобільних доріг зумовлені рівнем соціально-економічного розвитку адміністративних одиниць, їх транспортно-географічним положенням, особливостями розміщення господарства та розселенням населення. Підвищення економічної активності та інтенсивна автомобілізація населення, зростаюча інтенсивність руху автотранспорту обумовлюють зростання вимог до якості та вдосконалення автодорожньої мережі, збільшення обсягів її будівництва. Недостатня кількість місцевих доріг, їх низька якість спричиняє до того, що частина перевезень здійснюється на більш якісних магістральних дорогах, що суттєво збільшує їх завантаженість. Нагальною потребою є будівництво автомагістралей світового рівня для здійснення міждержавних та міжрегіональних зв'язків.

Залізничний транспорт в області помірно розвинений. Характерною особливістю формування **залізничної мережі** Київської області є її нерівномірний розподіл по території. Експлуатаційна довжина залізничних колій загального користування складає 756 км, що становить 3,5% довжини залізниць в Україні, з них 662 км – електрифіковані. Середня щільність залізнич-

ної мережі в області невисока, вона становить 26 км/тис. км². Залізнична мережа переважно сконцентрована у Фастівському, Обухівському, Києво-Святошинському, Бородянському, Миронівському, Броварському районах. У межах території Володарського і Ставищенського районів залізниці відсутні.

Територією області проходять залізничні меридіонального і широтного напрямів, які сполучають її з іншими регіонами України та зарубіжжя. Зокрема, залізничні ділянки міжнародних транспортних коридорів: критських № 3 (Берлін/Дрезден - Київ) та № 9 (Гельсінкі - Александрополіс), а також коридори Організації Співдружності № 3 (Згожелець – Москва), № 5 (Баяшенсьє - Ляньюньган), № 8 Європа – Азія

(Фастів - Навої) [1].

Розвитку *річкового транспорту* у регіоні сприяє наявність значної кількості судноплавних річок та головної водної магістралі – річки Дніпро, вузловим центром якого є м. Київ.

Для порівняння забезпеченості території області шляхами сполучення було розроблено умовні коефіцієнти для кожного типу доріг відповідно до їх значення, категорії, технічного стану, якості, пропускної і провізної спроможності (табл. 1). В якості основи використано методику Л.І Василевського, за якою за умовний коефіцієнт було взято довжину еквівалентну пропускній спроможності 1 км залізничних шляхів.

Таблиця 1

Умовні коефіцієнти для різних типів шляхів

<p>Залізничні шляхи: Ділянки МТК – 1,05. Триколіїні – 1,05. Двоколіїні – 1,0. Одноколіїні – 0,8. Вузькоколіїні – 0,5.</p>	<p>Автомобільні дороги з твердим покриттям: Міжнародні – 0,8. Національні – 0,7. Регіональні – 0,6. Територіальні – 0,4. Обласні – 0,3. Районні – 0,2.</p>
<p>Річкові судноплавні шляхи – 0,8.</p>	<p>Магістральні трубопроводи – 1,0.</p>

За розрахованим індексом зосередженості транспортної мережі найвищі показники забезпеченості шляхами сполучення спостерігаються у приміських районах (Києво-Святошинському, Обухівському, Броварському) та районах з високим рівнем розвитку залізничної мережі (Фастівському, Миронівському). Середні показники транспортної забезпеченості характерні для районів з порівняно високою щільністю мережі автомобільних доріг, територією яких проходять важливі автомобільні та залізничні магістралі (Бородянський, Білоцерківський, Яготинський, Кагарлицький, Сквирський). Найнижчий рівень розвитку мережі шляхів сполучення у північних районах - Іванківському, Поліському, Вишгородському (рис. 1).

Столичність регіону, висока щільність транспортної мережі, проходження його територією важливих транспортних магістралей зумовили розвиток стаціонарних **транспортних об'єктів** (автовокзалів, автостанцій, залізничних станцій, річкових портів, аеропортів, пасажирських і вантажних терміналів, транспортно-логістичних центрів). На території регіону розташований потужний залізничний вузол м. Києва з 7 станціями, а також вузлові станції Фастів, Миронівка та Біла Церква. Загалом на території

області функціонує 40 лінійних залізничних станцій. В області зосереджено 19 автостанцій та автовокзал у м. Київ.

Повітряний транспорт представлений міжнародними аеропортами «Бориспіль», «Київ (Жуляни)» та ватажним аеропортом «Антонов (Гостомель)». «Бориспіль» - провідний аеропорт України, що обслуговує 65% авіаційних пасажирських перевезень країни. Аеропорт знаходиться на перетині багатьох повітряних трас, що проходять з Азії до Європи, Америки і у зворотному напрямку. З аеропорту «Бориспіль» 43 іноземні та 8 українських авіакомпаній виконують регулярні пасажирські рейси на 93 маршрутах.

Вигідне транспортно-географічне положення області, концентрація потужних транспортних потоків спрямованих до м. Київ зумовили динамічний розвиток логістичних послуг. У Києві та Київській області зосереджено близько 90% сучасних **логістичних комплексів**. На початок 2010 р. загальна площа складських приміщень у Києві та області становила 1,2 млн. м², із них переважна частина була зосереджена у Київській області (1,035 млн. м²). Найбільша кількість логістичних комплексів (32%) зосереджена вздовж автомобільної магістралі М-06

(Київ – Житомир – Чоп). Це зумовлено концентрацією вантажних потоків, які спрямовані із Західної Європи до Києва. Також значна кількість логістичних комплексів розміщена поблизу м. Бровари на автомагістралі Київ – Москва

(23%) та м. Бориспіль на автомагістралі Київ – Харків (17%). На напрямках Київ – Варшава розміщено 10% логістичних центрів, Київ – Одеса (7%), Київ – Дніпропетровськ (5%).

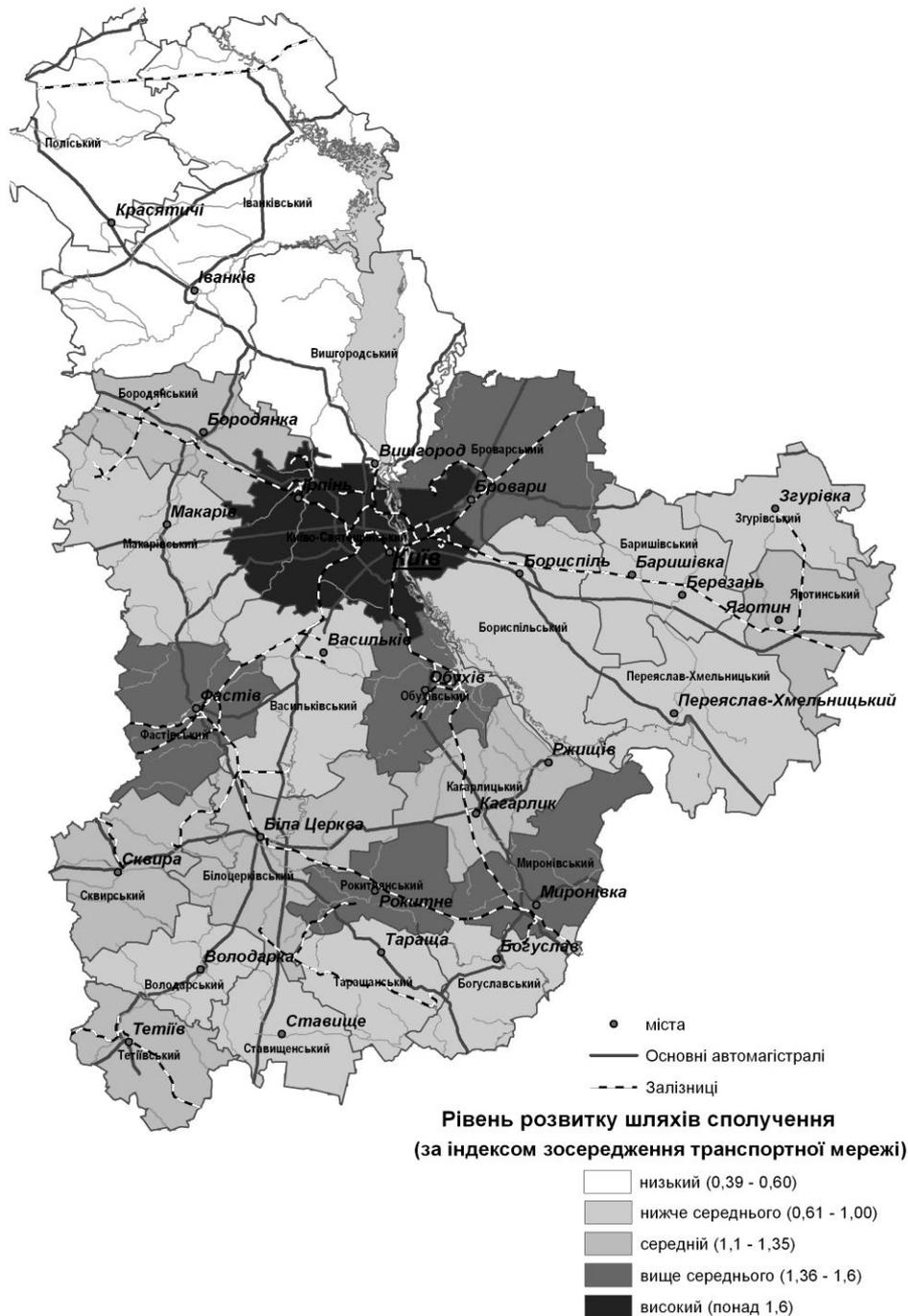

Рис. 1. Київська область. Рівень розвитку мережі шляхів сполучення

Таким чином, високим рівнем розвитку та зосередження точкових об'єктів транспортної інфраструктури характеризуються Фастівський, Києво-Святошинський, Обухівський, Бориспільський, Бородянський райони.

У області зосереджені бімодальні транспортні вузли міжнародного (Бориспіль) та міжрегіонального значення (Біла Церква, Фастів, Миронівка).

Для кількісної оцінки транспортно-географічного положення транспортних пунктів

і вузлів Київської області розраховано коефіцієнти їх транспортної доступності. Для цього побудовано граф, на якому відображено взаємне положення адміністративних одиниць Київської області, їх сусідство (рис. 2). Вершинами графа (V) у даному випадку є міста обласного підпорядкування та районні центри, а ребрами графа (E) – основні автомобільні магістралі. Для отриманої топологічної структури транспортної мережі (графа) кількість вершин 28, ребер 48. Коефіцієнт транспортної доступності розрахо-

вувався як співвідношення суми топологічних відстаней певного центру до суми ребер графа

$$K_{тод} = \frac{\sum_1}{\sum_2} \quad K_{тод} - \text{коефіцієнт транспортної доступності};$$

$\sum_1$ – сума найкоротших топологічних відстаней між центрами;

$\sum_2$ – сума ребер графа.

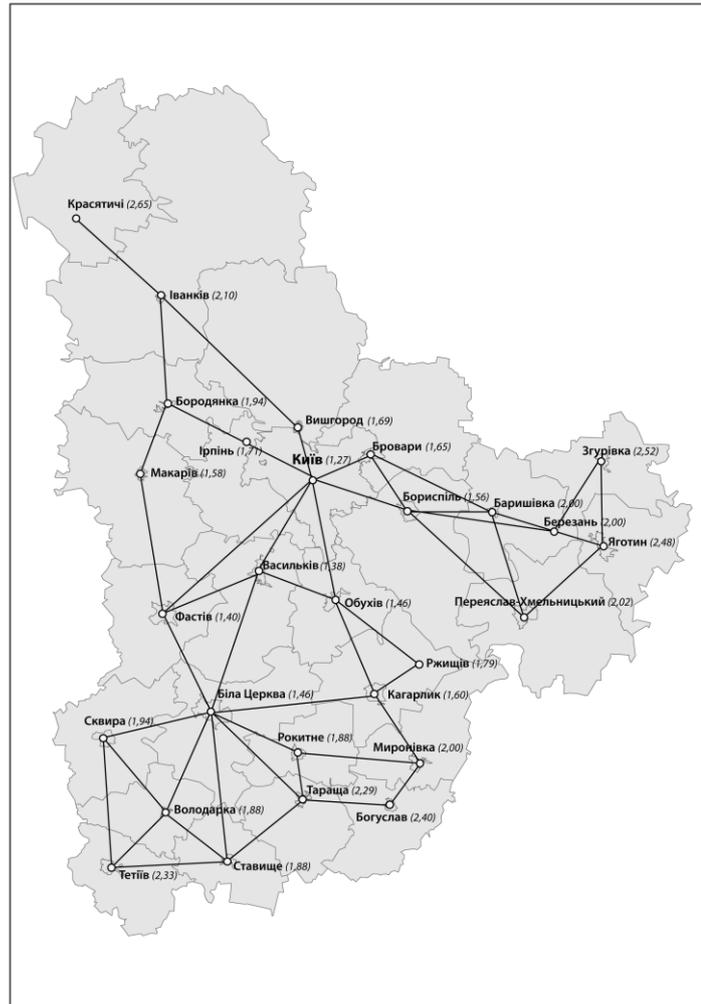

Рис. 2. Граф транспортної мережі Київської області

Чим менший коефіцієнт транспортної доступності має адміністративна одиниця, тим краще її положення.

Відповідно найкращу транспортну доступність у межах території Київської області мають міста Васильків (1,38), Фастів (1,40), Біла Церква (1,46), Обухів (1,46). Найгірша транспортна доступність характерна для районних центрів - Красятичі (2,65), Згурівка (2,52), Яготин (2,48), Богуслав (2,40).

Інтегральна оцінка транспортного потенціалу області проводилася за трьома групами показників, що визначають забезпеченість транспортною інфраструктурою, рівень її розвитку відповідно до потреб економіки та споживачів транспортних послуг. Серед них індикатори, що характеризують рівень розвитку транспортної мережі (довжина і щільність мережі шляхів сполучення у регіоні, їх пропускна і провізна спроможність, ступінь використання); особливості розвитку і зосередження транспортних

об'єктів (автовокзалів, автостанцій, залізничних станцій, річкових портів, аеропортів, пасажирських і вантажних терміналів, транспортно-логістичних (розподільчих) центрів), їх пропускна спроможність та значення у транспортній

системі; розвиток транспортних пунктів і вузлів, їх транспортна доступність.

У результаті дослідження виявлено територіальні особливості у зосередженні транспортного потенціалу Київської області (рис. 3).

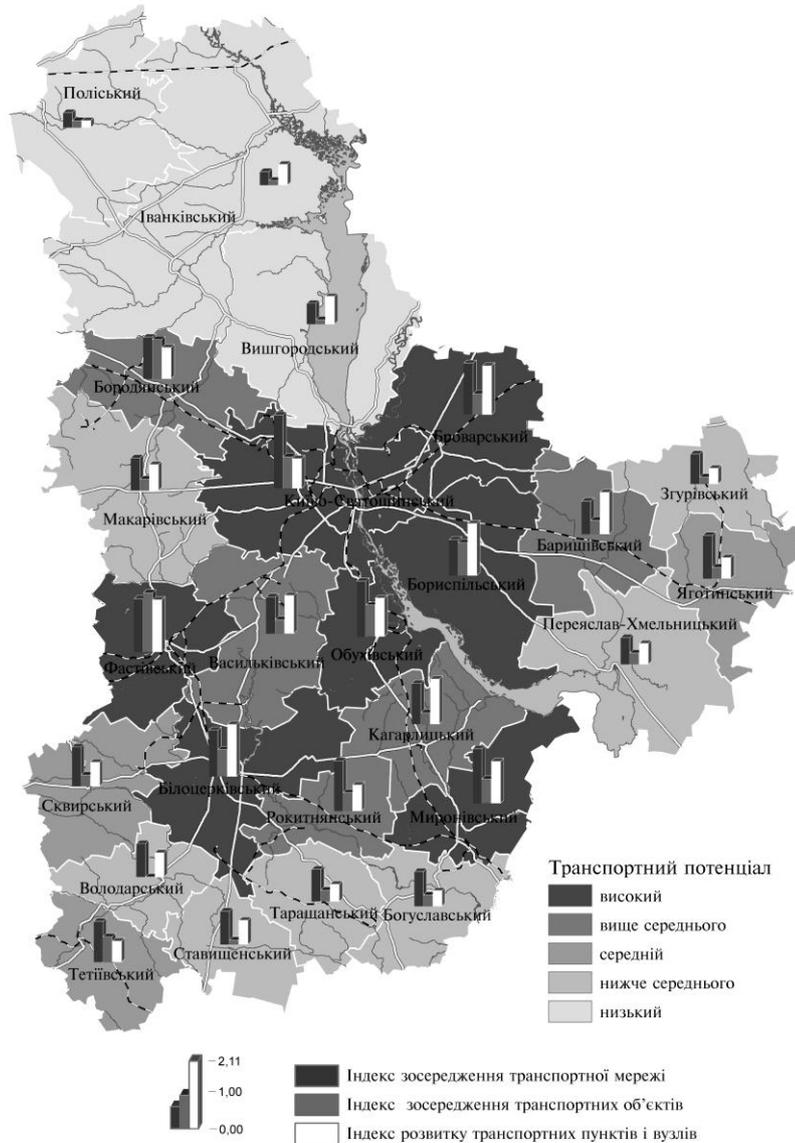

Рис. 3. Транспортний потенціал Київської області

До групи районів з високим показником транспортного потенціалу (індекс транспортного потенціалу понад 1,2) належать переважно приміські райони (Києво-Святошинський, Броварський, Бориспільський, Обухівський) та інші райони з високим розвитком окремих видів транспорту (Фастівський, Миронівський, Білоцерківський). Вони характеризуються високою щільністю транспортної мережі значної пропускної спроможності, наявністю потужних заліз-

ничних станцій, автовокзалів, аеропортів міжнародного та національного значення, зосередженням транспортних вузлів. До групи районів з показником вище середнього ($I=0,9-1,2$) належать райони, територією яких проходять автомагістралі або залізниці міжнародного та національного значення (Баришівський, Бородянский, Васильківський, Кагарлицький, Рокитнянський). До групи з середнім значенням ($I=0,7-0,9$) (Скви́рський, Тетіївський, Яготинський) та

нижче середнього значення ($I=0,5-0,7$) (Богуславський, Володарський, Згурівський, Макарівський, Переяслав-Хмельницький, Таращанський, Ставищенський) належать переважно райони, що розташовані на периферії Київської області. Низьким транспортним потенціалом ($I<0,5$) відзначаються північні райони з невисоким рівнем економічного розвитку, низькою щільністю населення та транспортної мережі (Поліський, Іванківський, Вишгородський).

Висновки. Таким чином, у межах Київської області спостерігаються значні територіальні відмінності у зосередженні транспортного потенціалу, що зумовлені природними та суспільно-географічними особливостями адміністративних районів, зокрема їх транспортно-географічним положенням та особливостями розвитку транспортної системи, рівнем соціально-економічного розвитку, територіальною структурою господарства та розселення населення.

Пріоритетними напрямками удосконалення транспортного забезпечення Київської області, підвищення ефективності використання її транспортно-географічного положення є:

- будівництво нової кільцевої автомагістралі навколо м. Києва та швидкісних автомобільних магістралей у межах транспортних коридорів;
- реконструкція автомобільних доріг місцевого значення та збільшення кількості під'їзних шляхів до сільських населених пунктів;
- ефективне використання транспортних вузлів, підвищення їх пропускної спроможності;
- реконструкція і модернізація інфраструктури найважливіших залізничних магістралей з метою підвищення швидкості руху,
- використання річкового транспорту.

Список використаних джерел:

1. Комплексний атлас Київської області / О.В. Онищак, О.Ю. Король, О.В. Радченко та ін. – К.: ДВНП «Картографія», 2009. – 80 с.
2. Раднаев Б.Л. Транспортно-географический потенциал региона // Теория социально-экономической географии: современное состояние и перспективы развития / Под ред. А.Г. Дружинина, В.Е. Шувалова: Материалы Международной научной конференции. – Ростов н/Дону: Изд-во ЮФУ, 2010. – С. 245 – 250.
3. Тархов С.А. Эволюционная морфология транспортных сетей. - Смоленск-Москва: Универсум, 2005. – 384 с.
4. Транспорт і зв'язок Київської області у 2008 р. // Головне управління статистики у Київській області, 2009. – 70 с.
5. Транспортная система региона. Монография / [В. В. Волошин, М. В. Григорович, Е. Ф. Коценко и др.] – К. : Наук. думка, 1985. – 304 с.
6. Транспортний комплекс України. Автомобільні дороги : Проблеми та перспективи / [І. Р. Юхновський, Г. Б. Лебеда, Т. І. Попова та ін.] ; за ред. І. Р. Юхновського. – К. : ФАДА, ЛТД, 2004. – 176 с.
7. Хусаинов Д. Я. Территориальная организация транспорта столичной области : (на примере Киевской области УССР) : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. геогр. наук : спец. 11.00.02 / Д. Я. Хусаинов. – К., 1984. – 17 с.

ЗАГАЛЬНІ ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ ЕКСПОРТНИХ ПОСЛУГ ЗАЛІЗНИЧНОГО ТРАНСПОРТУ В УКРАЇНІ

Розкрито загальні тенденції розвитку експорту послуг залізничного транспорту України. Показано місце і роль країни в світі та в Європі в сфері залізничних перевезень. Дана комплексна географічна характеристика загальних тенденцій існуючого міжнародного пасажирського залізничного сполучення держави. Розкрито значення експорту цього виду послуг у розвитку залізничного транспорту України. Автор вважає, що цей вид експорту є важливою складовою регіонального розвитку, особливо у прикордонних регіонах.

Ключові слова: залізничний транспорт, міжнародне пасажирське залізничне сполучення, транспортно-географічне положення країни.

Іван Савчук. ОБЩИЕ ТЕНДЕНЦИИ РАЗВИТИЯ ЭКСПОРТНЫХ УСЛУГ ЖЕЛЕЗНОДОРОЖНОГО ТРАНСПОРТА В УКРАИНЕ. Раскрыто общие тенденции развития экспорта услуг железнодорожного транспорта Украины. Показано место и роль страны в мире и в Европе в сфере железнодорожных перевозок. Дана комплексная географическая характеристика общих тенденций существующего международного пассажирского железнодорожного сообщения государства. Раскрыто значение экспорта данного вида услуг в развитии железнодорожного транспорта Украины. Автор полагает, что данный вид экспорта является важной составляющей регионального развития, в особенности в приграничных регионах.

Ключевые слова: железнодорожный транспорт, международное пассажирское железнодорожное сообщение, транспортно-географическое положение страны.

Ivan Savchuk. GENERAL TRENDS EKSPORTNIH OF RAILWAY TRANSPORT IN UKRAINE. Revealed general trends of export development of railway transport services in Ukraine. The place and role of countries in the world and in Europe in the field of rail transport. The complex geographic characteristics of the general trends of the existing international passenger rail state. Disclosed the value of exports of these services in the development of rail transport in Ukraine. The author believes that this type of export is an important component of regional development, especially in border regions.

Keywords: rail transport, international passenger rail service, transport and geographical situation of the country.

Постановка проблеми. Залізничне сполучення відіграє важливу роль у налагодженні та підтримці зв'язків між жителями різних країн й у всьому комплексі міждержавних відносин. Для країн СНД саме залізничні перевезення здійснюють більшу частину зовнішньоторговельних поставок між країнами-учасниками цього міжнародного об'єднання. Велике його значення і для України. У зовнішній торгівлі України цей вид транспорту обслуговує 49,98% всіх поставок товарів і він здійснює перевезення 64,05% всіх транзитних вантажів (2007) [2, с. 116].

Серед усіх видів транспорту найстійкішим у часі й просторі є залізничний, адже для його функціонування необхідна відповідна дорога транспортна інфраструктура – колійне і станційне господарство та рухомий склад. Це найбільш інерційний вид міжнародних пасажирських повідомлень, адже, потрібно не лише узгодити між двома державами маршрути проходження поїздів, але й підтримувати у належному стані всю необхідну транспортну інфраструктуру. Саме тому багато сучасних їх маршрутів є «реліктами» зв'язків, що були сформовані у попередні періоди розвитку залізничної мережі.

Аналіз досліджень і публікацій. В Україні цими питаннями займаються при вивченні економіки залізничного транспорту у РВПС України НАН України та в Академії залізничного транспорту і Національному

транспортному університеті. Географічні аспекти розвитку міжнародного залізничного сполучення Україні не достатньо вивчені. Тому виявлення передумов для його розвитку в країні у контексті експортної орієнтації господарства країни є важливим питанням прикладних географічних досліджень.

Ціль дослідження є вивчення загальних тенденцій розвитку міжнародного залізничного сполучення України. Виділяють два основні завдання: аналіз передумов його розвитку і вивчення його ролі у роботі сучасного залізничного транспорту країни.

Виклад основного матеріалу. Залізничне сполучення у країнах СНД є стратегічно важливим для національних економік. Як вказує Є.А. Петренко: «Україна займає 13-е місце у світі й 5-е в Європі (після Росії, Франції, Німеччини і Польщі) за довжиною залізниць і 4-е місце у світі (після США, Росії і Канади) за щільністю залізничних шляхів», а за обсягами перевезених вантажів – 6-е місце у світі [5, с. 58]. При цьому основні фонди галузі зношені на $\frac{4}{3}$ (2010) [6, с. 40], а це призвело до скорочення експлуатаційної довжини залізничних шляхів загального користування з 22,8 (1990) до 21,9 тис. км (2007) [7], що відповідає показнику 1967 р. [3, с. 347; 7]. При скороченні довжини двох-і багатошляхових ділянок із 7,6 (1990) до 7,1 тис. км (2007) [7], збільшилася довжина електрифікованих залізничних колій з 8,1 (1990)

до 9,7 тис. км (2007) [7], що дозволяє швидше перевозити більшу кількість вантажів і пасажирів. Проте цьому заважає високий рівень

зношеності експлуатованих електровозів. У 2007 р. 54,6% з їхньої загальної кількості були випущені більше 40 років тому [6, с. 39-40].

Таблиця 1

Зміна найважливіших показників експорту залізничних пасажирських послуг України у XXI столітті

Показник	Роки	Зміни, разів
Вартість експорту залізничних пасажирських послуг	2000 – 2009	4,41
Дохід від міжнародного залізничного пасажирського сполучення без урахування ПДВ	2000 – 2006	1,97
Обсяг міжнародного пасажирообороту	2000 – 2006	1,29

Складено та розраховано за [1; 2, с. 164; 4; 6, с. 43, 173].

Залізничний транспорт України у 2007 р. перевіз 447¹ проти 669 млн *пасажирів* в 1990 р., що трохи більше показника 1972 р. – 434 млн *пасажирів* [3, с. 347; 7]. Станом на 01.01.2010 р. експлуатували 7,3 тис. *пасажирських вагонів*², середній вік яких становив 26,8 року [6, с. 39-40].

У 2007 р. через Україну проходили 139 міжнародних пасажирських залізничних поїздів і 76 безпересадочних вагонів. Більшість з них склали поїзди (89,29%) і безпересадочні вагони (60,00% від їх загального числа) з одною з кінцевих станцій прямування в Україні.

Використання вигідного транспортно-географічного положення України дозволяє нарощувати обсяги міжнародного пасажирообороту в ній (табл. 1). У 2006 р. він склав 9,3 млрд пас.-км [2, с. 164], що принесло дохід (без урахування ПДВ) у 1910 тис. дол. США (розраховано за [4, 6, с. 173]). Експорт залізничних пасажирських послуг у 2009 р. приніс 280,56 млн дол. США [1; 6, с. 43], а це 41,80% загального прибутку від усіх пасажирських перевезень залізницями України (розраховано за [4, 6, с. 173]).

Експорт вантажних залізничних послуг України з 2000 по 2009 р. збільшився у 2,21 разу і склав 400,78 млн дол. США [1; 6, с. 43]. Транзитний вантажообіг зріс з 172,8 (2000) до 240,8 млрд *т-км* (2006) [2, с. 162]. По залізницях країни було перевезено у 2007 р. 99,88 млн *т* транзитних вантажів [5, с. 58], а сума доходів від експорту таких послуг склала 1,27 млрд дол. США [7]. За розрахунками Е.А. Петренко, дохід від залізничного транзиту вантажів і «комплексу пов'язаних з ним послуг становить близько 6% ВВП» України [5, с. 61].

Майже $\frac{1}{3}$ всіх транзитних вантажів і більше, ніж $\frac{1}{3}$ всіх пасажирів, що слідували у міжнародному напрямку, перевозило державне підприємство «Південно-Західна залізниця» – регіональний підрозділ «УЗ» (розраховано за [2, с. 162, 164]), яке обслуговує найбільш завантажену транзитним міжнародним пасажирським сполученням лінію – Москва–Київ–Жмеринка.

Висновки. Україна є однією з перших у світі за основними показниками розвитку залізничної мережі та за обсягами перевезень вантажів і пасажирів. Збільшенню обсягу виконаних робіт заважає: зношеність на $\frac{4}{3}$ основних фондів галузі, у т. ч. рухомого складу (більша частина електровозів країни була випущена понад 40 років тому, а середній вік пасажирських вагонів становить 26,8 року) і зменшення експлуатаційної довжини залізничних шляхів загального користування до 21,9 тис. км.

Експорт залізничних пасажирських послуг за останні десять років виріс у 4,41 разу і склав 280,56 млн дол. США (2007). Найбільш вантажо- і пасажирозавантажені залізничні магістралі України електрифіковані та переважно виходять з Москви у напрямку до Центральної Європи, у Крим і на Кавказ.

У 2007 р. через Україну проходили 139 міжнародних пасажирських залізничних поїздів і 76 безпересадочних вагонів, (з них 89,29% потягів і 60,00% безпересадочних вагонів мають одну з кінцевих станцій прямування в Україні).

¹ У 2009 р. – 490 млн *пасажирів* [6, с. 39].

² 7,7 у 2007 г. проти 9,0 тис. *пасажирських вагонів* у 2000 р. [7].

Список використаних джерел:

1. Динаміка структури експорту-імпорту послуг (2005–2009 рр.) // Режим доступу до док.: <http://ukrstat.gov.ua>.
2. Залізничний транспорт України та Росії: тенденції розвитку та проблеми реформування / Ю.М. Цветков, М.В. Макаренко, М.Ю. Цветков, О.В. Левченко та ін. – К.: ДЕГУТ, 2008. – 277 с.
3. Народное хозяйство Украинской ССР в 1974 году. Статистический ежегодник. – К.: Техніка, 1975. – 600 с.
4. Офіційний курс гривні щодо іноземних валют (середній за період) // Режим доступу до док.: <http://www.bank.gov.ua/Statist/ses.htm>.
5. Петренко Е.А. Железнодорожные транзитные перевозки в Украине // Залізничний транспорт України. – 2010. – № 1. – С. 58-62.
6. Решение проблем подвижного состава железных дорог Украины через взаимодействие государственного и частных секторов экономики / Н.И. Сергеенко // Вагонный парк. – 2010. – № 6. – С. 39-42.
7. Статистичний щорічник України за 2007 рік. – К.: Держкомстат України, 2008 (CD-ROM).

УДК: 332.1:338.124.4(477)

Валентина Олійник

ФАКТОРНИЙ НАПРЯМОК ЯК ОДИН З ВАРІАНТІВ ВИЗНАЧЕННЯ ДЕПРЕСИВНОСТІ РЕГІОНІВ УКРАЇНИ

У статті обґрунтовано необхідність дослідження депресивності регіонів за факторним напрямком. Визначено рівень соціально-економічного розвитку регіонів за економічним, соціальним та працересурсним факторами. Обґрунтовано місце і роль факторного напрямку відносно механізму подолання депресивності регіонів.

Ключові слова: факторний напрямок, економічний, соціальний, працересурсний фактор, рівень розвитку, депресивність

Valentina Oleynik. ФАКТОРНОЕ НАПРАВЛЕНИЕ КАК ОДИН ИЗ ВАРИАНТОВ ОПРЕДЕЛЕНИЯ ДЕПРЕССИВНОСТИ РЕГИОНОВ В УКРАИНЕ. В статье обосновано необходимость исследования депрессивности регионов за факторным направлением. Определен уровень социально-экономического развития регионов за экономическим, социальным и трудоресурсным факторами. Обосновано место и роль факторного направления относительно механизма преодоления депрессивности регионов.

Ключевые слова: факторное направление, экономический, социальный, трудовой фактор, уровень развития, депрессивность.

Valentina Oleynik. FACTOR DIRECTION AS ONE OF VARIANTS OF DETERMINATION OF DEPRESSED OF REGIONS IN UKRAINE. In the article necessity of research of depressed of regions is after factor direction. Certainly level of socio-economic development of regions after economic, social and by prateresursnim factors. Grounded place and role of factor direction in relation to the mechanism of overcoming depressed regions.

Keywords: factor direction, economic, social, resource directions, level of development, depressed.

Постановка проблеми. Комплексний підхід дослідження регіональної депресивності дає можливість визначити рівень депресивності регіонів країни в цілому за системою показників, враховуючи при цьому різні аспекти (економічні, соціальні, демографічні, інвестиційно-інноваційні, екологічні), що дозволяє за інтегральним показником оцінити рівень депресивності регіону комплексно [6].

Невирішена частина проблеми Більшість авторів зазначають, що депресивність є багатоаспектною проблемою, яку, відповідно, необхідно розглядати «в різних проекціях», але при цьому не вдається визначити як причини (чинники) депресивності, так і основні найгостріші проблеми самих регіонів (економічні, соціальні, демографічні).

Метою статті є дослідження депресивності регіонів за окремими факторами та проведення відповідного аналізу та групування регіонів.

Виклад основного матеріалу Дослі-

дження за факторним напрямком включає такі складові: економічну, соціальну, працересурсну. Аналіз наукових праць, можливостей статистичного матеріалу дозволили визначити показники за обраними факторами. Алгоритм дослідження включає в себе такі процедури: вибір показників, стандартизація даних, визначення інтегрального показника, групування регіонів, картографування, характеристика груп регіонів.

Дослідження регіонів за економічним фактором Рівень розвитку країни та її регіонів визначається, в першу чергу, комплексом економічних показників. З метою визначення рівня економічного розвитку регіонів, важливо, щоб система показників характеризувала б основні складові економіки регіону, тому автором окреслено таку систему показників (2008р.): ВРП у розрахунку на душу населення (грн.), основні засоби (млн. грн.), продукція сільського господарства (млн. грн.), кількість малих підприєм-

емств, інвестиції в основний капітал на душу населення (грн.). Результати інтегрального показника представлені в таблиці 1 (чим більше

значення інтегрального показника наближається до 1, тим кращий є результат).

Таблиця 1

Інтегральний показник розвитку регіонів за економічним фактором

Області	Інтегральний показник	Регіони	Інтегральний показник
АРК	0,35	Миколаївська	0,17
Вінницька	0,25	Одеська	0,45
Волинська	0,10	Полтавська	0,47
Дніпропетровська	0,83	Рівненська	0,11
Донецька	0,91	Сумська	0,13
Житомирська	0,10	Тернопільська	0,06
Закарпатська	0,07	Харківська	0,66
Запорізька	0,42	Херсонська	0,10
Івано-Франківська	0,15	Хмельницька	0,17
Київська	0,56	Черкаська	0,24
Кіровоградська	0,10	Чернівецька	0,04
Луганська	0,34	Чернігівська	0,15
Львівська	0,43		

Найбільше значення спостерігається в Донецькій області, найменше – в Чернівецькій. На основі значень інтегрального показника

проведено групування регіонів за економічним фактором з виділенням семи груп регіонів (рис. 1).

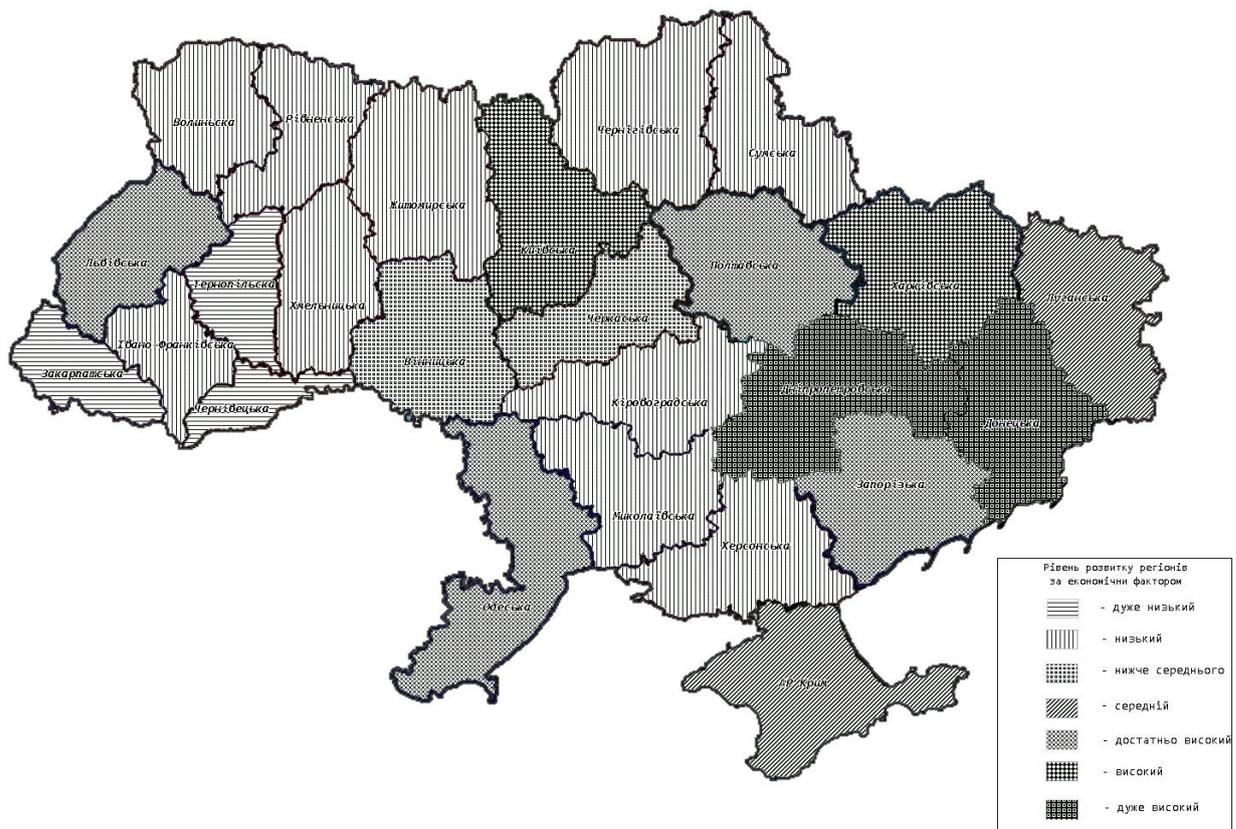

Рис. 1. Групування регіонів за інтегральним показником економічного фактора

До складу *першої групи* з найнижчим рівнем економічного розвитку увійшли Чернівецька, Тернопільська, та Закарпатська області, які характеризуються найнижчими значеннями по-

казників, особливо це стосується Чернівецької області, яка за показниками ВРП на 1 особу, кількістю малих підприємств та основними засобами має найнижчі результати. Надзвичайно

низький рівень економічного розвитку можна пояснити структурою (аграрність) та площею виробництва, яке склалось в регіонах під впливом природного фактору (гориста місцевість, залісеність).

До *другої групи* з низьким рівнем економічного розвитку віднесено Херсонську, Кіровоградську, Житомирську, Волинську, Рівненську, Сумську, Івано-Франківську, Чернігівську, Хмельницьку та Миколаївську області. Інтегральний показник в групі областей варіює в межах 0,1 до 0,17. Для більшості областей групи, як і попередньої, характерні низькі значення показників душевого ВРП, основних засобів, інвестицій в основний капітал, кількості малих підприємств, що є характерним для аграрних регіонів і лише показник сільськогосподарської продукції, відрізняється кращими результатами. Відрізняються за показниками душевого ВРП та основними засобами Миколаївська, Херсонська та Чернівецька області в бік їх збільшення. Чернігівський та Херсонський регіони мають найвищий показник вироблення сільськогосподарської продукції в даній групі. Більшість регіонів першої та другої груп сформували територіально великий ареал на заході країни, частка областей становить 52% від їх загальної кількості.

Черкаський та Вінницький регіони мають показники нижче середнього рівня економічного розвитку і віднесені до *третьої групи*. Для них характерні збільшення значень показників душевого ВРП, сільськогосподарської продукції, кількості малих підприємств. Невисокими залишаються показники основних засобів та інвестицій в основний капітал. Але всі значення показників нижчі від загальнодержавних.

Середній рівень економічного розвитку мають регіони *четвертої групи* – Луганський і АРК. Регіони характеризуються вищими за середнє значення показників ВРП на 1 ос., основними засобами, кількістю малих підприємств. В індустріальній Луганській області малий показник сільськогосподарської продукції. Слід сказати також й про незначні значення показника інвестицій в основний капітал в даній групі.

У Запорізькому, Львівському, Одеському, Полтавському регіонах *п'ятої групи* спостерігаються стабільно високі показники душевого ВРП, основних засобів, інвестицій в основний капітал. Значно зростає в регіонах рівень підприємницької активності, особливо в Одеському. Досить високий показник сільськогосподарської продукції. На території країни регіони групи не утворюють суцільного ареалу.

Високий рівень економічного розвитку в *шостій групі*, до складу якої ввійшли Харківська та Київська області, які характеризуються

високими показниками ВРП на 1 особу, основними засобами виробництва. Значно зріс показник інвестицій в основний капітал, рівень підприємницької активності, поряд з тим області мають високий показник вироблення сільськогосподарської продукції.

Найвищий рівень розвитку і максимально високі значення показників мають регіони останньої *сьомої групи* – Дніпропетровський та Донецький. Останні три групи регіонів характеризуються високим рівнем розвитку продуктивних сил (господарського освоєння території), їх частка в загальній кількості регіонів складає 32%. Донецька, Запорізька, Дніпропетровська, Харківська та Полтавська області формують масштабно великий ареал на сході країни.

Дослідження регіонів за соціальним фактором

Поглиблення відмінностей соціального розвитку регіонів, ускладнення соціальних проблем викликало необхідність аналізу регіонів за соціальним фактором. Кількість параметрів оцінки соціального фактору є значною. Так, наприклад І. В. Гукалова виділяє соціальну інфраструктуру і житлові умови населення як одні із важливих складових, що формують умови для відтворення і раціональної організації всіх видів життєдіяльності населення – трудової, суспільно-політичної, культурної та сімейно-побутової [2]. М. Барановський важливими соціальними складовими вважає рівень доходів населення, зайнятість населення [1, с. 190]. Відносно формування системи соціальних показників, дослідження соціального фактора проводилось за такими показниками (2008 р.): середньомісячна номінальна зарплата (грн.), роздрібний товарообіг на душу населення (грн.), обсяг реалізованих послуг населенню (млн. грн.), забезпеченість населення житлом (м. кв. на 1 особу), доходи населення (млн. грн.).

За інтегральним показником регіони мають такі дані (табл. 2).

На основі значень інтегрального показника виділено сім груп регіонів (рис. 2).

До складу *першої групи*, регіони якої характеризуються найнижчими показниками за обсягом реалізованих послуг населенню та забезпеченістю житлом, ввійшли чотири регіони Вінницький, Волинський, Рівненський, Тернопільський. Найнижчі показники серед даних регіонів у Тернопільській області. Поряд з тим для областей характерний і низький рівень доходів населення, що можна пояснити значною часткою сільського господарства у структурі економіки й відповідно низькою оплатою праці. Волинська, Рівненська та Тернопільська області формують ареал на північному заході країни.

Таблиця 2

Інтегральний показник регіонів за соціальним фактором

Області	Інт. показник	Регіони	Інт. показник
АРК	0,55	Миколаївська	0,38
Вінницька	0,18	Одеська	0,53
Волинська	0,16	Полтавська	0,46
Дніпропетровська	0,70	Рівненська	0,16
Донецька	0,76	Сумська	0,26
Житомирська	0,25	Тернопільська	0,12
Закарпатська	0,21	Харківська	0,64
Запорізька	0,61	Херсонська	0,31
Івано-Франківська	0,23	Хмельницька	0,21
Київська	0,64	Черкаська	0,28
Кіровоградська	0,28	Чернівецька	0,22
Луганська	0,42	Чернігівська	0,24
Львівська	0,40		

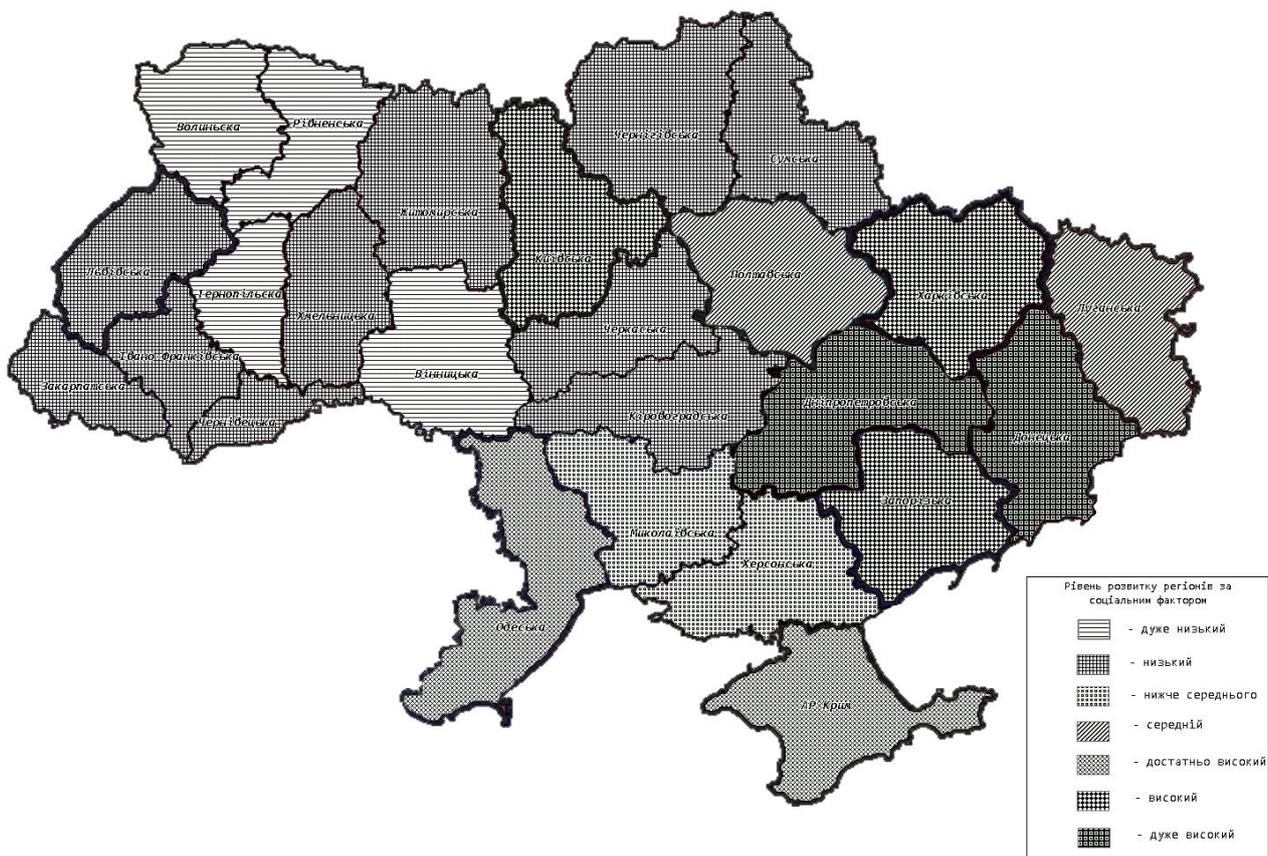

Рис. 2. Групування регіонів за інтегральним показником соціального фактора

Склад *другої групи* з низьким рівнем соціального розвитку є кількісно найбільшим. Це в основному аграрні регіони, які характеризуються низькими показниками заробітної плати та обсягом реалізованих послуг населенню. Зростає показник забезпеченості населення житлом. На території країни області формують три ареали Чернігівська та Сумська – на північному заході країни, Кіровоградська та Черкаська – в центрі країни. Закарпатська, Івано-Франківська,

Чернівецька, Хмельницька та Житомирська області простягнулись з південного заходу на північ країни.

До *третьої групи* нижче середнього рівня розвитку з інтегральним показником 0,3-0,4 ввійшли Миколаївська та Херсонська області, які відрізняються від попередніх груп областей значенням показників близькими до пересічних по країні за виключенням показника заробітної плати.

До складу *четвертої групи* з середнім рівнем розвитку ввійшли Полтавська, Луганська та Львівська області, які характеризуються високими показниками заробітної плати та доходів населення (більші від пересічного значення), низьким показником обсягу реалізованих послуг, крім Львівської області. Підвищення заробітної плати та доходів населення визначається високою часткою промислового сектора в структурі виробництва.

Достатньо високий (АРК, Одеська область) та високий рівень (Київська, Харківська, Запорізька області) соціального розвитку в *п'ятій та шостій групах* областей, в яких значно вищі показники обсягу реалізованих послуг (особливо АРК, Одеська область), роздрібного товарообігу, доходів населення. В Запорізькій та особливо Одеській області низькі показники забезпеченості населення житлом.

Найвищий рівень розвитку в Донецькій та Дніпропетровській областях *сьомої групи*. За всіма показниками області мають найвищі результати, які значно перевищують відповідні пересічні значення. 40% областей України мають середній та високий рівень соціального розвитку. Области формують великий ареал на сході країни.

Дослідження регіонів за працересурсним фактором

Соціально-економічна напруженість, зна-

чні регіональні відмінності соціального, економічного розвитку, викликають необхідність інтенсивного розвитку економіки, що в свою чергу потребує інформативної бази кількості населення, його переміщення, врахування рівня кваліфікації працівників. Тому актуальним є дослідження працересурсного фактора, який поряд з природно-сировинними та економічними ресурсами є важливою складовою розвитку регіону. Працересурсний фактор має значний вплив на характер соціально-економічних процесів у регіоні. Він відображає можливості задіяння населення у суспільному виробництві, є одним з головних факторів, який активно впливає на формування і розвиток економіки регіонів та одним з напрямків вивчення суспільної географії. Беручи до уваги дослідження С. Іщука, Л. Немець, В. Нагірної, Т. Уманець, О. Підлісної, [3, 4, 5, 7, 8] для оцінки працересурсного фактора було використано такі показники: природний приріст населення (на 1000 населення), сальдо міждержавної міграції (на 1000 нас.), сальдо міжрегіональної міграції (на 1000 нас.), безробіття (тис. чол.), зайнятість населення (тис. чол.), навантаження на 1 робоче місце (осіб), підготовка висококваліфікованих робітників професійно-технічними закладами (кількість студентів тис.), підготовка спеціалістів ВНЗ (кількість студентів тис.). За інтегральним показником регіони мають такі дані (табл.3)

Таблиця 3

Інтегральний показник регіонів за працересурсним фактором

Регіони	Інт. показник	Регіони	Інт. показник
АРК	0,55	Миколаївська	0,32
Вінницька	0,39	Одеська	0,67
Волинська	0,29	Полтавська	0,43
Дніпропетровська	0,74	Рівненська	0,20
Донецька	0,80	Сумська	0,34
Житомирська	0,30	Тернопільська	0,21
Закарпатська	0,26	Харківська	0,70
Запорізька	0,51	Херсонська	0,26
Івано-Франківська	0,22	Хмельницька	0,24
Київська	0,46	Черкаська	0,26
Кіровоградська	0,25	Чернівецька	0,25
Луганська	0,45	Чернігівська	0,38
Львівська	0,48		

У даному дослідженні фактично значення інтегрального показника варіює в межах від 0,2 до 0,91. Слід зауважити, що при оцінці економічного та соціального факторів значення інтегрального показника мало більшу варіацію, для регіонів була характерна більша асиметричність

(дивергенція) розвитку. У даному дослідженні за визначеними показниками регіони мають більше наближення, в зв'язку з цим виділено п'ять груп регіонів. За інтегральним показником працересурсного фактора регіони розподілені таким чином (рис. 3.).

Рис. 3. Групування регіонів за інтегральним показником працересурсного фактора

Десять регіонів України Рівненський, Тернопільський, Івано-Франківський, Чернівецький, Хмельницький, Кіровоградський, Херсонський, Закарпатський, Черкаський та Волинський мають низький рівень розвитку працересурсного фактора і віднесені до *першої групи*. Для регіонів характерні високий рівень безробіття, найбільша навантаженість на 1 робоче місце, значне і від'ємне сальдо як міжрегіональної так і міждержавної міграції. Проте показник природного приросту в шести регіонах кращий, ніж в середньому по Україні. Кваліфікаційний рівень нижче середньодержавного. Регіони цієї групи належать в своїй більшості до аграрних, для яких є проблемою працевлаштування і як наслідок високий рівень безробіття, високий відсоток населення, максимальні навантаження на 1 робоче місце. Перша група регіонів формує (за виключенням Херсонської та Кіровоградської областей) територіально великий ареал на заході країни.

Регіони *другої групи*, які мають середній рівень за працересурсним фактором, характеризуються досить високим рівнем безробіття, високим навантаженням на 1 робоче місце, меншим ніж в середньому по країні показником природного приросту, від'ємним сальдо міжрегіональної міграції, але поряд з тим відносно високими показниками рівня кваліфікації. До складу даної групи входять Житомирська, Ми-

колаївська, Сумська, Чернігівська та Вінницька області.

Достатньо високі значення інтегрального показника працересурсного фактора в Полтавському, Луганському, Київському, Львівському, Запорізькому регіонах та АРК. Вони характеризуються значно нижчим рівнем безробіття, меншим навантаженням на 1 робоче місце, в порівнянні з ідентичними державними показниками, додатнім сальдо міжрегіональної міграції, значною кількістю працівників підготовлених професійно-технічними закладами й менше – вищими навчальними закладами. Ці регіони формують *третю групу*.

Одеський регіон, для якого характерно низький рівень безробіття, відповідно мале навантаження на 1 робоче місце, додатне сальдо міжрегіональної та міждержавної міграції, високий рівень кваліфікації працівників утворює *четверту групу*.

П'яту групу формують Харківський, Дніпропетровський, Донецький регіони, які відзначаються низьким рівнем безробіття, малим навантаженням на 1 робоче місце, позитивним міждержавним і міжрегіональним сальдо міграції, великою кількістю підготовки працівників як професійно-технічними закладами, так і вищими навчальними закладами. Але незважаючи на такі позитивні характеристики за зазначеними показниками ці регіони мають надзвичайно низький приріст населення.

Шістдесят відсотків регіонів України мають достатньо високий інтегральний показник працересурсного фактора утворюють великий ареал на території країни (північний схід, схід, центральна частина, південь). Більшу частину регіонів складають індустріальні та високоіндустріальні регіони, які потребують висококваліфікованих кадрів, розвиток промисловості та сфери послуг забезпечує населення регіонів робочими місцями.

Висновки. Факторний напрямок дозволяє визначити рівень розвитку регіонів за тим чи іншим фактором, що в свою чергу дає можливість сформулювати відповідний механізм фінансового забезпечення регіонів, визначити пріоритетність спрямування ресурсів на вирішення першочергових проблем у певному регіоні, визначити стратегію розвитку регіонів, максимально скоординувати і взаємоузгодити його в рамках загальнодержавної регіональної політики.

Список використаних джерел:

1. Барановський М. О. Наукові засади суспільно-географічного вивчення сільських депресивних територій України: Монографія. / М. О. Барановський. – Ніжин: ПП Лисенко М. М., 2009. – 396 с.
2. Гукалова І. В. Якість життя населення України: Суспільно-географічна концептуалізація: Монографія / І. В. Гукалова. – Київ. – 2009, 346 с.
3. Іщук С. І. Київська господарська агломерація: досвід регіонального менеджменту: Монографія. / С. І. Іщук, О. В. Гладкий. – К.: ВГЛ «Обрії», 2005. – 240 с.
4. Нагірна В. П. Системні зміни у господарстві країни та їх вплив на територіальну структуру виробництва і розселення населення / В. П. Нагірна, Г. П. Підгрушній, М. І. Фацевський та ін. // Український географічний журнал. – 2008. – №3. – С. 38-44.
5. Немець К. Дослідження просторової взаємодії суспільно-географічних об'єктів / К. Немець, Л. Немець, О. Немець // Часопис соціально-економічної географії: зб. наук. праць. – 2009. – Вип. 6(1). – С. 20-32
6. Олійник В. Д. Комплексний напрямок у визначенні депресивних регіонів України / В. Д. Олійник // Часопис соціально-економічної географії: зб. наук. праць. – 2010. – Вип. 8(1). – С. 121-127.
7. Підлісна О. В. Стан та перспективи розвитку регіонів України: методи оцінки ефективності територіальних утворень / О. В. Підлісна // Регіональна економіка. – 2007. – №1. – С. 104-116.
8. Уманець Т. В. Регіональний економічний розвиток України: теоретичні основи управління, інтегральна оцінка, діагностика: Монографія. / Т. В. Уманець. – Донецьк: «ВІК», 2007. – 340 с.

УДК 911.3:30:613/614

Володимир Грицевич, Христина Подвірна

ПРОБЛЕМИ МЕДИЧНОЇ ГЕОГРАФІЇ У ПРАЦІ С. ПОДОЛИНСЬКОГО «ЖИТТЯ І ЗДОРОВ'Я ЛЮДЕЙ НА УКРАЇНІ»

У статті проаналізовані головні проблеми медичної географії, висвітлені в праці С.Подолінського «Життя і здоров'я людей на Україні». Описані чинники здоров'я населення. Наведені географічні особливості смертності, поширення різних груп нозологій та інших аспектів здоров'я народу України та багатьох держав в період діяльності вченого.

Ключові слова: медична географія, смертність, чинники здоров'я, дитяча смертність, нозологія.

Владимир Грицевич, Христина Подвірна. ПРОБЛЕМЫ МЕДИЦИНСКОЙ ГЕОГРАФИИ В РАБОТЕ С.ПОДОЛИНСКОГО «ЖИЗНЬ И ЗДОРОВЬЕ ЛЮДЕЙ НА УКРАИНЕ». В статье проанализированы главные проблемы медицинской географии, освещенные в труде С.Подолінського «Жизнь и здоровье людей на Украине». Описаны различные факторы здоровья населения. Приведены географические особенности смертности, распространения разных групп нозологий и других аспектов здоровья народа Украины и многих государств, в период деятельности ученого.

Ключевые слова: медицинская география, смертность, факторы здоровья, детская смертность, нозология.

Volodymyr Hrytsevych, Hrystyna Podvirna. PROBLEMS OF MEDICAL GEOGRAPHY IN LABOUR OF S.Podolynskyy «LIFE AND HEALTH OF PEOPLE IN UKRAINE». The analysis of basic problems of medical geography, lighted up in labour of S.Podolynskyy "Life and health of people in Ukraine" is carried out. The different factors of population health are reflected. The geographical features of death rate, distribution of different groups of nosologies and other health aspects of Ukraine and different states, are resulted in the period of scientist activity.

Key words: medical geography, death rate, factors of health, child's death rate, nosology.

Актуальність дослідження. Сучасний стан здоров'я населення та сфери охорони здоров'я в Україні не можна назвати позитивним. Із загального числа медичних закладів 3,4% належать до загальнодержавного рівня і відповідно фінансуються з державного бюджету, інші – до регіонального і місцевого рівнів. На сучасному

етапі приватний сектор медичного обслуговування охоплює близько 5,5 тис. самостійних лікувально-профілактичних закладів та близько 50 тис. індивідуальних практик.

У динаміці загальної захворюваності всьо-

го населення України (всіма хворобами) з 1995 р. спостерігається тенденція до зростання, як абсолютного числа захворювань, так і відносних показників, що зумовлене низкою причин, а також наслідками соціально-економічної нестабільності. Показник загальної захворюваності на 10 тисяч населення в останній передкризовий 2008 рік по Україні становив близько 70460 на 100 тис. населення [5, с.468]. У 2008 р. структуру захворюваності населення України на 29,3 % визначали хвороби органів дихання, на 21,8 % - системи кровообігу, на 8,4 % - хвороби органів травлення, 6,3 % - хвороби ока і придаткового апарату, 5,6 % - кістково-м'язової системи, на 5,2 % - сечостатевої системи, на 4,1 % - ендокринної системи, на 3 % - шкіри та підшкірної клітковини, на 2,9 % - нервової системи, на 2,8 % - психічні розлади, на 2,5 % - новоутворення, на 2,1 % - травми і отруєння та інші. Для повного розуміння сучасного стану здоров'я населення України важливо знати його генетичну складову, тобто як воно змінювалося в різні історичні епохи.

Аналіз публікацій. На сьогодні здебільшого серед публікацій, присвячених діяльності С.Подолінського³ зустрічаються ті, які висвітлюють його здобутки як вченого-економіста. Серед них варто назвати Корнійчука Л.Я. "Історія економічних вчень" [1, с.50], Нестеренка О.П. "Історія економічних вчень" [3, с.40], "Історія вітчизняних соціологічних теорій і вчень" (за ред. Білецького В.В.). Проте діяльність С.Подолінського як географа та медика ще не достатньо висвітлені у сучасних наукових публікаціях.

Метою роботи є висвітлення проблем

³ Сергій Андрійович Подолінський (1850-1891) народився в селі Ярославці Звенигородського повіту Київської губернії в сім'ї багатого поміщика. Отримавши домашню освіту, юнак у 1867 р. вступив на фізико-математичний факультет Київського університету. Після закінчення 1871 р. природничого факультету Київського університету виїхав за кордон. У травні 1874 р. С.Подолінський повернувся в Україну з наміром взяти участь у масовому русі революційної інтелігенції. Однак він вважав мало корисним "ходіння" агітаторів "у народ", відстоюючи необхідність розселення прогресивної молоді по всій Україні. Він розгорнув діяльність з утворення української соціал-демократичної партії. Займаючись суспільними справами, Подолінський віддав багато сил науці. Він вивчає медицину в університетах Цюриха, Парижа. 1876 р. С.Подолінський захистив у Бреславському університеті дисертацію на здобуття вченого ступеня доктора медицини і певний час проживав в Україні. 1877 р. остаточно виїздить за кордон і оселяється у Франції в Монпельє. У 1879 р. виходить праця С.Подолінського "Життя і здоров'я людей на Україні", 1880 р. - "Ремесла і фабрики на Україні". Обидві праці видав за власний рахунок. Однак незабаром С.Подолінський тяжко захворів. Помер у Кирилівській лікарні в Києві 12 липня 1891 р [2, с.72].

медичної географії, які вивчені у праці С.Подолінського "Життя і здоров'я людей на Україні" в 1879 році.

Результати дослідження. Дослідження "Життя і здоров'я людей на Україні" свідчить про глибокі знання автора медицини, географії, біології, хімії, частково фізиці та досконалі (на той час) теоретичні знання й практичні навички та уміння у лікувальній справі. У цій праці серед головних чинників здоров'я населення С.Подолінський виділяє природні та суспільні. До першої групи відносить: повітря, ґрунт, клімат, воду, тварин. Серед другої групи головними чинниками здоров'я населення називає: харчування, місце проживання, урбанізацію, професію, смертність, народжуваність, стать, одяг, тривалість життя, темперамент і спадковість, дитяча смертність, щільність поселень. Окрім цього, автор виділяє чинники живої (організми) та неживої (неорганізми) природи і зазначає своєрідність та взаємозв'язок між ними. Також автор виділяє "составні тіла" та "прості тіла". Першими, на його думку, варто називати ті, які можна "составити" та "розложити" з одних і тих же "речей". З "простими тілами", як зазначає автор, цього зробити не можна. До "составних тіл" автор відносить землю, воду, повітря і вогонь, а до "простих тіл" – кисень, водень, азот та інші хімічні елементи та сполуки. Автор вказує, що головними елементами життя є: вуглевод, кисень, азот та водень. Іншими елементами для достатньої життєдіяльності живих організмів є: сірка, фосфор, хлор, калій, натрій, кальцій, залізо. Автор показує відмінності життєдіяльності рослинних та тваринних організмів і здійснює спробу пояснити причини їх виникнення. Наприкінці розділу, присвяченому аналізу чинників здоров'я населення, автор зазначає, що наука, метою якої є відновлення, збереження та примноження здоров'я є гігієна і виділяє гігієну особи та громадську гігієну.

Автор у цьому творі приділяє велику увагу географічному розподілу дитячої смертності у різних європейських країнах, і окремо виділяє такі статистичні показники: на 1000 дітей мертвонароджені, на 1000 діт. 0-1 рік, на 1000 діт. 1-2 роки, на 1000 діт. 2-3 роки, на 1000 діт. 3-4 роки, на 1000 діт. 4-5 років [4, с.24]. Розподіл цього показника супроводжується порівнянням з Україною. В цьому контексті автор наголошує, що смертність дітей 0-1 року є різною серед європейських держав і зазначає, що найнижчою вона є Норвегії, найвижчою - в "Баварії". Серед країн, де зафіксоване найнижче значення дитячої смертності у віці 1-2 роки, названа Швеція, а, відповідно, найвижче значення дитячої смертності у цій віковій категорії – в Італії. Серед

дітей 2-5 років найменше вмирає у Швейцарії, найбільше – в уже згаданій Італії.

Автор також приділяє увагу відмінностям у значеннях дитячої смертності серед дітей багатих та бідних батьків та народжених у шлюбі та народжених поза ним. Він зазначає, що найбільше значення дітей народжених поза шлюбом нараховується у Петербурзі, Парижі, Відні [4, с.26]. Наведені випадки того, що у північній Франції, Швейцарії та “Баварії” матері зубожілих людей та простих робітників не мали часу, сил та навіть “охоти” годувати своїх дітей. У порівнянні з цими випадками автор зазначає, що навіть при “браку освіти, загальній бідності” українські матері дуже добре доглядають своїх дітей. Варто зазначити, що автор у своєму дослідженні використовує матеріали, в тому числі і статистичні різних вчених, які були відомі на той час, а саме: Бертільон (Франція) та “Клај” (Великобританія). Посилаючись на останнього, автор вказує на те, що до зрілих років між дворянами доживає $\frac{3}{4}$, а між робітниками навіть менше ніж $\frac{1}{3}$. Також автор порівнює відносний показник смертності між дітьми законнародженими та незаконнародженими у перший та другий тиждень їхнього життя і робить висновок про те, що спостерігається велика різниця між смертністю дітей народжених у шлюбі та народжених поза ним саме на другому тижні життя. Окрім цього, він зазначає, що найбільше незаконнароджених дітей народжується у великих містах: “Петербурзі, Парижі, Відні, Брунні (в Моравії)”. Серед держав з найбільшим числом цих дітей, за словами автора, виділяються “Баварія”, Франція, Німеччина, Італія, Іспанія. Зазначено, що смертність незаконнароджених дітей майже в 2 рази вища, ніж серед тих, що народилися у шлюбі, і особливо висока у дитячих будинках. За даними автора, велика різниця між смертністю законнароджених та незаконнароджених дітей існує протягом другого тижня життя. Посилаючись на твердження науковця Бертільона, автор пояснює існування цієї різниці насамперед недостатнім доглядом, та й навіть отруєнням дітей.

Автор наводить порівняльні таблиці смертності хлопчиків та дівчат до 1 року у різних землях Австрії: “Чехії, Галиччині, Венгрії, Буковині, Далмації, Кроації”, а також географічний розподіл смертності, природного приросту та середньої тривалості життя серед європейських країн.

Як зазначає С.Подолінський, чималий вплив на дитячу смертність має проживання у міській або в сільській місцевостях і вказує на те, що вона є вищою у містах (на прикладі Франції).

Варто зазначити, що автор детально аналізує географічний та статистичний розподіл природної смертності та наводить перелік держав, де відносний показник смертності на 1000 осіб є найбільшим та найменшим. Автор наводить наступні дані: “на кожні 1000 осіб у Норвегії, Англії та Франції щороку вмирає 20-23 особи; Швейцарії, Італії та Прусії – від 25-26; більше 30 осіб – у Австрії та Росії”.

У цьому контексті автор наголошує, що на кількість населення, окрім смертності, впливають щільність, народжуваність, природний приріст та середня тривалість життя населення. Цікавим, на нашу думку, є порівняння середньої кількості дітей на 1 сім'ю серед різних держав: Росії, Австрії, Іспанії, Італії, Австрії, Німеччині, Великобританії та Франції. Також автор наводить порівняльну таблицю величин природного приросту серед названих країн та зазначає причини того чи іншого значення величини цього показника у Великобританії, Прусії та Росії.

Далі автор наводить значення середньої тривалості життя населення Франції, Англії, Італії, Росії та міст: Женеви, Манчестера та Ліверпуля, котре коливається від 17 до 42 років.

Велику увагу у дослідженні “Життя і здоров'я людей на Україні” присвячено географічному розподілу людських рас: кавказької, монгольської, американської, ефіопської та малайської [4, с.43]. У кожній з перелічених рас називає які саме племена утворюють цю расу. Окрім цього, здійснений аналіз географічного розміщення євреїв та їх етно- та демографічні особливості.

Сергій Подолінський детально обмежує територію України та наводить її фізико-географічну характеристику, описує типові зовнішні ознаки українців: колір очей, форму лиця, носа, голови, ріст, величину та форму тулуба і зазначає незначні відмінності в антропометричних характеристиках українців, які проживають у різних частинах України. В цьому контексті він наводить порівняльну таблицю народжуваності та смертності (посилаючись на статистичні дані вченого Жансона) на 1000 осіб серед 10 українських губерній і зазначає, що найбільшими вони спостерігались в Харківській, а найменшими – в Херсонській та Бессарабській. В результаті цього автор констатує, що, в порівнянні з іншими державами, Україна має високий показник природного приросту. Він вказує на високу смертність серед дітей першого року життя. Серед губерній автор виділяє Чернігівську, Харківську та Полтавську, де спостерігається найвища смертність серед дітей. Зазначає, що, як правило, українці одружуються рано, але не дуже. На кожен українську сім'ю в серед-

ньому припадає 4,5 дітей.

Серед головних видів санітарної діяльності автор виділяє: заморожування, випалювання вогнем, хімічні способи [4, с.85-87]. Окрім цього зазначає які саме способи санітарної обробки найчастіше застосовують у Німеччині, Великобританії, Франції, Італії, Шотландії, Швейцарії.

С.Подолінський зазначає, що клімат України, в порівнянні з іншими державами, є кращим. Він стверджує, що смертність зимою є вищою, ніж літом. Також констатує, що життя людини перебуває в тісному звязку з температурою та іншими кліматичними характеристиками. На підтвердження цього, зазначає, що від високої температури в організмі людини та тварин відбуваються деякі зміни, а саме: дихання та кровообіг пришвидшуються, маса тіла зменшується, бо велика кількість рідини “виходять” через легені та з потовиділенням. Автор наголошує, що перебування людей у дуже жарких та дуже холодних поясах має свої особливості. При цьому він подає декілька рекомендацій для нормального перебування у жарких та холодних кліматичних поясах. У жаркому поясі, на його думку, потрібно: оберегатися від попадання прямих сонячних променів, відпочивати в найжаркіший період дня, харчуватись помірно, переважно продуктами рослинного походження, купатися у свіжій воді, або обливатися кожного ранку, носити одяг з легкої вовни. Натомість, в холодному поясі, потрібно: харчуватися частіше, їжа повинна бути висококалорійною, в міру вживати алкогольні напої та ін. Автор зазначає, що у різних кліматичних поясах зустрічаються різні нозології. Також перераховує головні хвороби жарких поясів, серед яких: холера, дизентерія, проказа, пропасниця та холодних кліматичних поясів: запалення легенів та бронхів, малокрів'я, рахіт, дифтерія, хвороби кісток, нирок, подагра, судороги. Внаслідок цього наводить особливості харчування у жарких та холодних кліматичних поясах.

Автор здійснює поділ усіх хворіб на інфекційні та неінфекційні. Окрім цього він детально характеризує різні інфекційні нозології: чуму, сибірську язву, холеру, дизентерію, скарлатину, віспу, кір, пропасницю, дифтерію, тифозну гарячку та ін. [4, с.103-110]. Також наводить причини утворення, умови виникнення та способи захисту від перелічених хворіб та кількість хворих цими хворобами.

Велику увагу автор приділяє аналізу географії поширення сифілісу в Україні. Детально аналізує форми сифілісу: первинний, вторинний, третинний. Також здійснює спробу пояснити причини поширення сифілісу в Україні та перераховує центри зародження сифілісу, серед

яких називає Київщину та Поділля, Херсонщину, Полтавщину, Харківщину, частково Галичину.

Автором зазначено, що найбільші захворюваність та смертність в Україні спостерігається від туберкульозу. Описаний географічний та статистичний розподіл смертності від туберкульозу серед різних європейських країн: Великобританії, Франції, Данії, Ісландії, острові Мальта, Алжирі, Німеччині, Італії, Росії. Цей розподіл наводиться у порівнянні з Україною.

Серед головних груп хворіб автор наводить короткий опис, кількість захворюваності найбільш поширеними групами хворіб: ревматизму, хронічних хворіб, хворіб органів травлення, очей, вух, жіночих захворювань та ін. [4, с.122-123]. Цікаво відзначити, що серед найпоширеніших на той час хворіб нема серцево-судинних, від яких найбільше страждає та помирає сучасне населення України. Отже, за останні півтора століття, структура хворобливості населення дуже змінилася.

Автор дослідження констатує, що найгірше на здоров'я людини впливає тіснота розселення та наводить складові хорошого помешкання. На його думку, воно повинно бути: теплим зимою, прохолодним – влітку, не мокрим, світлим, мати достатню кількість чистого повітря. Детально характеризує матеріали, з яких в переважній більшості будують будинки: дерево, камінь, цегла, хмиз, очерет, глина, земля. Серед перерахованих найкращим називає камінь та цеглу. Окрім цього автор, наводить особливості побудови будинків у різних регіонах України: Чернігівщині, Поліссі, західній Галичині, Волині, Херсонщині та ін. Також він наводить детальні статистичні дані кількості будинків без вікон, з 1 вікном, 2, 3 та більше вікнами тільки у Франції. С.Подолінський зазначає, що серед європейських країн показник відношення осіб на 1 будинок є найвищим у Німеччині, Росії та Австрії. Окрім цього, ним здійснено аналіз цього показника серед столиць різних європейських країн в розрізі міських та сільських поселень та пояснено яким чином тіснота впливає на здоров'я людини.

Однією із найважливіших причин здоров'я людини автор називає культуру харчування. Він наводить географічний розподіл витверзників та смертності від алкоголізму у різних країнах: Великобританії, США, Німеччині, Франції, Італії, Іспанії, Бельгії, Росії [4, с.183]. Серед основних причин поширення алкоголізму зазначає наступні: холодний клімат, відсутність освіти та погані умови праці. Автор свідчить, що для боротьби з алкоголізмом існують “Товариства тверезості та шпиталі для п'яниць” і

стверджує, що найбільшого поширення останні набули у Великобританії, Ірландії, Швеції та північній Америці. Окрім горілки, серед найбільш вживаних алкогольних напоїв, автор називає пиво та вино. Також перелічує хвороби, викликані несвіжими продуктами, серед яких є: зіпсовані м'ясо та м'ясопродукти, свинина, жито, рослинні продукти. Виходячи з цього, автор дає рекомендації для покращення раціону харчування населення і наголошує, що раціон харчування людини повинен бути змішаним, у ньому повинні поєднуватись продукти рослинного та тваринного походження, різні солі й мікро- та макроелементи. Автор показує відмінності раціону харчування солдат Великобританії, США, Франції, Іспанії та стверджує, що, в порівнянні з раціоном харчування військовослужбовців інших держав, українські солдати харчуються гірше.

Також наведені особливості харчування українського народу і зазначено, що через економічну скруту, прості робітники та селяни не мають змоги харчуватись вишуканою їжею, змушені вигодовувати велику рогату худобу для продажу і лише дуже невелику частину – для себе. Автор стверджує, що в раціоні харчування простого українського селянина відсутні продукти, багаті на азотисті сполуки. Внаслідок цього раціон харчування середнього українця не є збалансованим та комплексним, що негативно впливає на здоров'я. Основу раціону харчування українського селянина складають жито, ячмінь, гречка, просо, картопля, буряки, і, як стверджує автор, перелічені продукти не можуть забезпечити нормального функціонування організму людини та її життєдіяльності. Автор наголошує, що українські продукти харчування є одними з передумов хворіб простих людей тому, що містять мало азоту і навіть безазотисті сполуки, котрі, як правило, важко засвоюються організмом людини.

Важливим аспектом здоров'я людини, на думку автора, є професія і наголошує на взаємозв'язку останньої з харчуванням та енергією. Він зазначає, що для належної фізичної та розумової діяльності в раціоні харчування людини повинні бути присутніми продукти, багаті на білковину. Також автор стверджує, що режим діяльності людини повинен бути розумно організованим, оскільки відсутність діяльності та надмірна праця негативно впливають на здоров'я людини. Він наголошує на тому, що оптимальним варіантом для нормальної життєдіяльності людини є поєднання збалансованого, комплексно-

го харчування з помірним, добре впорядкованим фізичним та розумовим навантаженням. Автор перелічує головні складові праці, яка не буде шкідливою для здоров'я людини, серед яких є: перебування на свіжому повітрі, помірні кліматичні умови, характер та умови праці. Автор зазначає особливості та специфіку розумової та фізичної праці. У цьому контексті висвітлює взаємозв'язок професії та хворіб людини. Автором детально зазначено які саме конкретно нозології зустрічаються серед працівників різних професій: лікарів, вчителів, музикантів, письменників, хліборобів, солдатів, моряків, рибалок, прачок, грабарів, рудокопів, цегельників, каменщиків, гончарів, м'ясників, мірошників, кухарів, шліфувальників, слюсарів, робітників на залізницях, ткачів, швачок, кравців, шевців, виробників сірників та ін. [4, с.196-239]. Автор стверджує, що серед тих, хто займається розумовою працею, найчастіше поширені хвороби нервової системи, головні болі, розриви кров'яних судин, психічні захворювання, хвороби шлунково-кишкового тракту, очей, сечостатевої системи. Цікавим є порівняння автора умов праці в Україні та інших держав: Великобританії, Німеччині, Франції. Автор наголошує на тому, що серед працівників розумової роботи смертність є найвищою у лікарів. Це зумовлено, на думку автора, тим, що медицина є однією з найскладніших наук, постійне перебування у анатомічних та хімічних лабораторіях серед різних хімічних речовин та реагентів, медична практика у лікарнях та шпиталях, де не завжди є дотримані санітарно-гігієнічні норми. Також автор приділяє увагу особливостям чоловічої та жіночої видів діяльності і стверджує, що в переважній кількості випадків жінки більше працюють. Окрім звичайної професійної діяльності, за словами автора, жінки займаються приготуванням їжі, доглядом за дітьми, працею у полі, пранням білизни та ін.

Серед головних пропозицій щодо покращення життя та здоров'я людей автор цього дослідження називає: збільшення кількості земських лікарів, покращення фінансування лікувальних закладів, збільшення кількості спеціалізованих медичних закладів та інші [4, с.241-243].

Висновки. Сергій Подолінський здійснив ґрунтовне на свій час дослідження медико-географічної ситуації в Україні, Європі та в світі, а також виявив та описав головні чинники здоров'я населення. Результати його дослідження становлять наукову цінність для сучасних науковців.

Список використаних джерел:

1. Корнійчук Л.Я. Історія економічних вчень: Підручник – Київ.: КНЕУ, 1999.

2. Корнійчук Л.Я. Сергей Подолинский – выдающийся украинский ученый, общественный деятель // “Экономика Украины”, 2000 - №7, с.: 72-78.
3. Нестеренко О.П. Історія економічних вчень: Курс лекцій – Київ.: МАУП, 2000.
4. Подолинский С.А. Життя і здоров'я льудей на Україні / Подолинский С.А. — Prix 3 Francs, 1879.
5. Статистичний щорічник України за 2008 рік / за ред. О.Г.Осауленка . – К., 2009.

УДК 528.94

Андрій Мельник

ГІС-ТЕХНОЛОГІЇ ЯК СКЛАДОВА ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПОЗИТИВНОГО ЕКОНОМІЧНОГО ЕФЕКТУ ТА ПІДВИЩЕННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ ДІЯЛЬНОСТІ

В усьому світі відбувається широкомасштабне нарощування і різнопланове впровадження геоінформаційних ресурсів, що в значній мірі пов'язано з необхідністю вдосконалення інформаційних систем, які забезпечують прийняття рішень на державному рівні. Використання ГІС-технологій для забезпечення урядових інформаційних систем навіть позначено у світовій практиці спеціальним терміном «G-Government» (як елемент системи «E-Government» - «електронний уряд»), який підкреслює особливості цієї сучасної та ефективної форми роботи з просторовою інформацією.

Ключові слова: ГІС-технології, просторові дані, економічний ефект, програмне забезпечення, ArcGIS, формат, інформаційні системи.

Андрей Мельник. ГИС-ТЕХНОЛОГИИ КАК СОСТАВЛЯЮЩАЯ ОБЕСПЕЧЕНИЯ ПОЛОЖИТЕЛЬНОГО ЭКОНОМИЧЕСКОГО ЭФФЕКТА И ПОВЫШЕНИЯ ЭФФЕКТИВНОСТИ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ. Происходящее во всем мире широкомасштабное наращивание и разноплановое внедрение геоинформационных ресурсов в значительной степени связано с необходимостью совершенствования информационных систем, обеспечивающих принятие решений на государственном уровне. Использование ГИС-технологий для обеспечения правительственных информационных систем даже обозначено в мировой практике специальным термином «G-Government» (как элемент системы «E-Government» - «электронное правительство»), который подчеркивает особенности этой современной и эффективной формы работы с пространственной информацией.

Ключевые слова: ГИС-технологии, пространственные данные, экономический эффект, программное обеспечение, ArcGIS, формат, информационные системы.

Andriy Melnyk. GIS TECHNOLOGIES AS A CONSTITUENT PART OF PROVIDING POSITIVE ECONOMIC EFFECT AND PERFORMANCE IMPROVEMENT. A large-scale building up and implementation of diverse geographic information resources, taking place in the whole world, is largely due to the need for improved information systems to provide decision-making at the state level. Using GIS technologies to provide government information systems is even marked in the world with a special term «G-Government» (as an element of «E-Government» - «e-government»), which emphasizes the features of this modern and efficient way of working with spatial information.

Key words: GIS-technologies, spatial data, economic effect, software, ArcGIS, format, information systems.

Вступ. Створення карт і географічний аналіз не є чимось абсолютно новим. Проте технологія ГІС надає новий, більш відповідний сучасності, більш ефективний, зручний і швидкий підхід до аналізу проблем і вирішення завдань, що стоять перед людством в цілому, і конкретно організацією або групою людей, зокрема. Вона автоматизує процедуру аналізу та прогнозу.

Знайти вигідне положення для нової точки обслуговування, підвищити швидкість реагування на запити клієнтів, скоротити кількість транспортних засобів допомагають геоінформаційні технології, грамотно спроектована система з потужними засобами просторового аналізу.

В даний час ГІС – це багатомільйонна індустрія, до якої залучено сотні тисяч людей у всьому світі. ГІС вивчають у школах, коледжах і університетах. Цю технологію застосовують практично у всіх сферах людської діяльності – це може бути аналіз таких глобальних проблем як перенаселення, забруднення території, скорочення лісових угідь, природні катастрофи, а також рішення приватних завдань, таких як пошук найоптимальнішого маршруту між пункта-

ми - екскурсійний і екстремальний туризм, підбір оптимального розташування нового офісу, пошук будинку за його адресою, прокладка трубопроводу на місцевості, різні муніципальні завдання.

Основні результати досліджень. Попит на програмне забезпечення ГІС зростає випереджаючими темпами ринок інформатики темпами. Одна з основних переваг ГІС перед іншими інформаційними системами полягає в можливості об'єднання різнорідних даних на основі просторової компоненти. Наприклад, засоби зручного пошуку об'єктів за географічною чи іншою просторовою ознакою з наступним отриманням швидкої довідки про нього роблять ГІС-технології незамінними при створенні сучасних інформаційно-довідкових систем. Необхідність впровадження ГІС назріла давно і пов'язано це з такими чинниками:

- значні обсяги просторових даних, накопичені в різних форматах (MapInfo, AutoCAD Map, шейп-файли ArcView) і системах координат, погрожували перетворитися на непотрібні

масиви даних, орієнтуватися в яких ставало дедалі складніше;

- в різних структурних підрозділах накопичені великі обсяги описової інформації про об'єкти інфраструктури, які без співвіднесення з їх просторовим розташуванням далеко не завжди зручні і самодостатні для вирішення виробничих завдань.

Таким чином, ГІС можуть допомогти скрізь, де використовується просторова інформація та інформація про об'єкти, що перебувають у певних місцях простору.

Якщо ви купите ліцензійне програмне забезпечення, фірма-розробник повністю відповідає за якість мільйонів рядків програмного коду промислового продукту, за його сертифікацію відповідності промисловим технологічним стандартам, за те, що він не буде «збоїти», не підведе вас у відповідальний момент. Це відноситься і до програмних продуктів компанії ESRI. Вони створюються тривалий час, великим колективом інженерів-розробників (мільйони людино-годин високооплачуваної праці). Обов'язково є етапи альфа-тестування, бета-тестування. І якщо все ж таки з'ясується, що десь у програмних кодах є помилки, випускаються програмні «заплатки» (patch), оновлення версій ПЗ [1].

Однією з найважливіших проблем ГІС-технологій в наш час була проблема щодо підтримки геоданих у різних форматах, яка виникала при використанні різних геоінформаційних систем. Сьогодні вона багато в чому успішно вирішена. Важливою подією в цьому напрямку є, наприклад, вихід додаткового модуля ArcGIS Data Interoperability. Завдяки цьому модулю для прямого читання, запису та імпорту стають доступні дані в більш ніж 70 форматах, включаючи GML, XML, Autodesk DWG / DXF, Microstation Design, MapInfo MID / MIF і TAB, Oracle і Oracle Spatial, Intergraph GeoMedia Warehouse і багато інших. Цей модуль дозволяє експортувати просторові дані з ArcGIS в більш ніж 50 інших форматів. Крім цього, в Data Interoperability передбачена можливість створення описів своїх власних форматів для прямого читання, імпорту та експорту з ArcGIS [2].

Сьогодні ГІС-спеціаліст повинен вміти проектувати бази даних і конфігурувати їх, редагувати за допомогою СУБД і так далі. Всі ці функції включені в інструментарій сучасних ГІС. І в ArcGIS 9, і в ArcGIS 10 інструменти для створення баз геоданих досить прості і для розуміння, і для використання. В ArcGIS можна створити базу даних з нуля, використовуючи стандартні засоби, легко організувати класи об'єктів, створити таблиці, описати необхідні

формати даних. Можна створювати базу геоданих, імпортуючи shp-файли, файли CAD, таблиці і так далі. Це просто стандартна покрокова процедура, яка, до того ж, виконується, під керівництвом «майстра» [1].

Від масштабу настільних (desktop) систем рівень завдань, що вирішуються піднявся до масштабу регіональних і навіть національних ГІС. Тепер ГІС обробляють дані на віддалених серверах, сховища (геобаз) даних також розподілені. Технології ГІС розвиваються «в ногу» з іншими інформаційними технологіями в цілому.

Можна навести конкретні приклади: замість атласу автомобільних доріг вже використовується електронний планшет, в якому не тільки є карти або плани місцевості в будь-якому масштабі, але і вказуються ваше місцезнаходження й напрямок руху. З його допомогою можна визначити, як краще дістатися до «адреси», яка вас цікавить (деталізація - аж до поверхового плану будівлі), отримати інформацію про проведення дорожніх робіт і т. п. Наприклад, для англійських автомобілістів такі електронні атласи стали вже звичними. Створюються сотні нових застосувань для навігаційних приймачів. Практично всі відомі автомобілебудівні підприємства комплектують ними свої машини.

Використання засобів ГІС стає найбільш актуальним для комплексної оцінки та проведення моніторингу стану компонентів навколишнього середовища. На територіях родовищ вже створені ГІС для відділів екології, які зберігають і обробляють велику кількість інформації, що надходить. Основу ГІС складають база геоданих, програмні комплекси і програми для обробки цих даних. Базовими програмними платформами такої ГІС є ArcGIS і Oracle. Для роботи з базою даних в середовищах Visual Basic і Delphi розроблені клієнтські програми і декілька додаткових модулів, які дозволяють забезпечити відображення основних даних по свердловинах, вибір і пошук свердловин щодо класифікації та назвою на карті і на 3D моделі родовища, вибір за класифікацією, формування звіту тощо.

Вартий уваги ще один характерний приклад, який дозволяє зрозуміти, які можливості надають ГІС для суспільства в розвинених країнах. У Балтиморі (США), тамтешній мер Мартін О'Моллі, нині - це губернатор штату Меріленд, впровадив муніципальну автоматизовану систему (МГІС) CityStat, яка створена на геоінформаційній платформі. Вона дозволяє відстежувати поточний стан муніципальних проектів реконструкції інженерних мереж, будівництва муніципальних об'єктів, ритмічності роботи муніципального транспорту. Впровадження відкритої і

прозорої МГІС CityStat відразу виявило, на які проекти кошти міського бюджету витрачаються ефективно, а на які ні. Потім з'явилася і прогнозна частина: на основі економічних розрахунків, з урахуванням вартості землі, розвитку інфраструктури оцінювалися майбутні проекти. Наприклад, чи варто вкладати в очисні споруди тут або це буде занадто витратно [5].

Як прокладати дорогу, чи необхідна вона тут, як це відіб'ється на роботі міського транспорту? Перебуваючи на посаді губернатора, Мартін О'Моллі продовжив автоматизувати систему підтримки прийняття рішень адміністрації вже на рівні штату (Меріленд) РГІС (регіональна ГІС) StateStat і BayStat [4].

До речі, система настільки сподобалася президентові США Баракі Обамі, що він запропонував використовувати досвід Балтімора і штату Меріленд на федеральному рівні. Зараз фірма ESRI розробила ФГІС (федеральну ГІС) FedStat на основі власної геоінформаційної технології (ArcGIS). У ФГІС FedStat автоматизовано багато завдань аналізу економічного зростання окремих регіонів. Крім того, це важливий інструмент контролю за фінансовими потоками і витрачанням бюджетних коштів [5].

Ще один цікавий приклад стосується туристичної галузі: на створення туристично орієнтованої геоінформаційної системи міста Пінава (Pinawa) та навколишніх його територій (Канада) було витрачено \$ 82,5 тисячі за 3 роки, а приносить \$ 5 млн. доходів на рік [3].

Якщо ж подивитися на деякі області та економічний ефект застосування ГІС, то вони можуть виконувати просторові запити і проводити аналіз. Здатність ГІС проводити пошук у базах даних і здійснювати просторові запити дозволила багатьом компаніям заробити мільйони доларів.

Враховуючи тенденції розвитку глобальної мережі Internet, як основного глобального інформаційного ресурсу, інтеграція ГІС та Internet-технологій безсумнівно дуже актуальна і надає користувачам безліч нових можливостей:

створення ГІС, що поєднують дані, розташовані на різних серверах мережі Інтернет;

управління складними ГІС стає більш простим, оскільки відпадає необхідність дублювання даних і повсюдної установки програмного забезпечення ГІС;

оновлення даних виконується на місцях у власників тієї чи іншої інформації;

мінімальна вартість одержання ГІС-інформації для кінцевого користувача.

На думку аналітиків компанії DaraTech (США), на світовому ринку геоінформаційних

систем лівову частку займає Північна Америка, яка вчасно розпізнала переваги відкритого доступу до геоданих для власної промисловості і держави в цілому. Згідно даних компанії DaraTech, обсяг продажів світового ринку ГІС та геопросторових даних у 2006 році склав \$ 3,6 млрд. Приріст ринку, який в порівнянні з 2005 роком склав 10%, аналітики компанії пов'язують з активізацією продажів геопросторових продуктів і появою нових комп'ютерних і інтернет-систем обробки і відображення інформації [6].

Основним джерелом доходів у геоінформатиці є продаж ГІС та програмних продуктів, які, за даними 2004 року, склали більше половини всього обороту індустрії - \$ 1,5 млрд. Лідерами в області розробки і продажу ПЗ стали ESRI, Bentley Systems і Integraph (їх частка становить половину ринку програмних продуктів). Серед провідних компаній знаходяться також Autodesk, Leica Geosystems, GE Energy, MapInfo, MDA, SICAD Geomatics і LogicaCMG.

Другим найважливішим компонентом ринку геоінформатики стали продажі геопросторових даних (\$ 677 млн., або чверть ринку в 2004 році). За прогнозами, обсяг продажів геоданих у світі буде стійко зростати в міру розширення масштабів використання навігаторів і приладів відображення обстановки [6].

Третім за обсягом компонентом ринку геоінформатики є геоінформаційні послуги і сервіси з сумарним річним доходом близько \$ 536 млн. Ймовірно, з появою геопросторового ресурсу Google Earth та інших геопросторових сервісів цей сегмент ринку очікує особливо бурхливе зростання.

За даними DaraTech, основними споживачами продуктів і послуг ГІС-галузі є компанії регульованого сектора економіки: комунальні послуги, енергопостачання, телекомунікації, транспорт і освіта. За обсягами споживаних продуктів і послуг геоінформатики «комунальники» є лідерами в секторі, за ними слідує компанія зв'язку і телекомунікацій.

Організації та установи держсектора вкладують приблизно третину в доходи ринку геоінформатики.

Компанії приватного сектора економіки замикають групу користувачів за обсягами продажів, провідними споживачами ринку в секторі стали компанії геологорозвідки.

Більше половини доходів ринку геоінформатики припадає на північноамериканських виробників і споживачів, а менше 50% - на решту світу [6].

Висновки. Користь від застосування ГІС часто применшується, оскільки у ряді випадків

буває важко визначити її кількісно. Аналіз окупності ГІС на державному та регіональному рівнях показує, що підвищення рівня обслуговування і ефективності роботи може значно підняти легко вимірювані показники зростання продуктивності - часто більш ніж у 10 разів. А досвід роботи великої кількості місцевих органів виконавчої влади переконливо свідчить, що добре спроектована ГІС, і яка належним чином обслуговується, як правило, окупає початкові інвестиції вже до кінця третього року роботи. Є численні приклади, коли ГІС-технології впроваджувалися заради певної мети, але в процесі її досягнення виявлялися джерела додаткових надходжень. Так, вимірні, але непередбачувані вигоди використання ГІС можуть бути отримані, наприклад, при роботах з ліквідації наслідків у зоні стихійного лиха [7].

Сучасні технології дистанційного зондування та геоінформаційного картографування,

бездротові технології, системи для глобального позиціонування дозволяють з високою точністю і достовірністю організувати і надалі, архівувати результати польових досліджень, моделювати різні сценарії, зумовлені зміною окремих компонентів або факторів навколишнього середовища. Використання таких технологій є ефективним при вивченні сучасних фізико-географічних процесів і проведенні екологічного прогнозування, тощо.

В Україні також поступово приходять до розуміння того, що ГІС можна використовувати не тільки як засіб для географічного аналізу, але і як аналітичний інструмент. Повірівши в ефективність таких систем, потенційний інвестор зможе переконатися в серйозності намірів. Він також матиме змогу відразу отримати дані, необхідні йому для прийняття рішення і, відповідно, отримає можливості для повернення інвестицій.

Список використаних джерел:

1. Серединин Е.С. О роли геоинформационных систем в развитии экономики и общества, о кадастровых системах, открытом коде и многом другом // ГЕОПРОФИЛЬ, - № 2(11). - 2010. - С.10-16.
2. Шаханова Г.С. Взаимодействие геоинформационных систем в градостроительном и земельном кадастре // ARCREVIEW, - № 2(45). - 2008. С.19.
3. The use of Geographic Information Systems (GIS) in Canada's National Parks http://parkscanada.pch.gc.ca/natress/inf_pa1/GIS/GIS_E.HTM
4. www.baystat.maryland.gov
5. http://www.ht.com.ua/index.php?page=content&content_id=124
6. http://rnd.cnews.ru/tech/news/top/index_science.shtml?2006/07/25/226167
7. <http://www.pryroda.gov.ua/ua/index.php?newsid=910>

УДК 911.3

Валентина Смаль

ТЕРИТОРІАЛЬНА КОНЦЕНТРАЦІЯ ЕКОНОМІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ У КРАЇНАХ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ: СУЧАСНИЙ СТАН ТА ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ

На основі результатів обрахунку коефіцієнта відносної концентрації Кругмана розглянуто сучасний стан та зміни, що відбулись у ході структурних трансформацій у рівнях концентрації різних видів економічної діяльності країн ЄС. Виявлені та проаналізовані основні закономірності формування відносної концентрації економічних секторів та галузей різного ступеня агрегації.

Ключові слова: коефіцієнт відносної концентрації Кругмана, Європейський Союз, сектор економіки, структурні зміни, ступінь концентрації.

Валентина Смаль. ТЕРРИТОРИАЛЬНАЯ КОНЦЕНТРАЦИЯ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В СТРАНАХ ЕВРОПЕЙСКОГО СОЮЗА: СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ И ТЕНДЕНЦИИ РАЗВИТИЯ. На основе результатов вычисления коэффициента относительной концентрации Кругмана рассмотрено современное состояние и изменения в уровнях концентрации разных видов экономической деятельности стран ЕС, происшедшие в ходе структурных трансформаций. Проанализированы выявленные закономерности формирования относительной концентрации экономических секторов и отраслей разной степени агрегации.

Ключевые слова: коэффициент относительной концентрации Кругмана, Европейский Союз, сектор экономики, структурные изменения, степень концентрации.

Valentyna Smal. AGGLOMERATION OF ECONOMIC ACTIVITY IN EUROPEAN UNION COUNTRIES: CURRENT STATE AND TRENDS OF DEVELOPMENT. Current state and main changes in agglomeration intensity of economic activity in EU countries are analyzed on basis of the Krugman index of relative concentration. Revealed patterns of economic sectors relative concentration are analyzed in the paper.

Key words: Krugman index of relative concentration, European Union, structural changes, economy sector, deindustrialization, agglomeration intensity.

Вступ. Постановка проблеми. Територіальна концентрація економічних секторів та галузей є важливим параметром просторової організації господарства. Дослідження особливостей та тенденцій розвитку процесів концентрації має беззаперечне практичне значення, оскільки зосередження різних сфер економічної діяльності у певних країнах та регіонах, та можливі різкі зміни в розвитку окремих галузей спричинюють появу проблем регіональних і соціальних відмінностей. Виявленню змін, що відбулись у концентрації секторів та галузей економіки на зламі століть, присвячене і дане дослідження, що здійснюється на прикладі країн Європейського Союзу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вагомий внесок у вивчення структурних трансформацій виробничих систем зроблений, перш за все, представниками економічної науки. Розробкою цієї проблематики, зокрема, займалися такі зарубіжні та вітчизняні економісти, як Б. Роусорн (B. Rorthorn), Дж. Уеллс (J. Wells), В. Боумол (W. Baumol), Г. Горжелак (G. Gorzelak), В. Геєць, А. Чухно, Л. Федулова. [12; 10; 11; 3; 7; 6].

Проте, просторові наслідки структурних змін господарства активно розробляються також економіко-географами, про що свідчать праці Г. Балабанова, Г. Підгрушного, М. Пістуна, Б. Яценка, О. Шаблія, О. Топчієва та ін. [5; 1; 2; 9; 8; 4]. Разом з тим, питання змін у ступені галузевої та секторальної концентрації, обумовлених структурними трансформаціями, залишається менш вивченим і потребує поглибленого аналізу.

Формулювання цілей статті. Постановка завдання. Метою даного дослідження є вивчення відмінностей у ступені концентрації агрегованих секторів та окремих галузей виробничої та невиробничої сфери країн Європейського Союзу, а також виявлення змін, що відбулись у їх зосередженні в результаті структурних трансформацій. Дослідження базується на даних статистичної служби Європейського Союзу Євростат [13]. Зокрема, використана інформація із зайнятості населення у розрізі чотирьох агрегованих секторів економіки (сільське та лісове господарство, мисливство, рибальство, видобувна промисловість; обробна промисловість; постачання газу, води, електроенергії, будівництво; сфера послуг), а також чотирнадцяти галузей обробної промисловості та дев'яти секторів сфери послуг. Статистична обробка відповідного масиву даних Євростату здійснена за допомогою професійного статистичного програмного пакета STATA.

Виклад основного матеріалу. Одним з

важливих параметрів просторової організації господарської діяльності є ступінь територіальної концентрації економічних секторів та галузей. Для дослідження відмінностей у рівнях територіальної концентрації використовуються різноманітні підходи, серед яких особливе місце належить визначенню коефіцієнта відносної концентрації Кругмана (КВКК), що обчислюється за формулою:

$$K_i = \sum_j |c_{ij} - \bar{c}_{kj}|, \text{ де}$$

c_{ij} – частка зайнятих у секторі i у даній країні j стосовно загальної зайнятості у цьому секторі у ЄС загалом;

$\bar{c}_{kj}$ – середній показник частки зайнятих у даній країні j у інших секторах економіки (k) за винятком сектору/галузі i стосовно ЄС загалом.

Цей показник визначається за формулою:

$$\bar{c}_{kj} = \frac{\sum_{k \neq i} E_{kj}}{\sum_j \sum_{k \neq i} E_{kj}}, \text{ де}$$

у чисельнику формули – абсолютна кількість зайнятих (E) у країні j в усіх галузях окрім тієї, для якої ведеться обчислення, тобто галузі i , у знаменнику – кількість зайнятих у всіх галузях (за винятком галузі i) у ЄС загалом. Діапазон коливання індексу: $0 \leq K_i \leq 2$. Чим вищий індекс – тим вища концентрація галузі. Значення „нуль” означає, що просторова структура галузі i така ж, як і інших галузей. Значення індексу „2” свідчить про концентрацію галузі в одній країні [14, с. 174].

Коефіцієнт відносної концентрації Кругмана показує ступінь концентрації окремих секторів економіки у порівнянні з іншими секторами. Високий індекс відносної концентрації вказує на значне територіальне зосередження сектору. Збільшення відносної концентрації в часі може свідчити про зростання ваги певних країн у даній галузі, а зменшення – про вирівнювання їх значимості.

Як для нинішнього складу ЄС, так і для складу початку 2004 р. найвищий рівень відносної концентрації має первинний сектор (табл. 1), хоч абсолютна кількість зайнятих в його межах не є високою – 10,4 з 203 млн. осіб загального числа працюючих у 2007 р. у країнах ЄС (27). Концентрація видобувних галузей пояснюється прив'язкою до родовищ. Сільське господарство має порівняно вищі значення коефіцієнту концентрації через значне зосередження в окремих країнах – Румунії, Болгарії, Португалії, Польщі тощо.

Таблиця 1

Індекс відносної концентрації Кругмана агрегованих секторів ЄС (27) та ЄС (15)

Сектори економіки	ЄС (27)		ЄС (15)	
	2000 р.	2007 р.	2000 р.	2007 р.
Сільське та лісове господарство, мисливство, рибальство, видобувна промисловість	0,810	0,671	0,478	0,397
Обробна промисловість	0,180	0,256	0,177	0,241
Постачання газу, води, електроенергії, будівництво	0,171	0,184	0,160	0,181
Сфера послуг	0,276	0,256	0,216	0,209

Разом з тим очевидно є тенденція до вирівнювання ролі окремих країн у розміщенні сільського господарства та видобувної промисловості, які формують первинний сектор. Про це свідчить зменшення значення коефіцієнта відносної концентрації за період з 2000 до 2007 рр. (табл. 1) Особливо помітні зміни відбулись за період, що розглядається, у розширеному ЄС. Перш за все, таке скорочення пояснюється реструктуризацією економіки Румунії. У 2000 р. частка Румунії у зайнятості первинного сектора ЄС складала 35% (4,8 млн. з 13,8 млн. осіб), у 2007 р. – вже 27,5% (2,9 млн. з 10,4 млн. осіб).

На противагу первинному сектору коефіцієнт відносної концентрації обробної промисловості має тенденцію до зростання, що свідчить про збільшення значимості окремих країн у цьому секторі. Це стосується Іспанії та Італії, а також деяких постсоціалістичних країн (Словаччина, Чехія, Болгарія та ін.), в яких зросла абсолютна кількість зайнятих у вторинному секторі та їх частка у загальноєвропейському показнику.

Зниження коефіцієнта відносної концентрації сфери послуг вказує на розосередження галузі, на більш рівномірне розміщення в межах ЄС. Нарощування чисельності працюючих у сфері послуг відбувалось у усіх без винятку країнах ЄС. Але в деяких це відбувалось більш динамічно, що дозволило збільшити питому вагу у загальноєвропейському показнику. Водночас у дванадцяти країнах скоротилося значення частки зайнятості у сфері послуг ЄС. Серед них – Велика Британія, Нідерланди, Німеччина, Бельгія та ін.

Найбільш рівномірно розміщується будівництво, постачання газу, води, електроенергії, що є закономірним з огляду на орієнтацію сектора на споживача. Разом з тим відбулось зростання коефіцієнту відносної концентрації у даній сфері у «старих» межах ЄС. Це можна пояснити збільшенням показника у країнах, які і раніше відзначались високою часткою зайнятих. Особливо вагомим було зростання ролі Іспанії, де чисельність зайнятих зросла у даному секторі майже на мільйон осіб, її частка у ЄС – на три

відсоткових пункти.

Аналіз коефіцієнта відносної концентрації на рівні окремих галузей промисловості та сфери послуг свідчить про існування відмінностей у їх територіальній організації та тенденціях змін у розміщенні. Коефіцієнт відносної концентрації Кругмана було обчислено для чотирнадцяти галузей обробної промисловості та для дев'яти секторів сфери послуг ЄС (27) для 2007 та 2000 рр. Значення коефіцієнта відносної концентрації Кругмана для промислових галузей відображені у таблиці 2.

Як вже зазначалось, даний коефіцієнт показує ступінь концентрації окремих секторів у порівнянні з іншими. При співставленні з іншими промисловими галузями найбільшу концентрацію виявляють шкіряна та текстильна промисловість. Більш детальний аналіз даних із зайнятості по країнах дає пояснення такому рівню концентрації. У 2007 р. 30% всіх зайнятих у шкіряній промисловості та виробництві шкіряних виробів ЄС зосереджувалось в Італії. Ще 27% припадало на Іспанію та Румунію. Серед країн, що обумовили високі показники концентрації текстильної промисловості, виділяються Румунія, Польща, Болгарія, Іспанія, де зосереджується 40% всіх зайнятих у цій сфері у Європейському Союзі. Очевидним є переміщення текстильного виробництва у східноєвропейські країни, де зросли абсолютні показники зайнятості. Водночас у «старих» членах ЄС відбувається скорочення його масштабів і значимості. Наприклад, у ФРН зосереджується лише 5,7% від загальної кількості зайнятих у текстильній промисловості ЄС, тоді як частка зайнятих у промисловості в цілому складає 20,5%. У економіці ФРН роль текстильної промисловості ще менш значна. Тут концентрується лише 2% промислової зайнятості і спостерігається постійне скорочення: у 1991 р. у було зайнято 554 тис. осіб, а в 2007 р. – 162 тисячі. Такі ж тенденції характерні і для Франції, в якій за період 1990-2007 рр. кількість зайнятих у текстильній промисловості скоротилась з 377 тисяч до 123,5 тисяч осіб.

Таблиця 2

Коефіцієнт відносної концентрації Кругмана галузей обробної промисловості Європейського Союзу

Галузі обробної промисловості	Коефіцієнт відносної концентрації Кругмана, 2000 р.	Коефіцієнт відносної концентрації Кругмана, 2007 р.	Зміни коефіцієнта, 2000-2007 рр., %
Харчова промисловість	0,235	0,253	7,8
Текстильна та текстильної продукції	0,602	0,657	9,2
Шкіряна та шкіряної продукції	0,717	0,724	0,9
Лісова та деревообробка	0,380	0,420	10,6
Целюлозно-паперова; поліграфічна	0,308	0,277	-10,0
Виробництво коксу, ядерного палива, нафтопереробка	0,579	0,406	-29,9
Виробництво хімічних продуктів та штучного волокна	0,234	0,269	14,8
Виробництво гумових та пластмасових виробів	0,184	0,197	7,4
Виробництво інших неметалічних мінеральних продуктів	0,218	0,251	15,5
Металургія та металообробка	0,149	0,155	3,8
Виробництво машин та обладнання	0,254	0,313	23,3
Виробництво електричного та оптичного обладнання	0,328	0,304	-7,2
Виробництво транспортних засобів та устаткування	0,357	0,301	-15,6
Виробництво інших промислових товарів	0,323	0,298	-7,7

Текстильне та шкіряне виробництво належать до галузей, що не вимагають особливих умов для розміщення, і в індустріальну епоху розвивались у багатьох країнах та розміщувались порівняно рівномірно. Наприклад, у 1979 р. на ФРН припадало 15%, Великобританію – 17,9%, Францію – 15% зайнятості у текстильній промисловості ЄС (15). У 2007 р. ці показники склали 10%, 8,5%, 8%. Переміщення виробництва відбувалось як в межах Співтовариства у південному напрямку (наприклад, відповідна частка Італії зросла з 22% до 36%), так і за його межі, про що свідчить скорочення частки текстильної промисловості у загальній промисловій зайнятості ЄС (15) (рис. 1). Згорання цих виробництв відбулось не через зникнення відповідних умов, а через їх переміщення в країни з дешевшою працею. Текстильне та шкіряне виробництва є досить стандартизованими і не вимагають значного рівня підготовки робочої сили чи значної наукоємності. Зниження їх ролі у економіці постіндустріальних країн стало характерною ознакою розвитку.

Зміни у ступені відносної концентрації у напрямку зростання відбувались досліджуваний період і в інших промислових галузях. Найбільше зростання коефіцієнта відносної концентрації Кругмана спостерігалось у виробництві машин та обладнання, яке включає широкий спектр виробництв – від сільськогосподарських

тракторів, обладнання для різних галузей промисловості до зброї та боєприпасів. При майже незмінній частці ФРН (31,5% у 2000 р. та 32% у 2007 р.) у загальній чисельності зайнятих у цій сфері ЄС зросла роль таких країн як Чехія, Італія, Іспанія, що посилює ступінь відносної концентрації. Збільшилась відносна концентрація також у хімічній промисловості, виробництві неметалічних мінеральних продуктів (скла, керамічних продуктів, цементу, абразивних матеріалів тощо), харчовій, текстильній, лісовій та деревообробній промисловості. Ще більш концентрованою стала лісова та деревообробна промисловість. На перші п'ять країн з найбільшою зайнятістю (Польща, Італія, ФРН, Румунія, Іспанія) припадає 41% загального числа працюючих у лісовій та деревообробній промисловості ЄС (27).

Разом з тим, як свідчать результати розрахунків, п'ять галузей зменшили рівень відносної концентрації, тобто їх розміщення стало більш подібним до просторової організації інших галузей (табл. 3). Найбільшої деконцентрації зазнало виробництво коксу, ядерного палива та нафтопереробки. Це відбулось перш за все через значне зменшення кількості зайнятих у цій галузі у Румунії та Болгарії. Наприклад, у Румунії у 2000 р. у даному секторі було задіяно 55,8 тисяч осіб, що складало 26% від кількості зайнятих у виробництві коксу, ядерного палива та

нафтопереробки ЄС. У 2007 р. чисельність працюючих у цьому секторі Румунії вже складала 20,1 тис. осіб або 12,7% від відповідного показ-

ника країн ЄС. Зменшилась також питома вага Болгарії та Словаччини.

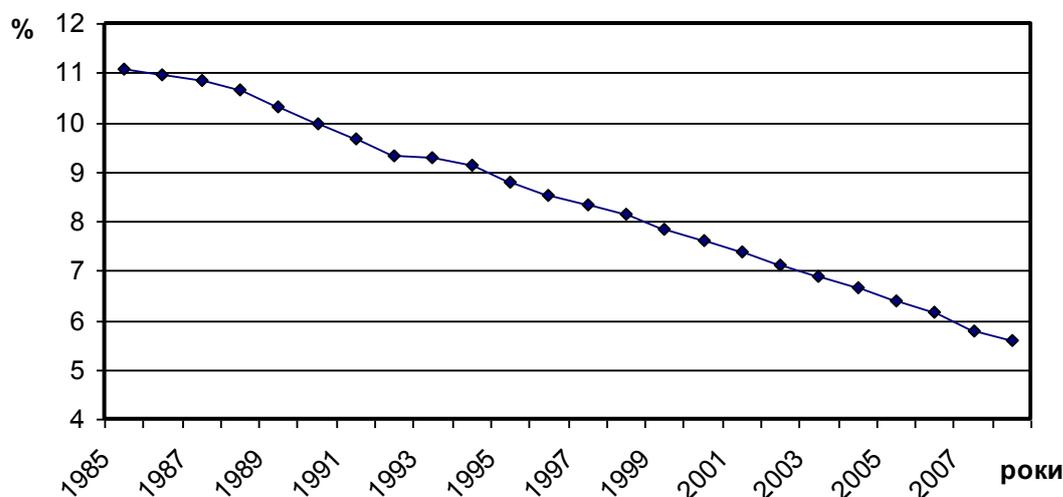

Рис. 1. Зміна показника частки зайнятих у текстильному виробництві ЄС (15), % від кількості зайнятих у промисловості в цілому

Таблиця 3

Коефіцієнт відносної концентрації Кругмана секторів сфери послуг Європейського Союзу

Сектори	КВКК	
	2000	2007
Гуртова та роздрібна торгівля, ремонт автомобілів, мотоциклів, побутових виробів та предметів особистого вжитку	0,139	0,184
Діяльність готелів та ресторанів	0,233	0,262
Діяльність транспорту та зв'язку	0,183	0,195
Фінансова діяльність	0,131	0,107
Операції з нерухомим майном, оренда, інжиніринг та надання послуг підприємцям	0,213	0,175
Державне управління та оборона, обов'язковий соціальний захист	0,152	0,163
Освіта	0,181	0,162
Охорона здоров'я та надання соціальної допомоги	0,225	0,258
Надання інших комунальних, соціальних та індивідуальних послуг;	0,126	0,111

Виробництво транспортних засобів та устаткування стало більш рівномірно розміщене завдяки зменшенню ролі найбільших виробників цієї продукції – ФРН, Франції, Італії та зростанню значимості Польщі, Чехії, Угорщини, Румунії, в які було переміщено деякі виробництва із «старих» членів ЄС. Зокрема, у ФРН кількість зайнятих у виробництві транспортного машинобудування скоротилась з 1010 тис. у 2000 р. до 985 тис. осіб у 2007 р., а частка у ЄС – з 37% до 34%, у Франції, відповідно – з 343,6 тис. до 316 тис. осіб та з 12,5 до 10,9%. Разом з тим у Польщі число працюючих у транспортному машинобудуванні зросло з 180,2 до 278,4 тисяч осіб, а частка з 6,5 до 9,6%, у Чехії – з 102,16 тисяч до 142,6 тисяч осіб, у Румунії – з

126,6 тисяч до 162,5 тисяч осіб тощо. Подібна ситуація склалась також у виробництві електричного та оптичного обладнання: зменшились показники у таких великих виробників як Франція, Нідерланди, Швеція, а, натомість, зросли у Греції, Угорщині, Італії, Румунії, Словаччині.

Індекс відносної концентрації, який вказує на концентрацію окремих секторів сфери послуг у порівнянні з іншими секторами, відзначається незначним діапазоном коливання показника – від 0,262 для готельного та ресторанного господарства до 0,107 для фінансової діяльності та 0,111 для сектору інших комунальних, соціальних та індивідуальних послуг (санітарні послуги, прибирання сміття та знищення

відходів, діяльність у сфері культури та спорту, діяльність, пов'язана з членством у громадських організаціях). Два останніх сектори найменше вирізняються на фоні інших за рівнем концентрації і характеризуються зменшенням коефіцієнту відносної концентрації в період з 2000 р. до 2007 р.

Готельне та ресторанне господарство виявляє найбільшу концентрацію і її зростання за рахунок кількох країн – ФРН, Іспанії, Франції, Італії, на які припадає 53,6% зайнятості у цьому секторі у ЄС у цілому. Найактивніше зростала зайнятість у іспанському готельному та ресторанному бізнесі – з 1027,2 тис. у 2000 р. до 1457,6 тис. осіб – у 2007 р., що стало однією з причин зростання індексу відносної концентрації. Зростання індексу відносної концентрації гуртової та роздрібною торгівлі, ремонту автомобілів, мотоциклів, побутових виробів та предметів особистого вжитку теж у значній мірі відбулось завдяки Іспанії, де кількість зайнятих за сім років зросла з 2532,5 тис. до 3143,1 тис. осіб.

Збільшилась відносна концентрація і для деяких інших галузей, зокрема, для охорони здоров'я та надання соціальної допомоги. Вищий порівняно з іншими рівень концентрації даного сектору та його зростання обумовлюється увагою, яку приділяють розвинені країни ЄС охороні здоров'я та соціальному захисту. Наприклад, у Франції кількість зайнятих у сфері охорони здоров'я та соціального захисту зросла за період з 2000 до 2007 рр. на 30%, Великобританії – на 16%, у Іспанії та Ірландії – на 60%, ФРН – на 21%, збільшивши і без того вагомий показники як на фоні європейської зайнятості у цій сфері, так і у національній структурі зайнятості.

Разом з тим, спостерігається зменшення коефіцієнту відносної концентрації для деяких секторів, зокрема, фінансової діяльності, освіти, ділових послуг, що свідчить про їх розосередження. Зменшення коефіцієнту відносної концентрації фінансової діяльності відбулось здебільшого за рахунок скорочення абсолютної кількості зайнятих фінансовому секторі ФРН, країні з найбільш вагомим числом фінансових працівників. У 2000 р. до фінансової діяльності було залучено 1277 тис. осіб, що складало 22% всіх працюючих у цій сфері у ЄС (27). У 2007 р. від-

повідні показники скоротились до 1199 тис. осіб та 20%. Натомість зросли абсолютні та відносні показники Польщі, Ірландії, Іспанії, Італії та інших країн.

Отже, для сфери послуг в цілому характерною є деконцентрація діяльності. Проте, розміщення окремих галузей стало ще більш нерівномірним в результаті посилення спеціалізації країн на певних видах діяльності (наприклад, туристична сфера, а відповідно готельне та ресторанне господарство в Іспанії) чи прискореному розвитку соціальних послуг у найбільш розвинутих країнах ЄС.

Висновки. Територіальна концентрація економічних секторів та галузей є важливим параметром просторової організації господарства, яка неминуче змінюється під впливом структурних трансформацій. Коефіцієнт відносної концентрації Кругмана дозволяє виявити рівні концентрації економічних секторів та галузей у порівнянні з іншими видами господарської діяльності, а подальший аналіз дозволяє знайти належні пояснення.

Серед агрегованих секторів економіки найвищий рівень відносної концентрації демонструє первинний сектор з цілком визначеною тенденцією до зменшення значення коефіцієнта, а відтак, до вирівнювання ролі окремих країн у розміщенні сільського господарства та видобувної промисловості.

На противагу первинному сектору коефіцієнт відносної концентрації обробної промисловості має тенденцію до зростання проте різні галузі формують різні територіальні моделі.

Для сфери послуг в цілому притаманне зниження коефіцієнта відносної концентрації, що свідчить про розосередження галузі та більш рівномірне її розміщення в межах ЄС. Разом з тим, деякі послуги характеризуються посиленням концентрації, що пояснюється різними чинниками: особливостями спеціалізації окремих країн, здійсненням широких соціальних програм тощо.

Проведення подібних досліджень для окремих країн здатне пролити світло на формування регіональних моделей територіальної концентрації та спрогнозувати можливі вектори розвитку певних секторів та галузей господарства.

Список використаних джерел:

1. Підгрушній Г. П. Промисловість і регіональний розвиток України: монографія / наук. ред. І. О. Горленко. – К.: Інститут географії НАН України, 2009. – 300 с.
2. Пістун М. Теоретико-методологічна концепція регіонального соціально-економічного розвитку України: суспільно-географічний аспект // Часопис соціально-економічної географії. Зб. наук. праць. – 2008. – Вип. 5(2). – С. 12-22.

3. Стратегічні виклики XXI століття суспільству та економіці України: В 3 т./ За ред В.М.Гейця, В.П. Семиноженка, Б.Є. Кваснюка. – К.: Фенікс, 2007.
4. Топчієв О. Г. Суспільно-географічні дослідження: методологія, методи, методика: Навчальний посібник. – Одеса: Астропринт, 2005. – 632 с.
5. Трансформація структури господарства України: регіональний аспект / Інститут Схід-Захід. Київський центр; Інститут географії НАН України / Г.В. Балабанов (ред.). – К. : Міленіум, 2003. – 404с.
6. Федулова Л.І. Економіка знань : підруч. – К., 2009. – 600 с.
7. Чухно А.А. Постіндустріальна економіка: теорія, практика та їх значення для України. – К. : Логос, 2003. – 631с.
8. Шаблій О.І. Суспільна географія: теорія, історія, українознавчі студії/ О.І. Шаблій. – Львів: Львівський університет імені Івана Франка, 2001. 744 с.
9. Яценко Б. П. Структура господарства Японії: Економіко-геогр. дослідж. господарства постіндустр. країни / НАН України; Інститут сходознавства ім. А.Кримського. — К., 2006. — 253 с.
10. Baumol W.J., Blackman S., Wolff E.N. Productivity and American leadership: The long View – Cambridge, MA: MIT Press, 1989. – 395 p.
11. Integration and Transition in Europe: The Economic Geography of Interaction / edited by Gorzelak G. – Routledge, 2000. – 320 p.
12. Rowthorn R., Coutts K. De-industrialisation and the balance of payments in advanced economies // Cambridge Journal of Economics. – 2004. – № 28. – P. 767–790.
13. Statistics Database/European Commission. Eurostat. [Електронний ресурс // Режим доступу: http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page/portal/statistics/search_database. – Назва з титул. екрану.
14. The impact of European Integration on Regional Structural Change and Cohesion. / edited by Christiane Krieger-Boden, Edgar Morgenroth and George Petrakos – London; New York : Routledge, 2008. – 311 p.

УДК 911.3

Тамара Яснюк, Людмила Шабашова

МІНЕРАЛЬНО-СИРОВИННИЙ ПОТЕНЦІАЛ КИЇВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

У статті подано аналіз мінерально-сировинного потенціалу Київської області та його участі в суспільно-економічному розвитку території. Визначена його мінеральна специфіка і провідна роль у складі корисних копалин сировини для виробництва будівельних матеріалів. Вказано на важливість активізації освоєння розвіданих родовищ з огляду на соціально-економічний розвиток території.

Ключові слова: геологічна будова, мінеральні ресурси, родовища, видобуток.

Тамара Яснюк, Людмила Шабашова. МИНЕРАЛЬНО-СЫРЬЕВОЙ ПОТЕНЦИАЛ КИЕВСКОЙ ОБЛАСТИ. В статті представлено аналіз мінерально-сировинного потенціалу Київської області та його участі в суспільно-економічному розвитку території. Визначено його мінеральну специфіку і провідну роль у складі корисних копалин сировини для виробництва будівельних матеріалів. Підкреслено важливість активізації освоєння розвіданих родовищ з точки зору соціально-економічного розвитку території.

Ключевые слова: геологическое строение, минеральные ресурсы, месторождения, добыча.

Tamara Yasnyuk, Lyudmyla Shabashova. THE MINERAL-RESOURCES POTENTIAL OF KIEV REGION. There is analyzed the mineral resources potential of Kiev region in the article and its participation in the social-economic development of the territory. It was determined its mineral peculiarity and leading role of the resources for the production of building materials in the composition of minerals. There was underlined the importance of activation of well-known deposits for the social and economical development of territory.

Key words: geological building, mineral resources, deposits, mining.

Актуальність теми. Проблеми використання мінерально-сировинного потенціалу території є надзвичайно актуальними для сучасного періоду трансформування економіки України. Залучення місцевих корисних копалин, їх доцільне використання дозволяє вирішувати комплекс завдань як економічного, так і соціального характеру. Зниження собівартості продукції, робіт тощо за рахунок раціональної територіальної організації виробництва, виключення транспортних витрат, вирішення питань зайнятості населення, його працевлаштування в зоні проживання веде до підвищення соціального захисту людей через здійснення відшкодувань та сплати податків підприємствами до місцевих

бюджетів, створення системи обслуговуючих ланок як у побутово-соціальної сфері, так і у виробничій. Залучення місцевих корисних копалин до промислового освоєння, створення підприємств на засадах різних форм власності сприяє інституційному розвитку господарства та удосконаленню його організаційної структури. Серед завдань соціального плану найважливішим є забезпечення робочих місць. Підприємство з видобутку та переробки мінеральної сировини місцевого значення часто виступає єдиним місцем прикладання праці і джерелом доходу працездатного населення. Відсутність

промислових підприємств у невеликих поселеннях призводить до трудових міграцій населення. Притік мігрантів у пошуках місць працевлаштування призводить до збільшення навантаження на вільне робоче місце у населених пунктах, де проводиться розробка корисних копалин. Відповідно, поселення без підприємств занепадають, втрачають демографічний потенціал. Отже вивчення мінерально-сировинного потенціалу окремих територій є актуальним і необхідним, і Київська область не є винятком у цьому питанні.

Вивченість питання. Мінерально-сировинні ресурси Київської області постійно розвідувалися і вивчалися низкою організацій наукового (профільними інститутами НАН України – геології, геофізики та ін.), практичного (геологорозвідувальними партіями, низкою геологічних установ України – трест Київгеологія, Північгеологія тощо) спрямування, про що свідчить численна кількість теоретичних (засадничих для пошуку) та інформаційних робіт в галузі геології [1, 2]. Вивченість геологічної будови території України, наявності корисних копалин та їх родовищ в окремих регіонах, аналіз фактичного матеріалу із відповідних публікацій та матеріалів Державного геологічного фонду України дозволив здійснити суспільно-економічну оцінку мінерально-сировинного потенціалу Київської області, результати якої викладені у цій роботі.

Виклад основного матеріалу. Наявність мінерально-сировинних ресурсів у Київській області та їх родовищ визначається геологічною будовою цієї території, в якій беруть участь докембрійські кристалічні породи та осадові відклади різного віку і складу. Вони визначили кількість видів корисних копалин, серед яких переважають копалини будівельного призначення. В області наявні корисні копалини, походження яких пов'язане із давніми докембрійськими породами Українського кристалічного щита, зокрема, камінь будівельний і камінь облицювальний. З відкладами осадових порід пов'язані родовища будівельного піску, скляної сировини, цегельно-черепичної, керамзитової. Окреме місце займають поклади торфу, родовища яких розміщуються у торфовищах, на заболочених територіях тощо.

В цілому на території Київської області налічується сім видів корисних копалин переважно будівельного застосування і один вид – паливно-енергетичного і сільськогосподарського призначення (торф).

Серед будівельних корисних копалин до давніх геологічних структур та покладів належать різні інтрузивні комплекси архейського та

протерозойського віку, які утворили родовища каменю будівельного та облицювального.

Камінь будівельний у Київській області представлений такими кристалічними породами, як граніт, гранодіорит, мігматит. В області нараховується 22 родовища кристалічних порід, балансові запаси яких складають (за кат. А+В+С₁)* понад 142 млн. м³. У порівнянні з насиченістю і запасами цієї сировини в Україні обсяги невеликі (1,5%), оскільки в Україні Державним балансом запасів враховано 803 родовища із запасами більше 9,34 млрд. м³, серед яких промисловістю розробляється 431 із запасами близько 6,3 млрд. м³. Обсяги запасів і рівень видобутку каміння будівельного у Київській області настільки поступається відповідним показникам по країні, що питома вага регіону у видобутку цієї сировини складає всього 0,04%.

Підприємства, що експлуатують родовища каменю будівельного, створюють дві державні корпорації – ВАТ „Укрбудматеріали” (об'єднують два підприємства) та „Укравтодор” (у складі двох підприємств), а також 10 комерційних структур. Гірнична маса, що видобувається на кар'єрах, переробляється на каменедробильних заводах (або у цехах) і з видобутого червоного, рожево-сірого, сірого граніту та гранодіориту виробляється щебінь різних марок і фракцій. Найбільшими підприємствами цього профілю в області є ВАТ „Рокитнянський спецкар'єр” (Синявське родовище граніту), кар'єри на Білоцерківському та Рудосільському родовищах. Рівень використання виробничих потужностей підприємств, що працюють на вказаних родовищах, коливається в межах від 30% до 5% (відповідно на двох останніх). Враховуючи запаси гранітів на цих родовищах, їх забезпеченість сировиною перевищує 25 років, а в цілому по області забезпеченість промисловості каменем будівельним перевищує 100 років. У наш час було-щебенева продукція діючих підприємств надходить до будівельних підприємств різного профілю та приватним споживачам.

Слід зазначити, що за наявними даними окремих підприємств собівартість продукції коливається в межах 70-17,6 грн. (за одиницю продукції). Формування показників собівартості видобутку продукції та її ринкової ціни визначається низкою факторів, серед яких геолого-промислові умови видобутку, вартість робочої сили, а також масштаб виробництва і пов'язані з ним рівень забезпеченості і оснащеності відповідною технікою, вартість основних фондів є визначальними.

* Запаси корисних копалин далі подані за категоріями А+В+С₁

Таким чином у Київській області є і використовується промисловістю камінь будівельний, запаси якого достатні для перспективного розвитку галузі. Родовища цього ресурсу приурочені до Українського кристалічного щита (УКЩ) і беруть активну участь у формуванні інтегрального природно-ресурсного потенціалу цієї території. Але в межах всієї України запаси каменю будівельного не є такими, що відіграють велику роль у формуванні інтегрального потенціалу країни. У цьому відношенні роль Житомирської, Вінницької, Черкаської областей є значно вагомішою, що обумовлюється геологічною будовою їх території. У цілому коефіцієнт насиченості території України каменем будівельним складає 15541, території Київської області – 5062,1 [3]. Отже, насиченість області цим видом будівельної сировини втричі менша за цей показник в середньому по країні. Коефіцієнт освоєності запасів каменю будівельного складає відповідно по країні 61,4, в області – 46,6. Враховуючи наявні запаси, рівень їх освоєності і обсяги видобутку можна стверджувати, що в Київській області відносно держави в цілому існує певний невеликий потенціал для збільшення видобутку каменю будівельного, розвитку відповідних галузей і виробництва місцевої сировини. Слід також зауважити, що в наш

час значну конкуренцію створює продукція, яка виробляється у Вінницькій та Житомирській областях і завозиться до Київської області в достатніх обсягах.

Камінь облицювальний є цінною сировиною будівельної галузі і використовується завдяки декоративним якостям, визначеним мінеральним складом, текстурою, високими фізико-механічними властивостями (міцність, протистояння процесам вивітрювання тощо).

В Україні родовища каменю облицювального пов'язані із платформами, приуроченими до УКЩ та Волино-Подільської плити, або із складчастими областями – Карпати, Гірський Крим, Донецька складчаста споруда. Як і камінь будівельний вони є продуктом утворення різних інтрузивних комплексів, тому і представлені гранітами, лабрадоритом, габро, чорнокітом, монзонітом архейського та протерозойського віку. Виявлено понад 300 родовищ та проявів каменю, придатних для виготовлення блоків облицювального призначення. На балансі нараховується 206 родовищ із запасами 331263,13 тис. м³. Отже, насиченість території країни цим видом корисних копалин визначена за формулою розрахунку коефіцієнту насиченості території, складає 551,1 (табл. 1).

Таблиця 1

Запаси каменю облицювального в Україні.

	Кількість родовищ	Запаси (A+B+C ₁), млн. м ³	Питома вага Київської області у загальних запасах, %
Граніти, гранодіорити, граносієніти	58	155	49,38
Габро		37,4	11,28
Лабрадорит		39,59	12,0

Розвиток будівельної індустрії, який відбувається в Україні останнім часом, стимулює зростання видобутку каменю облицювального (табл. 2), обсяги якого збільшилися майже втри-

чі. Основні родовища зосереджені у Житомирській, Дніпропетровській, Закарпатській областях.

Таблиця 2

Динаміка видобутку каменю облицювального в Україні

Вид копалини	Роки		
	2000	2005	2008
Камінь облицювальний, тис. м ³	139,8	300,1	412,43

На фоні загальнодержавної ситуації із наявністю родовищ, видобутком каменю та його застосуванням Київська область виглядає не найкращим чином, адже тут Балансом запасів враховане одне Богуславське родовище, запаси граніту в якому складають 6240,8 тис. м³ – біля 1,88% від загальноукраїнських. Родовище роз-

ташоване поблизу залізничної станції Богуслав, одна з його ділянок – Михайлівська – належить до комерційної структури ВАТ „Комета”, в цілому родовище не розробляється і має різну відомчу приналежність. Сировина для виготовлення каменю облицювального залягає неглибоко, перекрита малопотужним (до 5 м) ґрунто-

во-рослинним шаром, місцями піщано-глинистими та суглинистими відкладами, корою вивітрювання материнських порід та кристалічними породами, подекуди сильно враженими процесами вивітрювання. Коефіцієнт територіальної насиченості Київської області складає 222,0, що майже у 2,5 рази поступається загальноукраїнському показнику.

Отже, розглядаючи наявність у Київській області каменю облицювального, можемо констатувати, що запаси ці не є помітними на тлі державних інтересів й існування потужних родовищ в інших областях, у геологічній будові території яких бере участь УКЩ. Але перспективи розвитку відповідної галузі будівельної індустрії існують з огляду на запаси сировини і розташування родовища поблизу столиці. Можна засвідчити наявність у Київській області певного потенціалу з виробництва каменю облицювального, який має бути реалізований через організацію гірничо-видобувного підприємства і збуту ним відповідної продукції.

У межах Київської області досить поширені *будівельні піски*. Їх родовища належать до відкладів крейди, палеогену, неогену та четвертинного віку. На Лівобережжі ними утворені піщані тераси та величезні піщані накопичення „зандрі”. Як будівельна сировина піски (відсортовані відповідно до існуючих нормативів) використовуються для виготовлення бетонів різної марки і сфер застосування.

В Україні в цілому піски будівельні мають широке поширення. Всього нараховується 900 родовищ та проявів цієї сировини, 492 з яких обліковується Державним балансом запасів корисних копалин України. Запаси їх на 1.01. 2009 р. становили 2903970,53 тис. м³, насиченість території, вирахована коефіцієнтом насиченості, складає 4831,8.

Всього в країні у 2008 р. було видобуто понад 11,3 млн. м³ піску будівельного, що майже у 2,5 рази більше, ніж у 2000 р. Збільшення видобутку будівельного піску пов'язано із інтенсифікацією будівництва в країні і відродженням в цілому промисловості будівельних матеріалів. Коефіцієнт освоєності корисної копалин складає 18,8.

Київська область на загальнодержавному рівні виглядає досить скромно. Тут Державним балансом враховано 38 родовищ, запаси яких складають 249324,23 тис. м³. Коефіцієнт територіальної насиченості пісками будівельними дорівнює 8872,7, що майже вдвічі більший за середньоукраїнський показник. На 1.01.2009 р. із 31 родовища, які належать Державному фонду, розроблялося 11 родовищ, загальний видобуток піску на яких становив 2687,9 тис. м³, а

коефіцієнт освоєності складає 95,6 і є набагато вищим за середній по країні. Пісок, що видобувається з родовищ області, використовується для виробництва силікатної цегли, будівельних розчинів різного призначення, у будівництві автомобільних доріг.

Зростання останнім часом видобутку піску будівельного свідчить також про активність прояву в області загальнодержавних процесів і тенденцій у нарощуванні обсягів виробництва будівельних матеріалів і зокрема видобутку саме цієї сировини. Здійснення низки ринкових перетворень в інституційній сфері обумовило виникнення нових форм власності – колективної і приватної. Відповідні підприємства можуть бути локомотивом в освоєнні потенціалу, який існує в області.

Цегельно-черепична сировина також поширена в Україні і в області. Вона зосереджена в районах розповсюдження глинистих порід (легкоплавних глин та суглинків, глинистих сланців, лесів, каолінів) та приурочена до широкого спектру геологічних відкладів і геоструктурних районів. У країні Державним балансом нараховується 1890 родовищ (у тому числі 62 комплексних) із сумарними запасами 2420686,42 тис. м³. Коефіцієнт територіальної насиченості складає понад 4027,7; коефіцієнт освоєності – 7,44.

Оскільки більша частина території Київської області розташована в межах Дніпровсько-Донецької западини (східна та північно-східна), складеної лесами і лесовидними суглинками останні використовуються як сировина для виробництва різних сортів піску будівельного призначення. У північно-західній частині області за відсутності лесових покладів сировиною для виробництва цегли й черепиці слугують моренні валунні суглинки. Всього в Київській області нараховується 108 родовищ цегельно-черепичної сировини, запаси їх становлять 184064, 07 тис. м³. До Державного фонду належить 99 родовищ, розосереджених по території області відносно рівномірно (крім північних та північно-східних районів). Коефіцієнт насиченості в області складає 6550,5.

Загальна забезпеченість області цегельно-черепичною сировиною є достатньою і складає понад 7,5% по відношенню до запасів держави. Із загальної кількості родовищ розробляється 30, на яких у 2008 р. видобуто 339,35 тис. м³ цегельної сировини. Цегла і стінові блоки, що виробляється з неї, споживаються у м. Києві та області. Коефіцієнт освоєності цієї сировини в області складає 12,0. Серед родовищ, що розробляються, найбільшими є Креницьке (149,7329 тис.м³), яке належить приватній структурі; Фас-

тівське (31,152 тис.м³), розробляється ТОВ „Альфа”; Озернівське (18,712 тис.м³), розробляється ВАТ „СБК-Прогрес”, Стайківське (5,819 тис.м³); Обухівське (5,532 тис.м³). Із запасами від 1000 тис.м³ до 5000 тис. м³ у промисловому використанні знаходяться такі родовища: Шкарівське, Пирогівське, Кожанське, Дибинецьке, Журавлихське, Крив’янське, Мостищенське, Кузьминське, половина з яких освоюється приватними структурами.

Скляна кварцовміщуюча сировина розповсюджена в усіх геоструктурних регіонах України. Нараховується понад 100 її родовищ і проявів. Споживачами цієї сировини є скляна і керамічна промисловість України, а також Молдови, Білорусі й Росії. В Україні працює численна кількість заводів з виробництва будівельного, технологічного, архітектурно-художнього скла, скляної тари, аптекарського посуду, виробів стемаліту, сіталів, шлакосіталів та ін. Кварцові піски, які надходять на українські заводи, попередньо, як правило, не обробляються і не збагачуються. Тому коливання їх хімічного складу є досить відчутним і не відповідає вимогам сучасного виробництва. В Україні є лише одне унікальне Новоселівське родовище, на базі якого виробляється понад 10 видів кварцового концентрату, споживачами якого є підприємства нашої країни та інших країн СНД. Всього в Україні Балансом запасів враховано 32 родовища піску та 1 ліпариту із сумарними запасами 237548,89 тис. т., у тому числі запаси на родовищах піску налічують 211670,89, а ліпариту – 20727 тис. т. Коефіцієнт загальної насиченості території України скляною сировиною складає 395,2, кварцовими пісками – 360,7.

Київська область має 5 родовищ кварцового піску із загальними запасами 1799,0 тис.т, що дорівнює лише 0,76% запасів України. Вони відносяться до категорії „малих” і не розробляються: Бабінецьке – 690 тис.т, Мирчанське – 78 тис. т., Кодринське – 1272 тис.т, Пісківське – 104 тис.т., розвідується Козинське родовище із запасами, як передбачається, 1010 тис.т. Всі родовища включені до Державного фонду і можуть розглядатися як потенціальні для забезпечення певних потреб господарства (промисловості) у кварцових пісках.

Виходячи з обсягів запасів та видобутку можна констатувати, що рівень насиченості Київської області кварцовими пісками, коефіцієнт якої складає 64, у 5,6 рази менший, ніж в Україні в цілому. До того ж ресурси не освоюються, оскільки у 2008 р. жодне із розвіданих родовищ не експлуатувалося. Не зважаючи на обмежені ресурси скляної сировини у регіоні слід відзначити наявність невеликого потенціалу розвитку

видобутку і відповідної галузі будівельної промисловості.

В Україні на 1.01.2009 р. нараховується 56 родовищ *керамзитової сировини*, балансові запаси яких становлять 327705, 64 тис. м³, а насиченість нею території ледве перевищує показник у 579 одиниць (відносних). Рівень освоєності цього виду корисної копалини не дуже високий і складає 23% до загальних запасів керамзитової сировини. Освоюється всього 16 родовищ, обсяги видобутку склали 176,8 тис. м³ у 2008 році (коефіцієнт освоєності становить біля 0,3). Запаси 39 родовищ, що не розробляються, перевищують 74% всіх розвіданих запасів цього мінерального ресурсу.

У Київській області є родовища керамзитової сировини, що застосовується як заповнювач для легких бетонів. Налічується 3 родовища керамзитової сировини, які відносяться до категорій „великі” – (1) та „середні” – (2), мають запаси 24634,3 тис. м³ – трохи більше 7% від загальнодержавних запасів. Вони представлені глинами й суглинками, запаси яких у державному масштабі становлять відповідно 4,06 та 2,95%. В області комерційною структурою розробляється Музичанське родовище глини із запасами 2,16% від загальноукраїнських. Ще два родовища – Сквирське та Фастівське – не розробляються. Сумарна насиченість території області вища за середню по країні, коефіцієнт насиченості дорівнює 876.

Маючи певні резерви і потенціал керамзитової сировини, Київська область може розглядатися як перспективна для виробництва цього продукту в Україні.

Аналіз коефіцієнтів насиченості та освоєності корисних копалин, що складають сировинну базу промисловості будівельних матеріалів, по Україні та Київській області (табл. 3) засвідчує, що найбільш численною і потужною за запасами у мінерально-сировинній базі Київської області є сировина для виробництва будівельних матеріалів, яка налічує 6 видів корисних копалин, найбільшими з яких за кількістю родовищ, запасами та обсягами видобутку відносно потреб області є камінь будівельний, пісок будівельний, цегельно-черепична сировина. Ці копалини відповідно до запасів мають певний потенціал щодо збільшення видобутку і виготовлення відповідної продукції. На території області налічується значна кількість невеликих родовищ піску і глини, які обумовлені її геологічною будовою і відповідними породами їх походження, є нерозвіданими і не врахованими Балансом запасів, але експлуатуються залежно від місцевих потреб, збільшуючи також фактично потенціал наявності і можливості використання кори-

сних копалин, що є основою для виробництва будівельних матеріалів.

Крім корисних копалин, що складають

сировинну базу промисловості будівельних матеріалів, у Київській області зосереджені родовища торфу.

Таблиця 3

Коефіцієнти територіальної насиченості та освоєності мінерально-сировинних ресурсів

Мінеральна сировина	Коефіцієнт насиченості		Коефіцієнт освоєності	
	Україна	Київська область	Україна	Київська область
Камінь будівельний			61,4	46,6
Камінь облицювальний	551,1	222,0		
Пісок будівельний	4831,8	8872,7	18,8	95,6
Цегельно-черепична	4027,7	6550,3	7,4	12,0
Скляна	395,2			
Кварцові піски	360,7	64,0		
Керамзитова	579	876	0,3	
Торф	3444,2			0

В Україні загально геологічним обліком враховано 2,07 млрд. т запасів торфу у межах 584,47 га для глибин, що є промисловопридатними. Торф є унікальним природним потенціалом органічної сировини енергетичного та агрохімічного напрямків використання.

Всього виявлено і розвідано 2168 торфових родовищ. Торф із родовищ, зольність в окремих ділянках яких сягає 25%, використовується на добриво. Всього розробляється (1.01.2009 р.) 190 родовищ, які містять 145788 тис. т запасів (за категоріями А+В+С₁+С₂). Коефіцієнт територіальної насиченості з цього виду копалини складає по Україні 3444,2.

У Київській області є 140 родовищ торфу, площею 49247 га й загальними геологічними запасами (А+В+С₁+С₂) 224140 тис. т. Державним балансом запасів враховано 32 родовища, які мають балансові запаси 36968 тис. т (загальні запаси становлять 116229 тис. т). Крім того є 60 родовищ з прогнозними ресурсами 82174 тис. т., 5 родовищ із площею до 10 га, 43 родовища, які підпали під антропогенні зміни – затоплені, забудовані та забруднені радіонуклідами. В області переважна більшість родовищ має площу 100-300 га, торф в них низинного типу і має високу зольність – 20-35%. Саме через високу зольність 17% запасів відноситься до забалансових, придатних для використання як добрива. Родовища розосереджені по території всієї області, але найбільша їх концентрація спостерігається у північно-східних районах, долинах річок Здвиж, Тетерів, Ірпінь, східній частині р. Трубіж. Коефіцієнт насиченості території області запасами торфу складає 4136,2, перевищуючи середній показник по країні.

На наш час експлуатується 3 родовища – Здвиж, Карань, Клопотівське із запасами 103 тис.т за категоріями А+С₁. Видобуток здійсню-

вали дочірні підприємства „Київавтодору”, а саме: „Гавронщинаторф” та „Стареторф”. Ними видобуто 13 тис.т торфу на добриво із родовищ Здвиж та Карань. На родовищі Клопотівське (ТОВ „Росток”) видобуто у 2008 р. 5 тис.т теж на добриво. Рекультиваті піддано 14 га площі розроблених торфовищ.

Державним балансом запасів у Київській області враховані запаси 3 резервних торфових родовищ та 10 ділянок, запаси яких складають понад 22% від загальних по області. Перспективними для розвідки є ще 6 торфових родовищ і 7 ділянок, запаси в яких перевищують 10% від загальних запасів по області. Крім того окремо обліковані запаси охоронних, осушених, зазелених, дрібнопокладових родовищ тощо.

Теоретична приналежність торфу до групи паливно-енергетичних ресурсів в умовах формування родовищ Київської області дещо корегується низькою якістю (зольність понад 35%) торфу та робить його практично непридатним до енергетичного використання.

Висновки. Аналіз стану мінерально-сировинної бази Київської області та її ресурсів у порівнянні із відповідними ресурсами України дозволяють зробити наступні висновки.

Мінерально-сировинні ресурси області досить обмежені за наявністю і різноманіттям видів, а також за обсягами запасів. Вони представлені переважно сировиною для виробництва будівельних матеріалів та торфом, який через низьку якість придатний лише для використання у сільському господарстві.

Серед сировини для виробництва будівельних матеріалів достатньою забезпеченістю вирізняються камінь будівельний, сировина скляна (піски) та частково цегельно-черепична сировина. Решта корисних копалин – облицювальний камінь, сировина керамзитова та ін. –

через невеликі запаси та низьку якість не можуть слугувати надійною базою для розвитку промисловості будівельних матеріалів і цілковитого забезпечення потреб області у виробництві будівельної продукції. Враховуючи те, що значно доцільніше завозити деякі види будівельної сировини (камінь облицювальний, скляні піски, сировину для виробництва цементу, гіпсу, вапна тощо) із прилеглих територій Житомирської, Вінницької, Черкаської (каооліни) та інших областей, можна зробити висновок про

стійкий характер виробничих зв'язків із цими областями. Разом з тим в області є певний потенціал у використанні й інтенсифікації освоєння розвіданих родовищ і ділянок, зниженні активності міграційних процесів через залучення до створення нових промислових підприємств працездатного населення. Це стосується в основному сировини для цегельно-черепичної галузі (для вироблення цегли, у тому числі силікатної), стінової кераміки тощо.

Список використаних джерел:

1. Бондарчук В.Г. Геологія родовищ корисних копалин України / В.Г. Бондарчук – К.: Наукова думка, 1966. – 302 с.
2. Гожик П. Ф., Чебаненко І.І., Ключко В.П. Нафтогазоперспективні об'єкти України. Теоретичне і практичне обґрунтування пошуку нафти і газу в акваторії України / П. Ф. Гожик, І.І. Чебаненко, В.П. Ключко – К.: ЕКМО, 2010. – с. 200.
3. Паламарчук М.М., Горленко І.А., Яснюк Т.Е. Минеральные ресурсы и формирование промышленных территорий минеральных комплексов / М.М. Паламарчук, И.А. Горленко, Т.Е. Яснюк – К.: Наукова думка, 1978. – С. 55-80.

УДК 339.542.2

Владимир Московкин, Бадер Эддин Альхадид,
Мария Московкина

ТЕХНОЛОГИЧЕСКИЙ ВНЕШНЕТОРГОВЫЙ БЕНЧМАРКИНГ НА ПРИМЕРЕ АРАБСКИХ СТРАН МЕДА И ИХ ПАРТНЕРОВ ИЗ СТРАН СНГ

В статье разработаны ряд матрично-аналитических процедур технологического внешнеторгового бенчмаркинга на примере арабских стран МЕДА, России и Украины, с использованием ТН ВЭД (матрица взаимного экспорта и импорта для трех ведущих товарных позиций, товарно-страновые матрицы экспорта и импорта машиностроительной продукции), а также частотные таблицы встречаемости ведущих товарных позиций экспорта и импорта при взаимной торговле арабских стран МЕДА.

Володимир Московкін, Бадер Еддін Альхадід, Марія Московкіна. ТЕХНОЛОГІЧНИЙ ЗОВНІШНЬОТОРГОВЕЛЬНИЙ БЕНЧМАРКІНГ НА ПРИКЛАДІ АРАБСЬКИХ КРАЇН МЕДА ТА ЇХ ПАРТНЕРІВ З КРАЇН СНД. У статті розроблено ряд матрично-аналітичних процедур технологічного зовнішньоторговельного бенчмаркінгу на прикладі арабських країн МЕДА, Росії та України, з використанням ТН ЗЕД (матриця взаємного експорту та імпорту для трьох провідних товарних позицій, товарно-країнові матриці експорту та імпорту машинобудівної продукції), а також частотні таблиці зустрічальності провідних товарних позицій експорту та імпорту при взаємній торгівлі арабських країн МЕДА.

Vladimir Moskovkin, Bader Eddin Alhadid, Maria Moskovkina. TECHNOLOGY TRADE BENCHMARKING ON THE EXAMPLE OF ARAB MEDA COUNTRIES AND THEIR PARTNERS FROM CIS COUNTRIES. The paper developed a number of matrix-analytic procedures for technology trade benchmarking on the example of Arab countries, MEDA, Russia and Ukraine, with the HS codes (the matrix of mutual exports and imports for the three leading commodity positions, commodity-country matrix import and export of engineering products), as well as frequency tables of occurrence for the leading commodity items of export and import for the mutual trade of Arab countries, MEDA.

Актуальность и степени изученности проблемы. Вычленение технологического обмена между странами из всего потока внешнеторгового оборота очень важно для отслеживания перехода стран на инновационный путь развития. Регулярный мониторинг и сравнительный анализ такого обмена является одним из важнейших инструментов анализа Национальных инновационных систем (НИС) в целом. Поэтому здесь целесообразно говорить о технологическом внешнеторговом бенчмаркинге.

Методологический инструментарий базы

данных Trade Map⁴ Международного торгового центра ВТО с успехом позволяет проводить такой бенчмаркинг. Для этого необходимо использовать инструмент базы данных Trade Map под названием «Bilateral Trade»⁵. Этот инструмент позволяет вычленить из двухсторонней торговли стран взаимный обмен

© Московкин В., Альхадид Б.Э., Московкина М., 2010

⁴ www.trademap.org.

⁵ Исследователи из университетов могут получать бесплатный доступ к этому сегменту базы данных Trade Map сроком на год через свои научные библиотеки.

технологоемкой продукцией на основе соответствующего выбора технологоемких товарных групп в Товарной номенклатуре внешнеэкономической деятельности (ТН ВЭД, HS codes).

Таким образом, может изучаться взаимный технологический обмен в некоторой группе стран или при торговле отдельной страны с некоторой группой стран на фоне всего внешнеторгового оборота.

Для изучения взаимного технологического обмена в произвольной группировке стран необходимо иметь инструментарий для анализа взаимной торговли в целом. Такой инструментарий на матричной основе был предложен в работах [1, 2]. Его суть состоит в построении усредненной треугольной матрицы взаимного внешнеторгового оборота, ранжированного ряда попарных внешнеторговых взаимодействий и ведущих внешнеторговых ядер размерности $k < n$ при взаимной торговле в системе n -стран.

В дальнейшем этот матричный инструментарий был развит для анализа взаимной торговли двух группировок стран [3-4]. Ряд аналитических техник для анализа межстрановой взаимной торговли, с учетом ТН ВЭД, был предложен в работах [5-11]. Ниже будет предложен ряд матрично-аналитическую процедуру для технологического внешнеторгового бенчмаркинга на примере стран Средиземноморского партнерства с ЕС (Mediterranean Association Agreement, MEDA) и нескольких стран СНГ (Россия, Украина). Следует отметить, что арабские страны MEDA всегда находились в поле геополитических и геостратегических интересов Российской империи, СССР и новой России. Огромное количество крупных народнохозяйственных объектов было построено СССР в этом регионе, которые сформировали ведущие промышленные отрасли в странах арабского Средиземноморья. После распада СССР внешнеэкономические связи России со странами этого региона, естественно, ослабли, и только относительно недавно они стали активизироваться.

Важно то, что эти связи восстанавливаются на основе производственной кооперации, как это было до распада СССР. Арабские страны очень заинтересованы в российских и украинских технологиях, промышленном оборудовании, квалифицированных специалистах, что проблематично получить от ЕС, который заинтересован в сохранении этого региона в качестве сырьевого придатка.

Целью статьи является разработка матрично-аналитических процедур для технологического внешнеторгового бенчмаркинга на примере арабских стран MEDA, России, Украины.

Изложение основного материала. Рассмотренный выше матричный инструментарий может быть использован для изучения взаимного технологического обмена в произвольной группировке стран, при этом предыдущий матричный анализ взаимной торговли должен служить фоновой матричной процедурой, чтобы можно было рассчитывать доли технологического оборота от общего внешнеторгового оборота. В качестве элементов матрицы взаимного технологического оборота в системе n -стран может рассматриваться суммарный внешнеторговый оборот по технологоемким товарным группам ТН ВЭД, или отдельная технологоемкая товарная позиция. Здесь также справедливо понятие ведущих внешнеторговых технологоемких ядер при взаимном технологическом обмене в системе n -стран. Из-за необходимости идентификации и агрегирования технологоемких товарных групп расчёты в этом случае становятся более трудоёмкими. Не останавливаясь на такого рода расчетах, предложим матричную процедуру для изучения структуры взаимной торговли по трём ведущим товарным позициям, которая в первом приближении позволяет характеризовать степень технологоемкости взаимной торговли в системе n -стран. Для этого

введём матрицу взаимного экспорта $(\vec{E}_{ij})$, элементом которой является тройка чисел $\vec{E}_{ij} = (E_{ij1}, E_{ij2}, E_{ij3})$, где $E_{ij1} \geq E_{ij2} \geq E_{ij3}$, E_{ij1} - экспорт из i -й страны в j -ю по первой ведущей товарной позиции, E_{ij2} - то же самое для второй ведущей товарной позиции, E_{ij3} - то же для третьей ведущей товарной позиции. Следовательно, здесь мы имеем дело с векторными матрицами, то есть матрицами, элементами которых являются трёхмерные векторы. Аналогичным образом можно представить эле-

менты матрицы взаимного импорта $(\vec{I}_{ij})$. В отличие от обычных матриц (E_{ij}) и (I_{ij}) , такие матрицы нельзя складывать и вычитать с целью получения матриц внешнеторгового оборота и сальдо. Сложность ещё состоит в том, что в таких матрицах должен присутствовать идентификатор, относящий координаты трёхмерных векторов к тому или иному товарному коду.

Такого рода векторные матрицы позволяют судить о степени технологического обмена при взаимной торговле в произвольной группе стран.

Матриці $(\vec{E}_{ij})$ і $(\vec{I}_{ij})$ для взаємної торгівлі восьми арабських країн MEDA на рівні 2001 і 2007 гг. приведені в таблицях 1-4. В них ми указали двохзначні ідентифікатори товарних груп.

На основі двох експортних матриць ми розрахували характеристики машинобудівного експорту при взаємній торгівлі розглянутих країн (табл. 5). К машинобудівним товарним позиціям ми віднесли товарні групи з кодами 84-90, а к характеристикам машинобудівного експорту – кількість зустрічаємих ведучих товарних позицій цього експорту і суммарний об'єм по його ведучим товарним позиціям.

Из табл. 5 видно, що найбільшійми стабільними експортерами машинобудівної продукції при взаємній торгівлі в арабських країнах MEDA є Йорданія і Туніс. Ліван, маючи диверсифікований експорт машинобудівної продукції в 2001 г. (експорт цієї продукції в чотири країни – Алжир, Марокко, Туніс і Лівію (табл. 1)), в 2007 г. показав нульовий результат по запропонованим показателям.

К технологієюмкой, помімо машинобудівної продукції, відносять фармацевтичну продукцію (товарна група под номером 30). Тут традиційним лідером глобального рівня є Йорданія. В 2001 г. она екпортировала эту продукцію в 5 арабських країн MEDA на загальну сумму в 44 805 тис. долл. США, в 2007 г. – в ціи же 5 країн на загальну сумму в 125 010 тис. долл. США (табл. 1, 3). Аналіз більш дрібних товарних позицій розглянутої двохзначної товарної групи показує, що Йорданія спеціалізується на поставках антибіотиків. На основі табл. 1-4 побудуємо чотири частотні таблиці для показателя зустрічаємих ведучих товарних позицій експорту і імпорту при взаємній торгівлі арабських країн MEDA (табл. 6-9).

Если в 2001 г., благодаря активному экспорту машинобудівної продукції Ліваном і Алжиром, товарна позиція под номером 84 зустрічалась 13 раз (первое место), то в 2007 г. она зустрічалась всего 4 раза при взаємній торгівлі арабських країн MEDA (табл. 6, 7). В цілому для розглянутих країн найбільшій частотой зустрічаємих обладает продукція нафтехімічної і металургічної продукції. Это как раз те отрасли промышленности, которые помогали создавать арабским странам MEDA Советский Союз до своего распада.

Частотні таблиці для показателя зустрічаємих ведучих товарних позицій імпорту, естественно, должны близко повторять аналогічні частотні таблиці для експортних показателів, что имеет место.

Общий экспорт и импорт машинобудівної продукції арабських країн MEDA, в сравнении с Україною і Росією на рівні 2001 і 2007 гг., представлені в таблицях 10-13. Из них видно, что найбільшійми експортерами машинобудівної продукції среди арабських країн MEDA є Туніс і Марокко, а імпортерами – Єгипет і Алжир.

По доле машинобудівного експорту в общем экспорте в 2007 г. лідировали Ліван, Туніс і Йорданія. Україна несколько улучшила этот показатель за 6 лет, а Росія – ухудшила. Сравнивая табл. 3 и 12, видно, что для каждого из ведущих экспортеров машинобудівної продукції арабських країн MEDA (Туніс, Йорданія, Марокко). Доля этого експорту, приходящаяся на страны MEDA, составляет около 1%.

Дополнительно в таблицях 10-13 рассчитан машинобудівний экспорт и импорт на душу населения. Данные по численности населения брались за соответствующие годы с портала «Theodora». (www.theodora.com)

В 2001 г. по первому показателю наилучшие позиции имеют Туніс і Йорданія, за ними следуют Марокко і Ліван, наихудшие позиции занимают Сирия, Алжир і Лівія (табл. 10). Росія і Україна по рассматриваемому показателю расположены между первыми двумя группами стран. В условиях отрицательного внешнеторгового сальдо при торговле машинобудівної продукції значения второго показателя всегда больше значений первого. Наибольшие превышения в 2001 г. наблюдались для Сирии (в 221 раз) і Ливии (в 92,5 раза).

В 2007 г. к арабским странам MEDA в базе данных Trade Map добавились Єгипет (2008 г.) і Палестина, которые показали низкий уровень машинобудівного експорту на душу населения (табл. 11). За рассматриваемый период Туніс увеличил значения рассматриваемого показателя в 3 раза, а Йорданія – в 2,2 раза. Ліван, имевший в 2001 г. такое же значение показателя, как и Марокко, в 2007 г. значительно обошёл своего конкурента. По сравнению с 2001 г., Сирия на порядок улучшила позицию анализируемого показателя, а Алжир в 2,5 раза ухудшил её.

Таблиця 1

Матриця трех ведущих товарных позиций взаимного экспорта между странами MEDA., 2001 г., тыс. долл. США

	Алжир		Марокко		Тунис		Ливия		Египет		Иордания		Сирия		Ливан	
Алжир		27	160773	27	57465	84	129	27	104670	87	14092	27	8436	27	7030	
		28	12312	72	19816	20	103	72	312	84	4350	72	697	72	929	
		29	824	29	2768	22	71	38	37	85	2888	96	31	25	22	
Марокко*	30	4879		27	10634	11	23205	23	4028	04	3152	16	12208	04	4397	
	28	3235		47	5577	40	6241	72	3985	16	3123	23	3166	16	1144	
	78	2506		21	5371	20	5288	39	3148	62	284	47	583	15	876	
Тунис	28	18480	28	11733		20	22885	28	26538	41	2993	28	2253	28	2273	
	25	13580	08	11108		84	19640	72	1165	72	533	84	1120	31	1268	
	84	13401	85	4403		48	18125	33	862	85	204	90	505	19	993	
Ливия	31	2417	57	58995*	27	261889				72	764	99	6525	27	12653	
	39	771	31	12060*	72	24787				28	19	27	4970	39	1877	
	49	48	28	5368*	39	10403				03	13	39	547	62	1	
Египет																
Иордания	30	21389	22	1729	30	3981	30	10720	28	4148			07	8853	07	9891
	76	2328	54	634	39	1367	57	4239	30	3547			84	7394	76	5323
	39	2203	90	354	84	540	21	3556	84	2688			25	4437	30	5168
Сирия	99	19768	52	7240	52	7647	99	17646	52	36395	99	30523			27	123897
	52	3057	09	3989	99	4109	54	964	99	25189	08	4877			99	41388
	09	2195	99	2923	09	865	61	934	08	3404	07	2808			07	13566
Ливан	25	4648	49	1224	25	3145	49	925	08	4135	30	3007	48	6037		
	85	4008	85	915	49	713	48	795	39	3214	08	2474	25	3238		
	84	2323	84	817	84	231	84	243	84	1893	48	2371	70	2809		

* 2002 г.

Таблиця 2

Матриця трьох ведущих товарних позицій взаємного імпорту країнами MEDA, 2001 г., тыс. долл. США

	Алжир		Марокко		Тунис		Ливия		Египет		Иордания		Сирия		Ливан	
Алжир		30	3390	28	19988	31	2417	21	9286	30	21918	10	8011	25	6244	
		40	673	25	10580	39	771	76	4799	84	2676	52	3512	84	4369	
		33	627	84	6201	49	48	84	2249	76	1842	84	2928	49	4101	
Марокко*	27	142321		28	13399	27	58995	23	11031	54	713	52	4691	49	5879	
	28	13051		08	9917	31	12060	27	9170	84	355	84	1443	84	256	
	31	2064		52	6118	28	5368	76	7682	39	283	09	1411	33	187	
Тунис	27	51890	27	20569		261689	21	15257	30	3395	27	7348	49	4002		
	72	21027	41	5789		24787	27	13897	39	1173	52	6896	25	3698		
	41	3988	47	4596		10403	07	6379	84	720	41	270	84	382		
Ливия	84	129	11	23205*	20	22885				30	10720	99	17646	49	925	
	20	103	40	6241*	84	19640		Н.д.		57	4239	54	964	48	795	
	22	71	20	5288*	48	18125				21	3556	61	934	84	243	
Египет																
Иордания	72	378	16	4883	28	295	72	764	21	7486		08	10192	08	10397	
	39	10	04	3371	90	239	28	19	10	7313		62	7657	94	4445	
	99	2	23	2652	21	187	03	13	72	5297		52	6552	07	4273	
Сирия	27	5909	99	7258	31	1845	99	6525	99	27895	99	16348		99	19238	
	99	971	16	5992	99	1662	27	4970	10	17960	84	3757		48	2358	
	01	0	23	1016	28	1318	39	547	73	9181	76	2928		17	1853	
Ливан	27	4838	62	2291	28	2416	27	12653	27	12951	07	7374	27	211300		
	72	741	16	2177	62	1660	39	1877	34	12825	76	5321	07	24642		
	49	148	03	1432	21	1115	62	1	07	12080	30	4584	08	18873		

* 2002 г.

Таблиця 3

Матриця трьох ведущих товарних позицій взаємного експорту между странами MEDA., 2007 г., тыс. долл. США

	Алжир	Марокко	Тунис	Ливия	Египет	Иордания	Сирия	Ливан
Алжир		27	27	40	27	72	27	27
		72	72	04	72	28	36	81
		28	39	39	39	74	41	46
Марокко	34		72	11	21	04	16	04
	85		47	21	47	16	72	16
	72		85	72	72	74	47	72
Тунис	84	08		15	28	85	28	72
	87	72		25	27	03	69	31
	75	28		73	72	63	48	15
Ливия	85	27	27			31	27	27
	47	29	39			73	39	72
	31	72	72			38	31	39
Египет	73	23	27			27	74	72
	87	27	72			74	25	27
	27	76	21			69	10	74
Иордания	30	84	30	30	31		07	30
	19	54	28	85	85		85	76
	38	28	29	38	30		84	07
Сирия	54	27	10	62	52	54		04
	61	09	54	54	07	84		34
	62	34	09	73	10	10		15
Ливан	49	49	78	62	72	48	25	
	28	48	39	49	08	44	48	
	39	39	73	25	39	39	33	

Таблиця 4

Матриця трьох ведучих товарних позицій взаємного імпорту между странами MEDA., 2007 г., тыс. долл. США

	Алжир		Марокко		Тунис		Ливия		Египет		Иордания		Сирия		Ливан	
Алжир			34	17 356	87	32 078	85	336	73	96 961	30	83 331	54	3 472	49	8 161
	72		72	6 559	73	25 119	47	317	87	19 585	04	5 753	30	3 080	85	5 001
	25			6 282	84	13 528	31	106	27	14 289	38	3 681	39	2 119	84	2 484
Марокко	27	670 197			08	31 051	27	29 245	23	44 983	84	1 964	09	6 508	49	15 040
	72	49 249			72	29 193	29	24 289	27	43 309	54	1 644	34	3 862	48	3 874
	79	38 438			28	23 638	72	21 246	76	39 248	28	1 269	76	2 306	85	1 389
Тунис	27	256 652	72	16 576			27	597 588	27	90 229	30	4 732	10	42 421	49	4 692
	72	24 909	47	13 724			39	11 196	72	24 164	87	3 650	07	1 021	78	3 776
	29	4 078	21	9 567			72	10 847	21	16 477	28	2 094	09	624	39	1 830
Ливия	40	2 423	11	13 827	15	100 903					30	14 854	62	56 237	62	672
	04	3 596	21	3 871	25	79 188				Н.д.	85	4 986	54	28 605	49	579
	39	1 675	72	3 270	73	55 615					38	1 908	73	15 759	25	439
Египет																
Иордания	28	52	04	15 068	28	1 802	31	563	27	264 845			10	83 280	08	10 852
	23		16	8 955	03	848	20	163	74	36 243			62	44 656	07	10 846
	39		20	1 047	85	515	27	99	69	25 403			08	37 484	85	10 690
Сирия	27	81 497	16	15 630	28	3 760	27	108 224	74	143 269	39	21 181			25	37 280
	72	1 667	72	8 111	48	1 081	39	5 382	25	108 033	84	18 586			85	19 500
	99	122	47	3 981	69	1 012	31	2 998	10	106 862	07	17 945			48	15 840
Ливан	27	5 180	04	17 079	62	4 050	27	36 701	72	209 388	30	21 106	72	30 711		
	28	107	62	6 737	61	2 171	72	2 076	27	57 105	48	9 815	25	24 565		
	38	79	16	4 775	31	1 405	39	379	74	48 588	07	6 439	07	20 761		

Таблиця 5

Характеристики машиностроительного экспорта арабских стран MEDA

Страна	Количество ведущих товарных позиций машиностроительного экспорта		Суммарный объём по ведущим товарным позициям машиностроительного экспорта, тыс. долл. США	
	2001	2007	2001	2007
Иордания	4	5	10 976	108 487
Тунис	5	3	38 768	91 185
Сирия	0	1	0	54 844
Египет *	н/д	1	н/д	19 585
Марокко	0	2	0	18 685
Ливия	0	1	0	774
Алжир	4	1	21 459	717
Ливан	7	0	10 430	0

* - 2008 г.

Таблиця 6

Частота встречаемости ведущих товарных позиций экспорта при взаимной торговле стран MEDA, 2001 г.

Товарные коды	Англоязычное название	Русскоязычное название	Частота встречаемости
84	Nuclear reactors, boilers, machinery, etc	Ядерные реакторы, паровые котлы, машинное оборудование, и т.д.	13
27	Mineral fuels, oils, distillation products, etc	Минеральное топливо, масла, дисцилированные продукты и т.д.	10
28	Inorganic chemicals, precious metal compound, isotopes	Неорганические химикаты, смеси драгоценных металлов, изотопы	9
72	Iron and steel	Железо и сталь	9
39	Plastics and articles thereof	Пластмассы и продукты из них	8
99	Commodities not elsewhere specified	Неспецифицированные товары	8
30	Pharmaceutical products	Фармацевтические продукты	7
25	Salt, sulphur, earth, stone, plaster, lime and cement	Соль, сера, земля, камень, гипс, глина и цемент	6
85	Electrical, electronic equipment	Электрическое и электронное оборудование	5
08	Edible fruit, nuts, peel of citrus fruit, melons	Съедобные фрукты, орехи, цедра цитрусовых, дыни	5
48	Paper & paperboard, articles of pulp, paper and board	Бумага и картон, изделия из пульпы, бумаги и картона	4
49	Printed books, newspapers, pictures etc	Печатные книги, газеты, репродукции и т.д.	4
07	Edible vegetables and certain roots and tubers	Съедобные овощи, корни и клубни	4
52	Cotton	Хлопок	4
20	Vegetable, fruit, nut, etc food preparations	Овощи, фрукты, орехи и другие обработанные продукты питания	3
16	Meat, fish and seafood food preparations	Мясо, рыба, морепродукты, обработанные продукты	3
31	Fertilizers	Удобрения	3
09	Coffee, tea, mate and spices	Кофе, чай, матэ и специи	3
29	Organic chemicals	Органические химикаты	2
22	Beverages, spirits and vinegar	Напитки, спиртные напитки и уксус	2
47	Pulp of wood, fibrous cellulosic material, waste etc	Пульпа из древесины, волокнисто целлюлозный материал, отходы и др	2
21	Miscellaneous edible preparations	Разнообразные съедобные препараты	2
23	Residues, wastes of food industry, animal fodder	Остатки и отходы пищевой промышленности, корм для скота	2
04	Dairy products, eggs, honey, edible animal products	Молочные продукты, яйца, мёд, съедобные продукты животного происхождения	2

62	Articles of apparel, accessories, not knit or crochet	Предметы одежды, аксессуары не из ниток и не вязанные крючком	2
90	Optical, photo, technical, medical, etc apparatus	Оптическая, фотографическая, техническая, медицинская и другая аппаратура	2
57	Carpets and other textile floor coverings	Ковры и другие текстильные покрытия для пола	2
76	Aluminum and articles thereof	Алюминий и изделия из него	2
54	Manmade filaments	Искусственные волокна	2
38	Miscellaneous chemical products	Разнообразные химические продукты	1
87	Vehicles other than railway, tramway	Средства передвижения, кроме поездов и трамваев.	1
96	Miscellaneous manufactured articles	Разнообразные производственные изделия	1
78	Lead and articles thereof	Свинец и изделия из него	1
11	Milling products, malt, starches, inulin, wheat gluten	Молотые продукты, солод, крахмалы, инулин, пшеничная клейковина	1
40	Rubber and articles thereof	Резина и резиновые изделия	1
15	Animal, vegetable fats and oils, cleavage products, etc	Животные и растительные жиры и масла, продукты расщепления и т.д.	1
33	Essential oils, perfumes, cosmetics, toiletries	Эфирные масла, парфюмерия, косметика	1
41	Raw hides and skins (other than fur skins) and leather	Сырые шкуры и кожи (отличные от мехов) и выделанная кожа	1
19	Cereal, flour, starch, milk preparations and products	Крупы, мука, крахмал, молочные препараты и продукты	1
03	Fish, crustaceans, mollusks, aquatic invertebrates nest	Рыба, ракообразные, моллюски, водные беспозвоночные	1
61	Articles of apparel, accessories, knit or crochet	Предметы одежды, аксессуары из ниток или вязанные крючком	1
70	Glass and glassware	Стекло и изделия из стекла	1

Таблица 7

Частота встречаемости ведущих товарных позиций импорта при взаимной торговле стран MEDA, 2001 г.

Товарные коды	Англоязычное название	Русскоязычное название	Частота встречаемости
84	Nuclear reactors, boilers, machinery, etc	Ядерные реакторы, паровые котлы, машинное оборудование, и т.д.	13
27	Mineral fuels, oils, distillation products, etc	Минеральное топливо, масла, дистиллированные продукты и др.	13
99	Commodities not elsewhere specified	Неспецифицированные товары	8
28	Inorganic chemicals, precious metal compound, isotopes	Неорганические химикаты, смеси драгоценных металлов, изотопы	7
39	Plastics and articles thereof	Пластмассы и изделия из них	7
49	Printed books, newspapers, pictures etc	Печатные книги, газеты, репродукции и т.д.	6
21	Miscellaneous edible preparations	Разнообразные съедобные препараты	6
72	Iron and steel	Железо и сталь	6
30	Pharmaceutical products	Фармацевтические продукты	5
76	Aluminum and articles thereof	Алюминий и изделия из него	5
07	Edible vegetables and certain roots and tubers	Съедобные овощи, корни и клубни	5
31	Fertilizers	Удобрения	4
52	Cotton	Хлопок	4
08	Edible fruit, nuts, peel of citrus fruit, melons	Съедобные фрукты, орехи, цедра цитрусовых, дыни	4
25	Salt, sulphur, earth, stone, plas-	Соль, сера, земля, камень, гипс, глина и це-	3

	ter, lime and cement	мент	
23	Residues, wastes of food industry, animal fodder	Остатки и отходы пищевой промышленности, корм для скота	3
41	Raw hides and skins (other than fur skins) and leather	Сырые шкуры и кожи (отличные от мехов) и выделанная кожа	3
20	Vegetable, fruit, nut, etc food preparations	Овощи, фрукты, орехи и другие обработанные продукты питания	3
48	Paper & paperboard, articles of pulp, paper and board	Бумага и картон, изделия из пульпы, бумаги и картона	3
16	Meat, fish and seafood, food preparations	Мясо, рыба, морепродукты, обработанные продукты	3
62	Articles of apparel, accessories, not knit or crochet	Предметы одежды, аксессуары не из ниток и не вязаные крючком	3
40	Rubber and articles thereof	Резина и резиновые изделия	2
33	Essential oils, perfumes, cosmetics, toiletries	Эфирные масла, парфюмерия, косметика	2
10	Cereals	Зерновые	2
54	Manmade filaments	Искусственные волокна	2
03	Fish, crustaceans, mollusks, aquatic invertebrates	Рыба, ракообразные, моллюски, водные беспозвоночные	2
09	Coffee, tea, mate and spices	Кофе, чай, мате и специи	1
47	Pulp of wood, fibrous cellulosic material, waste etc	Пульпа из древесины, волокнисто целлюлозный материал, отходы и др.	1
22	Beverages, spirits and vinegar	Напитки, спирт и уксус	1
11	Milling products, malt, starches, inulin, wheat gluten	Молотые продукты, солод, крахмалы, инулин, пшеничная клейковина	1
57	Carpets and other textile floor coverings	Ковры и другие текстильные покрытия для пола	1
61	Articles of apparel, accessories, knit or crochet	Предметы одежды, аксессуары из ниток или вязаные крючком	1
04	Dairy products, eggs, honey, edible animal product nest	Молочные продукты, яйца, мёд, съедобные продукты животного происхождения	1
90	Optical, photo, technical, medical, etc apparatus	Оптическая, фотографическая, техническая, медицинская и другая аппаратура	1
94	Furniture, lighting, signs, pre-fabricated buildings	Мебель, светильники, вывески, сборные дома	1
01	Live animals	Живые животные	1
73	Articles of iron or steel	Изделия из железа и стали	1
17	Sugars and sugar confectionery	Сахар и кондитерские изделия	1
34	Soaps, lubricants, waxes, candles, modeling pastes	Мыло, смазки, вакса, свечи, моделирующие пасты	1

Таблица 8

Частота встречаемости ведущих товарных позиций экспорта при взаимной торговле стран MEA, 2007 г.

Товарные коды	Англоязычное название	Русскоязычное название	Частота встречаемости
72	Iron and steel	Железо и сталь	19
27	Mineral fuels, oils, distillation products, etc	Минеральное топливо, масла, дистиллированные продукты и др.	16
39	Plastics and articles thereof	Пластмассы и изделия из них	10
28	Inorganic chemicals, precious metal compound, isotopes	Неорганические химикаты, смеси драгоценных металлов, изотопы	8
85	Electrical, electronic equipment	Электрическое и электронное оборудование	7
74	Copper and articles thereof	Медь и изделия из неё	5
31	Fertilizers	Удобрения	5
30	Pharmaceutical products	Фармацевтические продукты	5
73	Articles of iron or steel	Изделия из железа и стали	5
47	Pulp of wood, fibrous cellulosic material, waste etc	Пульпа из древесины, волокнисто целлюлозный материал, отходы и др.	4

84	Nuclear reactors, boilers, machinery, etc	Ядерные реакторы, паровые котлы, машинное оборудование, и т.д.	4
48	Paper & paperboard, articles of pulp, paper and board	Бумага и картон, изделия из пульпы	4
10	Cereals	Зерновые	4
54	Manmade filaments	Искусственные волокна	4
04	Dairy products, eggs, honey, edible animal products	Молочные продукты, яйца, мёд, съедобные продукты животного происхождения	4
87	Vehicles other than railway, tramway	Средства передвижения, кроме поездов и трамваев.	3
21	Miscellaneous edible preparations	Разнообразные съедобные препараты	3
16	Meat, fish and seafood food preparations	Мясо, рыба, морепродукты, обработанные продукты	3
15	Animal, vegetable fats and oils, cleavage products, etc	Животные и растительные жиры и масла, продукты расщепления и т.д.	3
38	Miscellaneous chemical products	Разнообразные химические продукты	3
07	Edible vegetables and certain roots and tubers	Съедобные овощи, корни и клубни	3
62	Articles of apparel, accessories, not knit or crochet	Предметы одежды, аксессуары не из ниток и не вязаные крючком	3
49	Printed books, newspapers, pictures etc	Печатные книги, газеты и т.д.	3
34	Soaps, lubricants, waxes, candles, modeling pastes	Мыло, смазки, вакса, свечи, моделирующие пасты	3
40	Rubber and articles thereof	Резина и резиновые изделия	2
41	Raw hides and skins (other than fur skins) and leather	Сырые шкуры и кожи (отличные от мехов) и выделанная кожа	2
08	Edible fruit, nuts, peel of citrus fruit, melons	Съедобные фрукты, орехи, цедра цитрусовых, дыни	2
25	Salt, sulphur, earth, stone, plaster, lime and cement	Соль, сульфур, земля, камень, гипс, глина и цемент	2
69	Ceramic products	Керамическая продукция	2
76	Aluminum and articles thereof	Алюминий и изделия из него	2
09	Coffee, tea, mate and spices	Кофе, чай, мате и специи	2
36	Explosives, pyrotechnics, matches, pyrophorics, etc	Взрывчатые вещества, пиротехника, спички,	1
11	Milling products, malt, starches, inulin, wheat gluten	Молотые продукты, солод, крахмалы, инулин, пшеничная клейковина	1
75	Nickel and articles thereof	Никель и изделия из него	1
03	Fish, crustaceans, mollusks, aquatic invertebrates	Рыба, ракообразные, моллюски, водные беспозвоночные	1
63	Other made textile articles, sets, worn clothing etc	Другие текстильные изделия, ношенная одежда и т.д.	1
29	Organic chemicals	Органические химикаты	1
23	Residues, wastes of food industry, animal fodder	Остатки и отходы пищевой промышленности, корм для скота	1
61	Articles of apparel, accessories, knit or crochet	Предметы одежды, аксессуары из ниток или вязаные крючком	1
52	Cotton	Хлопок	1
78	Lead and articles thereof	Свинец и изделия из него	1
44	Wood and articles of wood, wood charcoal	Древесина и изделия из неё, древесный уголь	1

Таблица 9

Частота встречаемости ведущих товарных позиций импорта при взаимной торговле стран MEDA, 2007 г.

Товарные коды	Англоязычное название	Русскоязычное название	Частота встречаемости
72	Iron and steel	Железо и сталь	14

27	Mineral fuels, oils, distillation products, etc	Минеральное топливо, масла, дистиллированные продукты и др.	14
39	Plastics and articles thereof	Пластмассы и изделия из них	8
85	Electrical, electronic equipment	Электрическое и электронное оборудование	7
28	Inorganic chemicals, precious metal compound, isotopes	Неорганические химикаты, смеси драгоценных металлов, изотопы	7
25	Salt, sulphur, earth, stone, plaster, lime and cement	Соль, сера, земля, камень, гипс, глина и цемент	6
30	Pharmaceutical products	Фармацевтические продукты	5
62	Articles of apparel, accessories, not knit or crochet	Предметы одежды, аксессуары не из ниток и не вязаные крючком	5
07	Edible vegetables and certain roots and tubers	Съедобные овощи, корни и клубни	5
73	Articles of iron or steel	Изделия из железа и стали	4
84	Nuclear reactors, boilers, machinery, etc	Ядерные реакторы, паровые котлы, машинное оборудование, и т.д.	4
47	Pulp of wood, fibrous cellulosic material, waste etc	Пульпа из древесины, волокнисто целлюлозный материал, отходы и др.	4
31	Fertilizers	Удобрения	4
04	Dairy products, eggs, honey, edible animal product nest	Молочные продукты, яйца, мёд, съедобные продукты животного происхождения	4
49	Printed books, newspapers, pictures etc	Печатные книги, газеты, репродукции и т.д.	4
48	Paper & paperboard, articles of pulp, paper and board	Бумага и картон, изделия из пульпы, бумаги и картона	4
38	Miscellaneous chemical products	Разнообразные химические продукты	3
54	Manmade filaments	Искусственные волокна	3
08	Edible fruit, nuts, peel of citrus fruit, melons	Съедобные фрукты, орехи, цедра цитрусовых, дыни	3
21	Miscellaneous edible preparations	Разнообразные съедобные препараты	3
16	Meat, fish and seafood, food preparations nest	Мясо, рыба и морепродукты, обработанные продукты	3
10	Cereals	Зерновые	3
74	Copper and articles thereof	Медь и изделия из неё	3
34	Soaps, lubricants, waxes, candles, modeling pastes	Мыло, смазки, вакса, свечи, моделирующие пасты	2
87	Vehicles other than railway, tramway	Средства передвижения, кроме поездов и трамваев.	2
23	Residues, wastes of food industry, animal fodder	Остатки и отходы пищевой промышленности, корм для скота	2
76	Aluminum and articles thereof	Алюминий и изделия из него	2
09	Coffee, tea, mate and spices	Кофе, чай, мате и специи	2
69	Ceramic products	Керамическая продукция	2
79	Zinc and articles thereof	Цинк и изделия из него	1
40	Rubber and articles thereof	Резина и резиновые изделия	1
11	Milling products, malt, starches, inulin, wheat gluten	Молотые продукты, солод, крахмалы, инулин, пшеничная клейковина	1
15	Animal, vegetable fats and oils, cleavage products, etc	Животные и растительные жиры и масла, продукты расщепления и т.д.	1
78	Lead and articles thereof	Свинец и изделия из него	1
99	Commodities not elsewhere specified	Неспицифицированные товары	1
03	Fish, crustaceans, mollusks, aquatic invertebrates nest	Рыба, ракообразные, моллюски, водные беспозвоночные	1
61	Articles of apparel, accessories, knit or crochet	Предметы одежды, аксессуары из ниток или вязаные крючком	1
20	Vegetable, fruit, nut, etc food preparations	Овощи, фрукты, орехи и другие обработанные продукты питания	1

Таблиця 10
 Матриця експорту машинобудівної (технологічної) продукції стран MEDA, України та Росії, 2001 г., тис. долл. США

Код и вид продукции/ страна	Алжир	Иордания	Ливан	Ливия	Марокко*	Сирия	Тунис	Украина	Россия
00 Все виды продукции	19147620	2294432	889286	12282611	7850326	5047967	6608605	16264719	99888400
84 Ядерные реакторы, паровые котлы, машинное оборудование, и т.д.	17238	120707	41997	11588	29640	3405	125575	1248279	3314812
85 Электротехническое и электронное оборудование	11977	101883	72338	1954	907606	0	828789	465656	1348997
86 Поезда, трамваи, подвижные составы	17	1066	191	1	43	0	282	150077	171679
87 Средства передвижения, кроме поездов и трамваев	35187	142013	10572	1474	52257	22	94024	170634	874793
88 Самолеты, космические корабли и их части	34	2055	141	1210	3907	0	8363	136463	345519
89 Корабли, подводные лодки и другие плавающие устройства	0	1138	661	100	56336	0	2470	91533	508952
90 Оптический, фотографический, технический, механический и другая аппаратура	2591	35051	2987	576	56221	0	34442	77076	1059875
Суммарный технологический экспорт	67044	403913	128907	16903	1106010	3427	1093945	2339718	7624627
Доля технологического экспорта в %	0,35	17,6	14,5	0,14	14,1	0,07	16,5	14,4	7,63
Население, тыс. чел.	31736,053	5153,378	3627,774	5240,599	30645,305	16728,808	9705,102	48760,474	145470,197
Технологический экспорт на душу населения, долл. США/чел.	2,1	78,4	35,5	3,2	36,1	0,2	112,7	48,0	52,4

* Данные за 2002 г.

Таблиця 11
 Матриця експорту машиностроїтельної (технологічної) продукції стран MEDA, України та Росії, 2007 г., тис. долл. США

Код и вид продукции/ страна	Алжир	Иордания	Ливан	Ливия	Марокко	Египет*	Палестина	Сирия	Тунис	Украина	Россия
00 Все виды продукции	60163160	5700017	2816321	45814768	14607346	26223758	512983	11545710	15163396	49294392	352266400
84 Ядерные реакторы, паровые котлы, машинное оборудование, и т.д.	14502	194782	224369	10865	128399	277124	11251	289572	440950	2738088	5881224
85 Электротехническое и электронное оборудование	5946	529878	235445	5168	2090050	791915	10108	266563	2428214	2239017	2683080
86 Поезда, трамваи, подвижные составы	121	2649	347	39	31	85	5	0	2031	1841160	687036
87 Средства передвижения, кроме поездов и трамваев	1382	147210	28828	6266	160983	135621	6978	4869	376403	998894	3117276
88 Самолеты, космические корабли и их части	11	138835	1044	2539	31579	266	0	0	6982	252465	0
89 Корабли, подводные лодки и другие плавающие устройства	7	37	525	61	25933	6586	0	1824	45577	213083	944304
90 Оптический, фотографический, технический, медицинский и другой аппаратура	5904	36544	8632	2783	31547	82119	1602	343	183256	201561	952350
Суммарный технологический экспорт	27873	1049935	499190	27721	2468722	1293716	29939	563171	3483413	8484268	14265470
Доля технологического экспорта в %	0,05	18,42	17,73	0,06	16,90	4,90	5,84	4,87	22,97	17,21	4,04
Население, тыс. чел.	33333,216	6033,193	3925,502	6036,914	33757,175	80335,036	2535,927	19314,747	10276,138	46299,862	141377,752
Технологический экспорт на душу населения, долл. США/чел.	0,8	173,5	127,2	4,6	73,1	16,1	11,8	29,2	339,0	183,2	100,9

* Данные за 2008 г.

Таблиця 12

Матриця імпорту машинно-строительной (технологічної) продукції стран MEDA, України и Росии 2001 г., тыс. долл. США

Код и вид продукции/ страна	Алжир	Йордания	Ливан	Ливия	Марокко*	Сирия	Тунис	Украина	Россия
00 Все виды продукции	9945719	4871324	7290343	4082492	11878153	4553496	9528902	15775062	41865360
84 Ядерные реакторы, паровые котлы, машинное оборудование, и т.д.	1874537	443272	515886	668912	1181620	281843	1263275	1660061	5708156
85 Электротехническое и электронное оборудование	775441	356970	483305	314930	1054167	93379	904060	716977	3036078
86 Поезда, трамвай, подвижные составы	36531	302	1342	779	10638	275	9902	67744	146627
87 Средства передвижения, кроме поездов и трамваев	560201	436780	619568	410529	606925	318975	643526	637049	1922065
88 Самолеты, космические корабли и их части	170875	79424	47971	26573	163268	9898	126675	35817	127558
89 Корабли, подводные лодки и другие плавающие устройства	8530	150	43687	914	45132	9483	13195	5411	230025
90 Оптическая, фотографическая, техническая, медицинская и другая аппаратура	199840	83661	113300	128236	154688	25153	175250	248365	1478542
Суммарный технологический импорт	3623955	1400559	1824859	1550873	3216438	739006	3133883	3371424	12649051
Доля технологического импорта в %	36,5	28,7	25,0	38,0	27,1	16,2	32,9	21,4	30,2
Население, тыс. чел.	31736,053	5153,378	3627,774	5240,599	30645,305	16728,808	9705,102	48760,474	145470,197
Технологический импорт на душу населения, долл. США/чел.	114,3	271,8	503,0	295,9	105,0	44,2	323,1	69,1	87,0

* Данные за 2002 г.

Таблиця 13

Матриця імпорту машинно-строительной (технологічної) продукції стран МЕНА, України и России 2007 г., тыс. долл. США.

Код и вид продукции/ страна	Алжир	Иордания	Ливан	Ливия	Марокко	Египет*	Палестина	Сирия	Тунис	Украина	Россия
00 Все виды продукции	27631204	13531100	11814557	11901110	31650392	52752136	3141279	14655130	19099372	60600580	199725952
84 Ядерные реакторы, паровые котлы, машинное оборудование, и т.д.	4481077	1167008	845104	1779786	3299362	6172439	114252	899421	2184030	7444096	32478746
85 Электротехническое и электронное оборудование	2145076	1184481	579694	987092	3136350	3249874	91961	465371	2018416	3134512	22133056
86 Поезда, трамваи, подвижные составы	70310	186	779	3691	131910	44787	49	89050	94157	334053	1587881
87 Средства передвижения, кроме поездов и трамваев	3571321	978381	957674	1479635	2206476	3040887	233907	984552	1259968	7770813	33502416
88 Самолеты, космические корабли и их части	122797	113549	493	343739	245464	1970	0	350	197339	86685	0
89 Корабли, подводные лодки и другие плавающие устройства	127435	696	34380	33938	55226	26308	3	7351	18556	25061	892534
90 Оптическая, фотографическая, техническая и другая аппаратура	573465	141140	159033	413457	343453	667304	54526	71156	356036	980847	5911063
Суммарный технологический экспорт	11091481	3585441	2577157	5041338	9418241	13203769	494698	2517251	6124502	19776067	96505696
Доля технологического экспорта в %	40,14	26,50	21,8	42,36	29,76	25,02	15,75	17,18	32,07	32,63	48,32
Население, тыс. чел.	33333,216	6053,193	3925,502	6036,914	33757,175	80335,036	2535,927	19314,747	10276,158	46299,862	141377,752
Технологический импорт на душу населения, долл. США/чел.	332,7	592,3	656,5	835,1	279,0	164,4	195,1	130,3	596,0	427,1	682,6

* Данные за 2008 г.

Таблиця 14

Тренды в экспорте и импорте машиностроительной продукции арабских стран MEDA, Украины и России

Страна	Экспорт, тыс. долл. США		Прирост, %	Импорт, тыс. долл. США		Прирост, %
	2001	2007		2001	2007	
Алжир	67 044	27 873	-58,4	3 625955	11 091481	205,9
Иордания	403 913	1 049935	159,9	1 400559	3 585441	156,0
Ливан	128 907	499190	287,3	1 824859	2577157	41,2
Ливия	16 903	27 721	64,0	1 550873	5 041338	225,1
Марокко	1 106010	2 468 722	123,2	3 216438	9 418241	192,8
Сирия	3 427	563 171	16333,4	739 006	2 517251	240,6
Тунис	1 093945	3 483413	218,4	3 135883	6 124502	95,3
Египет*	н/д	1 293716		н/д	13 203769	
Палестина	н/д	29 939		н/д	494698	
Украина	2 339718	8 484268	262,6	3 371424	19 776067	486,6
Россия	7 624627	14 265470	87,1	12 649051	96 505696	663,0

*2008 г.

Россия и Украина, имевшие в 2001 г. приблизительно одинаковые стартовые позиции, в 2007 г. добились разных результатов. Украина опередила Россию по экспорту машиностроительной продукции на душу населения в 1,8 раза. Наименьшее отношение значений машиностроительного импорта на душу населения в 2007 и 2001 гг. наблюдалось для Туниса (в 1,85 раза). Наибольшие значения превышения машиностроительного импорта на душу населения к машиностроительному экспорту в 2007 г. наблюдались для Алжира (в 415,9 раза) и Ливии (в 181,5 раза).

Тренды в экспорте и импорте машиностроительной продукции стран MEDA, Украины и России показаны в табл. 14. Среди арабских стран MEDA наибольший прирост в экспорте и импорте машиностроительной продукции наблюдается для Сирии. Спад в экспорте Алжира связан с временной флуктуацией в 2007 г., но уже в 2008 г. его машиностроительный экспорт составил 104629 тыс. долл. США, что говорит о приросте экспорта равному 56%. Наиболее сбалансированные тренды в экспорте и импорте машиностроительной продукции наблюдались для Иордании (приблизительно одинаковые приросты).

В России и Украине большими темпами растёт машиностроительный импорт, по сравнению с машиностроительным экспортом, причём в России ситуация намного хуже (табл. 14). Для всех стран наблюдаются большие отрицательные внешнеторговые сальдо при технологическом обмене. То есть в глобальной экономике, как известно, арабские страны MEDA и СНГ являются экспортёрами первичной и сырь-

евой продукции и импортёрами технологичной продукции.

Выводы. Для изучения взаимного технологического обмена в системе n-стран предложено строить векторные матрицы размерности n для взаимного экспорта и импорта. Предлагается, что элементами таких матриц являются тройки чисел, представляющих собой объёмы экспорта и импорта для первых трех ведущих позиций. Такие матрицы на уровни 2001 и 2007 гг. построены для взаимной торговли восьми арабских стран MEDA. На основе двух матриц взаимного экспорта построены частотные характеристики машиностроительного экспорта рассматриваемых стран, из которых следует, что крупнейшими стабильными экспортёрами машиностроительной продукции при взаимной торговле этих стран являются Иордания и Тунис. Построены частотные таблицы для показателя встречаемости ведущих товарных позиций экспорта и импорта при взаимной торговле арабских стран MEDA.

Детально проанализирован экспорт и импорт машиностроительной продукции арабских стран MEDA, в сравнении с Украиной и Россией на уровни 2001 и 2007 гг. Показано, что в России и Украины большими темпами растёт машиностроительный импорт, по сравнению с машиностроительным экспортом, причём в России ситуация намного хуже. Для всех стран наблюдаются большие отрицательные внешнеторговые сальдо при технологическом обмене. То есть в глобальной экономике, как известно, арабские страны MEDA и СНГ являются экспортёрами первичной и сырьевой продукции и импортёрами технологичной продукции.

Список использованных источников:

1. Московкин В.М. Матричный анализ взаимной торговли группы стран / В. Московкин, В. Монастырный // Бизнес Информ. – Харьков, 2000. – № 6. – С. 37-43.
2. Московкин В.М. Матричный анализ взаимной торговли стран ЕС / В. Московкин, Н. Колесникова // Бизнес Информ. – Харьков, 2002. – № 3-4. – С. 35-38.
3. Московкин В.М. Матричный анализ взаимной торговли между странами Магриба и ЕС / В. М. Московкин, Х. М. Х. Ямани, Д. И. Тюпа // Бизнес Информ. – Харьков, 2005. – № 5-6. – С. 14-21.
4. Московкин В.М. Матричный анализ взаимной торговли стран СНГ-4 и ЕС-15 и тренды ее развития / В. М. Московкин, Клаус Д.А // Народное хозяйство. – 2010. - № 4. – С. 354-362.
5. Московкин В.М. Матричный анализ внешней торговли по странам и товарным группам на примере торговли Украины с арабскими странами / В. М. Московкин, Б. Юсеф, И. З. Радюк // Бизнес Информ. – Харьков, 2004. – № 11-12. – С. 30-33.
6. Московкин В.М. Структурный анализ взаимной торговли товарами между Украиной и странами Среднего Востока и Северной Африки / В. М. Московкин, Б. Юсеф // Бизнес-Информ. – Харьков, 2005. – № 9-10. – С. 56-68.
7. Московкин В.М. Матрично-графическое представление внешнеторгового обмена страны с произвольной группой стран: на примере Украины и стран Среднего Востока и Северной Африки / В. М. Московкин, Б. Юсеф, М. В. Московкина // Бизнес Информ. – Харьков, 2006. – № 3. – С. 63-69.
8. Московкин В.М. Анализ внешнеторгового потенциала стран MENA и Украины на основе баз данных COMTRADE и ИТС / В. М. Московкин, Б. Юсеф, Д. И. Тюпа // Бизнес Информ. – Харьков, 2006. – № 4. – С. 91-110.
9. Московкин В.М. Матричный анализ товарно-страновой структуры внешней торговли: на примере Украины и стран ЕС / В. М. Московкин, Н. И. Колесникова // Актуальні проблеми економіки. – Київ, 2007. – № 3. – С. 26-36.
10. Московкин В.М. Система внешнеэкономического бенчмаркинга на примере внешнеэкономических отношений России, Украины и Белоруссии со странами Среднего Востока и Северной Африки / В. М. Московкин, А. В. Ситникова // Исследовано в России : электрон. многопредмет. науч. журн. / Моск. физико-техн. ин-т. – 2008. – Т. 11. – С. 153-172.
11. Московкин В.М. Количественный анализ взаимной торговли в регионе стран АТЭС / В. М. Московкин, Дай Лин, А. В. Ситникова // Международная экономика. – 2008. – № 9. – С. 22-40.

УДК 911.3

**Борис Гуцало, Виктор Доля, Алексей Кирюхин,
Александр Кислицин, Григорий Нечаев, Алла Порятуй**

КОНЦЕПЦИЯ СОЗДАНИЯ ПРИГРАНИЧНОЙ РОССИЙСКО-УКРАИНСКОЙ ИНТЕГРИРОВАННОЙ ЛОГИСТИЧЕСКОЙ СИСТЕМЫ НА 2011 – 2016 ГОДЫ

В статье предложена Концепция создания приграничной российско-украинской интегрированной логистической системы на период 2011-2016 годы. Выявлены современные тенденции развития транспортных сетей на Европейском континенте, проведен анализ международных транспортных коридоров (МТК) в пределах Украины. Обоснованы основные задачи и цели создания приграничной российско-украинской интегрированной логистической системы, которую предлагается увязать с развитием еврорегионов «Ярославна», «Слобожанщина» и «Донбасс».

Ключевые слова: интегрированная логистическая система, международные транспортные коридоры (МТК), российско-украинское приграничье, еврорегионы.

Борис Гуцало, Виктор Доля, Алексій Кірюхін, Олександр Кислицин, Григорій Нечаєв, Алла Порятуй. КОНЦЕПЦІЯ СТВОРЕННЯ ПРИКОРДОННОЇ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ІНТЕГРОВАНОЇ ЛОГІСТИЧНОЇ СИСТЕМИ. В статті запропоновано Концепція створення прикордонної російсько-української інтегрованої логістичної системи на період 2011 -2016 роки. Визначено сучасні тенденції розвитку транспортних мереж на Європейському континенті, проведено аналіз міжнародних транспортних коридорів (МТК) в межах України. Обґрунтовано головні завдання та цілі щодо створення прикордонної російсько-української інтегрованої логістичної системи, яку пропонується ув'язати з розвитком евро-регіонів «Ярославна», «Слобожанщина» та «Донбас».

Ключові слова: інтегрована логістична система, МТК, російсько-українське прикордоння, евро-регіони.

Boris Gutsalo, Victor Dolya, Alexei Kiryukhin, Alexander Kislytsyn, Grigoriy Nechayev, Alla Poryatuj. CONCEPT OF THE RUSSIAN-UKRAINIAN CROSS-BORDER INTEGRATED LOGISTIC SYSTEM FOR 2011 – 2016. The concept of the Russian-Ukrainian Cross-Border Integrated Logistic System for 2011-2016 are proposed. The modern development tendencies of the European transport network with the analysis of transport corridors in Ukraine are considered. Integrated development solutions with euroregions Yaroslavna, Slobozhanschina and Donbas are offered.

Keywords: Integrated Logistic System, European transport network and corridors, Russian-Ukrainian Borderland, euroregions.

Введение. Настоящая Концепция создания приграничной российско-украинской интегрированной логистической системы (проект) разработана в соответствии с Программой межрегионального и приграничного сотрудничества между Российской Федерацией и Украиной на 2011 - 2016 годы.

Актуальность ее состоит в том, что накопленный опыт взаимодействия приграничных областей и районных административно-территориальных (муниципальных) образований российско-украинского приграничья в различных сферах сотрудничества показал необходимость системного подхода к решению совместных задач развития, особенно создания интегрированной логистической системы, что будет способствовать установлению прочных связей между транспортно-логистическими комплексами двух стран, формированию интегрированного транспортно-логистического пространства и общего рынка транспортно-логистических услуг.

Концепция интегрированной логистической системы рассматривается как главное средство для решения транзитных транспортных проблем российско-украинского приграничья.

Интегрированная логистическая система - это инновационное решение проблем транспорта, предусматривающее создание не только систем управления, но и собственно транспортных систем, в которых информационные средства связи, контроля и управления изначально встроены в транспортные средства и объекты соответствующей инфраструктуры. При этом возможности управления, на основе получаемой в реальном времени информации, в таких системах доступны не только транспортным операторам, но и всем пользователям транспорта.

Концепция является рекомендацией для практических разработок стратегий и решений по проблемам приграничного экономического сотрудничества и трансграничного взаимодействия хозяйствующих субъектов на приграничных территориях России и Украины. Для этого в ней сформулированы основные цели и принципы создания интегрированной логистической системы, обозначены содержание и направления деятельности, приведены аргументы и обоснования для внедрения в практику работы современных, действенных форм логистики.

Определения и понятия, которые используются в Концепции:

Логистическая система (ЛС) – это структурированная, организационно-завершенная экономическая система, состоящая из элементов–звеньев (подсистем), задачи функциониро-

вания которых объединены внутренними целями организации бизнеса и взаимосвязаны в едином процессе управления материальными и сопутствующими потоками.

Звеном логистической системы (ЗЛС) называется некоторый экономически и функционально обособленный объект, не подлежащий дальнейшей декомпозиции в рамках поставленной задачи анализа или построения логистической системы, выполняющей свою локальную цель, которая связана с определенными логистическими функциями или операциями.

В логистическую цепь (ЛЦ) входит множество звеньев логистической системы, линейно упорядоченных (оптимизированных) по материальному (информационному, финансовому) потоку с целью проектирования определенного набора логистических функций и (или) издержек.

Логистическая сеть представляет собой полное множество звеньев логистической системы, взаимосвязанных между собой по материальным и сопутствующим потокам.

Логистический цикл (функциональный цикл логистики) – интегрированная по времени совокупность функциональных циклов. Логистический цикл задает структурную основу интегрированной логистической системе.

Еврорегионы в российско-украинском приграничье рассматриваются как территориальные институты долгосрочного партнерства, наделенные новыми компетенциями сотрудничества и обладающие возможностью концентрировать различные ресурсы на наиболее важных задачах структурной модернизации приграничных регионов. Этот подход направлен на создание добавленной ценности (стоимости) территорий, непосредственно прилегающих к государственной границе.

Приграничная территория – территория административно-территориального (муниципального) образования, примыкающая к государственной границе и пролегающая вдоль нее.

Приграничный город (поселок, село) – населенный пункт, расположенный в пределах приграничной территории.

Решение изложенных в Концепции вопросов должно быть предметом специальных исследований и взаимных договоренностей, основанных на принципах законности, международных конвенциях, общих соглашениях, деклараций и положений, принятых на основе общеевропейских подходов в области приграничного сотрудничества и содержащихся в других двусторонних документах, согласованных Россией и Украиной.

Актуальность темы. Структурная пере-

стройка мирового хозяйства, связанная с изменением баланса между его экономическими центрами, возрастанием роли региональных экономических союзов создает возможности ускоренного территориального развития экономики и социальной сферы отдельных регионов в значительной степени благодаря географической и технологической доступности транспортных услуг.

Глобальная конкуренция, охватившая рынки товаров, услуг, капитала и другие факторы экономического роста в странах СНГ, определяет приоритетную роль транспорта в развитии устойчивых преимуществ конкретной территории с позиций ее транспортно-географического положения и транзитного потенциала.

Проведение структурных преобразований и модернизация экономики приграничных регионов, развитие на их территории новых форм предпринимательства с высокой добавленной стоимостью товаров и услуг, инновационных и инвестиционно привлекательных производств не может быть реализована без современного логистического обеспечения.

Доступ к безопасным и качественным транспортным услугам определяет эффективность традиционного производства, развитие инновационного бизнеса и создание современной социальной сферы. При формировании региональных инновационных систем в российско-украинском приграничье появляется необходимость перехода к интеллектуальным транспортным системам, обладающих бесспорными конкурентными преимуществами в условиях разнотемпных интеграционных процессов.

Развитие единой структурированной логистической системы на основе глубокой интеграции информационных и коммуникационных технологий в объекты инфраструктуры предусматривает:

- формирование единой информационно-коммуникационной сети, которая сможет работать согласованно с транспортно-логистической инфраструктурой для увеличения эффективности и надежности транспортной системы, интеграции видов транспорта и расширения возможностей потребительского выбора, а также обеспечения быстрых ответных действий на любой территории страны во время природных бедствий и техногенных катастроф;

- реальную интеграцию логистической сети обеих стран в систему трансконтинентальных Евро-Азиатских транспортных коридоров;

- предоставление перевозчикам и пользователям транспортных систем своевременной и полной информации, необходимой для контроля

мультиmodalного перемещения груза и увеличения эффективности системы, что одновременно уменьшает необходимость в новом строительстве объектов транспортной инфраструктуры;

- повышение мобильности населения на основе предоставления каждому гражданину своевременной и полной информации, необходимой для планирования и реализации своих поездок на основе свободы выбора между высококачественным мультиmodalным общественным и личным транспортом, а также коллективным использованием автомобиля.

При современном развитии логистических систем остро встает вопрос о необходимости интеграции приграничной логистической системы (ПЛС), ее корректировки с существующими международными транспортными коридорами и созданием новых МТК.

Предлагаются новые требования относительно системы обоснования, формирования и корректировки существующих МТК: - к созданию и наполнению международных транспортных коридоров; - повышению роли регионов в формировании транзитных грузо- и пассажиропотоков; - формированию транспортных осей, способствующих выравниванию уровней развития регионов, их эффективной экономической специализации и диверсификации производства; - развитию межрегиональных рынков, облагораживанию структуры производства приграничных регионов; - привлечению отечественных и, особенно, иностранных инвестиций, которые были бы привлекательны для всех потенциальных участников транзита.

Освоение перспективных объемов перевозок грузов и пассажиров по международным транспортным коридорам требует преодоления многочисленных диспропорций в развитии транспортной системы, улучшения состояния ее материально-технической базы, применения современных технологий. Так, на железнодорожном транспорте необходима реконструкция и модернизация инфраструктуры с целью повышения скорости движения поездов; в дорожном хозяйстве необходимо строительство и реконструкция основных магистральных автомобильных дорог, а на автомобильном транспорте – совершенствование структуры парка автотранспортных средств, повышение безопасности дорожного движения и обеспечение природоохранных требований; авиационный транспорт требует основательной реконструкции аэродромов, взлетных полос и замену навигационного оборудования и авиатехники.

Развитие единой структурированной логистической системы определяет в целом кон-

курентоспособность каждой из сопредельных стран на мировом рынке и носит стратегический характер, что уже сегодня является эффективным инновационным бизнесом, способствующим решению многих социально-экономических проблем и антикризисных мероприятий.

Концепция предполагает реализацию инвестиционных мероприятий на территории РФ и Украины, направленных на развитие международных транспортных коридоров в направлениях «Восток-Запад», «Север-Юг», создание крупных логистических центров на российско-украинской границе с привязкой к «точкам входа» в мировую транспортную систему.

Изложение основного материала.

Предпосылки создания и характеристика интегрированной логистической системы российско-украинского приграничья.

Международные транспортные грузопотоки пересекают Украину и Российскую Федерацию с Запада на Восток, с Севера на Юг и в обратном направлении. В пределах пограничных территорий, где грузы, транспортные средства и сопровождающие их граждане проходят процедуру обязательного таможенного досмотра, возникает потребность в разного вида услугах. В странах с развитой экономикой это обстоятельство используют органы государственной исполнительной власти и органы местного самоуправления. На территориях, прилегающих к границе они создают условия, обеспечивающие формирование соответствующей потребностям транспортно-логистической инфраструктуры, что привлекает не только собственников грузов, но и многих туристов.

В Российской Федерации и в Украине сеть международных транспортных коридоров (МТК) окончательно не сформирована. Однако, дополненная системой международных железнодорожных и автомобильных магистралей, она принимает транзитные грузопотоки, которые распределяются по обширным территориям, создавая предпосылки для различных экономических и других выгод, которые необходимо использовать на государственном, региональном и местных уровнях.

Протяженность российско-украинской границы составляет 2063 км, общая площадь приграничной территории – 335,3 тыс км², в состав которой входят 10 областей – Донецкая, Луганская, Харьковская, Сумская, Черниговская (Украина) и Ростовская, Воронежская, Белгородская, Курская, Брянская (Российская Федерация). Совокупно здесь проживают около 22,37 млн. чел. По количеству населения российско-украинский трансграничный регион один из

наиболее крупных, из существующих в Европе, плотность населения составляет 59 чел. на 1 км².

Анализ факторов, обеспечивающих успешность экспортно-импортных операций, увеличение объема транзитных грузопотоков, повышение роли хозяйственно-экономических связей приграничных территорий двух сопредельных государств свидетельствует, что транспортно-логистическая составляющая может рассматриваться как основное направление в деятельности на пути преодоления последствий экономического кризиса и наращивания потенциала, обеспечивающего их выхода из депрессивного состояния.

Транзитные грузопотоки, проходящие через Украину из Западной Европы, уходящие на Восток и в обратном направлении, следуют с использованием:

МТК №3 (Мостистка–Львов–Винница–Киев–Чернигов–Москва; Киев–Конотоп–Ямполь (Украина)–Сузанко (Российская Федерация)–Москва);

МТК №5 Чоп–Львов–Ровно и далее ответвление на юго-восток– Винница–Киев–Харьков–Ростов-на Дону (РФ); Днепропетровск–Дебальцево– Луганск–Изварино (Украина)–Донецк (РФ);

МТК №9 Кишинев – Одесса – Киев – Москва с использованием международных магистралей в направлении - Одесса–Винница–Киев–Сумы–Белгород (РФ); Одесса–Кировоград–Полтава–Харьков–Белгород (РФ) и здесь же ответвление – Харьков–Купянск–Валуйки (РФ); Одесса–Кировоград–Дебальцево–Червона Могила–Гуково (РФ) и Луганск–Изварино (РФ);

МТК TRASECA в пределах Украины с севера на юг, в направлении –Ягодин–Ровно–Винница–Одесса с использованием всех международных магистралей, обеспечивающих транспортировку грузов в пределы российско-украинского приграничья и далее в восточные и средиземноморские регионы;

МТК Европа–Азия в направлении – Фастов–Днепропетровск–Дебальцево - Червона Могила - Гуково (РФ).

Показательно, что железнодорожные МТК по направлению движения транспорта зачастую совпадают с направлениями автомобильных магистралей, поэтому интенсивность поездов и автомобилей, концентрируясь в пределах приграничных территорий, невысокая. Основная часть железнодорожных грузов, следующих из России на Запад и в промышленные центры Украины, перевозятся транспортными средствами Донецкой и Приднепровской железных дорог в объемах 60-70 млн. т-км/км в одном

направлении со скоростью поездов в пределах до 120 км/час. Интенсивность автотранспортных средств – грузовых автомобилей и автобусов, участвующих в транзитных перевозках за последние годы возростала и ныне стабилизировалась в пределах 521,7 тыс. автомобилей в год. Объемы транзитных перевозок на транспорте общего пользования также стабилизировались и составляют в среднем 35 млн. тонн (95%), автотранспортом – 1,6 млн. тонн, речным и воздушным – около 0,2 млн. тонн.

Экспертные оценки, касающиеся объемов грузопотоков в рамках международных транспортных коридоров, а также внутригосударственных украинских и российских транспортно-логистических систем свидетельствуют, что имеющиеся ныне резервы (до 30% объемов транзитных перевозок) в ближайшие годы будут заполняться грузами, следующими из Китая, Казахстана и других стран Юго-Восточной Азии. Этому будет способствовать и ожидаемое в ближайшие годы увеличение объема грузопотоков, поступающих в Украину и Россию через системы речных и морских портов, которые реконструированы или вновь построены на побережье Черного, Каспийского и Балтийского морей, а также в пределах речных коммуникаций – Волго-Дона, Днепра и Дуная.

Эти и другие факторы, в том числе увеличение объема поступления грузов воздушным путем будет способствовать все большему наполнению международных транзитных коридоров, что естественно увеличит нагрузку на транспортно-логистические инфраструктурные элементы внутри соседствующих стран, но особенно – в пределах их приграничных территорий. Именно это обстоятельство обязывает органы государственной власти и органы местного самоуправления модернизировать, развивать, а главное – обеспечивать взаимодействие своих национальных транспортно-логистических коммуникаций, прежде всего, в пределах российско-украинского приграничья.

Международные транспортные коридоры Украины достаточно хорошо развиты на правом берегу и менее обустроены в восточных регионах. Это уже сейчас замедляет рост объемов транзитных перевозок, особенно в направлении таких транспортных узлов как: Сумы-Курск; Харьков-Белгород; Луганск-Воронеж; Луганск-Ростов; Луганск-Волгоград, т.е. в направлении Северокавказских и Среднеазиатских регионов.

Показательно, что в настоящее время железнодорожные транспортные коридоры №3, №5, №9, а также автомобильные международные магистрали имеют возможности для увеличения объемов перевозок в 2-3 раза. Решение

этих непростых задач будет постоянно укреплять в мире авторитет России и Украины как транзитных государств и обеспечивать их социально-экономическое развитие.

Уже сейчас доходы от транзита в Украине по этой статье достигают ежегодно до 2,3 млрд. дол. США или 13% всего экспорта. Каждая тонна транзита грузов, прошедших через систему транспортно-логистических коммуникаций приносит в государственный бюджет 8-9 долларов валютных поступлений.

На российско-украинской границе сформированы разветвленные, достаточно гибкие государственные погранично-таможенные инфраструктуры.

Пересечение государственной границы гражданами, туристами, следующими из соседних государств, а также грузопотоки обеспечивают 24 международных, 14 межгосударственных пограничных пунктов пропуска и около 200 пунктов пропуска местного значения. По взаимной договоренности между пограничными и таможенными ведомствами Украины и Российской Федерации, при необходимости, могут быть открыты дополнительно 14 новых межгосударственных пограничных пунктов пропуска. Наличие значительного количества функционирующих пограничных пунктов пропуска свидетельствует о развитости транспортно-коммуникационных систем российско-украинского приграничья и имеющихся возможностях оптимизации процесса приграничного взаимодействия, особенно в рамках проектируемой интегрированной логистической системы.

Цели и задачи создания интегрированной логистической системы.

Интегрированная транспортно-логистическая система должна стать одним из наиболее важных инструментов государственной региональной политики, направленной на повышение уровня качества жизни граждан приграничных территорий, обеспечение конкурентоспособности России, Украины и их регионов на мировых рынках, внедрение инновационно-инвестиционной модели развития с одновременным улучшением нормативно-правовых и социально-экономических условий жизнеобеспечения жителей приграничных территорий. Она обеспечит развитие промышленного, научно-технического и других видов приграничного взаимодействия, особенно в сфере производства, предоставления услуг и передачи технологий.

На достижение основных целей Концепции направлено решение следующих задач:

- увеличение наполняемости и объема

транспортных потоков;

- сокращение времени трансграничных перевозок;

- создание на основных направлениях транзитных транспортных потоков транспортно-логистических терминалов и складских комплексов с интермодальными функциями и развитой технологией переработки грузов, обеспечивающей их хранение, дальнейшую переработку, транспортировку и использование других видов транспорта в целях сокращения сроков доставки;

- совершенствование приграничной, погранично-таможенной инфраструктуры, создание условий для использования упрощенной процедуры прохождения транзитных грузов и пассажиропотоков;

- рациональное распределение транспортных средств на МТК и основных железнодорожных и автотранспортных магистралях;

- повышение транспортной доступности к приграничным районам;

- быстрая реакция на требования потребителей по обе стороны границы;

- оперативная обработка и выдача информации хозяйствующим субъектам, заинтересованным в экспорте своей продукции;

- достижение высокой системной гибкости логистических звеньев;

- создание интегрированных российско-украинских совместных транспортно-логистических систем, взаимодействующих в сферах производства, логистики, информации, экологии и обеспечение безопасности, минимизации внешнеэкономических и других рисков.

Механизмы реализации стратегии создания интегрированной транспортно-логистической системы.

Выполнение управленческих, хозяйственных, научных, проектных работ в рамках данной Концепции, а также авторский надзор за целевыми и комплексными программами, обеспечивающими создание приграничной российско-украинской интегрированной логистической системы, может быть осуществлен за счет специально созданного для этих целей международного российско-украинского консорциума, консалтинговых, других фирм и организаций.

Создание транспортно-логистической интегрированной системы, состоящей из приграничных логистических комплексов, складских таможенных терминалов, логопарков, технопарков, совместных предприятий, унифицированных производств, финансовых учреждений, коммерческих, информационно-логистических, научно-образовательных, оздоровительных, туристических центров, общественных объедине-

ний, направлено на исключение из современного лексикона понятия периферийности и депрессивности приграничных территорий России и Украины.

В будущем именно такие субъекты хозяйственной деятельности смогут эффективно использовать структурные элементы транспортно-логистической системы приграничья, наполнять их новыми содержательными компонентами.

Совокупность субъектов, обеспечивающих функционирование транспортных коридоров, наполнение их пассажиро- и грузопотоками, представляются как элементы единого механизма транспортно-логистической системы. Такой подход определяет постепенное решение существующих социальных проблем, обеспечивает развитие производства, сокращение безработицы, повышение мобильности населения, а также содействует многостороннему сотрудничеству в рамках модернизации базовых промышленных предприятий и совершенствования приграничной инфраструктуры. Географическое размещение таможенно-логистической и сопутствующей транспортной инфраструктуры предполагается осуществить в пограничных створах на основных трансграничных транспортных осях в пределах еврорегионов «Днепр», «Ярославна», «Слобожанщина» и формирующегося еврорегиона «Донбасс».

Существенный вклад в создание интегрированной транспортно-логистической системы приграничья призваны внести и «малые еврорегионы» - районные институты долгосрочного партнерства, которые будут наделены правом местной инициативы и компетенции в вопросах приграничного сотрудничества, что позволит рационально использовать различные ресурсы, в том числе в сфере подготовки и переподготовки кадров для решения задач модернизации приграничного административно-хозяйственного комплекса. Эти и другие меры позволят активизировать социально-экономическую жизнь районных образований, оптимизировать системы таможенного оформления товаров и движущихся транспортных средств.

Оптимальным вариантом расположения таможенно-логистических терминалов является их непосредственное примыкание к территории пограничных пунктов пропуска. При осуществлении этой задачи будут использованы результаты реализации в Российской Федерации новой Концепции таможенного оформления и таможенного контроля товаров в местах, приближенных к государственной границе. При этом будет внедрен комплекс мер, направленных на перераспределение таможенных операций меж-

ду таможенными органами как внутри стран, так и в приграничных регионах, развитие таможенно-логистической инфраструктуры преимущественно в местах, приближенных к пограничным пунктам пропуска.

В процессе реализации задач, обеспечивающих создание транспортно-логистической системы приграничья с использованием системообразующих принципов и ключевых направлений региональной транспортно-логистической интеграции предусматривается:

- рациональная гармонизация нормативно-правового регулирования транспортной деятельности, унификация технических стандартов и транспортных технологий;
- проведение единой политики в области транспортной безопасности, безопасности перевозок и снижения вредного воздействия транспорта на окружающую среду;
- устранение любой дискриминации поставщиков транспортных услуг;
- техническое перевооружение транспортных систем в целях улучшения использования транспортного потенциала приграничных территорий, эффективного обслуживания экономических субъектов и местного населения.

Процесс внедрения новых достижений в сфере интегральной логистики, предусматривает развитие современных маркетинговых программ, обеспечивающих развитие приграничного бизнеса за счет:

- нового понимания и внедрения механизмов рынка и логистики как стратегического элемента в конкурентных возможностях фирм хозяйствующих субъектов и юридических лиц;
- новых перспектив интеграции между логистическими партнерами и формирования новых организационных отношений;
- радикально изменившихся технологических возможностей, в частности, внедрения гибких производств и информационно-компьютерных технологий, которые открывают новые горизонты контроля и управления во всех сферах производства, переработки, хранения и обращения продукции.

Предусматривается использование на практике лучшего опыта зарубежных фирм, в частности опыта концепции интегральной логистики JIT (just-in-time- точно в срок), TQM (Total Quality Management – всеобщее управление качеством), интегрированные системы дистрибуции; логистической системы ISCIS (Integrated Supply Chain Information System)- интегрированной информационной сети, обслуживающей логистический канал ISCIS, который реализует интегрированную координацию логистических систем и звеньев на микро- и макро-

уровнях, как по материальным, так и по информационным потокам с помощью онлайн-режима и сообщений в телекоммуникационных сетях.

Решения глобальных и региональных задач должны находиться в рамках общих задач логистической системы, которые предусматривают:

- разработку и совершенствование способов управления материальными потоками;
- многовариантное прогнозирование развития событий;
- стандартизацию требований к качеству логистических операций;
- выявление несбалансированности между потребностями рынка в логистических операциях и возможностями логистической системы;
- выявление центров возникновения потерь материальных и нематериальных ресурсов;
- оптимизацию технической и технологической структуры субъектов организации.

Объединение логистических операций в логистические функции, зависящие от видов используемых логистических систем или от набора функций подсистем целесообразно осуществлять в рамках единого реально действующего комплекса. Поэтому важным направлением реализации данной Концепции является оптимизация функционирующих и внедрение новых логистических систем и подсистемных звеньев.

Научные мероприятия.

Создание интегрированной транспортно-логистической системы предусматривает перечень научно-исследовательских и экспериментальных работ, в том числе:

- изучение состояния вопросов, касающихся функционирования международных транспортных коридоров, существующих и потенциальных возможностей их наполнения;
- изучение проблем взаимодействия транспортно-логистических парков, таможенно-складских терминалов;
- оценка современного уровня развития услуг в сфере пассажирских и грузовых перевозок в отдельно взятом регионе, тенденций обновления транспортных средств и возможностей интеграции коммуникаций, включения их в единую логистическую систему;
- проведение маркетинговых исследований в рамках интегрированной логистической системы приграничных регионов;
- исследования и разработка теоретических основ организации и управления интегрированной логистической системой посредством создания единой информационной системы таможенно-логистических и складских терминалов;

- формирование единых научно-методологических подходов к управлению мультимодальными перевозками грузов;

- внедрение современной технологии создания информационно-логистических центров, интегрированных со всеми видами транспорта;

- внедрение прогрессивных систем навигации и мониторинга грузов, соответствующих международным требованиям;

- включение в интегрированную логистическую систему единого электронного документооборота с приданием электронным документам необходимого правового статуса.

- определение существующих и потенциальных субъектов (внутренних и внешних), взаимодействующих или желающих взаимодействовать с органами управления, существующими в российско-украинском приграничье и еврорегионами;

- определение форм и объемов транспортно-логистических услуг, основных видов производственной деятельности в пределах каждого из еврорегионов, с учетом их интересов в трансграничной хозяйственной деятельности и приграничном сотрудничестве;

- определение географии расположения и конфигурации каждого из территориальных или других образований из числа субъектов транспортно-логистической системы, готовой взаимодействовать в пределах российско-украинского приграничья;

- определение структурных особенностей возможных хозяйственных субъектов в рамках МТК, их статуса и форм юридического взаимодействия в рамках действующих еврорегионов;

- определение правового статуса организующих субъектов в Российской Федерации и Украине, их функции, форм отношений при взаимодействии с собственными подразделениями и клиентами в условиях производственной и внешнеэкономической деятельности, особенностей логистики и стратегии развития.

Эффективность мероприятий в рамках реализации Концепции.

Учитывая межгосударственный, межведомственный и межрегиональный характер формирования и функционирования интегрированной транспортно-логистической системы российско-украинского приграничья, необходимо в каждой из сопредельных сторон сформировать на общегосударственном уровне стратегическое понимание путей, особенностей решения задач и проблем развития приграничных регионов.

В процессе реализации Концепции, содержание, этапы и механизмы региональной политики в российско-украинском приграничье

обретут новые конкретные формы, возникновение которых базируется на основе потенциально больших коммерческих выгодах и преимуществах приграничных территорий соседствующих стран. Данные преимущества могут быть реализованы как за счет имеющегося исторического опыта, дружбы, прочных экономических связей, добрососедства, интеграции и кооперации производства, так и за счет использования возможностей функционирующих международных транспортных коридоров, развития соответствующей инфраструктуры, наполнения их новыми дополнительными грузо- и пассажиропотоками, что соответствует задачам повышения конкурентоспособности регионов, росту индекса качества жизни населения.

Реализация задач Концепции должна обеспечить прохождение через Россию и Украину по шесть миллионов контейнеров ежегодно, что принесет в бюджеты стран до трех миллиардов долларов, из которых по 1,5 миллиарда долларов потенциально поступят в бюджеты приграничных областей.

При этом обеспечиваются:

- неуклонное поэтапное преодоление негативных аспектов периферийного расположения приграничных территорий по отношению к «центру» за счет активного приграничного сотрудничества и трансграничной взаимодополняемости;

- реализация экономического потенциала коммерческих предприятий и инициатив органов местного самоуправления, отдельных граждан, в том числе за счет использования государственно-частного партнерства, технических, научных достижений и современной логистики;

- формирование благоприятных условий для вхождения в международные рынки российских и украинских производителей товаров, собственников транспорта, а также торгово-логистических, других фирм и учреждений, научных, творческих, туристических, спортивных организаций. При этом обеспечивается расширение структуры экспорта отечественных товаров и услуг, наращивание интеграционного потенциала России и Украины, растет способность к продвижению отдельных регионов в общеевропейское и мировое пространство.

Создание структурированной логистической системы объектов и коммуникаций транспорта в полосе транспортных коридоров, позволит добиться концентрации и экономии ресурсов за счет сооружения объектов многоцелевого использования, обеспечит максимальный уровень координации и взаимодействия различных видов транспорта, формирование в кратчайшие сроки опорной информационно-логистической

сети, обслуживающей пространственное и функциональное единство транспортной системы.

Пилотные проекты интегрированной системы

На первом этапе реализации Концепции (2011 – 2013 годы) предполагается на основе государственно-частного партнерства обеспечить поддержку пилотным проектам в Белгородской, Луганской, Харьковской и Сумской областях:

- Меловое – Чертково (логопарк с таможенным терминалом)
- Свердловск – Гуково (логопарк с таможенным терминалом)
- Большие Проходы (РАМЦ) – Нехотеевка (логопарк с таможенным терминалом)
- Козинка – Великая Писаревка (логопарк с таможенным терминалом)
- Купянск узловой (Авток-логистик).

Законодательное, нормативно-правовое обеспечение.

Деятельность по оптимизации развития регионов российско-украинского приграничья с использованием положений данной Концепции базируется на системе нормативно-правовых актов и соответствующих документов Совета Европы, Европейского Союза, законов Российской Федерации, законов Украины, межгосударственных соглашений, договоров и других юридических документов.

Финансирование работ по реализации Концепции.

Финансирование пилотных, а затем и целевых, комплексных проектов, инициированных государством, субъектами хозяйственной, коммерческой деятельности в рамках Концепции приграничной российско-украинской интегрированной логистической системы может осуществляться за счет средств государственного и местных бюджетов, средств венчурных фондов, инвестиций предприятий и организаций, грантовой поддержки международных организаций, средств финансовых учреждений, отдельных субъектных инициаторов и индивидуальных участников.

Условия и сроки выполнения положений Концепции.

Концепция создания интегрированной логистической системы для российско-украинского приграничья требует разработки и утверждения соответствующей стратегии и программы ее реализации на 2011-2016 и последующие годы.

Государственные стратегии России и Украины на период до 2020 года, благодаря пред-

ложенным целенаправленным подходам, должны стать важной и неотъемлемой составляющей инструментов эффективной реализации всех изложенных выше положений концептуальных и практических задач, обеспечивающих создание приграничной российско-украинской интегрированной логистической системы.

Ожидаемые результаты.

Развитие единой структурированной логистической системы на основе глубокой интеграции информационных и коммуникационных технологий в объекты инфраструктуры обеспечивает:

- формирование единой информационно-коммуникационной сети, которая сможет работать согласованно с транспортно-логистической инфраструктурой для увеличения эффективности и надежности транспортной системы, взаимодействия видов транспорта и расширения возможностей потребительского выбора, а также оперативных действий во время чрезвычайных ситуаций;

- реальную интеграцию логистической сети обеих стран в систему трансконтинентальных Евро-Азиатских транспортных коридоров;

- предоставление перевозчикам и пользователям транспортных систем своевременной и полной информации, необходимой для контроля мультимодального перемещения груза и увеличения эффективности системы, что одновременно уменьшает необходимость в новом строительстве объектов транспортной инфраструктуры;

- повышение мобильности населения на основе предоставления каждому гражданину своевременной и полной информации, необходимой для планирования и реализации своих поездок на основе свободы выбора между высококачественным мультимодальным общественным и личным транспортом.

Реализация задач Концепции должна обеспечить прохождение через Россию и Украину до 6 000 000 контейнеров ежегодно, что принесет в бюджеты стран до 3 миллиардов долларов, из которых по 1,5 миллиарда долларов поступят в бюджеты приграничных областей.

Выводы. Вхождение Украины и России в общеевропейское экономическое пространство без решения структурных мер в сфере транспорта, логистики и развития инфраструктуры невозможно. Модернизация экономик двух стран должна сопровождаться синхронным развитием транспортных систем, полностью интегрированных в общеевропейские задачи транспортной политики и стратегию до 2030 года. Одним из важных шагов в этом направлении

должна стать подготовкой Стратегии интегрированной логистической системы для российско-украинского приграничья и её реализация в рамках Программы межрегионального и при-

граничного сотрудничества между Российской Федерацией и Украиной на период 2011 – 2016 годы.

Список использованных источников:

1. *Проблеми розвитку прикордонних територій та їх участі в інтеграційних процесах. Матеріали IV міжнародної науково-практичної конференції у 2-х томах. Луцьк, 2007.*
2. *Современная логистика. (7-е издание): Перевод с английского. Джеймс С. Джонсон, Дональд Ф. Вуд, Дэниэль Л. Вордлоу, Поль Р. Мэрфи – мл. Москва – Санкт-Петербург, Киев. Издательский дом «Вильямс». 2002. - 624 с.*
3. *Малинецкий Г.Г. Семенов В.В. Дорожное движение в контексте фундаментальных исследований. Институт прикладной математики им. М.В. Келдыша. РАН, Москва, 2007.*
4. *В.И. Якунин. Геополитические вызовы России: Современное транспортное измерение. – М. Ленанд. 2007.- 80 с.*
5. *Региональная логистика: методологические основы формирования Еврорегиона (на примере Луганской области) /Монография/ Г.И. Нечаев, Б.П. Гуцало, А.Г. Кислицин и др. Луганское изд. ВНУ им В.Даля, - 2010. - 200 с.*
6. *Балаченцев В. «Концепция МТК «Волга – Карпаты», // Транспорт № 4(224). Киев, - 2003 г.*
7. *TRASECA / Трасека. Атлас транспорта и торговли. - НЕА. - 2009. – 80 с.*
8. *Транспортная стратегия Российской Федерации на период до 2030 года. Проект. – М. – 2008.- 183 с.*
9. *Ahrens G-A, Schone M. Cooperative Approaches to Integrated Cross-Border Transport Planning on a Regional Level. – Handbook. – Dresden. – 2008. - 179 p.*
10. *J.Gabbe, V. von Malchus, Th. Stumm. Cooperation between European Border Regions: Review and Perspectives. – Nomos.- 2008. – 137 p.*

УДК 911.3

Людмила Немец, Игор Кучер

РЕТРОСПЕКТИВНИЙ АНАЛІЗ ФОРМУВАННЯ МІЖНАРОДНОЇ ТОРГОВЕЛЬНОЇ СИСТЕМИ

Стаття розкриває особливості історичного розвитку міжнародної торговельної системи. Досліджується розвиток торговельної системи від торговельних союзів стародавнього світу до сучасної системи торговельних відносин, що репрезентована СОТ, при цьому акцентується увага на ключових та поворотних моментах розвитку міжнародної торгівлі. Розглядається розвиток правових основ торговельних відносин від торговельних договорів Стародавнього Єгипту до торговельних договорів сучасності.

Ключові слова: міжнародна торгівля, торгові дома, Ганзейська унія, Германський митний союз, МТО, ГАТТ, СОТ, гео економічна система.

Людмила Немец, Игор Кучер. РЕТРОСПЕКТИВНИЙ АНАЛІЗ ФОРМУВАННЯ МЕЖДУНАРОДНОЙ ТОРГОВОЙ СИСТЕМЫ. *Статья раскрывает особенности исторического развития международной торговой системы. Исследуется развитие торговой системы от торговых союзов древнего мира до современной системы торговых отношений, которая представлена ВТО, при этом акцентируется внимание на ключевых и поворотных моментах развития международной торговли. Рассматривается развитие правовых основ торговых отношений от торговых договоров Древнего Египта до торговых договоров современности*

Ключевые слова: международная торговля, торговые дома, Ганзейская уния, Германский таможенный союз, МТО, ГАТТ, ВТО, геоэкономическая система.

Lyudmila Nemets, Igor Kucher. RETROSPECTIVE ANALYSIS OF INTERNATIONAL TRADING SYSTEM FORMING. *The article exposes historical development of international trading system features. Trading system development from trading unions of ancient world to modern system of trading interrelations which are represented by WTO is researched, hereby key and turning points of international trade development are underlined. Evolution of legal basis of trading relations from commercial treaties in Ancient Egypt to modern commercial treaties is observed.*

Key words: international trade, trading houses, Hanseatic League, German customs union, ITO, GATT, WTO, geoeconomic system.

Актуальність. Міжнародна торгівля протягом тисячоліть була могутньою силою, яка сприяла розвитку і руйнуванню країн (Русь, Романія), відкриттю нових територій (епоха Великих географічних відкриттів), формування міжнародних союзів (ЄС, ЄАВТ, НАФТА, G 7, G 20 тощо).

Не зважаючи на те, що розвиток міжнародної торгівлі припадає на другу половину ХХ ст., процес формування та становлення економічних, правових і теоретичних основ сучасної світової торгової системи має глибокі корені.

Аналіз попередніх досліджень. Більшість

робіт з даної тематики були написані в середині ХХ ст. і не відображають повної картини розвитку міжнародної торгівлі. Це пов'язано з тим, що вони носять описовий характер, хоча й містять значну кількість історичних фактів [6, с. 16]. До найбільш відомих праць західних вчених можна віднести монографії К. Дея «Історія торгівлі» (Лондон, 1935 р.), П. Хьюджилла «Світова торгівля після 1431 р.» (Лондон, 1947 р.), Дж. Кларка «Сімнадцяте століття» (Оксфорд, 1947 р.), А. Піренна «Витоки та відродження торгівлі» (Прінстон, 1948 р.), Дж. Кодлиффа «Торгівля народів» (Нью-Йорк, 1950 р.), Ш. Клоу та Ш. Коула «Економічна історія Європи» (Нью-Йорк, 1952 р.), Ж. Імбера та А. Легоереле «Економічна історія: з прадавніх часів до 1789 р.» (Париж, 1965 р.), М. Поста «Середньовічна торгівля та фінанси» (Кембридж, 1973 р.), Дж. Форман-Пека «Історія світової економіки: міжнародні економічні відносини після 1850 р.» (Нью-Йорк, 1995 р.).

Серед спеціальних робіт слід відмітити праці Ф. Бартхольда «Історія Ганзи» (Лейпциг, 1862 р.), Ж. Піке «Банкіри середньовіччя: тамплієри» (Париж, 1939 р.), А. Брандта «Ганза як середньовічна економічна організація» (Кельн, 1963 р.), Т. Ллойда «Англійська та німецька Ганза» (Кембридж, 1992 р.).

У другій половині ХХ ст. дослідження історії розвитку міжнародної торгівлі зосереджується на причинах створення та діяльності ГАТТ, в той же час феномен МТО (Міжнародна торгова організація) практично не досліджено. Можна лише зазначити праці К. Уїллокса [22, 23] та Г. Ноттера [4], учасників переговорів зі створення статуту МТО.

Вже після створення СОТ були сформовані наукові школи для дослідження цієї організації, зокрема школи Б. Хоекмана та М. Требиб-лока [6, с. 15].

З вітчизняних науковців можна зазначити праці А.С. Філіпенка «Міжнародні економічні відносини: історія» [5], «Міжнародні торговельні зв'язки України: генезис і структура» [6], монографію «Історія митної справи в Україні» К.М. Колесникова, О.В. Морозова, Г.М. Виноградова, О.О. Дячока, Д.В. Архірейського, де наведено інформацію про греко-варварську торгівлю, митні збори в античних державах, особливості торговельно-митної діяльності Русі, Галицько-Волинського князівства, Кримського ханства, Литовської держави, Російської імперії та СРСР.

Серед радянських та російських авторів виділяються праці А.Г. Бокщанина «Історія міжнародних відносин і дипломатія в стародавньо-

му світі» (М., 1948 р.), Я.В. Манандіна «Про торгівлю і міста Вірменії у зв'язку зі світовою торгівлею давніх часів» (Єреван, 1954 р.). На сучасному етапі розвитку світової торгівлі помітними є монографія І.А. Гельмедінової «Діяльність ГАТТ/СОТ як фактор стабільності у розвитку міжнародної торгівлі» (М., 2001 р.), комплексне дослідження Є. Брагіної та ін. «СОТ і національні економічні інтереси» (М., 2003 р.). Особливо виділяється праця К.В. Мінкова «Міжнародна многостороння торгівля: от античності до ВТО» (СПб, 2006 р.) [6].

Мета даного дослідження – провести аналіз історії формування світової торгівлі від стародавнього світу до сучасності та виявити тенденції розвитку сучасної торговельної системи світу.

Виклад основного матеріалу. Найбільш успішні торгівлі об'єднання давності та середньовіччя з об'єктивних причин виникали на морі. Незважаючи на примітивні судна, морські шляхи вважалися набагато безпечнішими, ніж сухопутні. Перевага морських шляхів зберігалася до середини ХІХ ст., коли отримало широке поширення залізничне сполучення [6, с. 40].

На роль першого торгового об'єднання претендує Делоський союз (об'єднання грецьких міст для війни з Персією у 478 р. до н.е.). Слід зазначити, що ні тогочасні історики, ні сучасні дослідники не визначають торгові функції даного об'єднання, але К.В. Мінков наводить декілька непрямих доказів торгової складової даного союзу: після поразки Персії (468 р. до н.е.), Афіни зберігали Делоський союз, вимагаючи повного розгрому супротивника, а після вимог союзників про вихід із союзу Афіни почали утримувати їх силою і перетворили на «підданих», які стали виплачувати не внесок, а податок («форос»). Більш того, друга назва Делоського союзу – Делоська конференція (сімахія) – має на меті співпрацю грецьких міст не лише у військовій сфері. Торгівля в античності була одним із найважливіших аспектів існування середземноморської держави, що є ще одним беззаперечним доказом торгової складової союзу. З приводу точної дати припинення діяльності єдиної думки не існує: від 454 р. до н.е. до 338 р. до н.е. [6, с. 50-51].

В той же час перша міжнародна торгова угода, що до нас дійшла, була між Рамзесом II та хетським царем Хатушемом III (1278 р. до н.е.). В цьому мирному договорі є згадка про торгівлю, яка вже в той час сприймалася як одна з найголовніших складових міждержавних відносин.

Розквіт світової торгівлі (регіон Близького Сходу) пов'язаний з завоюваннями Персії Алек-

сандром Македонським (Іскандером). До цього часу відноситься утворення нових міжнародних торговельних центрів – Александрії, Антіохії, Таксілі, Селевкії [6, с. 33-34].

Дуже значна частка всієї міжнародної торгівлі протягом кількох тисячоліть була зосереджена в Середземномор'ї, де ще з античності створилася своєрідна торгова співдружність. Термін «Mediterranean commonwealth» був введений у науку Анрі Піреном, в цей час Середземне море перетворилося з «римського озера» на «мусульманське озеро» (VII ст. н.е.). Ця подія стала переломним моментом не лише у розвитку регіональної торгівлі, а й світової взагалі [6, с. 36].

Паралельно з розвитком міжнародної торгівлі виникали етнічні спільноти торговців, які активно займалися торгівлею протягом століть, – зокрема це – асирійці, фінікійці, євреї, вірмени, левантійці та італійці.

Питання про те, яка з національних торгових груп сформувалася найдавніше, наразі є не вирішеним [6, с. 41]. Перші згадки про єврейські торгові дома можна знайти у вавілонських архівах (IX – VIII ст. до н.е.), де міститься досить детальна інформація про торгівлю діяльність домів Егиби і Мурашу (точно встановлено, що Мурашу були євреями, про національність Егиби даних немає) [2, с. 178]. Причини формування цих спільнот і сьогодні залишаються не зрозумілими.

Спроби регламентувати окремі аспекти міжнародної торгівлі мали місце ще в II тис. до н.е. Але в цих договорах зазначалося не про товарні відносини, а про вільне мореплавання, такі угоди укладали індійці, асирійці і перси [1, с. 18]. Перші угоди, які безпосередньо відносилися лише до торгівлі, були укладені між Римом і Карфагеном (VI та IV ст. до н.е.) [6, с. 65]. В перших договорах про торгівлю яскраво проявилася нерівноправність сторін. Наприклад, за умовами договору про торгівлю та мореплавання від 349 р. до н. е. між Римом та Карфагеном римлянам було заборонено плавати за межами Гермейської області і торгувати можна було лише під контролем карфагенян, які натомість отримали право вільної торгівлі, їм заборонялося лише будувати фортеці та проводити розбій в глибині країни [10, с. 245].

З часом ці договори закріпилися в римському торговому праві, наслідком якого стало так, що римська торгівля фактично стала міжнародною, національне торгове право, *jus gentium*, по суті регламентувало міжнародну торгівлю. Таким чином, саме *jus gentium* стало першим міжнародним торговим правом [6, с. 66].

Найбільш відомими банкірськими домами Італії в XIII – XIV ст. були флорентійські «спільноти» Барді та Перуці. Сума вартості товарів, що проходили через пізанський порт в середині XIII ст., досягла 900 тис. лір на рік, а в останній чверті того ж століття збільшилася на 40 % [14, с. 163]. Спільнота Барді з кінця XIII с. постійно кредитувала англійських монархів. Згідно з літописами, у період з 1290 р. до 1326 р. загальна сума позики склала понад 70 тис. фунтів. З 1330-х років спільноти Барді та Перуці фактично об'єдналися та мали оборот близько 1 млн. 300 тис. золотих флоринів [21, с. 92-93].

Бідні Брати-Воїни Христа та Соломонового Храму (орден тамплієрів) розглядаються у сучасній історіографії як створення першої в історії спільноти банкірів та основоположників посередницької торгівлі [6, с. 51].

Орден було засновано після Першого Хрестового походу (1096 р.) для забезпечення безпеки паломників з Європи, які йшли до Єрусалиму після його завоювання. Показовими фактами значимості та впливу ордену є купівля о. Кіпра у Ричарда I Левиного Серця за 100 тис. безантів [8, с. 149], орден мав представництва від Єрусалиму до Португалії та чеканив власні монети. Паризька резиденція ордену була одним з найбільших фінансових центрів Європи [11, с. 267] та відповідно й світу. В силу своєї діяльності орден давав значні займи італійським торговим домам [13, с. 172-173].

Ганзейська унія – союз німецьких вільних міст в XIII – XVII століттях в Північній Європі для захисту торгівлі і купців від влади феодалів та від піратства.

Вперше термін «Ганза», за англійським дослідником Дж. Джудвайном зустрічається в лондонських збірниках законів в 978 р. [16, с. 71-73], французький історик Жак Ле Гофф дату появи союзу вказує 1161 р. [3, с. 99].

Цікавим є той факт, що Скеммелл відносить Ганзу до списку 9 найбільших морських імперій в історії людства [20, с. 75]. Пітер Хьюджилл вважає Ганзу першою транснаціональною корпорацією в історії людства [15, с. 50]. Ганза фінансувала ведення Столітньої війни, надавши королю Едварду III позику у 10 тис. фунтів [6, с. 62].

Союз серед атрибутів єдиної структури мав лише нерегулярні «з'їзди», що проводилися в м. Любеку з 1356 р., а рішення якого були обов'язковими лише для його учасників. В 1669 р. проходив останній з'їзд, на який прибули представники лише 6 делегацій, що і вважається формальною датою припинення існування союзу. В науковому співтоваристві існують різні думки з цього приводу. Так, Дж. Лаппенберг

вказує на переговори між Ганзою та королем Англії Карлом II в 1692-1693 рр. [18], а Ф. Бартхольд в монографії «Історія Ганзи» зазначає, що Ганзейський двір у Лондоні проіснував до 1853 р. [12, с. 528].

У цей час спільнота вірменських торговців вела активну торгівлю від Амстердаму до представництва на о. Ява та в Кантоні (XVI ст.). Інформація про останнє торгове представництво важлива, бо підтверджує наявність активних торговельних зв'язків західного світу з Китаєм до XIX ст. [6, с. 43].

Ідея створення об'єднання країн, в якому б існував уніфікований тариф, вперше виникла на початку XIX ст. 26 березня 1818 р. було підписано договір про об'єднання 57 германських територій в єдиній тарифній зоні [9, с. 441]. Також в 1814 р. була можливість включити до цього союзу Швецію та частину провінцій Бельгії, але перша була зайнята у війні з Данією і лише в 1865 р. підписала договір про вільну торгівлю, а друга не приєдналася через бюрократизм самої Пруссії. Германський митний союз (Zollverein) був настільки ефективним, що якби не революція 1848 р., то економічне об'єднання Європи почалося б з цього союзу. Принципи його існування були чи не більш досконалі, ніж принципи діяльності системи ГАТТ/COT [6, с. 84].

Успішна діяльність германського митного союзу започаткувала появу відповідних союзів по всьому світу – в 1862 р. Сан-Марино та Італія, 1865 р. – Монако та Франція, 1910 р. – Південно-Африканський митний союз. Всі ці союзи існують в наш час.

Ідея створення міжнародної організації, покликаної регулювати міжнародну торгівлю, виникла ще до закінчення Другої світової війни. В основному зусиллями США і Великобританії в 1944 р. на конференції в Бреттон-Вуді був заснований Міжнародний валютний фонд і Міжнародний банк реконструкції і розвитку. Третью опорою нового економічного порядку разом із згаданими організаціями передбачалося створення МТО. Для цього в 1946 році в м. Гавані була скликана міжнародна конференція по торгівлі і зайнятості, яка і повинна була виробити матеріально-правові рамки міжнародної угоди про зниження тарифів, запропонувати зацікавленим країнам статут цієї організації, узяти на себе координуючу роль в питаннях спрощення зовнішньої торгівлі і зниження митного тягара на шляху товарів з країни в країну. Однак Гаванська хартія так і не набрала чинності, оскільки США та Великобританія не ратифікували Угоду про Статут МТО [6, с. 122]. В результаті представники 23 країн почали шукати

можливості зменшення протекціонізму в міжнародній торгівлі та прийняли 45 тис. тарифних знижок, а також затвердили правила міжнародної торгівлі, що стали називатися Генеральною угодою з тарифів і торгівлі (ГАТТ). ГАТТ набрала сили з 1. 01. 1948 р.

Умовами ГАТТ спочатку не передбачалося створення міжнародної організації. Норми ГАТТ діяли як звичайний міжнародний договір. Зміни і доповнення норм могли здійснюватися винятково в рамках міжнародних конференцій (раундів). Усього з 1946 р. по 1994 р. було проведено сім раундів багатосторонніх торговельних переговорів у рамках ГАТТ. Результатом кожного з раундів було прийняття нових угод, що регулюють різні аспекти міжнародної торгівлі.

Утворена Світова організація торгівлі (СОТ) набрала чинності з 1. 01. 1995 р. за результатами Уругвайського раунду торговельних переговорів і являє собою постійно діюче інституційне утворення країн, які беруть участь у світовому поділі праці і обміні товарами з метою удосконалення взаємного співробітництва. Організація здійснює нагляд за багатосторонньою системою, яка розвивалася впродовж 1950-х рр. Крім того, СОТ є форумом для продовження переговорів з метою лібералізації торгівлі товарами і послугами шляхом усунення бар'єрів, а також для формування правил у нових, пов'язаних з торгівлею, сферах. Угодами СОТ створено єдиний механізм врегулювання торговельних суперечок, за допомогою якого країни-члени захищають свої права та узгоджують розбіжності, які виникають між ними у процесі виконання угод. [6, с. 110].

Наразі триває восьмий раунд – Доський. Країни, що беруть участь у ньому, мають на меті спонукати розвинуті країни зменшити рівень протекціонізму в сільському господарстві в обмін на зустрічне зменшення тарифів на промислові товари зі сторони більш бідних країн.

Проаналізувавши історію формування світової торгівлі, можна виділити наступні суспільно-історичні періоди:

1) морський-регіональний період – (I тис до н.е. до 1096 р. н. е). Для нього характерне формування регіональних союзів, де економічна складова була другорядна;

2) міжконтинентальний період формування переважно двосторонніх економічних відносин – (1096 р. – поч. XX ст.):

а) нерегулярні та випадкові зв'язки – (1096 р. – середина XIV ст.);

б) постійні зв'язки – (сер. XIV ст. – поч. XX ст.).

3) глобальний період – (поч. XX століття

до сьогодні.), що характеризується втягненням до торгового обігу всіх країн світу, що репрезентується СОТ.

Висновки. Міжнародна торгівля за останні тисячоліття пройшла шлях від двосторонніх відносин стародавніх держав та конференції (союзу) держав-міст до формування всеохоплюючої міжнародної економічної інтеграції всієї сучасної ойкумени, яка найкраще представлена СОТ.

Водночас у світовій геоekonomічній системі спостерігаються тенденції формування субрегіональних економічних утворень (союзів), що використовують місцеві соціокультурні особливості в якості нових основ власних стратегій розвитку. У міжнародних геоekonomічних відносинах перевагу будуть отримувати ті країни, що матимуть змогу створити оптимальне співвідношення між процесами глобалізації і субрегіоналізації.

Список використаних джерел:

1. Баскин Ю. Я., Фельдман Д. И. *История международного права.* – М, 1990 – 208 с.
2. Гранд М. *История Древнего Израиля.* – М, 1998.
3. Ле Гофф Ж. *Цивилизация средневекового запада.* – Екатеринбург, 2005. – 560 с.
4. Минкова. К. В. *Международная многосторонняя торговля: от античности до ВТО.* –СПб.: Издательство Санкт-Петербургского университета, 2006.
5. *Міжнародні економічні відносини: історія: Підруч.* / А.С. Філіпенко. — К.: Либідь, 2006. — 390 с.
6. *Міжнародні торговельні зв'язки України: генезис і структура: навч. посіб.* / А.С. Філіпенко. — К.: Знання України, 2008. — 223 с.
7. Рябик Г.С., *Поглиблення міжнародної економічної інтеграції та його наслідки в умовах глобальних суспільних трансформацій / Вісник економіки транспорту і промисловості, 2009. - № 28.*
8. Заборов М.А. *Крестonosцы на Востоке.* — М.: Главная редакция восточной литературы изд-ва «Наука». 1980. — 320 с.
9. *Замороко Тетяна Леонідівна. Конкуреноспроможність товарів легкої промисловості в умовах інтеграції України до СОТ : дис... канд. екон. наук: 08.07.01 / Київський національний ун-т технологій та дизайну.* — К., 2006. — 194 с.
10. Штенцель А., *История войн на море. Т. 1.* — М.: Изографус, ЭКСМО-Пресс. 2002. — 704 с.
11. Barber M. *The New Knighthood.* Cambridge, 1994.
12. Barthold F. W. *Geschichte der Hansa.* Leipzig. 1862.
13. *Calendar of the Close Rolls: In 47 Vols. London. 1892-1963: Vol. V: Edvard I. 1302-1307.*
14. Herlihy D. *Pisa in the Early Renaissance.* New Haven, 1958.
15. *Hugill P. J. World Trade since 1431.* Londjn, 1993.
16. *Jeudwine J. W. Studies in Empire and Trade.* London. 1923.
17. *Kohr L. The History of the Common Market // The Journal of Economic History. 1960. Vol. 20. No 3.*
18. *Lappenberg J. M. Der Stahlhot.* Berlin. 1851.
19. *Notter H. A. Postwar Policy Preparation. 1939-1945.* Westport. 1975
20. *Scammell G. The World Encompassed: The First European Maritime Empires c. 800-1650.* Berkeley, 1981.
21. *Vllani G. Gronica: In 4 vols. Vol. 1. Firenze. 1844.*
22. *Wilcox C. A Charter for World Trade.* New York. 1949
23. *Wilcox C. A Charter for World Trade.* New York. 1972

УДК 911.3

Олексій Кірюхін, Катерина Полякова

ПРІОРИТЕТИ ТРАНСКОРДОННОГО СПІВРОБІТНИЦТВА У СТРАТЕГІЇ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО (СТАЛОГО) РОЗВИТКУ ХАРКІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ ДО 2020 РОКУ

В статті сформульовані основні принципи та завдання щодо розвитку транскордонного співробітництва до Стратегії сталого розвитку Харківської області до 2020 року. Зроблено аналіз діючих інструментів та інституцій, за допомогою яких на цей час реалізується транскордонне співробітництво в Харківській області. Запропоновано нові системні підходи щодо впровадження інноваційної моделі сталого, збалансованого територіального розвитку прикордонних районів з використанням новітнього європейського досвіду.

Ключові слова: транскордонне співробітництво, Єврорегіон «Слобожанщина», державне-приватне партнерство, програмно-проектний підхід, інноваційний розвиток.

Алексей Кирюхин, Екатерина Полякова. ПРИОРИТЕТЫ ТРАНСГРАНИЧНОГО СОТРУДНИЧЕСТВА В СТРАТЕГИИ СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ ХАРЬКОВСКОЙ ОБЛАСТИ ДО 2020 ГОДА. В статье сформулированы основные принципы и задания по развитию трансграничного сотрудничества для Стратегии устойчивого развития Харьковской области до 2020 года. Сделан анализ существующих инструментов и институтов, с помощью которых на сегодня реализуется трансграничное сотрудничество в Харьковской области. Предложены новые системные подходы к внедрению инновационной модели устойчивого, сбалансированного территориального развития приграничных районов с использованием новейшего европейского опыта.

Ключевые слова: трансграничное сотрудничество, Еврорегион «Слобожанщина», государственно-частное партнерство, программно-проектный подход, инновационное развитие.

Alexei Kiryukhin, Ekaterina Polyakova. CROSS-BORDER COOPERATION PRIORITIES IN THE SOCIO-ECONOMIC DEVELOPMENT STRATEGY OF KHARKOV REGION UNTIL 2020. Basic principles and main objectives of the cross-border cooperation for Kharkov Region Sustainable Development Strategy 2020 have been formulated. The current cross-border instruments and institutions using in Kharkov Region are analyzed. New system approaches to the implementation of sustainable innovation model for the territorial development of border districts utilizing a modern experience are proposed.

Keywords: Cross-border cooperation, Euroregion Slobozhanshina, public-private partnership, programmer-projecting approach, innovation development.

Актуальність прискореного розвитку транскордонного співробітництва для транскордонного співробітництва Харківської області

Європейський Союз після розширення новими членами у 2004 р. та 2007 р. будує довгострокові стосунки з Україною, що сприятиме здійсненню в Україні реформ та сталому регіональному розвитку («Східне партнерство», «Європейський інструмент сусідства та партнерства», ініціатива із «Зоною поглибленої вільної торгівлі»). Для збільшення обсягів торговельної та інвестиційної діяльності, прискорення економічного зростання у контексті нової політики ЄС активно заохочуватиметься подальше регіональне та транскордонне співробітництво [1]. Нові ініціативи, що спрямовані на стимулювання регіонального співробітництва в трикутнику Україна – Росія – ЄС, розглядаються як важливий крок до створення зони спільного процвітання та цінностей, для створення «Європи без кордонів що роз'єднують».

З моменту виникнення українсько-російського державного кордону пройшло майже двадцять років, а населення обох держав так і не змогло повністю пристосуватися до перетворення адміністративного рубежу в державний, сприймаючи кордон як бар'єр, що перешкоджає нормальному плину життя. Це підштовхує сусідні регіони України та Росії розвивати з середини 1990-х років прямі локальні взаємодії у фор-

мі транскордонного співробітництва [2].

Транскордонне співробітництво можна визначити як використання переваг сусідства для вирішення проблем повсякденного життя й перспективного соціально-економічного розвитку кожного з регіонів [3].

Харківська область має державний кордон загальною довжиною 315,8 км, межуючи з Белгородською областю Російської Федерації. Шість районів загальною площею 7,47 тис. кв. км (23,78% площі області) є прикордонними. На цій території проживає 378 тис. мешканців області, що складає 13,05% від загальної їх кількості.

З метою впровадження Закону України «Про транскордонне співробітництво», Державної стратегії регіонального розвитку на період до 2015 року (Постанова КМУ від 21.06.2006 №1001) в Харківській області в контексті розвитку транскордонного співробітництва як інноваційного інструменту в реалізації державної регіональної політики, розбудови та модернізації транспортної інфраструктури, розвитку логістики є доцільним на період 2011-2020 років створити цілісну систему підтримки транскордонного співробітництва на регіональному та місцевому рівнях.

Переваги від транскордонного співробітництва для Харківської області

Основні переваги транскордонного співробітництва містяться у:

- розширенні сфери економічної діяльності та бази податкових надходжень за рахунок розвитку посередницьких функцій між сусідніми територіями;
- стабілізації соціальної ситуації: єдиний ринок праці й «перетікання» трудових ресурсів дозволяють людям самостійно вирішувати проблему зайнятості й підтримувати звичний рівень життя, що в остаточному підсумку позначається на зниженні рівня соціальної напруженості;
- задоволенні потреб населення в соціальних послугах без значних додаткових витрат: дефіцит соціальної інфраструктури й кадрів може бути компенсований за рахунок використання установ сусідніх територій. Одночасно притягнутий платоспроможний попит сприяє розвитку власної соціальної сфери;
- об'єднанні організаційних зусиль і спільному фінансуванні проектів, у реалізації яких зацікавлені обидві сусідні сторони, наданні їм більш високого (міждержавного) статусу й пріоритетності;
- поліпшенні інвестиційної привабливості та іміджу прикордонних областей і районів;
- можливостях використання фінансових та інформаційних ресурсів міжнародних організацій для реалізації взаємовигідних транскордонних проектів;
- більшій ефективності під час діалогу з центральними органами влади щодо вирішення до проблем прикордонних територій.

Організаційно-правові орієнтири для ефективного транскордонного співробітництва

Стратегія розвитку транскордонного співробітництва в Харківській області на період 2011-2020 роки має створити передумови для переходу від окремих заходів та проектів до цілісної, інтегрованої до європейських та українсько-російських міждержавних програм системи підтримки транскордонного співробітництва з використанням програмно-проектного принципу і поетапного фінансування пріоритетних напрямів сталого розвитку прикордонних територій на основі моделі державно-приватного партнерства. Поступово зростаюча ділова активність у прикордонних районах буде сприяти політиці децентралізації, налагодженню нових технологічних ланцюжків, підвищенню конкурентоспроможності області та більш збалансованому, поліцентричному розвитку Харківщини.

У якості організаційного механізму забезпечення довгострокового розвитку прикордон-

них районів Харківської області пропонується створити вертикально інтегровані структури, які б забезпечували охоплення і вертикальну інтеграцію нижчого (базового) рівня місцевого управління (на рівні прикордонних селищних рад Харківської області) з загальноєвропейським рівнем (в особі Асоціації європейських прикордонних регіонів).

Окремі елементи цієї системи вже були зроблені протягом 2005-2010 років при підтримці виконавчого комітету Ради керівників прикордонних областей Республіки Білорусь, Російської Федерації та України в Дергачівському, Золочівському, Вовчанському та Дворічанському районах області. Сесіями районних рад були затверджені міжвідомчі робочі групи з питань транскордонного співробітництва та їх персональний склад, прийняті районні програми транскордонного співробітництва до 2011 року. Слід, насамперед, провести подібну роботу в Харківському та Великобурлуцькому районах та оновити склад усіх груп з урахуванням нового складу органів державної влади та місцевого самоврядування.

Найявне міжнародне інституційне забезпечення транскордонного співробітництва

На момент започаткування Стратегії стало розвинуто в Харківській області у сфері транскордонного співробітництва діючими є такі міжнародні (міжрегіональні) інституції:

- Виконавча дирекція міжобласної Ради економічного співробітництва (з 1992 року);
- Виконавчий комітет Ради керівників прикордонних областей Республіки Білорусь, Російської Федерації та України (з січня 1994 року);
- Офіс Центрально - Європейського відділення Цільової Групи з питань зовнішніх кордонів Асоціації європейських прикордонних регіонів (з 9 вересня 2010 року);
- Рада та Секретаріат Єврорегіону «Слобожанщина» (з 1 вересня 2010 року);
- Міждепутатська робоча група зі співробітництва між Харківською обласною радою та Белгородською обласною Думою (з 28 лютого 2008 року);
- Координаційний комітет Міжрегіональної екологічної програми з охорони та використанню вод басейну річки Сіверський Донець (з 20 листопада 2000 року);
- Секретаріат Ділової ради ТПП білорусько-російсько-українського прикордоння (з січня 2010 року);
- Секретаріат Прикордонного білорусько-російсько-українського університетського консорціуму (з 8 червня 2010 року).

Цілі та пріоритети транскордонного співробітництва на 2011-2020 рр.

Головна мета – досягти високого рівня добросусідства, партнерської кооперації, сталого розвитку, кращого рівня життя мешканців шести прикордонних районів Харківської області.

Ціль №1 - Створити цілісну систему підтримки транскордонного співробітництва на регіональному та місцевому рівнях.

Ціль №2 – Скоротити удвічі розрив у соціально-економічному розвитку та інфраструктурному забезпеченні прикордонних районів Харківської області зі суміжними районами Белгородської області.

Пріоритети:

- *Інституції та ефективне регіональне управління* – здійснення регіонального багаторівневого управління на засадах стратегічного планування і партнерської кооперації місцевих влад;
- *Синергія прикордонних економік* – підвищення взаємної відкритості економік Харківської і Белгородської областей, розширення кооперації та розвиток інституційних форм сприяння місцевому малому та середньому бізнесу, розширення ринків збуту для місцевої продукції;
- *Інтелектуальний капітал* – підвищення якості освітнього, науко-технічного і управлінського капіталу в прикордонному ареалі Харківського регіону в умовах глобально посилюючої конкуренції і мобільності робочої сили;
- *Культурна спадщина* – захист історичної, культурної спадщини як елементів гармонійного розвитку прикордонних районів Харківської області
- *Захист навколишнього середовища* – покращення стану та створення умов для подальшого збереження іншими покоління наявних природних ресурсів в басейнах транскордонних річок.

Конкретні заходи і проекти щодо реалізації пріоритетів транскордонного співробітництва

Пріоритет «Інституції та ефективне регіональне управління»:

1. Підготувати програму розвитку транскордонного співробітництва Харківської області на 2011 -2016 роки.

2. Забезпечити організаційно-технічну підтримку функціонування виконавчого комітету Ради керівників прикордонних областей Республіки Білорусь, Російської Федерації та України.

3. Підготувати Стратегію сталого розвитку Єврорегіону «Слобожанщина» як Інтегровану стратегію територіального розвитку 6 прикордонних районів Харківської та 6 районів Белгородської областей.

Пріоритет «Синергія прикордонних економік»:

1. Створити митно-логістичні комплекси в рамках Прикордонної інтегрованої російсько-української логістичної системи; організувати їх роботу на принципах державно-приватного партнерства;
2. Створити єдиний інформаційний простір з моніторингу і обліку показників соціально-економічного, кредитно-фінансового, суспільно-політичного розвитку території євро-регіону «Слобожанщина».
3. Ініціювати розробку концепцій розвитку бренду прикордонних районів Харківської області та провести брендінг цих районів, які історично пов'язані поглибленими господарськими і культурними зв'язками з прилеглими районами Белгородської області.
4. Розробити інвестиційні паспорти районів Харківської області і вертикально інтегрованих програм підвищення інвестиційного клімату в районах області з урахуванням вертикальної інтеграції у загальноєвропейський простір.
5. Створити у вигляді «єдиного вікна» Центр сприяння експорту і залучення адресних інвестицій.

Пріоритет «Інтелектуальний капітал»:

1. Створити на території Харківської області транскордонний російсько-український технопарк.
2. Забезпечувати підтримку діяльності Російсько-Українського Університету, створеного рішенням Ради ректорів Прикордонного білорусько-російсько-українського консорціуму 8 червня 2010 року.
3. Створити на базі прикордонних районів області постійно діючу мережу міжмуніципальних інформаційно-навчальних центрів із забезпеченням належної функціональної «дзеркальності» з боку белгородської сторони.

Пріоритет «Культурна спадщина»

1. Розробити і організувати функціонування системи транскордонних еколого-пізнавальних маршрутів «Природна, історична і культурна спадщина Слобожанщини».
2. *Пріоритет «Захист навколишнього середовища»:*
3. Продовжити роботу з виконання міжрегіональної (міждержавної) екологічної програми

ми з охорони та використання вод басейну ріки Сіверський Донець.

4. Продовжити роботу з підготовки та реалізації Комплексного плану екологічного оздоровлення басейну р. Лопань.
5. Створити транскордонний регіональний ландшафтний парк «Верхнє Придонцов'я».

Етапи транскордонного співробітництва у 2011-2020 рр.

Очікується, що протягом 2011-2020 рр. транскордонне співробітництво в рамках Стратегії сталого розвитку в Харківській області буде проводитися по трьох етапах:

- 2011 – 2013 роки
- 2014 – 2016 роки
- 2017 – 2020 роки.

На першому етапі (2011 – 2013 роки) передбачається:

- Створення вертикально та горизонтально інтегрованої системи транскордонного співробітництва в Харківській області;
- Початок реалізації пріоритетних транскордонних проектів в рамках Єврорегіону «Слобожанщина» при підтримці Виконавчого комітету Ради керівників прикордонних областей Республіки Білорусь, Російської Федерації та України й Секретаріату Ділової ради ТПП білорусько-російсько-українського прикордоння;
- Створення Концепції системної інноваційної платформи «GEOTECHNOPOLIS» удовж осі «Харків – Белгород» з метою формування транскордонною агломерації європейського типу;
- Створення на території Харківської області транскордонного російсько-українського технопарку;
- Створення інструментарію для ефективних комунікацій з потенційними інвесторами (інвестиційні паспорти області і районів, центр сприяння експорту);
- Розробка брендів прикордонних районів області, розробка і початок впровадження

програм з просування брендів районів;

- Розробка нових механізмів державно-приватного партнерства і їхнє відпрацювання для розширення можливостей у фінансуванні важливих для області і єврорегіону «Слобожанщина» інфраструктурних проектів з боку зацікавлених українських і російських бізнес структур.

На другому етапі (2014 – 2016 роки) передбачається:

- Проектне впровадження системної інноваційної платформи «GEOTECHNOPOLIS» удовж осі Харків – Белгород.
- Усіляке поширення практики використання механізмів державно-приватного партнерства під час реалізації інфраструктурних проектів в Харківській області і єврорегіоні «Слобожанщина» з боку зацікавлених іноземних та вітчизняних бізнес структур.

На третьому етапі (2017 – 2020 роки) передбачається:

- Перехід на сталий збалансований розвиток Харківського регіону за рахунок попереджувального розвитку прикордонних районів та формування регіональної інноваційної системи [4].

Висновки. Нові політичні реалії в Україні створили необхідні умови для впровадження регіональної політики на засадах сталого збалансованого розвитку в трикутнику Україна – Росія – ЄС. Важливою складовою цієї політики є транскордонне співробітництво з урахуванням європейського досвіду функціонування єврорегіонів. Проведення структурних реформ та модернізації економіки прикордонних територій стає безальтернативною перспективою подальшого інноваційного розвитку Харківського регіону. Базовими складовими у цьому напрямку стає використання механізму державно-приватного партнерства та програмно-проектний підхід.

Список використаних джерел:

1. *Growing Regions, growing Europe –Fourth report on economic and social cohesion / European Commission. – Luxembourg. - 2007 – 222 p.*
2. *Фактор соседства в экономическом развитии приграничных регионов стран СНГ / Под ред. проф. Вардомского Л.Б. – М.: ИЭ РАН, - 2010. - 426 с.*
3. *Gabbe J., von Malchus V. Cooperation between European Border Regions. Review and Perspectives. – Nomos. – 2008. – 137 p.*
4. *Кирюхин А.М., Дунаев И.В., Порятуй А.Ф., Полякова Е.А. Стратегирование совместного инновационного развития Харьковской и Белгородской областей на период 2011 – 2020 годы / Регион-2010: стратегия оптимального развития. Матеріали науково-практ. конф. з міжнародною участю 4-5 листопада 2010 р. – Х.: ХНУ ім. В.Н.Каразіна. – С. 283 – 284.*

УДК 911.3

Юрій Кандиба, Анна Юр'єва

ВНУТРІШНЬОРЕГІОНАЛЬНІ ВІДМІННОСТІ РІВНЯ СПЕЦІАЛІЗАЦІЇ ЗЕРНОВОГО ГОСПОДАРСТВА ХАРКІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

У статті охарактеризовано внутрішньорегіональні особливості розвитку зернового господарства Харківської області; проаналізовано динаміку валового збору та урожайності зернових і зернобобових культур в регіоні, виявлено територіальні відмінності цих показників у розрізі адміністративних районів; проведено групування районів за рівнем спеціалізації зернового господарства та дано характеристику виділених груп районів; виявлено внутрішньорегіональні відмінності рівня спеціалізації зернового господарства регіону.

Ключові слова: зернове господарство, зернові та зернобобові культури, урожайність, коефіцієнт спеціалізації, рівень спеціалізації.

Юрій Кандиба, Анна Юр'єва. ВНУТРИРЕГИОНАЛЬНЫЕ РАЗЛИЧИЯ УРОВНЯ СПЕЦИАЛИЗАЦИИ ЗЕРНОВОГО ХОЗЯЙСТВА ХАРЬКОВСКОЙ ОБЛАСТИ. В статье охарактеризованы внутрорегиональные особенности развития зернового хозяйства Харьковской области; проанализирована динамика валового сбора и урожайности зерновых и зернобобовых культур в регионе, выявлены территориальные различия этих показателей в разрезе административных районов; проведено группирование районов по уровню специализации зернового хозяйства и дана характеристику выделенных групп районов; выявлены внутрорегиональные различия уровня специализации зернового хозяйства региона.

Ключевые слова: зерновое хозяйство, зерновые и зернобобовые культуры, урожайность, коэффициент специализации, уровень специализации.

Yuriy Kandyba, Anna Yuryeva. THE TERRITORIAL DIFFERENCES OF LEVEL SPECIALIZATION OF GRAIN FARMING OF THE KHARKOV REGION. The territorial features of the development of grain production of the Kharkov region were described. The dynamics of the gross harvest and yield of grain and leguminous crops in the region were analyzed. The territorial differences in these indicators in the context administrative districts of the region were identified. The clustering of administrative-territorial districts of specialization in terms of grain production are performed. The selected groups of districts were characterized. The differences in territorial specialization of grain farming in the Kharkov region were identified.

Key words: grain farming, grains and legumes, yield, coefficient of specialization, the level of specialization.

Постановка проблеми. Сільське господарство є однією з ключових галузей економіки Харківської області, від рівня розвитку якої значною мірою залежить соціально-економічне становище сільських адміністративних районів, розвиток інфраструктури сільської місцевості, продовольча безпека регіону. Провідне місце у сільськогосподарському виробництві належить рослинництву, у структурі якого за посівними площами та обсягами виробленої продукції особливо виділяється зернове господарство. Значна залежність зернового господарства від погодних умов у поєднанні з кризовими явищами в економіці призводять до нестабільної ситуації в галузі, до суттєвих внутрішньорегіональних диспропорцій у її розвитку. У зв'язку з цим актуальним є суспільно-географічне дослідження територіальних відмінностей розвитку зернового господарства Харківської області.

Аналіз попередніх досліджень. В українській економічній географії дослідженнями спеціалізації сільського господарства у різний час займалися І. Мукомель, А. Ващенко, В. Нагірна, Г. Балабанов, М. Пістун, О. Топчієв, О. Шаблій. У працях Л. Богадьорової досліджуються особисті господарства населення, визначено територіальні відмінності спеціалізації сільського господарства Херсонської області, у працях С. Грекова – селянські господарства Чернівецької області. Дослідженням власне сільського господарства, його спеціалізації та територіальної організації присвячені кандидатські дисер-

тації П. Сухого (1999) та С. Пенюка (2002). Незважаючи на велику кількість наукових праць, які торкаються проблем територіальної організації сільськогосподарського виробництва, науковцями не вироблено єдиного підходу до визначення спеціалізації сільського господарства.

Метою даного дослідження є визначення внутрішньорегіональних відмінностей рівня спеціалізації зернового господарства Харківської області. **Завдання** дослідження полягають у визначенні динаміки валового збору та урожайності зернових і зернобобових культур у регіоні, виявленні територіальних відмінностей цих показників у розрізі адміністративних районів області, розрахунку рівня спеціалізації зернового господарства у районах області.

Виклад результатів дослідження. У Харківській області вирощують зернові та зернобобові культури, серед яких переважають озима і яра пшениця, ячмінь, кукурудза, горох. Площі збору цих культур у 2010 р. становили 677,5 тис. га, що на 28,5 % менше, ніж у 2009 р. Суттєве скорочення площ, з яких було зібрано урожай, зумовлене несприятливими погодними умовами у 2010 р., а саме – дуже низькими температурами повітря взимку і відповідним промерзанням ґрунту та аномально високими температурами повітря влітку при недостатній зволоженості. У зв'язку з цим у 2010 р. збір зернових і зернобобових культур у Харківській обла-

сті був один з найменших за останні 10 років – 1,3 млн. т (менший урожай був у 2000 і 2003 роках). Середня урожайність зернових та зернобобових культур у Харківській області за період

з 2000 по 2010 рр. становила 22,6 ц/га і суттєво змінювалась протягом досліджуваного періоду [2] (рис. 1).

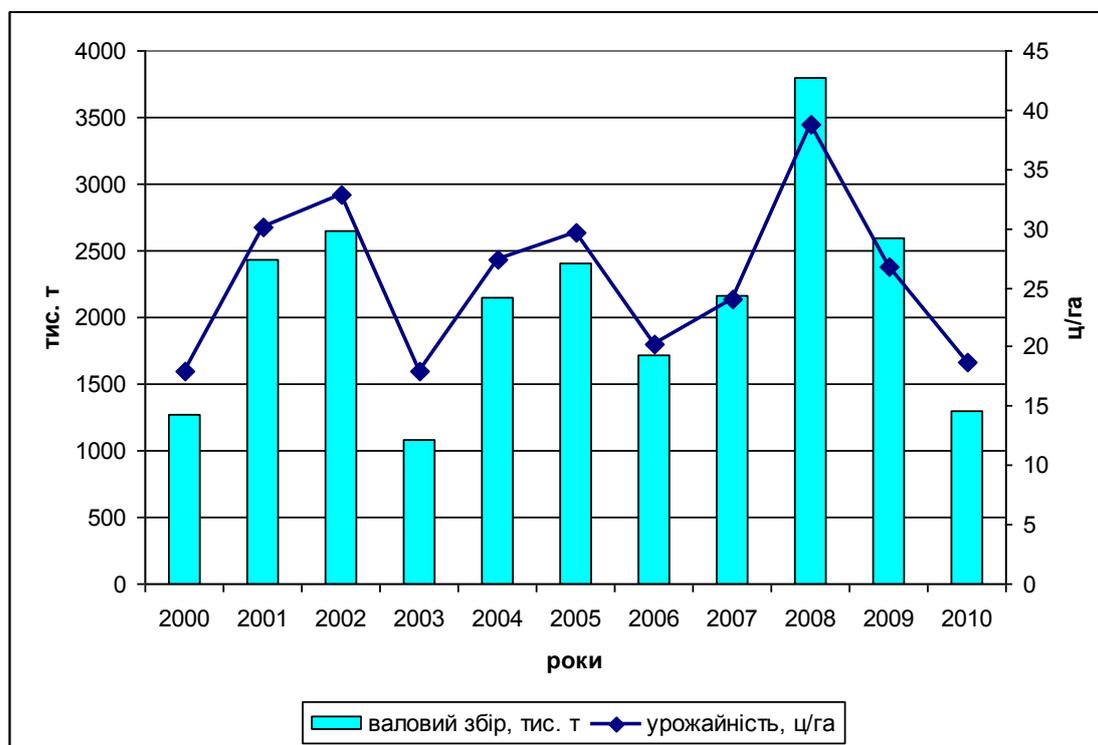

Рис. 1. Динаміка валового збору та урожайності зернових і зернобобових культур у Харківській області за період з 2000 до 2010 рр. (побудовано за даними [1; 4-8])

Між показниками площі збору, валового збору та урожайності культур існує стійкий прямий зв'язок. Скорочення площі збору у 2003 і 2010 роках у порівнянні з попередніми роками було зумовлене, головним чином, загибеллю частини посівів внаслідок несприятливих погодних умов. На зібраній площі, як правило, урожайність була нижчою, ніж за попередній рік, що в сукупності й призводило до зменшення валового збору цих культур. Суттєві відмінності урожайності та валового збору зернових і зернобобових культур спостерігаються в адміністративних районах Харківської області (рис. 2).

Найвища урожайність за період з 2000 по 2010 роки спостерігалась у Красноградському, Куп'янському та Чугуївському районах (понад 30 ц/га). Відносно висока урожайність характерна також переважно для західних районів Харківської області, що можна пояснити більш сприятливими кліматичними умовами – на відміну від східних районів, меншою континентальністю клімату, більшою кількістю опадів, вищою стійкістю снігового покриву.

Найнижча урожайність зернових та зер-

нобобових культур спостерігалась у Близнюківському, Барвінківському, Ізюмському, Борівському, Шевченківському та Дергачівському районах (менше 20 ц/га). Низька урожайність у цих районах (за винятком Дергачівського) зумовлена більш посушливим кліматом. Зокрема, малопотужний сніговий покрив взимку не здатний ефективно захистити посіви озимих культур від вимерзання, а більш жарке і посушливе літо також призводить до зниження урожайності.

Територіальні відмінності у валовому зборі зернових та зернобобових культур свідчать про різний рівень забезпеченості районів продукцією зернового господарства. Тобто можна говорити про різний рівень спеціалізації зернового господарства у різних районах області.

Існує кілька методів визначення сільськогосподарської спеціалізації: візуальний, метод середньогалузевого відсотка, метод середньозваженого рангу, індекс комбінування (індекс Уївера) [3, с. 418]. Застосування цих методів дає можливість визначити галузі спеціалізації за їх частками у структурі виробництва продукції.

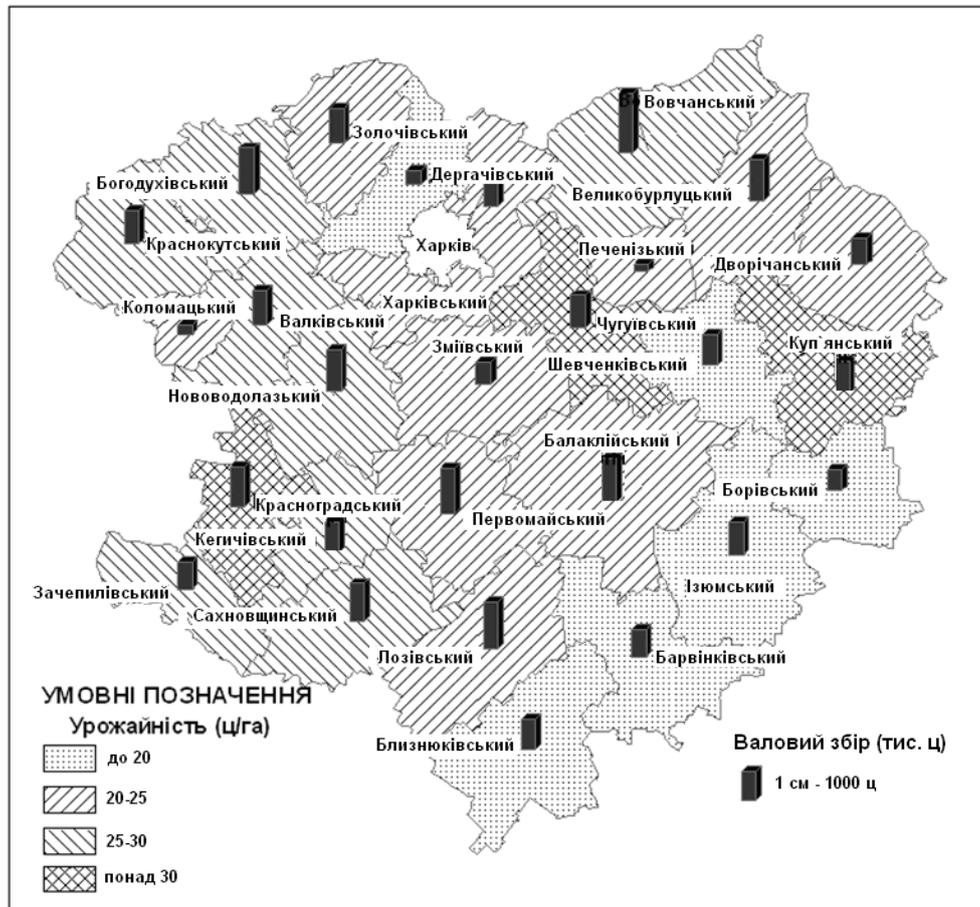

Рис. 2. Середньорічні валові збори та урожайність зернових і зернобобових культур по районах Харківської області за період з 2000 до 2010 рр. (побудовано за даними [2; 4-8])

Для визначення коефіцієнта спеціалізації зернового господарства в районах області ми пропонуємо застосувати формулу:

$$K_{сп} = \frac{В_{р-н}}{В_{обл.}} : \frac{Н_{р-н}}{Н_{обл.}} \quad (1)$$

де $K_{сп}$ – коефіцієнт спеціалізації;

$В_{р-н}$ – обсяги виробництва зернових та зернобобових культур у районі;

$В_{обл.}$ – обсяги виробництва зернових та зернобобових культур у Харківській області;

$Н_{р-н}$ – чисельність населення району;

$Н_{обл.}$ – чисельність населення Харківської області.

Розрахунки за цією формулою дають можливість знайти співвідношення між часткою виробництва зернових та зернобобових культур у районах від середньообласного рівня та відповідною часткою їх населення. Одержані результати дозволяють порівняти райони за рівнем забезпеченості продукцією зернового господарства на 1 особу та співставити їх показники із середньообласним показником.

Якщо частка виробництва продукції зернового господарства певного району у виробництві відповідної продукції Харківської області

менша, ніж частка населення цього району у населенні області, то коефіцієнт спеціалізації менше 1. Інакше кажучи, рівень виробництва продукції зернового господарства на 1 особу у даному районі нижчий від середньообласного рівня, що дає підстави говорити про відсутність спеціалізації району на вирощуванні зернових та зернобобових культур.

Якщо значення коефіцієнта спеціалізації перевищує 1, то зернове господарство є галуззю спеціалізації того чи іншого району. При цьому величина показника $K_{сп}$ варіює у різних районах області від 1 до понад 3, що дає підстави для розподілу районів за різним рівнем спеціалізації. Якщо $K_{сп}$ дорівнює від 1 до 2, то рівень спеціалізації можна вважати низьким, при $K_{сп}$ від 2 до 3 її рівень середній, якщо $K_{сп}$ перевищує 3, то можна говорити про високий рівень спеціалізації.

Оскільки протягом останнього десятиліття щорічні валові збори зернових та зернобобових культур у Харківській області суттєво коливалися без чіткої тенденції, то для розрахунку $K_{сп}$ зернового господарства по районах доцільно брати показники середньорічних зборів за період з 2000 до 2010 рр.

Проведені розрахунки Ксп у вирощуванні зернових та зернобобових культур за районами Харківської області дали можливість провести

їх групування за різним рівнем спеціалізації зернового господарства (рис. 3).

Рис. 3. Рівень спеціалізації у вирощуванні зернових та зернобобових культур по районах Харківської області за період з 2000 до 2010 рр. (побудовано за даними [2; 4-8])

Першу групу становлять Харківський, Дергачівський та Зміївський райони, в яких зернове господарство не є галуззю спеціалізації (Ксп менше 1). Ці райони мають найвищу густоту населення в області: Харківський – 131 чол. на 1 км², Дергачівський – 109, Зміївський – 56. Географічне положення Харківського і Дергачівського районів поблизу обласного центру визначає спеціалізацію сільського господарства приміського типу – овочівництво, вирощування плодово-ягідних культур, молочне господарство, птахівництво. У Зміївському районі під зерновими культурами зайняті відносно невеликі площі, що пов'язано із значною лісистістю, високою часткою територій природно-заповідного фонду, рекреаційною спрямованістю господарства району.

До другої групи увійшли райони з низьким рівнем спеціалізації (Ксп від 1 до 2) – Печенізький, Чугуївський, Балаклійський. Печенізький район за спеціалізацію господарства подібний до Зміївського (див. вище). Спільною рисою

Чугуївського і Балаклійського районів є те, що вони відзначаються середніми показниками густоти населення (понад 40 чол. на км²) і, відповідно, меншим забезпеченням посівними площами та меншими валовими зборами зернових і зернобобових культур на душу населення.

Третю, найчисельнішу, групу утворюють 13 районів з середнім рівнем спеціалізації (Ксп від 2 до 3) – переважно північно-західні, західні і східні райони, а також Вовчанський і Барвінківський. Це найбільш диференційована група районів, в якій представлені райони з низькими (Краснокутський, Коломацький, Кегичівський, Барвінківський, Борівський, Куп'янський, Дворічанський, Вовчанський – менше 30 чол. на 1 км²) і середніми (Золочівський, Богодухівський, Валківський, Нововодолазький, Красноградський – понад 30 чол. на 1 км²) показниками густоти населення і, відповідно, різною забезпеченістю посівними площами на душу населення. У даній групі районів також суттєво відрізняється урожайність зернових та зернобобових

культур – від найнижчої (до 20 ц/га) у Борівському і Барвінківському районах до найвищої (понад 30 ц/га) у Красноградському і Куп'янському районах.

До четвертої групи відносяться 8 районів з високим рівнем спеціалізації (Ксп більше 3) – Зачепилівський, Сахновщинський, Первомайський, Лозівський, Близнюківський, Ізюмський, Шевченківський, Великобурлуцький. Для всіх цих районів характерна низька густина населення – менше 25 чол. на 1 км² (якщо виключити міста обласного підпорядкування – Лозову, Ізюм, Первомайський). Більшість із цих районів розташовані у степовій зоні з родючими ґрунтами – чорноземами звичайними, відзначаються високою розораністю території (понад 60 %), деякі райони характеризуються відносно високою урожайністю зернових та зернобобових культур (особливо Зачепилівський і Сахновщинський – до 30 ц/га).

Висновки. На основі проведеного дослідження можна виявити такі внутрішньорегіональні особливості і відмінності рівня спеціаліза-

ції зернового господарства Харківської області:

1). Урожайність і щорічні валові збори зернових та зернобобових культур відзначаються нестабільністю і найбільше залежать від погодних умов, що свідчить про нестійкий розвиток сільськогосподарського виробництва в регіоні.

2). Вища урожайність зернових та зернобобових культур спостерігається у районах, які розміщені у лісостеповій зоні, де більш стійкий сніговий покрив взимку, менш жарке і більш вологе літо, менший вплив посух. Чинник родючості ґрунтів має другорядне значення для урожайності.

3). Рівень спеціалізації зернового господарства у районах області залежить від їх економіко-географічного положення, густоти населення, продуктивності сільськогосподарських угідь. Найвищий рівень спеціалізації зернового господарства спостерігається у периферійних районах області з низькою густиною населення і вищим рівнем сільськогосподарського освоєння.

Список використаних джерел:

1. Офіційний сайт Головного управління статистики в Харківській області. – Режим доступу: <http://uprstat.kharkov.ukrtel.net>.
2. Офіційний сайт Харківської обласної державної адміністрації. – Режим доступу: <http://kharkivoda.gov.ua>.
3. Топчієв О.Г. Суспільно-географічні дослідження: методологія, методи, методики: Навчальний посібник / Олександр Григорович Топчієв. – Одеса: Астропринт, 2005. – 632 с.
4. Харківська область у 2003 році (статистичний щорічник) / [під заг. ред. М.Л. Чмихала]. – Х., 2004. – 565 с.
5. Харківська область у 2005 році (статистичний щорічник) / [під заг. ред. М.Л. Чмихала]. – Х., 2006. – 577 с.
6. Харківська область у 2006 році (статистичний щорічник) / [під заг. ред. М.Л. Чмихала]. – Х., 2007. – 579 с.
7. Харківська область у 2007 році (статистичний щорічник) / [під заг. ред. М.Л. Чмихала]. – Х., 2008. – 582 с.
8. Харківська область у 2008 році (статистичний щорічник) / [під заг. ред. М.Л. Чмихала]. – Х., 2009. – 593 с.

УДК 911.3

Катерина Сегіда, Юлія Заволока

СУЧАСНІ ТЕНДЕНЦІЇ СМЕРТНОСТІ НАСЕЛЕННЯ ХАРКІВСЬКОГО РЕГІОНУ

В статті розглянуто часові тенденції та структурні особливості процесу смертності населення Харківської області. Виявлено значення вікової структури населення у показниках смертності. Визначено структурні зміни причин смертності населення області. Проаналізовано особливості дитячої смертності. Розглянуто тривалість життя як інтегральний показник якості життя населення регіону. Виявлено територіальні особливості процесу смертності Харківського регіону.

Ключові слова: внутрішні чинники відтворення населення, смертність населення, рівень смертності, причини смертності, повікова смертність, дитяча смертність, тривалість життя.

Катерина Сегіда, Юлія Заволока. СОВРЕМЕННЫЕ ТЕНДЕНЦИИ СМЕРТНОСТИ НАСЕЛЕНИЯ ХАРЬКОВСКОЙ ОБЛАСТИ. В статье рассмотрены временные тенденции и структурные особенности процесса смертности населения Харьковской области. Определено значение фактора возрастной структуры населения в показателе смертности. Проанализированы структурные изменения причин смертности населения области. Определены особенности детской смертности. Рассмотрена продолжительность жизни как интегральный показатель качества жизни населения региона. Выявлены территориальные особенности протекания процесса смертности Харьковского региона.

Ключевые слова: внутренние факторы воспроизводства населения, смертность населения, уровень смертности, причины смертности, повозрастная смертность, детская смертность, продолжительность жизни.

Katerina Segida, Julia Zavaloka. THE MODERN TENDENCIES IN MORTALITY OF THE POPULATION OF THE KHARKOV REGION. The article deals with trends over time and structural features of the mortality of the Kharkov region. The significance factor of the age structure of population mortality. Analyzed the structural changes cause mortality area. The features of infant mortality. Considered life as an integral indicator of quality of life in the region. Identified territorial features of the process of mortality in Kharkov region.

Key words: internal factors of population reproduction, mortality, level of mortality-rate, causes of mortality, age-specific mortality, infant mortality, life expectancy.

Актуальність. Демографічна ситуація будь-якого регіону з одного боку є результатом і відображенням його соціально-економічної ситуації, а з іншого – впливовим чинником суспільного розвитку. Відтворення населення є основою його існування та обумовлюється показниками механічного та природного рухів, визначається показниками народжуваності, смертності та природного приросту. Оскільки Харківський регіон, як і Україна в цілому, знаходиться в стані зменшення показника природного приросту, на що впливають показники народжуваності і смертності, актуальним залишається детальний аналіз складових відтворення населення регіону. Особливу увагу привертає смертність населення, що перевищує показники народжуваності та створює передумови для формування від’ємного природного приросту.

Викладення основного матеріалу. Одним із вагомих факторів, який впливає на природне скорочення населення, є смертність, рівень якої залежить від ряду чинників, смертність диференціюється за віком, причинами, місцем проживання, соціальними характеристиками, та, безумовно, в часі. Стабільність показників смертності населення Харківської області (рис. 1), є з одного боку відображенням вікової структури населення, наслідком погіршення стану здоров’я населення [5], збереженням недосконалості медичного обслуговування, з іншого – завдяки досягненням профілактичної медицини, зростанням освітнього рівня населення, контролю за якістю питної води та основних продуктів харчування тощо.

В умовах посилення деструктивних процесів в суспільному житті України в цілому, та Харківського регіону зокрема, поглиблюється криза здоров’я населення. Основними проявами цієї кризи є негативні зрушення в структурі причин смертності. Поляризація українського суспільства обумовлена значним розривом окремих груп населення у наявних матеріальних ресурсах: доходах, матеріальних накопиченнях, власності, розмірах та якості житла. Глибокі диспропорції у доходах населення, підвищення рівня безробіття та погіршення умов праці негативно позначилися на стані здоров’я населення та показниках його відтворення [3].

Як свідчить порівняльний аналіз структури смерті населення України за причинами, висока смертність від ендогенних хвороб (серцево-судинні захворювання, новоутворення) співіснує з високими рівнями смертності в Україні від зовнішніх (екзогенних) причин (інфекційних та паразитарних хвороб, хвороб органів дихання і травлення, зовнішніх причин смерті) [1, 2]. В структурі причин за досліджувальний період смерті протягом останніх десятиріч переважали хвороби системи кровообігу, новоутворень та зовнішніх причин смерті. Значно менший вплив на формування структури причин смерті мали решта показників. Особливе місце в структурі причин смертності населення області належить серцево-судинним захворюванням, які обумовлюють більше половини чоловічих, та майже дві третини жіночих

смертей (рис. 2). Рівень смертності від хвороб систем кровообігу підвищився в переважній більшості у старших вікових групах населення.

Певними позитивними зрушеннями можна вважати зменшення показників хвороб органів дихання та травлення в структурі смертності.

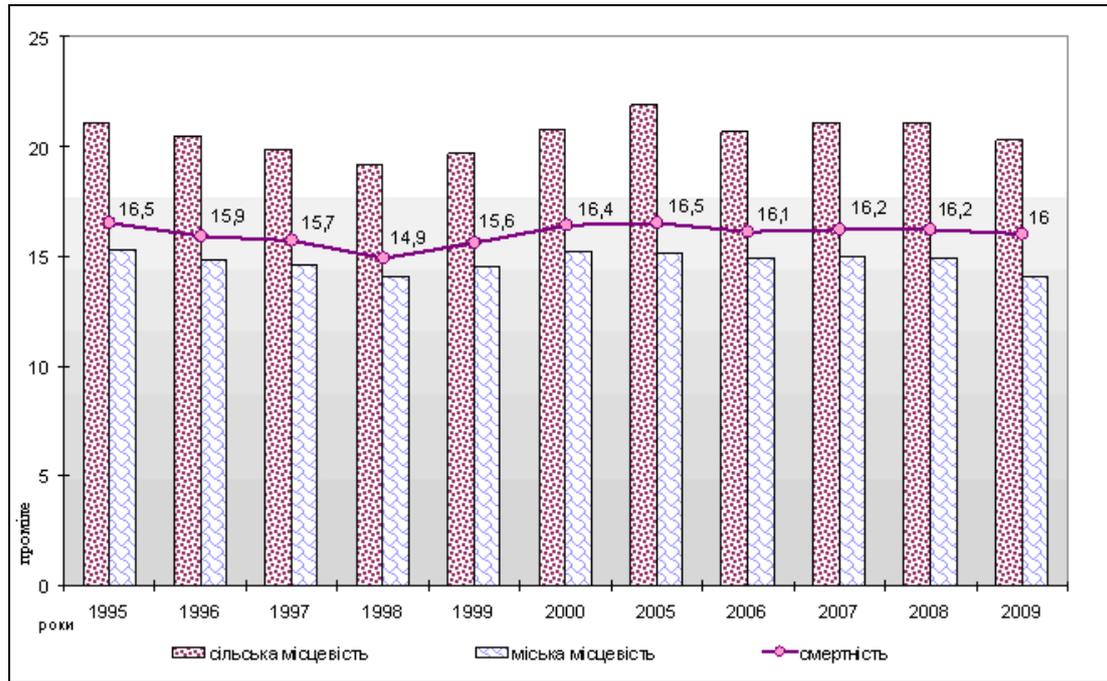

Рис. 1. Динаміка показника смертності населення Харківської області за місцем проживання у період 1995-2009 рр., проміле

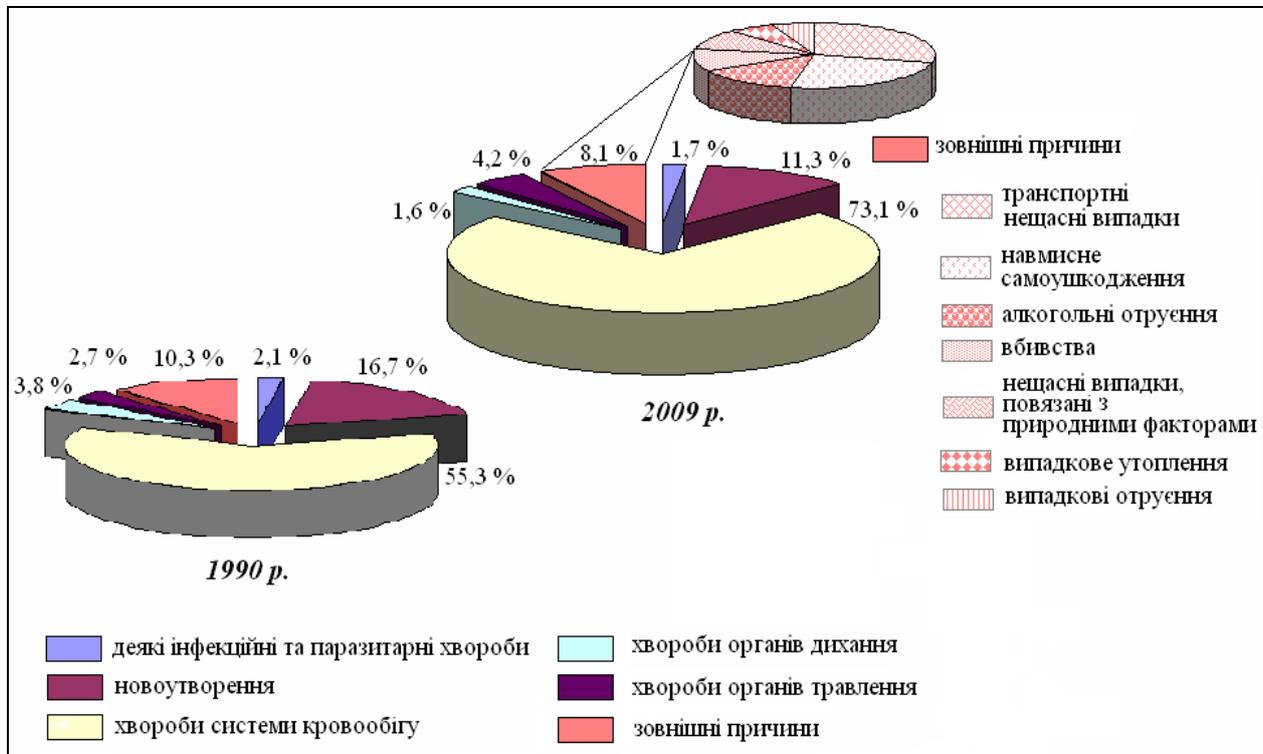

Рис. 2. Структура причин смертності населення Харківської області у 2009 році, у відсотках

Формування тенденцій смертності населення України впродовж останніх 50 років відбувається під впливом як позитивних (досяг-

нення профілактичної медицини та акушерства, зростання освітнього рівня населення, контроль за якістю питної води та основних продуктів

харчування, урбанізація), так і негативних чинників (екстенсивне використання робочої сили на технологічно недосконалих виробництвах, забруднення довкілля, недостатня обізнаність населення щодо власних зусиль у забезпеченні індивідуального здоров'я і самого життя, недоліки медичного обслуговування, врешті-решт, низький рівень життя через глибоку соціально-економічну кризу 1990-х) [4, 5].

Аналіз еволюції структури причин смерті за останні 30 років показує, що вирішальний вплив на смертність населення мають і матимуть у перспективі два класи причин смерті – хвороби системи кровообігу і зовнішні причини смерті. Вони визначають як генеральну траєкторію динаміки смертності населення області, так і її короточасні кон'юнктурні зміни. Всі інші класи причин смерті теж внесли свій вклад у підвищення смертності, але значно менший. Слід відзначити, що довготривалі зміни смертності населення області за причинами смерті не сприяли прогресивній перебудові структури причин смерті в напрямку її зближення із структурами країн з низьким рівнем смертності. Прогресивні, позитивні

зміни полягають у підвищенні середнього віку смерті, тобто збільшення смертей у старших вікових групах.

Аналіз змін показників смертності і тривалості життя населення області в контексті історичної ретроспективи затяжної кризи у стані здоров'я населення не дає підстав для особливого оптимізму щодо перспектив зниження смертності. В еволюції смертності населення накопичилась потужна інерція стагнації, яка породжена комплексом чинників, що обмежують можливості боротьби за здоров'я і життя людей в українському суспільстві. Межі цих можливостей визначаються "залишковим" принципом розподілу ресурсів на потреби охорони здоров'я, соціокультурною невідповідністю значної частини населення до раціональної самозбережувальної (вітальної) поведінки, низькою ціною життя на шкалі суспільних цінностей у нашій державі [1]. Слід відзначити, що довготривалі зміни смертності населення України за причинами не сприяли прогресивній перебудові структури причин смертності в напрямку її зближення із структурами країн з низьким рівнем зазначеного показника (рис. 3).

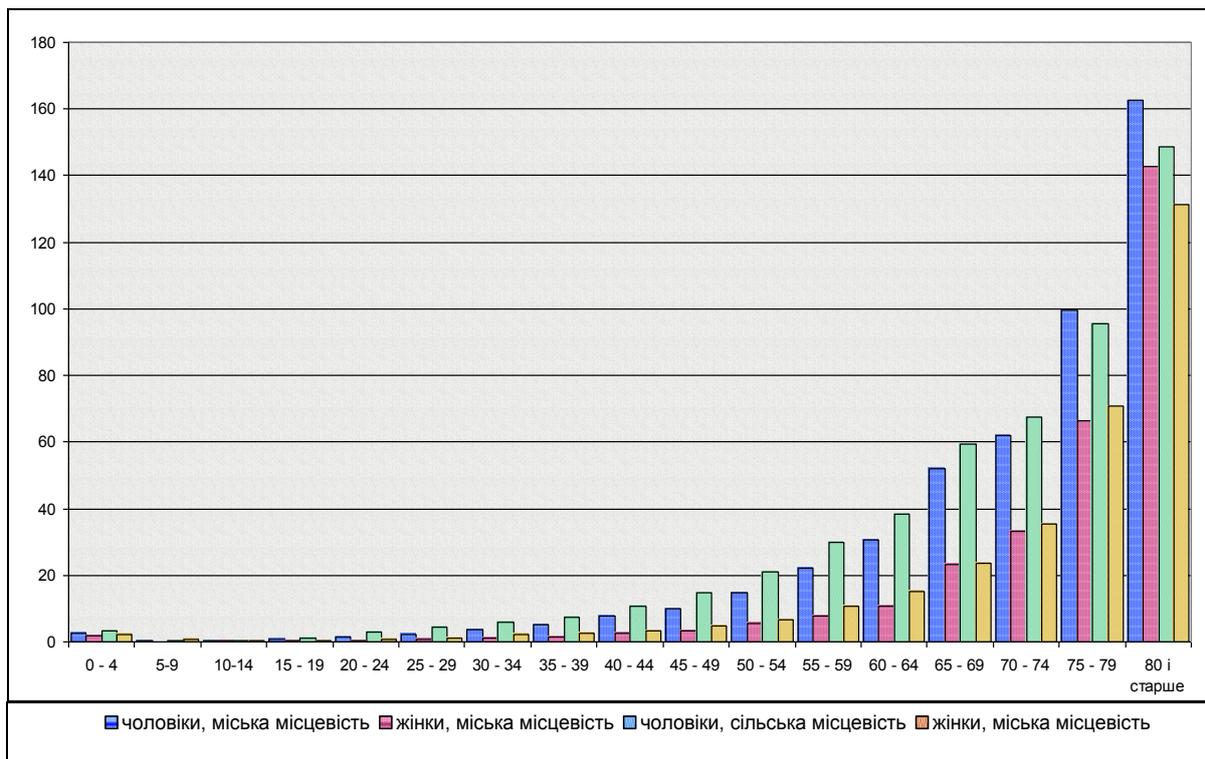

Рис. 3. Показник смертності населення Харківської області за віковими групами та місцем проживання на 1000 осіб певної вікової групи, 2009 рік

Повіковий показник смертності характеризує наведені тенденції: смертність чоловіків як в міській, так і в сільській місцевості значно перевищують жіночу, і вирівнюється тільки у старших вікових групах.

Надзвичайно важливим показником є рівень смертності немовлят (рис. 4), який є інтегральним показником відображення соціально-економічних умов життя. Зокрема, цей показник тісно пов'язаний із якістю харчування та медич-

ного обслуговування населення, способом життя (ставленням до власного здоров'я, поширеністю шкідливих звичок), санітарною культурою населення тощо [6].

За досліджуваний період показник смертності немовлят в Харківській області зменшився

з 16,5 у 1995 році, до 9,3 у 2009 році; диференціація його за типом розселення відображає наявні проблеми розвитку сільських територій, відповідно де він є вищим: 11,3 проти 8,7 у міській місцевості [7].

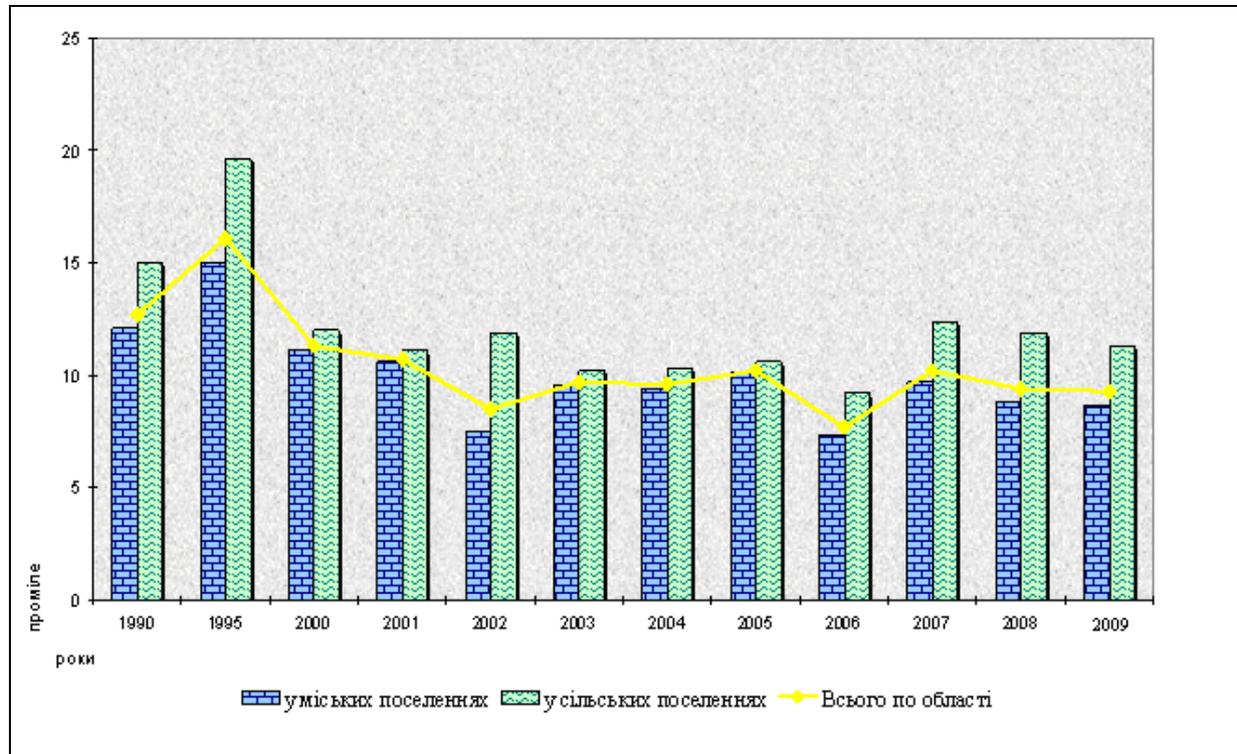

Рис. 4. Динаміка показника смертності немовлят в Харківській області за період 1990 – 2009 рр.

Інтегральним показником демографічного стану суспільства є очікувана тривалість життя. Його слід використовувати диференційовано за статтю та місцем проживання; сучасні тенденції свідчать про покращення наведеного показника: у міського населення зріс до 71,9, років, у сільській місцевості – 68,4 років; у 2009/2010 рр. порівняно з 1995/1996 рр., показник зріс з 60,8 до 64,7 років у чоловіків, з 72,5 до 75,2 років у жінок. [7].

Однак, попри поширену тезу, тенденції тривалості життя населення не збігаються зі змінами економічної ситуації та рівня життя – саме на час найглибшої економічної кризи (1996–1999 роки) припало доволі тривале (як для України) зниження смертності і жінок, і чоловіків, а період економічного зростання (2000–2004 роки) супроводжувався вельми негативними тенденціями і зниженням середньої очікуваної тривалості життя [4].

Співвідношення різних причин смерті в загальному процесі смертності спричиняє значний вплив на формування середньої тривалості життя, її територіальну варіацію та часові зміни, скільки сукупність летальних випадків окремих причин

характеризуються, як правило, різним віком цих випадків. Тому, чим більша питома вага померлих, наприклад від інфекційних хвороб, тим нижче при інших рівних умовах середній вік померлих від всіх причин, тобто нижча середня тривалість життя. Тому, структурні зміни мають головне значення в підвищенні тривалості життя на етапі переходу від традиційного до сучасного типу смертності: різке зниження вірогідності померти від більшості екзогенних причин (в тому числі серед немовлят) і збільшується ризик смерті від хвороб екзогенної та квазіендогенної етимології, яка відбувається пізніше.

Територіальні відмінності показників смертності населення області (рис. 5) сформувались під впливом ряду чинників і мають в собі виявлені тенденції. До того ж, порівняльний аналіз [6] показників основних демографічних процесів свідчить про значні відмінності демографічної ситуації, наприклад, у місті та навколишній сільській місцевості, що є відзеркаленням соціальної нерівності в умовах соціально-економічних перетворень: показники смертності населення вищі у сільській місцевості, головною передумовою чого є переважання населен-

ня похилого віку у віковій структурі, у поєднанні з менш розвинутою соціально-економічною

інфраструктурою (медичної системою зокрема).

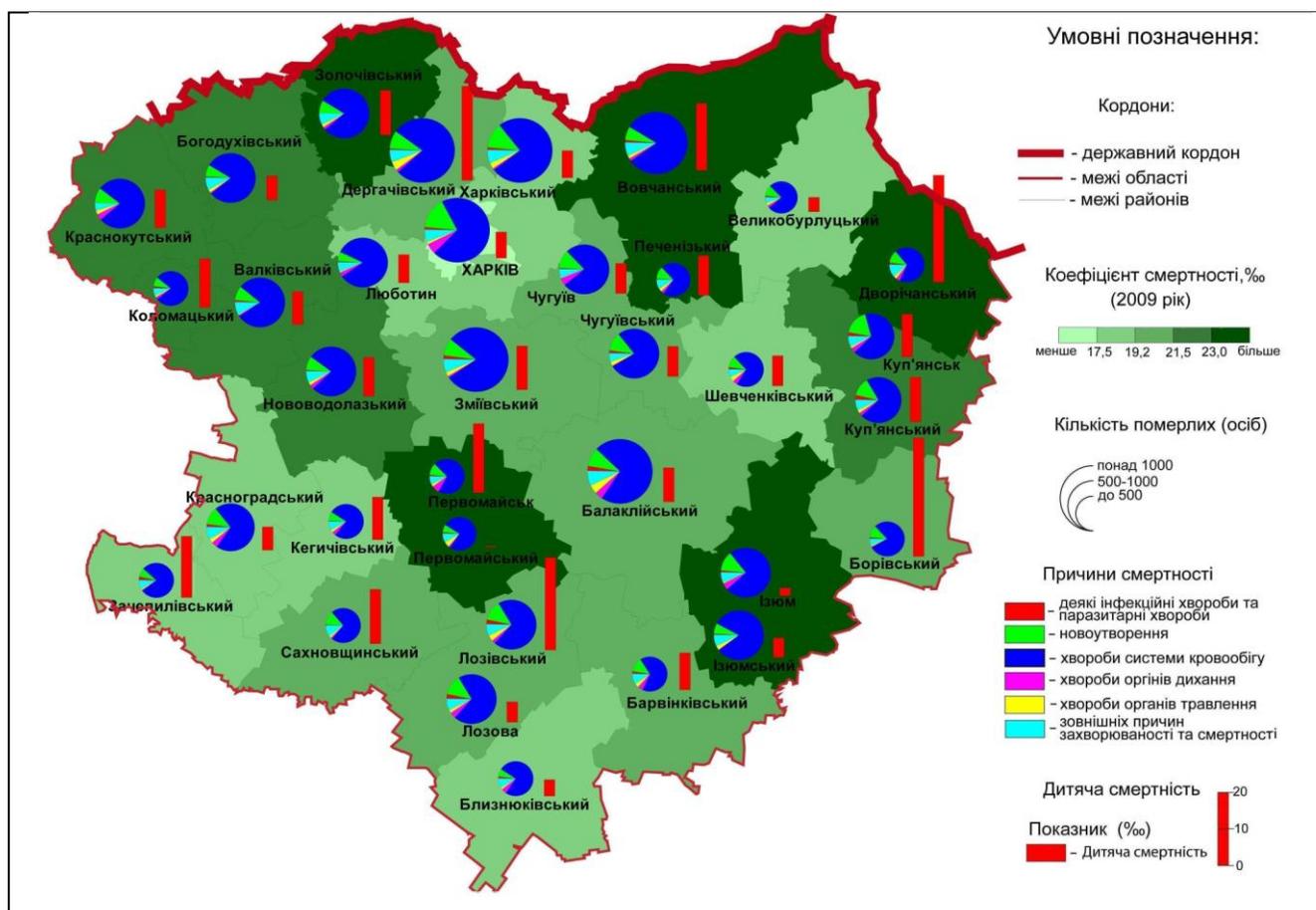

Рис. 5. Територіальні особливості показників смертності населення Харківської області, 2009 рік

Показник смертності населення Харківської області коливається територіально від 12,6 % у місті Харкові, до 25,4 % [7] в Первомайському районі, що є відображенням статево-вікової структури в першу чергу. Також, існує значна диференціація показника смертності немовлят за районами, який є нижчим у м. Харкові та міських радах, що можна пояснити кращим рівнем розвитку медичної системи; невисокий показник дитячої смертності в менш економічно розвинутих районах, наприклад в Близнюківському, Великобурлуцькому тощо, пояснюється більш сприятливою екологічною ситуацією тощо. Диференціація за основними причинами смертності в цілому мало відрізняється від сукупної структури по області, проте потребує більш детальних досліджень.

Висновки. Смертність населення є важливою складовою його природного руху. Показник смертності в області за наведений період залиша-

ється майже незмінним за величиною значення, проте існують певні вікові структурні особливості. Головною рисою структурних змін в процесі смертності є зниження питомої ваги смертей екзогенного характеру та збільшення питомої ваги смертей від причин ендогенного характеру. Тому, подальші дослідження територіальної варіації основних характеристик смертності населення мають на меті: аналіз регіональних особливостей цих параметрів у взаємозв'язку з рівнем соціально-економічного та екологічного розвитку територій, що сприяє уточненню механізму формування тривалості життя населення області. Це є необхідним закономірним переходом від конкретного до загального, без чого групування районів області за комплексом характеристик режиму смертності населення, що є важливим етапом пошуку сукупностей і подальшого застосування методу аналогій при прогнозуванні варіантів соціального розвитку.

Список використаних джерел:

1. Демографічні перспективи України до 2026 року / Коллект. автор Стешенко В., Рудницький О., Хомра О., Стефановський А., Інститут економіки НАН України. – К.: Інститут економіки НАН України, 1999. – 55 с.

2. Демографічна криза в Україні. Проблеми дослідження, витоки, складові, напрями протидії / НАН України. Інститут економіки; за ред. В. Тешенко. – Київ, 2001. – 560 с.
3. Левчук Н.М. Соціальна диференціація стану здоров'я та смертності в Україні / Н.М.Левчук // Демографія та соціальна економіка – 2007. – с.12-28
4. Либанова Э. М. Продолжительность жизни населения: Опыт комплексного регионального исследования / Э. М. Либанова // К.: Наукова думка, 1991. – 199 с.
5. Либанова Е.М. Новітні тенденції смертності населення України / Либанова Е.М. – Демографія та соціальна економіка – 2006. – с.23-38
6. Шевчук П. Є. Сучасні зрушення у регіональній диференціації смертності і тривалості життя в Україні / П. Є. Шевчук // Демографія та соціальна економіка – 2007. – с.24-38
7. Офіційний сайт Головного управління статистики в Харківській області. – Режим доступу: <http://uprstat.kharkov.ukrtel.net/ua/index.html>

Дослідження молодих науковців

УДК 911.3

Наталія Моштаківа

ДО ПИТАННЯ МЕТОДИКИ СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ СФЕРИ КУЛЬТУРИ РЕГІОНУ

Проаналізовані попередні суспільно-географічні дослідження сфери культури вітчизняними та зарубіжними вченими. Розкрито сутність поняття «сфера культури» з позицій системного підходу. Виділено та схарактеризовано п'ять етапів суспільно-географічного дослідження сфери культури. Запропонована система показників (простих та інтегральних), що характеризують діяльність закладів культури. Для дослідження сфери культури регіону запропоновані різні методи та методики (на прикладі Луганської області).

Ключові слова: методика і методи дослідження, сфера культури, етапи суспільно-географічного дослідження сфери культури, показники рівня розвитку закладів культури, графоаналітичний метод багатовимірної класифікації, кластерний аналіз, нормування, ранжування, прогнозування.

Наталія Моштаківа. К ВОПРОСУ О МЕТОДИКЕ ОБЩЕСТВЕННО-ГЕОГРАФИЧЕСКОГО ИССЛЕДОВАНИЯ СФЕРЫ КУЛЬТУРЫ РЕГИОНА. Проведен краткий анализ предыдущих общественно-географических исследований сферы культуры отечественными и зарубежными учеными. Раскрыта суть понятия «сфера культуры» с позиций системного подхода. Выделены и охарактеризованы пять этапов общественно-географических исследований сферы культуры. Предложена система показателей (простых и интегральных), характеризующих уровень развития учреждений культуры. Для исследования сферы культуры региона предложены разные методы и методики (на примере Луганской области).

Ключевые слова: методика и методы исследования, сфера культуры, этапы общественно-географических исследований сферы культуры, показатели уровня развития учреждений культуры, графоаналитический метод многомерной классификации, кластерный анализ, нормирование, ранжирование, прогнозирование.

Natalia Moshtakova. TO QUESTION ABOUT METHODS FOR PUBLIC-GEOGRAPHICAL RESEARCH OF SPHERE OF CULTURE IN REGION. Previous researches of sphere of culture by the ukrainian and foreign scientists are analysed. The meaning of «sphere of culture» from positions of systems approach it is exposed. Five stages of public-geographical research of sphere of culture are selected. The system of indexes (simple and integral), that characterize activity of establishments of culture is offered. Different methods for research of sphere of culture of region are offered (on the example of the Lugansk region).

Keywords: methods of research, sphere of culture, stages of public-geographical research of sphere of culture, indexes of level of development of establishments of culture, semigraphical method of multidimensional classification, cluster analysis, setting of norms, ranking, prognostication.

Актуальність дослідження. Процеси демократизації та гуманізації українського суспільства, які розпочалися після 1991 р. в результаті отримання Україною незалежності, сприяють побудові суверенної, соціально-правової держави, в якій свобода, процвітання і розвиток кожної особистості визнаються найвищими суспільними цінностями. Це положення, задеклароване Конституцією України [4, ст. 3], потребує побудови соціально орієнтованого суспільства, до числа стратегічних пріоритетів якого належить розвиток галузей соціального призначення, в т.ч. сфери культури. Саме культура є однією з визначальних складових, що беруть безпосередню участь у формуванні людського капіталу — головного елементу національного багатства країни.

Сфера культури (СК) в Україні перебуває в критичному стані. Становлення ринкової економіки супроводжується рядом негативних явищ, які проявляються передусім у невідповідності нинішнього рівня культури запитам особистості, суспільним потребам та світовим досягненням людства; падінні соціального престижу культурної і мистецької діяльності; дева-

львації загальнолюдських і культурно-національних цінностей; незбалансованості між структурою та обсягами підготовки фахівців і потребами економіки; бюрократизації всіх ланок управління СК [11].

Незважаючи на прийняття ряду законодавчих актів, урядових програм та інших нормативних документів, які передбачають удосконалення механізмів функціонування СК та подолання регіональних диспропорцій у забезпеченні населення культурними благами, комплексних змін у соціальному житті країни за умов загострення економічної та фінансової кризи не відбувається [12].

Саме тому СК України потребує систематичних наукових, в т.ч. суспільно-географічних, досліджень з метою виявлення характерних закономірностей, особливостей територіальної організації закладів культури, існуючих тенденцій, сучасних проблем і перспектив тощо, що дозволило б запропонувати основні напрямки вдосконалення СК держави, забезпечення її національної територіальної організації та

комплексного пропорційного розвитку. Розбудова СК, її реформування виступає передумовою для сприятливого соціально-економічного та демографічного майбутнього, соціального, інтелектуального та духовного піднесення української нації, утвердження України на світовій арені як високотехнологічної економічно розвинутої демократичної держави.

Аналіз попередніх досліджень. Вивчення проблем вдосконалення територіальної організації соціальної сфери, в т.ч. СК, на сучасному етапі займаються в Міністерстві праці та соціальної політики України, Міністерстві культури і туризму України, Інституті соціальних досліджень, Українському центрі культурних досліджень, Національному Інституті стратегічних досліджень, Інституті прогнозування НАНУ, Інституті регіональних досліджень, на кафедрах відповідних ВНЗ України тощо. Проблеми функціонування СК привертають увагу фахівців різних наукових галузей: економістів, культурологів, соціологів, суспільних географів тощо.

Основи досліджень соціальної сфери, в т.ч. СК, були закладені в 60-70-х рр. ХХ ст. та продовжені такими вітчизняними та зарубіжними вченими як Е.Б. Алаєв, М.А. Абрамов, О.І. Алексєєв, М.М. Баранський, М.І. Білецький, Н.М. Вітренко, Б.М. Данилишин, І.В. Запотоцька, С.О. Ковальов, В.Є. Козак, О.Г. Корнус, А.І. Кочерга, О.О. Любіцева, Л.А. Меркушева, Л.М. Немець, Я.Б. Олійник, Я.В. Остафійчук, В.В. Покшишевський, В.М. Рутгайзер, Ю.Г. Саушкін, А.В. Степаненко, О.Г. Топчієв, Н.І. Флінта, Б.С. Хорєв, О.І. Шаблій, В.М. Юрківський, А.Г. Ягодка та ін.

Мета дослідження – визначити та проаналізувати основні методичні положення суспільно-географічного дослідження СК.

Виклад основного матеріалу дослідження. СК з позицій системного підходу можна визначити як відкриту, динамічну, складну підсистему регіональної соціогеосистеми [10, стор. 12] – сукупність всіх закладів, організацій та підприємств культури різних напрямів діяльності та організаційно-правових форм, обслуговуючих установ та органів управління, що взаємопов'язано функціонують у межах певного культурного простору, здійснюють виробництво, розподіл, збереження і організацію споживання товарів і послуг культурного й інформаційного призначення з метою забезпечення відповідних потреб і прав населення для формування людини як всесторонньо розвиненої особистості.

На сьогоднішній день робіт, присвячених суспільно-географічним дослідженням СК, порівняно мало, що є причиною слабкої розробле-

ності її теоретико-методичної бази. В основному СК розглядають у складі різних комплексів – культурно-освітнього (О.І. Шаблій, Н.І. Флінта, Я.В. Остафійчук), соціального-культурного (Н.М. Кисіль, М.І. Білецький) або досліджують всю соціальну сферу в цілому, а СК – як одну з її складових галузей (О.Г. Корнус, І.В. Запотоцька та ін.).

Спираючись на різні методики дослідження СК, інших галузей соціального призначення та соціальної сфери в цілому [14, 2, 5, 11, 3, 10, 1, 7 та ін.], були виділені основні методичні положення, що можуть застосовуватися суспільними географами при дослідженні цієї сфери суспільства.

Нижче наведені етапи суспільно-географічного дослідження СК Луганської області. Наведені методичні положення можуть бути використані для дослідження СК інших регіонів України.

I етап – концептуально-методичний – передбачає аналіз наукових джерел з теми дослідження для з'ясування глибини її розробки та аналізу окремих положень. На цьому етапі розробляються теоретико-методологічні основи дослідження та формується його інформаційна база.

В якості інформаційної бази дослідження СК Луганської області були використані: офіційні статистичні дані Державного комітету статистики України (статистичні щорічники України за різні роки), Головного управління статистики в Луганській області (статистичні щорічники Луганської області за різні роки), звітні та аналітичні матеріали Міністерства культури і туризму України, Українського центру культурних досліджень, Управління культури і туризму Луганської облдержадміністрації (ЛОДА), Управління освіти і науки ЛОДА, Управління містобудування і архітектури ЛОДА, відділу наукового аналізу та розвитку бібліотек Луганської обласної універсальної бібліотеки ім. М. Горького, Науково-методичного відділу Луганського обласного краєзнавчого музею, Луганського обласного державного архіву тощо.

Всі статистичні дані, звітні та аналітичні матеріали надають інформацію щодо розвитку СК Луганської області в цілому та окремих її адміністративно-територіальних одиниць (АТО), якими є 18 адміністративних районів та 14 міст обласного підпорядкування (всього 32 АТО).

На **II етапі – оцінковому** – відбувається вивчення основних факторів, що впливають на формування і функціонування СК Луганської області, – економіко-географічних, демографічних, історико-географічних, природно-

географічних та інших.

III етап – аналітичний – передбачає системно-структурний аналіз СК регіону, зокрема виділення і дослідження її компонентної, територіальної та управлінської структур.

Компонентна структура СК представляє собою складну систему, структурними елементами (компонентами) якої виступають суб'єкти культурної діяльності, зокрема заклади культури. Для аналізу рівня їх розвитку використовують цілий ряд показників (для кожного показника наводиться загальна кількість (абсолютна і в розрахунку на певну кількість жителів) та її динаміка, а також значення в розрізі основних АТО регіону, зокрема 18-ти адміністративних районів та 14-ти міст обласного підпорядкування):

- **для музеїв:** кількість музеїв різних типів (державних, громадських та музеїв при навчальних закладів) і різних профілів (історичних, художніх, мистецтвознавчих, літературних, архітектурних, природничих, галузевих комплексних та їх різновидів); обсяг музейних фондів; кількість відвідувань музеїв; їх фінансування; територіальна доступність; матеріальна база (стан приміщення, наявність опалення, охорони) тощо;
- **для бібліотек:** кількість бібліотек різних видів (державних, профспілкових, науково-технічних, медичних, бібліотек ВУЗів, технікумів та СПТУ, шкільних, бібліотек інших відомств) та підпорядкування (самостійні або у складі централізованих бібліотечних систем); кількість користувачів; кількість відвідувань; обсяг бібліотечних фондів; обсяг поповнення бібліотечних фондів новими примірниками; матеріальна база; технічні засоби бібліотек (наявність та кількість транспортних засобів, комп'ютерів, ксероксів, принтерів, сканерів, музичних центрів, відеокамер, телевізорів, фотоапаратів тощо; наявність факсу, кількість телефонізованих бібліотек, доступ до Інтернету тощо); кількість бібліотечних працівників та якісні характеристики кадрів (освіта, стаж, зайнятість (на повну чи неповну ставку), вік тощо); фінансування бібліотек; середні показники їх діяльності – книгозабезпеченість на 1 читача та 1 мешканця, читаність, обертаність, відвідуваність; охопленість населення бібліотечним обслуговуванням тощо;
- **для театрів:** кількість театрів різних видів (драматичних, музичних, лялькових, опери і балету та ін.); кількість вистав та інших заходів, що проводяться театрами; кількість відвідувань; кількість місць у театрах; доходи від діяльності; фінансування театрів; матеріальна база; територіальна доступність тощо;
- **для позашкільних навчально-виховних закладів (ПНЗ):** кількість ПНЗ різних видів (в т.ч. шкіл естетичного виховання); кількість дітей, що обслуговано ПНЗ; матеріальна база закладів; кількість працівників ПНЗ та їх якісні характеристики; фінансування тощо;
- **для закладів культури клубного типу:** кількість закладів різних видів (клубів, будинків і палаців культури, центрів дозвілля, центрів народної творчості тощо); кількість місць у них; кількість відвідувачів; матеріальна база; технічні засоби закладів (наявність та кількість комп'ютерів, музичних центрів, відеокамер, телевізорів, фотоапаратів тощо; наявність факсу, кількість телефонізованих закладів культури клубного типу, доступ до Інтернету тощо); кількість працівників та їх якісні характеристики; фінансування; кількість заходів, що проводяться закладами культури клубного типу; кількість та якість клубних угруповань (гуртків, секцій, колективів, груп тощо);
- **для демонстраторів фільмів:** кількість демонстраторів фільмів різних видів (кінотеатрів, міських та сільських кіноустановок, відеозалів, відеоустановок); кількість місць у них; кількість відвідувань кіносеансів; фінансування; кількість кіносеансів, що проводилися демонстраторами фільмів; доходи від діяльності тощо;
- **для об'єктів культурної спадщини:** кількість та перелік об'єктів культурної спадщини різних типів (комплексів (ансамблів), споруд (витворів) та визначних місць) і видів (археологічних, історичних, монументального мистецтва, архітектури та містобудування, садово-паркового мистецтва, ландшафтних, науки і техніки) світового, національного та місцевого значення, в т.ч. внесених до Державного реєстру нерухомих пам'яток України; паспортизація об'єктів тощо;
- **для парків дозвілля і відпочинку:** кількість парків; кількість працівників та їх якісні характеристики; фінансування; матеріальна база парків дозвілля і відпочинку (кількість атракціонів тощо); заходи, що проводяться в парках дозвілля і відпочинку тощо.
- **для редакцій та видавництва:** кількість редакцій та видавництв; кількість книг і брошур та їх тираж; кількість періодичних видань і газет та їх разовий і річний тираж за місцем видання тощо;
- **для організацій телебачення та радіомовлення:** кількість організацій телебачення та радіомовлення; середньодобовий обсяг мовлення (в т.ч. української та російською мова-

ми) тощо;

- для архівних установ: кількість архівів різних видів (обласних, районних, трудових, галузевих тощо); кількість працівників та їх якісні характеристики; обсяг архівного фонду та наявність особливо цінних та унікальних документів; кількість користувачів тощо.

Згідно з В.І. Куценко та Я.В. Остафійчуком, всі ці показники можна поділити на *показники процесів формування* СК регіону (Луганської області) та *показники процесів її використання* [2, стор. 35]. Серед першої групи показників основними для кожної галузі СК є кількість закладів культури та їх потужність; обсяг основних фондів; кількість працівників; територіальна доступність об'єктів, тобто середня відстань від споживача до місць локалізації закладу, яка розраховується за формулою [2, стор. 35]:

$$r = \sqrt{\frac{S}{\pi m}} \quad (1.1)$$

де S – площа району;

m – кількість закладів певної галузі культури.

Територіальна доступність закладів культури фактично слугує критерієм оптимальності розміщення цих об'єктів та ефективності їх територіальної організації.

До показників використання закладів СК належать забезпеченість населення закладами та їх завантаженість. Показник забезпеченості населення закладами культури вираховується як відношення кількості жителів до потужності відповідних закладів. Наприклад, показником забезпеченості населення закладами культури клубного типу є кількість місць у даних закладах на 100 осіб населення [2, стор. 35].

Показники завантаженості закладів культури характеризують процеси культурного обслуговування населення, надання йому відповідних послуг, наприклад, показники відвідувань музеїв і театрів, розраховані на 100 осіб населення, тощо [2, стор. 36].

Крім того, показники, що характеризують формування, розвиток та використання закладів СК регіону (Луганської області), можуть бути простими й інтегральними. Всі наведені вище показники СК є простими. Вони широко застосовуються під час порівняння АТО (адміністративних районів та міст обласного підпорядкування) щодо розвитку однієї підсистеми (галузі) СК за цим показником [5, стор. 34]. Для порівняння АТО за розвитком цілих галузей СК між собою або всієї СК використовують інтегральні показники. При розра-

хунку інтегрального показника прості показники окремих підсистем (галузей) СК приводяться до нормованої форми шляхом заміни їх індексами методом лінійного шкалювання (формули 1.2, 1.3). З отриманої суми індексів розраховуються інтегральні показники розвитку тієї чи іншої підсистеми СК або всієї СК районів та міст обласного підпорядкування.

За допомогою інтегральних показників проводиться багатовимірні класифікація (ранжування) АТО за рівнем розвитку їх СК на основі визначення її сумарного рейтингу, суми індексів та середнього індексу. Цей процес передбачає наступні дії:

1. Нормування простих показників, тобто приведення їх до єдиного знаменника. Враховуючи, що культурні послуги надаються населенню АТО, оптимальним є нормування показників на кількість їх жителів. Для цього всі прості показники переводяться у представлення на одну особу шляхом ділення на кількість населення відповідних АТО (районів та міст обласного підпорядкування) [10, стор. 30].
2. Проведення лінійного шкалювання нормованих показників, тобто трансформація показників таким чином, щоб вони мали числові значення – індекси в інтервалі 0-1. Для цього по кожному показнику визначаються екстремальні (найменші і найбільші) значення. Розрахунки індексів здійснюються за формулою [10, стор. 31]:

$$I_j = \frac{X_{i,j} - X_{\min,j}}{X_{\max,j} - X_{\min,j}} \quad (1.2)$$

де I_j – індекс j -того нормованого показника із вибіркової сукупності, $j = 1, 2, 3 \dots N$ (N – кількість показників у вибірці);

$X_{i,j}$ – поточне значення j -того нормованого показника, $i = 1, 2, 3 \dots M$ (M – кількість об'єктів (районів, міст обласного підпорядкування), які характеризуються j -тим показником, у нашому випадку $M = 32$;

$X_{\min,j}$, $X_{\max,j}$ – найменше і найбільше значення j -того нормованого показника у ряду спостережень.

Відповідно до формули (1.2), об'єкт з найбільшим значенням показника має індекс, рівний 1, а з найменшим – 0, індекси всіх інших об'єктів мають числові значення в інтервалі 0-1. Формула (1.2) використовується для обчислення індексів показників, які відображають позитивні властивості або ознаки об'єктів. Для показників, які відображають негативні тенденції і сторони об'єктів (напри-

клад, частка населених пунктів, що не мають закладів культури, збиток від діяльності підприємств, кредиторська заборгованість, рівень безробіття і т.д.), індекси визначаються за наступною формулою [10, стор. 31]:

$$I_j = 1 - \frac{X_{i,j} - X_{\min,j}}{X_{\max,j} - X_{\min,j}} \quad (1.3)$$

Використання обернених значень індексів для «негативних» показників за формулою (1.3) дає можливість коректно ранжувати СК АТО (районів і міст обласного підпорядкування) за всіма вибірковими показниками. Іншими словами, СК АТО з більшим значенням «позитивного» і меншим значенням «негативного» показників мають вищий пріоритет у ряду ранжування [10, стор. 31].

Середні значення індексів СК розраховуються за формулою [10, стор. 32]:

$$I_{\text{сер.}} = \frac{\sum_{j=1}^N I_j}{N} \quad (1.4)$$

де всі позначення попередні.

3. Ранжування СК АТО у порядку зменшення середнього індексу. В результаті отримують послідовність, у якій місце СК певної АТО (рейтинг) однозначно визначає її положення серед СК інших АТО за станом розвитку [10, стор. 32]. Ця процедура виконується графічно на графіках Парето (впорядкування АТО за рейтингом їх СК) [10, стор. 33].
4. Групування СК АТО, тобто визначення груп СК за схожістю окремих ознак (статистичних показників).

На наш погляд, варто доповнити перераховані вище методи ранжування АТО за рівнем розвитку їх СК **графоаналітичним методом багатовимірної оптимізації**. При цьому багатовимірний простір відображається у вигляді пелюсткової діаграми з нормованими (в інтервалі 0-1) координатними осями. СК кожної АТО Луганської області відображається на діаграмі у вигляді багатокутника (кількість кутів відповідає вимірності простору, тобто кількості показників, нормованих методом лінійного шкалювання, що характеризують СК даної АТО), а критерієм оптимізації (кількісним критерієм класифікації) є його площа. На відміну від простої сукупності нормованих показників (індексів) СК, площа багатокутника є більш чутливим критерієм [8, стор. 31].

Знаючи вимірність простору і нормовані значення показників, площа багатокутника визначається як сума площ трикутників, побудованих на центральному куту і двох суміжних

сторонах (формула 1.5) [8, стор. 32]:

$$F = \frac{1}{2} a \cdot b \cdot \sin \alpha \quad (1.5)$$

де a , b – суміжні сторони трикутника;

α – центральний кут, який визначається наступним чином:

$$\alpha = \frac{2 \cdot \pi}{n} \quad (1.6)$$

де n – вимірність простору [8, стор. 32].

Отже, підсумкова формула для визначення площі багатокутника має вигляд [8, стор. 32]:

$$F = \frac{\sin \alpha}{2} \sum_{i=1}^n a_i \cdot b_i \quad (1.7)$$

де i – поточний індекс масиву показників СК даної АТО.

Дослідження **територіальної структури СК** регіону (Луганської області) має на меті виявлення територіальних елементів СК різних ієрархічних рангів та передбачає вивчення параметрів: територіального рангу (рівня) об'єкту, територіальної концентрації, взаємного розташування, доступності [2, стор. 37].

Для виявлення локальних територіальних елементів СК регіону (пунктів, центрів і вузлів культурного обслуговування) використовують такі показники: чисельність населення певного населеного пункту; перелік та потужність закладів культури, які він нараховує; обсяги вироблених послуг культурного призначення, які надаються населенню; обсяги вироблених послуг на одну особу; дохід від реалізації послуг [2].

Найбільш загальне уявлення про розподіл локальних територіальних елементів СК відносно один одного дає метод «найближчого сусідства». Він полягає у вимірюванні відстані від кожного елемента до найближчого до нього та характеризується наступною формулою [2, стор. 39]:

$$R_n = \frac{D}{0,5 \sqrt{\frac{A}{N}}} \quad (1.8)$$

де R_n – статистика розподілу,

D — середня відстань між найближчими сусідами,

A — площа території,

N — число територіальних елементів території.

Якщо $R_n = 0$, то розміщення скупчене; $R_n = 2,15$, то розміщення рівномірне; $R_n = 1,0$, то

розміщення випадкове.

За допомогою цього методу оцінюється розподіл в регіоні територіальних елементів СК певних рангів.

Територіальну концентрацію закладів культури певної підсистеми (галузі) СК можна визначити за допомогою показника локалізації, який розраховується за формулою (1.9) [15, стор. 35]:

$$K = \frac{P_i}{\sum_{i=1}^n P_i} : \frac{S_i}{\sum_{i=1}^n S_i} = \frac{P_i}{S_i} : \frac{\sum_{i=1}^n P_i}{\sum_{i=1}^n S_i}$$

або

$$K = \frac{P_i}{\sum_{i=1}^n P_i} : \frac{H_i}{\sum_{i=1}^n H_i} = \frac{P_i}{H_i} : \frac{\sum_{i=1}^n P_i}{\sum_{i=1}^n H_i}$$

де K – показник локалізації даної підсистеми (галузі) СК в i -тій ($i = 1, 2, 3 \dots n$, для Луганської області $n = 32$) адміністративно-територіальній одиниці;

P_i – абсолютні обсяги даної підсистеми (галузі) СК в i -тій ($i = 1, 2, 3 \dots n$, для Луганської області $n = 32$) адміністративно-територіальній одиниці;

$\sum_{i=1}^n P_i$ – абсолютні обсяги даної підсистеми СК в регіоні (Луганській області);

S_i – площа i -тої ($i = 1, 2, 3 \dots n$, для Луганської області $n = 32$) адміністративно-територіальній одиниці;

$\sum_{i=1}^n S_i$ – площа регіону (Луганської області).

H_i – населення i -тої ($i = 1, 2, 3 \dots n$, для Луганської області $n = 32$) адміністративно-територіальній одиниці;

$\sum_{i=1}^n H_i$ – населення регіону (Луганської області).

Отже, показник локалізації – це відношення частки кількісної ознаки підсистеми (галузі) СК певної АТО регіону (району або міста обласного підпорядкування) в обсязі цієї ознаки всього регіону в цілому до частки площі (населення) цієї АТО у загальній площі (населенні) регіону [15, стор. 35]. Іншими словами, показник локалізації показує наскільки пропорційною є частка закладів культури певної АТО до частки її площі (населення) порівняно з загальними показниками по всьому регіону.

Кожен територіальний елемент СК має власну зону культурного обслуговування, як

територію, на яку поширюється його вплив. При цьому обов'язково буде мати місце таке явище, як просторове накладання зон культурного обслуговування регіону (за теорією центральних місць – **просторова суперпозиція зон обслуговування**) [13]. Полягає воно в тому, що сусідня й територіально суміжна зона культурного обслуговування територіального елемента СК найнижчого рангу потрапляє в зону культурного обслуговування територіального елемента СК з вищим рангом.

При визначенні середнього радіусу зони культурного обслуговування певного територіального елемента СК потрібно враховувати, що його величина залежить від рангу даного територіального елемента СК та типу розселення. Він вираховується, виходячи з припущення, що територіальні елементи СК розміщуються відносно рівномірно, а конфігурація самої зони наближена до кола, за наступною формулою [2, стор. 40]:

$$R = \frac{0,564}{\sqrt{\frac{S}{m}}} \quad (1.10)$$

R – середній радіус зони культурного обслуговування (км);

S – площа досліджуваної території (км²);

m – кількість територіальних елементів СК певного рангу на цій території.

Використання цього показника дозволяє обґрунтувати раціональну мережу територіальних елементів СК певного рангу, в основу якої повинен бути покладений принцип оптимальної територіальної доступності [2, стор. 40].

Локальні територіальні елементи СК становлять лише опорний каркас територіальної структури регіону. В той же час разом зі своїми зонами культурного обслуговування локальні елементи утворюють територіальні системи культурного обслуговування різних ієрархічних рангів та формують регіональні елементи територіальної структури СК (райони культурного обслуговування). Тобто, дані територіальні елементи є районоформуючими [2].

Аналіз **управлінської структури** СК регіону передбачає дослідження ієрархічно-впорядкованої системи органів управління в регіоні. На даному етапі слід визначити структуру, функції та завдання сучасної системи органів управління СК.

IV етап – синтетичний – вивчення територіальної організації СК регіону (Луганської області).

Важливу роль на цьому етапі відіграє картографічний метод. На карту Луганської області

наносяться територіальні елементи СК (пункти, центри, вузли культурного обслуговування), які в тісному зв'язку із системами розселення разом зі своїми зонами обслуговування утворюють територіальні системи культурного обслуговування різних ієрархічних рівнів (елементарні, кушові, районні, внутріобласні, окружні, обласна).

Досліджуючи територіальну організацію СК регіону (Луганської області), доцільно провести групування його АТО (районів і міст обласного підпорядкування) методом кластерного аналізу, який дозволяє розподілити їх на типи за особливостями розвитку СК.

Кластерний аналіз є одним з методів класифікації, що передбачає поділ об'єктів на кластери. Кластер – це група АТО, що мають подібні характеристики (особливості розвитку, тенденції). Кластеризація передбачає послідовне об'єднання «найближчих» об'єктів у один кластер, ґрунтуючись на матрицях подібності, що формуються на основі розрахованих відстаней між об'єктами. На першому кроці кластеризації, коли кожен об'єкт (АТО) є окремим кластером, у новий кластер об'єднуються два об'єкти, міра подібності яких є найбільшою. Поступово об'єднується все більша і більша кількість об'єктів, агрегуючи кластери. З кожним кроком до кластерів включаються об'єкти, які все сильніше різняться між собою. На останньому кроці всі об'єкти об'єднуються в один кластер [12].

V етап – інтерпретаційно-підсумковий – вивчення проблем розвитку СК регіону, з урахуванням яких розробляються основні напрямки вдосконалення територіальної організації СК та шляхи підвищення ефективності її функціонування.

На даному етапі важливим є здійснення порівняльного аналізу прогнозних показників чисельності населення регіону (Луганської області) та забезпеченості їх потужностями СК відповідно до нормативних потреб.

Для прогнозування чисельності населення Луганської області доцільно використати метод простої екстраполяції, що ґрунтується на побудові декомпозиційних або трендових моделей з використанням відповідно апарату згладжування або аналітичного вирівнювання [9].

Суть прогнозних декомпозиційних моделей полягає в тому, що відповідно до певних принципів з метою більш чіткого виявлення тенденції, закладеної в динамічному ряді (в нашому випадку динамічний ряд складають показники чисельності населення області в період з 1991 по 2010 рр.), змінюється його «компози-

ція», тобто реальні значення показника замінюються розрахунковими з їх подальшою екстраполяцією на майбутнє [9].

Основним методом побудови таких моделей є згладжування. Існує кілька способів згладжування, основний з яких – згладжування за допомогою ковзної середньої, тобто за сукупністю оточуючих точок. Ця операція переміщується вздовж усього ряду, тому і називається ковзною середньою. В результаті кожне значення динамічного ряду замінюється простим або зваженим середнім значенням кількох сусідніх [9].

Середні точки згладжуються за значенням оточуючих (кількість яких називається шириною «вікна» і в нашому дослідженні дорівнює 3) (формула 1.11), а крайні – за спеціальними розрахованими формулами (формули 1.12, 1.13) [9, стор. 18]:

$$Y_t = (Y_{t-1} + Y_t + Y_{t+1}) / 3 \quad (1.11)$$

$$Y_0 = (5Y_0 + 2Y_1 - Y_2) / 6 \quad (1.12)$$

$$Y_n = (5Y_n + 2Y_{n-1} - Y_{n-2}) / 6 \quad (1.13)$$

Прогнозні значення кількості населення Луганської області розраховуються за формулою [9, стор. 18]:

$$Y_{n+1} = (2Y_n + Y_{n-1} - Y_{n-2}) / 2 \quad (1.14)$$

Для перевірки достовірності прогнозів чисельності населення Луганщини, отриманих шляхом побудови прогнозної декомпозиційної моделі, можна використати інший метод – побудову прогнозної трендової моделі, суть якої полягає в тому, що тенденція розвитку певного процесу, виражена у відповідному динамічному ряді (в нашому випадку – динаміка кількості населення області за 1991-2010 рр.), відображається математичною функцією залежності даного показника (чисельності населення) від часу. При цьому тренд описує деяку усереднену для достатньо тривалого періоду спостережень (20 років) тенденцію розвитку в часі [9].

Підбір математичної функції (апроксимація), яка б найкращим чином відбивала тенденцію зміни чисельності населення області за 1991-2010 рр. і дозволила б визначити тренд, здійснюються за допомогою спеціальних комп'ютерних програм.

Підставляючи до математичної функції порядковий номер року з прогнозного горизонту, отримують прогнозне значення кількості населення Луганської області за цей рік. В основі побудови трендових моделей лежить метод аналітичного вирівнювання, що є фактично різновидом згладжування [9].

Отримавши прогнозні показники чисельності населення Луганської області та співставивши їх з нормативними показниками, що іс-

нують у СК, можна зробити прогнози щодо подальшого розвитку СК (розширення чи скорочення мережі закладів культури, зміна навантаження на заклади культури тощо) регіону.

Перспективним напрямком дослідження проблем СК є також використання **порівняльного регіонального аналізу**. Дослідження регіональних відмінностей територіальної організації галузей культурного й інформаційного призначення, як правило, базуються на використанні таких способів оцінки, як співставлення з: показниками відповідних параметрів у минулі роки, з середнім показником відповідних параметрів, з існуючими потребами населення, з нормативним рівнем відповідних параметрів [2].

Здебільшого досягнення соціальних нормативів, зокрема таких, що визначають забезпеченість послугами культурного й інформаційного призначення, культурною інфраструктурою, відбувається протягом досить тривалого періоду часу. Тому в процесі задоволення потреб населення за оптимальні їх величини приймаються кращі показники окремих регіонів, населених пунктів та організацій – так звані соціальні орієнтири СК. Вивчення ступеня досягнення та встановлення нормативів СК вимагає врахування існуючих територіальних відмінностей умов життєдіяльності (демографічної структури, освітнього та професійного рівня,

грошових доходів населення, принципів організації розселення, структури та ступеня розвитку виробничого потенціалу, природно-кліматичних та інших особливостей регіонів) [2, стор. 41].

Оцінка величини обраних параметрів порівняно з нормативними забезпечується за допомогою розрахунку рівня їх розвитку в кожній окремій АТО (P_{ji}) [6, стор. 68; 2, стор. 41]:

$$P_{ji} = \frac{F_{ji}}{E_{tji}} \cdot 100 \quad (1.15)$$

$i = 1, \dots, i$ - номер показника рівня розвитку СК;

$j = 1, \dots, j$ - номер АТО, що вивчається ($j = 1, 2, 3 \dots n$, для Луганської області $j = 32$);

P_{ji} — фактичний рівень розвитку в j -тому регіоні i -того виду параметрів

E_{tji} — нормативний рівень розвитку в j -тому регіоні i -того виду параметрів.

Висновки. Комплексна оцінка рівня розвитку СК може бути отримана за допомогою сукупності певних методів і послідовності їх застосування. Це дає можливість визначити характер міжрегіональних диспропорцій і, враховуючи основні прогнозні показники, розробити концепцію та стратегію розвитку СК.

Список використаних джерел:

1. Вірченко П.А. Просторова організація системи освіти регіону (на прикладі Харківської області) / дис. на здобуття наук. ступеня канд. геогр. наук: спец. 11.00.02 «Економічна та соціальна географія» / Павло Анатолійович Вірченко. – Харків, 2009. – 311 с.
2. Запотоцька І.В. Територіальна організація соціальної сфери Черкаської області та основні напрямки її вдосконалення / дис. на здобуття наук. ступеня канд. геогр. наук: спец. 11.00.02 «Економічна та соціальна географія» / Ірина Василівна Запотоцька. – Київ, 2007.
3. Кисіль Н.М. Соціально-культурна сфера: територіальна організація та особливості розвитку (на матеріалах Львівської області): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. економ. наук: спец. 08.10.01 «Розміщення продуктивних сил і регіональна економіка» / Надія Михайлівна Кисіль. – Львів, 2002.
4. Конституція України: Закон від 28. 06. 1996 р. № 254к/96-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1996. - № 30. – ст. 141 (остання редакція від 30. 09. 2010 р. на підставі v020p710-10 // Електронний ресурс. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=254%EA%2F96-%E2%F0>
5. Корнус О.Г. Сфера обслуговування населення Сумської області: суспільно-географічні аспекти: Монографія / Корнус О.Г., Немець К.А., Немець Л.М., Корнус А.О. – Харків – Суми, 2009. – 228 с.
6. Куценко В.І., Богуш Л. Г., Опалева І.В. Соціальна сфера регіону (стан та перспективи розвитку) / НАН України; Рада по вивченню продуктивних сил України. — К.: РВПС України НАН України, 1997. — 252с.
7. Мартусенко І.В. Територіальна організація медичного комплексу Вінницької області / дис. на здобуття наук. ступеня канд. геогр. наук: спец. 11.00.02 «Економічна та соціальна географія» / Ірина Валеріївна. – Київ, 2005.
8. Машков О.А. Графоаналітичний метод багатовимірної класифікації суспільно-географічних об'єктів / О.А. Машков, К.А. Немець // Часопис соціально-економічної географії: Міжрегіональний збірник наукових праць. – Харків: Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна, 2010. – Вип. 8 (1). – 190 с. – с. 30-35.
9. Мезенцев К.В. Регіональне прогнозування соціально-економічного розвитку: Навчальний посібник. – К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2004. – 82 с.
10. Немець Л.М. Медична галузь Харківської області: територіальні особливості, проблеми та шляхи вдосконалення (суспільно-географічні аспекти): Монографія / Л.М. Немець, Г.А. Баркова, К.А. Немець. – К.: Чет-

верта хвиля, 2009. – 224 с.

11. Остафійчук Я.В. Організаційно-економічний механізм формування культурно-освітнього комплексу (на прикладі Івано-Франківської області) / автореф. дис. на здобуття наук. ступеня екон. геогр. наук: спец. 08.10.01 «Розміщення продуктивних сил і регіональна економіка» / Я.В. Остафійчук. – К., 2001. – 19 с.
12. Пилипенко І.О. Методика суспільно-географічних досліджень (на матеріалах Херсонської області): Навчальний посібник / І.О. Пилипенко, Д.С. Мальчикова. – Херсон: ПП Вишемирський В.С., 2007. – 112 с.
13. Топчієв О.Г. Основи суспільної географії: Підручник для студентів географічних спеціальностей вищих навчальних закладів / Олександр Григорович Топчієв. – Одеса: Астропринт, 2009. – 544 с.
14. Флінта Н.І. Культурно-освітній комплекс регіону і його територіальна організація (на матеріалах Тернопільської області) / дис. на здобуття наук. ступеня канд. геогр. наук: спец. 11.00.02 «Економічна та соціальна географія» / Наталія Іванівна Флінта. – Київ, 2005. – 197 с.
15. Шаблій О.І. Математичні методи в соціально-економічній географії: Навчальне видання / Олег Іванович Шаблій. – Львів: Світ, 1994. – 304 с.

УДК 911.372.7:911.373(477)

Галина Краєвська

ПРОБЛЕМИ СОЦІАЛЬНОЇ ІНФРАСТРУКТУРИ СІЛЬСЬКИХ ПОСЕЛЕНЬ КИЇВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

В статті розглянуті фактори розвитку та розташування сільської соціальної інфраструктури. Визначено фактори, що визначають потребу в послугах. Виділені основні проблеми соціальної інфраструктури в сільських поселеннях Київської області, проаналізовано її стан та тенденції розвитку в регіоні, зокрема закладів медичного обслуговування, освіти, зв'язку, громадського харчування, житлово-комунального господарства.

Ключові слова: соціальна інфраструктура села, доступність, проблеми, територіальна організація.

Галина Краевская. ПРОБЛЕМЫ СОЦИАЛЬНОЙ ИНФРАСТРУКТУРЫ СЕЛЬСКИХ ПОСЕЛЕНИЙ КИЕВСКОЙ ОБЛАСТИ. В статье рассмотрены факторы развития и размещения сельской социальной инфраструктуры. Обозначены факторы, определяющие потребность в услугах. Выделены основные проблемы социальной инфраструктуры в сельских поселениях Киевской области, проанализированы ее состояние и тенденции развития в регионе, в частности учреждений медицинского обслуживания, образования, связи, общественного питания, жилищно-коммунального хозяйства.

Ключевые слова: социальная инфраструктура села, доступность, проблемы, территориальная организация.

Halyna Kraevska. THE PROBLEMS OF SOCIAL INFRASTRUCTURE IN RURAL SETTLEMENTS OF KIEV REGION. Factors of development and distribution of rural social infrastructure are observed in the article. Factors which determine service needs are brought out. The main problems of social infrastructure in rural settlements of Kiyivska oblast are emphasized; its condition and tendencies of development in the region are analyzed with an emphasis on medical services institutions, educational institutions, communicational services, catering services, housing and communal services.

Key words: rural social infrastructure, accessibility, problems, spatial organization.

Соціальна інфраструктура сільських поселень є інфраструктурою локального рівня, від стану якої залежить побутова привабливість окремих поселень. Необґрунтовані відмінності в життєвому рівні та ступені задоволення життєвих потреб населення в сільських та міських поселеннях ускладнюють вирішення багатьох проблем, уповільнюють розвиток продуктивних сил та країни в цілому. Враховуючи стрімке зменшення демографічного потенціалу та здрибнення сільської поселенської мережі проблеми територіальної організації соціальної інфраструктури є дуже актуальними.

Термін “соціальна інфраструктура села” з’явився у науковому обігу в кінці 70-х – на початку 80-х років. В опрацювання цієї проблематики помітний внесок зробили, Беленький В.Р., Бондаренко Л.В., Бузлаєва Л.І., Булавка О.Г., Куценко В.І., Козлінський В.М., Лебединський Ю.П., Лугова О.В., Науменко Г.Г., Орлатий М.К., Петриков А.В., Плотський В.Я., Радищева Я.Ф., Соскієв А.Б., Шепотько Л.О.

Метою статті є дослідження проблем роз-

витку сільської соціальної інфраструктури у забезпеченні соціальних потреб населення.

Розгляд проблем сільської соціальної інфраструктури потребує її визначення не лише як частини національної економіки, але як структурованої цілісної, автономної системи з врахуванням факторів, що впливають на неї. Виявлення основних факторів регіонального розвитку соціальної інфраструктури сільських поселень дозволяє уточнити об’єктивні критерії територіальної організації сільської соціальної інфраструктури та виділити певні проблем її розвитку. Аналіз літературних джерел [1, 2, 4] свідчить, що фактори розвитку та розташування соціальної інфраструктури поділяються на дві основні групи – ті, що безпосередньо визначають створення мережі об’єктів:

- характер поселенської мережі;
- досягнутий рівень розвитку та структура матеріального виробництва регіону;
- демографічний потенціал та стативо-

© Краєвська Г., 2010

вікова структура населення;

- стан транспортних шляхів та економіко-географічне положення регіону.

Фактори, що визначають потребу в послугах:

- розмір грошових доходів населення;
- рівень споживання населення;
- соціальна структура населення;
- освітній рівень населення;
- зайнятість працездатного населення та фонд вільного часу пов'язаний з нею.

Звідси нами було виділено такі *види проблем сільської соціальної інфраструктури – галузеві, доступності послуг, територіальної організації* (табл. 1). Комплекс галузевих проблем

включає кількісний аспект, що пов'язаний із скороченням закладів соціальної інфраструктури, кваліфікованих спеціалістів, зайнятих в ній, об'ємів послуг, і, як наслідок, їх якості. Проблеми доступності послуг обумовлені високим рівнем бідності сільського населення та низьким матеріальним забезпеченням його в загальному по відношенню до міського населення, що викликає невідповідність між потребами та рівнем їх задоволення. У ринкових умовах проблеми доступності послуг набувають особливої актуальності, оскільки можливість забезпечити потребу створює попит на послугу, що в свою чергу активізує роботу соціальної інфраструктури.

Таблиця 1

Проблеми соціальної інфраструктури

Галузі	Види проблем		
	Галузеві	Доступності послуг	Територіальної організації
Освіта	1. Застарілість матеріально-технічної бази НВ процесу 2. Брак педагогічних кадрів 3. Скорочення кількості учнів у навчальних закладах	1. Бідність як стан тривалої вимушеної відсутності необхідних ресурсів для забезпечення задовільного способу життя.	1. Диспропорції територіального розвитку.
Охорона здоров'я	1. Недостатня кількість спеціалістів медичного профілю 2. Невідповідність обсягів лікарсько-профілактичних послуг потребам населення. 3. Застарілість матеріальної бази закладів		2. Збільшення кількості поселень із соціальною інфраструктурою, що не задовольняє повсякденні потреби.
Фізкультура і спорт	1. Проблема відновлення спортивних споруд, майданчиків, стадіонів. 2. Подальша руйнація спортивних споруд. 3. Низька активність сільської молоді щодо занять спортом	2. Обмеження можливостей для реалізації потенціалу людини	3. Відсутність мобільності у наданні послуг.
Побутове обслуговування	1. Руйнація системи побутового обслуговування в межах населеного пункту. 2. Відсутність трансформованого побутового обслуговування у відповідності з сучасними потребами населення. 3. Перехід на споживання послуг районних центрів та міст.	3. Відсутність економічної бази для нормального життя	
Пасажирський транспорт	Відсутність конкуренції у перевізників, яка обумовлює: -низьку якість послуг; -епізодичне транспортне сполучення	4. Низьке матеріальне забезпечення по відношенню до міського населення	

Головною метою розвитку соціальної інфраструктури є досягнення найбільш повного

задоволення життєвих потреб населення у різноманітних послугах та створення умов для від-

новлення населення, робочої сили і водночас зростання демографічного потенціалу регіону. Критерієм оптимальності розміщення виступає доступність послуг соціальної інфраструктури, яка може бути нормативною, територіальною та вартісною [5, с. 16]. Тому необхідною умовою розвитку соціальної інфраструктури є мобільність в наданні послуг, яка проявляється не тільки в мобільності споживача, але і того, хто надає послуги.

Через відсутність значної кількості об'єктів соціальної інфраструктури на селі переважна частина сільських жителів змушена отримувати їх за межами постійного проживання. Тому доступність їх для кожного сільського жителя є одним з визначальних показників соціальної характеристики сільських поселень. На цей показник впливають густота і людність поселень, рівень забезпеченості об'єктами соціальної інфраструктури, їх потужність, розвиток транспортної та телефонної мережі.

Важливим показником розвитку інфраструктури сільських поселень є їх забезпеченість основними об'єктами соціальної інфраструктури. За даними суцільних обстежень [3], близько половини сільських поселень не мають школи та відділення зв'язку. На 17 – 19 % більше сільські поселення забезпечені закладами культури і це найвищі показники після забезпеченості торгівельними закладами (83,2 %). Більш ніж в кожному п'ятому поселенні розташовані заклади громадського харчування. Серед лікарняних закладів найбільш забезпечені сільські поселення ФАПами (на 60,9 %). Найменш розповсюдженими є лікарні, амбулаторії, підприємства служби побуту та спортивні споруди – наявні в 6,1, 12,0, 8,3 та 17,2 % поселень відповідно.

За даними обстежень Держкомстату України, кількість підприємств соціальної інфраструктури у 1991 – 2005 значно скоротилася. В закладах освіти відбувається процес стабільного скорочення дошкільних закладів на 21 %, а дітей у них – на 48 %, що очевидно свідчить про збереження цієї тенденції у майбутньому. Значно скоротилася кількість початкових та восьмирічних шкіл – на 17 – 19 %, а кількість середніх шкіл зросла на 10,6 %, що свідчить про централізацію освіти і укрупнення шкіл, а отже і зменшення територіальної доступності освітніх послуг. Основною причиною цього є демографічна криза, в результаті якої кількість учнів в школах всіх трьох рівнів скоротилася на 33 %. В закладах освіти найбільш стабільними за чисельністю є амбулаторії та ФАПі. Кількість лікарень скоротилася на 19,7 %. найбільш стабільними за чисельністю є відділення зв'язку,

школи та ФАПі – їх кількість зменшились на 2,5; 4; 7,9 % відповідно, а кількість середніх шкіл навіть зросла на 10,6 %, незважаючи на зменшення учнів в школах взагалі за цей же період на 33 %. Найбільш значного скорочення зазнали підприємства служби побуту – 85,5 % скорочення. Однак зростання інших видів підприємств служби побуту на 128 % свідчить про, хоча і не масштабне, збільшення асортименту послуг та зміну їх видів, що надаються в сфері побуту.

Аналізуючи благоустрій житлових будинків, можна з'ясувати, що він зріс в діапазоні від декількох до декількох десятків разів. Найбільші темпи зростання спостерігаються у забезпеченні центральним опаленням (в 51 раз). В одинадцять разів зросло забезпечення каналізацією, водопостачанням та природним газом – в чотири рази, а стаціонарна телефонізація зросла вдвічі. І тільки зменшилось забезпечення скрап-леним газом, що є нормою в зв'язку з переходом на використання природного газу. Позитивні тенденції у забезпеченні поселень благоустроєм не свідчать про його високий рівень, оскільки частка поселень з окремими видами благоустрою в 1991 році була не значною, а суттєве збільшення призвело до забезпечення у 2005 році поселень на половину центральним опаленням, п'ята частина поселень мала водопостачання та стаціонарні телефони, 16 % поселень – каналізацію. Тому благоустрій поселень є досить низьким. Але розгляд цієї проблеми потребує врахування специфіки житлового будівництва в сільській місцевості, де організація благоустрою забезпечується як фінансово, так і організаційно самим населенням. Тому важливим фактором вирішення цієї проблеми є наявність доходу в сільських жителів.

Недостатність сільської соціальної інфраструктури не є виключно породженням кризи і наслідком невдалих реформ в аграрній сфері. Ця тенденція, яка набула хронічного характеру, має історичні корені. Вона зумовлена традиційним недофінансуванням соціальної інфраструктури країни взагалі. Економічна криза, яка охопила всі галузі народного господарства, лише загострила проблеми цієї сфери на селі та спричинила подальше скорочення забезпечення закладами соціальної інфраструктури. Враховуючи сучасний стан соціальної інфраструктури, молода людина на селі є психологічно мотивованою на переїзд до більш, з її точки зору, соціально захищеного міста, регіону або ж країни тому необхідно розробити і невідкладно запровадити комплекс заходів, які б суттєво змінили стан справ в ній.

Список використаних джерел:

1. Бобылев А.И. Некоторые проблемы социального развития села//Аграрное и земельное право. – 2006, № 1, С.5 – 9.
2. Развитие сельских поселений. Под ред.. Т.И. Заславской. М.: "Статистика", 1977, – 295 с.
3. Соціально-економічне становище сільських населених пунктів у Київській області: Стат. збірник / Головне управління статистики у Київській області. – К.: 2006, 195 с.
4. Социальное развитие села: поселенческий аспект. – М.: Агропромиздат, 1986. – 92 с.
5. Територіальна організація соціальної інфраструктури. Конспект лекцій. К.: Видавничий центр КДТЕУ, - 2000. – 49 с.

УДК 373.5 (477.63) «1784/1864»

Наталія Горожанкіна

ІСТОРИКО-ГЕОГРАФІЧНИЙ АНАЛІЗ СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТКУ СИСТЕМИ ОСВІТИ У КАТЕРИНОСЛАВСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ (КІНЕЦЬ ХVІІІ – ПЕРША ПОЛОВИНА ХІХ СТ.)

Висвітлені результати історико-географічного аналізу становлення і розвитку системи освіти на Катеринославщині з урахуванням статевої, станової, етнічної приналежності населення. Проведено періодизацію розвитку різних типів освітніх закладів. Виявлено територіальні особливості освітніх закладів на Катеринославщині у межах сучасної Дніпропетровської області.

Ключові слова: система освіти, освітній заклад, періодизація розвитку освіти, Катеринославська губернія.

Наталія Горожанкіна. ИСТОРИКО-ГЕОГРАФИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ СТАНОВЛЕНИЯ И РАЗВИТИЯ СИСТЕМЫ ОБРАЗОВАНИЯ В ЕКАТЕРИНОСЛАВСКОЙ ГУБЕРНИИ (КОНЕЦ ХVІІІ – ПЕРВАЯ ПОЛОВИНА ХІХ СТ.). Освітлені результати історико-географічного аналізу становлення і розвитку системи освіти в Катеринославській губернії з урахуванням статевої, станової, етнічної приналежності населення. Проведена періодизація розвитку різних типів освітніх закладів. Виявлено територіальні особливості освітніх закладів на Катеринославщині у межах сучасної Дніпропетровської області.

Ключевые слова: система образования, образовательное заведение, периодизация развития образования, Екатеринославская губерния.

Natalia Gorozhankina. HISTORIC-GEOGRAPHICAL ANALYSIS OF BECOMING AND DEVELOPMENT OF THE EDUCATIONAL SYSTEM IN EKATERINOSLAVSKAYA PROVINCE (THE END OF THE XVIII – THE FIRST HALF OF THE XIX CENTURY). The results of historic-geographical analysis of becoming and development of the education system in Ekaterinoslavskaya province are lighted up taking into account the sexual and class structure, ethnic belonging of population, division into periods and development of the different types of the educational establishments. Periodization of development of different types of educational institutions was made. Spatial features of educational institutions of Ekaterinoslavsky province within modern Dnipropetrovska oblast area are determined.

Keywords: system of education, educational establishment, division into the periods of the development of education, Ekaterinoslavskaya province.

Актуальність теми. На початку ХХІ ст. особливий інтерес викликають історико-географічні дослідження українського краю часів розвитку Російської імперії, які допомагають відновити та переосмислити забуті факти та з'ясувати окремі питання розвитку соціально-економічних явищ як на території України загалом, так і в окремих її регіонах. Простеження процесу становлення і розвитку системи освіти у Катеринославській губернії з позицій з'ясування його впливу на майбутній соціально-економічний розвиток країни є актуальною регіональною проблемою сьогодення.

Аналіз наукових публікацій. Історія становлення системи освіти на Катеринославщині деякою мірою висвітлена в історико-краснознавчій літературі. Особлива увагу цьому питанню приділена у працях О.Г. Бистрякова [1], Я. Грахова [3], М.Е. Кавуна [6], К.А. Когтянца [7], Ф. Локоть [8], Г.К. Швидько [11], Д.І. Яворницького [12], пам'ятній книзі Катеринославської

губернії за 1889 р. [10], у енциклопедичних виданнях радянського часу, ювілейній книзі «Дніпропетровську – 200 лет» [5], публіцистичних виданнях «Дніпропетровськ: віхи історії» [2], «Дніпропетровськ: минуле і сучасне» [4]. Необхідно зазначити, що хоч і була проведена велика дослідницька робота стосовно цього питання, але до сих пір залишаються просторово-часові аспекти проблеми, які потребують подальшого її вирішення.

Формулювання мети і завдань дослідження. Основною метою статті є визначення передумов, що вплинули на подальший розвиток освітнього капіталу краю. Мета дослідження досягається завдяки історико-географічному аналізу становлення і розвитку системи освіти на Катеринославщині з урахуванням статевої, станової, етнічної приналежності населення, періодизації та розвитку різних типів освітніх

закладів (церковні, приватні, державні, професійні та ін.).

Виклад основного матеріалу. Катеринославська губернія – адміністративно-територіальна одиниця Російської імперії на південному-сході України, що була утворена 20(8) жовтня 1802 р. згідно з указом імператора Олександра I «Про реорганізацію Новоросійської губернії шляхом утворення Катеринославської губернії, Таврійської губернії та Миколаївської губернії». До складу губернії ввійшли Катеринославський, Бахмутський, Новомосковський, Павлоградський, Ростовський повіти, а також частина Маріупольського повіту [3]. Губернським центром став Катеринослав (нині м. Дніпропетровськ).

Визначення загальних часових меж дослідження – кінець XVIII – перша половина XIX ст. – обумовлено історією заселення та освоєння краю, зародженням та розвитком системи освіти. Аналіз показників становлення системи освіти на Катеринославщині за вище вказаний період дозволив нам виділити два періоди, за якими чітко простежується модернізація освітньої системи краю.

Перший етап охоплює часовий відрізок 1784-1805 рр. Слід відзначити, що даному етапу передували шкільна реформа 1782 р., за якою засновувались училища двох типів – головні чотирикласні в губерніях та малі двокласні в повітах, й знищення Запорізької Січі та Війська Запорізького, внаслідок чого край почали заселяти великороси та малороси. На той час майже в усіх козацьких церковних парафіях діяли освітні заклади. Наприклад, при Січі діяла школа вокалу, що готувала церковних співаків та кобзарів [12].

Нижча часова межа етапу обумовлена на-

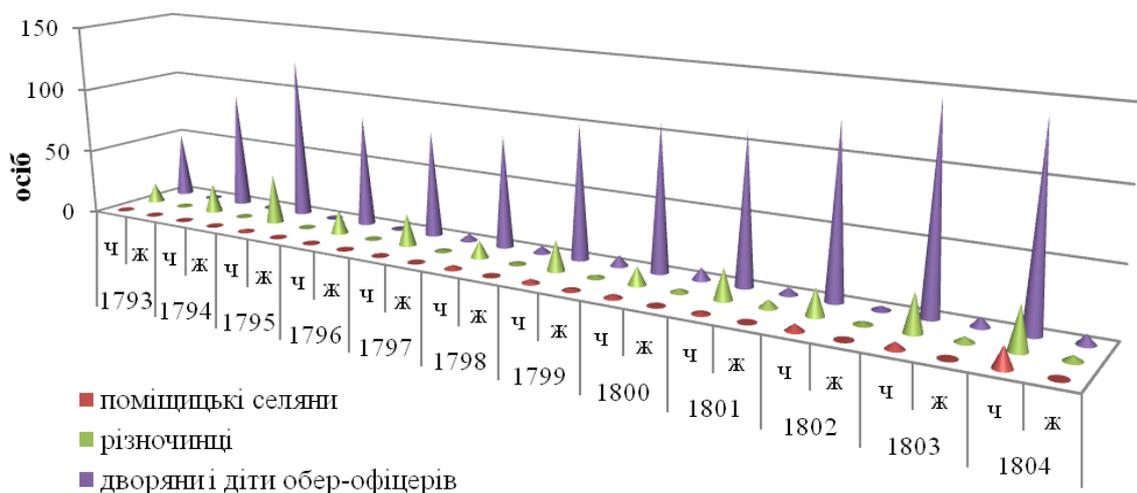

Рис. 1. Динаміка кількості учнів ГНУ у 1793-1804 рр. за статтю та станом, осіб (складено автором за даними [3, 8])

казом імператриці Катерини II від 4 вересня 1784 р., в якому наголошувалось: “Изыскивая все средства, к просвещению народному служащие, повелеваем в губернском городе Катеринославского наместничества основать университет, в котором не только науки, но и художества преподаваемы быть должныствуют...”. Необхідно відзначити, що на той час в Російській імперії функціонували лише два університети – Санкт-Петербурзький та Московський.

Верхня часова межа даного етапу обумовлена утворенням Катеринославської губернії та остаточним утвердженням її адміністративно-територіального поділу.

За статутом навчальних закладів 1786 р. планувалося відкрити малі народні училища (МНУ). І в кінці XVIII ст. в Україні було засновано десять МНУ, а в Катеринославі не було жодного.

Князь Г.О. Потьомкін почав будівництво запланованого III університету імперії, але розпочата у 1787 р. російсько-турецька війна не дозволила його закінчити. Замість університету указом 1792 р. велілося відкрити у Катеринославському намісництві народні училища.

17 квітня 1793 р. було урочисто відкрите головне народне училище (ГНУ) в м. Катеринославі. Спочатку на навчання були записані 25 учнів, а з початком занять їх вже було 36. На третій день після відкриття розпочалися уроки [3].

Кількість учнів у ГНУ постійно зростала (рис. 1). Якщо у 1793 р. навчались 65 учнів, 1799 – 138 учнів, то у 1804 р. їх чисельність зросла до 198 осіб. Слід відмітити, що починаючи з 1797 р. в училищі навчались особи жіночої статі.

Училище проіснувало до 1805 р., після чого воно було перетворене на Катеринославську чоловічу гімназію (КЧГ).

На цей же період припадає видання перших підручників для навчання та виховання дітей: 1796 р. – «Наставление сыну» (Т.В. Золотницький), 1801 р. – «Начальное учение французского языка. Французская грамматика для народных училищ» (Ф.П. Одинець-Заставський) [3].

За освітньою реформою 1803-1804 рр. вводилися чотири типи шкіл: парафіяльні, повітові, губернські гімназії, університети.

Другий етап 1805 -1863 рр. Нижча часова межа даного етапу обумовлена утворенням КЧГ, яка стала найвизначнішим освітнім закладом всієї губернії. Верхня межа передуює освітній реформі 1864 р., що спричинила істотні зміни в суспільно-політичному житті населення.

Слід відзначити, що в російській системі освіти гімназії, як середні загальноосвітні заклади, почали з'являтися на початку ХІХ ст. у зв'язку з наказом Міністерства Народної Провсвіти, хоча вже у ХVІІІ ст. існували навчальні заклади, що називалися гімназіями: академічна в Санкт-Петербурзі, університетська в Москві та Казані, Московська гімназія Пастора Глюка [8].

КЧГ була відкрита 1 серпня 1805 р., що стало значним кроком в освітній справі Катеринославщини. Даний навчальний заклад носив становий характер, адже в ньому навчались лише діти дворян та чиновників.

У сфері освіти Катеринослав був підпорядкований Харківському навчальному округу (з 1833 р. – Одеському), тому про забезпечення гімназії всім необхідним для навчального про-

цесу дбав Харківський університет.

При гімназії була створена бібліотека, яка на момент відкриття складалась з 8737 екземплярів (навчальні посібники, видані Комісією училищ та приватними особами, фізичні інструменти з приборами, мінерали, глобуси, географічні атласи тощо). У 1812 р. з Лейпцигу було виписано ще 305 книжок грецькою, латинською, французькою та німецькою мовами [9].

У першій половині ХІХ ст. гімназію відвідали багато визначних посадових осіб, що інспектували її навчальну та господарську діяльність. Серед них можна виділити професорів Харківського університету – А.І. Стойковича (1808-1809 рр.), К.К. Нельдихена (1813 р.), Л.О. Ванноті (1815 р.), В.Я. Джунковського (1820 р.), військового губернатора Е.О. Дюка де-Рішельє (1806 р., 1809 р.) [3, 8].

Необхідно відзначити діяльність такого керівника гімназії, як Я.Д. Грахов, який у 1853 р. склав «Статистично-географічний опис Катеринославської губернії», а у 1855 р. написав першу частину (з 1793 по 1836 рр.) «Історико-статистичного огляду Катеринославської гімназії та училищ». Другу частину цієї книги продовжив старший вчитель гімназії С.І. Веребрюсов.

Заслуговує на увагу той факт, що кількість учнів гімназії в перші роки її існування була значно нижчою, ніж в ГНУ у 1804 р. (рис. 2). Це можна пояснити тією обставиною, що учні третього класу ГНУ повинні були розпочинати навчання в гімназії з першого класу, а учні четвертого класу ГНУ – з другого. Внаслідок цього більша чисельність учнів ГНУ замість продовження навчання в гімназії йшли на службу.

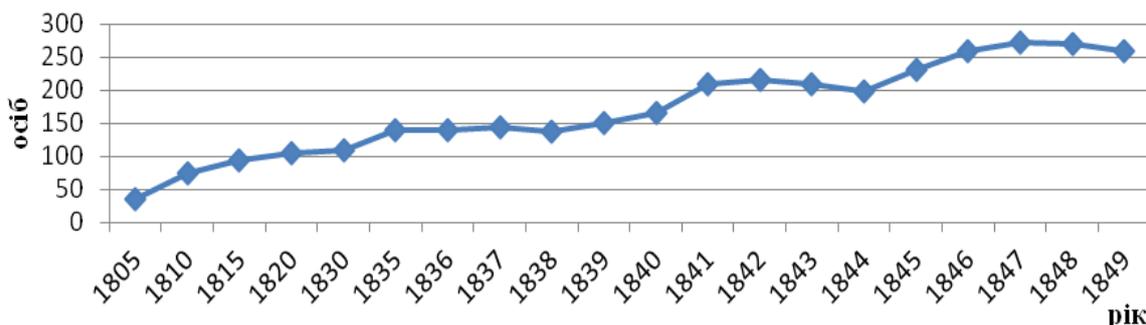

Рис. 2. Динаміка чисельності учнів Катеринославської чоловічої гімназії у 1805-1849 рр., осіб (складено автором за даними [3, 8])

Згідно зі статутом нижчих та середніх навчальних закладів від 8 грудня 1828 р., дія якого розповсюджувалася на 1836-1849 навчальні рр., гімназії з чотирикласних перетворювалися на семикласні; вперше була встановлена плата за навчання. В Катеринославській гімназії з серпня

1845 р. кожен учень повинен був платити по п'ять рублів сріблом за своє навчання [8].

Кількість навчальних посібників у бібліотеці гімназії постійно збільшувалася. Допомогли цьому процесу посібники від головного правління училищ та Департаменту Народної Про-

світи. При гімназії був відкрий книжковий магазин, книги з якого висилали іншим навчальним закладам з метою їх продажу учням за помірними цінами.

Важливе значення в історії освіти Катеринославщини займає відкриття у 1840 р. благородного пансіону при гімназії, розрахованого на тридцять учнів, у якому можна було не тільки мешкати та харчуватися, але й надавалася можливість брати додаткові уроки, займатися музикою, фізкультурою. Протягом 1849-1866 рр. при пансіоні діяла невеличка обсерваторія для метеорологічних спостережень, до роботи у якій залучалися учні [9].

Статут 1849 р. визначив новий етап в історії гімназії, за яким необхідно було розподілити учнів на дві групи – ті, що продовжують навчання в університеті, та ті, що йдуть на службу після завершення навчання в гімназії. Перші три класи предмети в учнів були однаковими, а вже потім йшло розмежування. Причому в

тих учнів, що готувалися йти на службу, було посилене вивчення математики, російської мови та законодавства, а в учнів, що готувалися поступати до університету, – латинської мови.

Таким чином, ми бачимо, що гімназичне життя через запровадження Міністерством Народної Просвіти нових статутів для середніх навчальних закладів досить часто зазнавало суттєвих змін, які торкалися не лише навчальних програм, а й спрямованості освіти в цілому.

Також необхідно зазначити, що протягом досліджуваного періоду серед освітніх закладів Катеринославської губернії в межах сучасної Дніпропетровської області навчальні заклади розподілялись за етнічною приналежністю, функціонували повітові та приходські училища, приватні пансіони, духовна семінарія та духовне училище, морехідне училище (рис. 3), що сприяли охопленню освітою різних верств населення.

Рис. 3 Освітні заклади Катеринославської губернії в межах сучасної Дніпропетровської області (1802-1860 рр.)

Висновки. Історико-географічний аналіз становлення і розвитку системи освіти на Катеринославщині кінця XVIII – першої половини XIX ст. дав нам змогу виділити два періоди активного відкриття освітніх закладів краю з урахуванням чисельності учнів в них, статевої, ста-

нової, етнічної приналежності учнів; наукової діяльності керівників закладів та відвідувань визначних посадових осіб, що інспектували навчальну та господарську діяльність освітніх закладів.

Список використаних джерел:

1. Быстряков А.Г. Евреи Екатеринослава-Днепропетровска / А.Г. Быстряков. – Д., 2001. – 144 с.
2. Вехи истории. – Д., 1976. – 94 с.
3. Грахов Я. Краткий историческо-статистический обзор екатеринославской гимназии и подчиненных ей учебных заведений / Я. Грахов, С.И. Верebrюсов. – Одесса, 1856. – 307 с.
4. Дніпропетровськ: минуле і сучасне: [Історич.нарис]. – Д., 2001. – 584 с.
5. Днепропетровску 200 лет. 1776-1976: Сб. док. и мат. – К., 1976. – 511 с.
6. Кавун М.Е. Картографічний матеріал кінця XVIII ст. як джерело з історії формування м.Катеринослава //Наддніпряньський історико-краєзнавчий збірник. Вип. 1. Матеріали Першої міжрегіональної історико-краєзнавчої конференції (8-9 жовтня 1998 р., м.Дніпропетровськ). – Д., 1998. – С. 104-110.
7. Когтянц К.А. Церковна школа на Катеринославщині 1884-1914 рр. / К.А. Когтянц // Скарбниця рідного краю. – Д., 1993
8. Локоть Ф. Столетие Екатеринославской классической гимназии. 1895-1905 гг. Краткий исторический очерк / Ф. Локоть. – Екатеринослав, 1908. – 386 с.
9. Лопатін Ю.А. До історії освіти в Катеринославі (кінець XVIII–XIX ст.) / Ю.А. Лопатін, В.Д. Мирончук // Історія та культура Подніпров'я. – Д., 1998. – С. 66–71.
10. Памятная книжка и адрес-календарь Екатеринославской губернии на 1889 г. – Екатеринослав, 1889. – 592 с.
11. Швидько А.К. Народное образование на Екатеринославицине в дооктябрьский период / А.К. Швидько // Развитие общеобразовательной и профессиональной школы на Днепропетровщине. – Д., 1989. – 96 с.
12. Яворницький Д.И. История города Екатеринослава /Д.И. Яворницький. – Д., 1996. – 277 с.

УДК 911.3

Катерина Сегіда

ПЕРЕДУМОВИ ТА ЧИННИКИ ДЕМОГРАФІЧНОГО РОЗВИТКУ РЕГІОНАЛЬНОЇ СОЦІОГЕОСИСТЕМИ

В статті розглянуто передумови формування демографічної ситуації регіону. Визначено співвідношення демографічної ситуації та демографічного розвитку, виявлено значення процесу відтворення населення в демографічному розвитку. Виявлено зовнішні та внутрішні чинники по відношенню до системи відтворення населення. Визначено ступінь та напрям дії кожного з них. Проаналізовано значення природно-біологічних, соціально-економічних, соціально-культурних та психологічних чинників як зовнішніх. Охарактеризовано дію демографічних чинників, як внутрішніх, зокрема статево-вікової структури та повікової інтенсивності народжень.

Ключові слова: демографічний розвиток, відтворення населення, передумови формування демографічної ситуації, внутрішні і зовнішні чинники відтворення населення.

Катерина Сегіда. ПРЕДПОСЫЛКИ И ФАКТОРЫ ДЕМОГРАФИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ РЕГИОНАЛЬНОЙ СОЦИОГЕОСИСТЕМЫ. В статье рассмотрены предпосылки формирования демографической ситуации региона. Рассмотрено соотношение демографической ситуации и демографического развития, определено значение процесса воспроизводства населения в демографическом развитии. Выявлены внешние и внутренние факторы по отношению к системе воспроизводства населения. Определены степень и направление действия каждого из факторов. Проанализировано значение природно-биологических, социально-экономических, социально-культурных и психологических факторов как внешних. Охарактеризовано действие демографических факторов, как внутренних, в частности поло-возрастной структуры и по-возрастной интенсивности рождений.

Ключевые слова: демографическое развитие, воспроизводство населения, предпосылки формирования демографической ситуации, внутренние и внешние факторы воспроизводства населения.

Katerina Segida. PRE-CONDITIONS AND FACTORS OF DEMOGRAPHIC DEVELOPMENT OF REGIONAL OF SOCIOGEOSYSTEM. In the article pre-conditions of forming of demographic situation of region are considered. Correlation of demographic situation and demographic development is considered, the value of population reproduction in demographic development is certain. External and internal factors in relation to the system of population reproduction are exposed. A degree and direction of action of each of factors is definite. The value of naturally-biological, socio-economic, socio-cultural and psychological factors as external is analysed. Action of demographic factors, as internal, in particular sex-age structure and intensity of births by age, is described.

Keywords: demographic development, population reproduction, pre-conditions of forming of demographic situation, internal and external factors of population reproduction.

Актуальність. Формування нової національної стратегії, спрямованої на розвиток людського потенціалу, в поєднанні з несприятливими тенденціями демографічного відтворення населення України зумовлюють актуальність демографічних досліджень. Диференціація протікання окремих процесів і специфіка соціально-економічного розвитку регіонів обумовлює необхідність дослідження демографічної ситуації в територіальному і часовому аспектах, що підсилює актуальність регіональних досліджень. Демографічну ситуацію розуміють як співвідношення демографічних процесів, складу і розміщення населення на певній території в певний період часу. Під геодемографічною – послідовність демографічних ситуацій, які змінюються під дією зовнішніх і внутрішніх чинників, що впливають на геосистему. За умови дослідження соціогеосистеми на будь-якому ієрархічному рівні, враховуючи просторово-часові особливості її існування, доцільно вести мову про демографічний розвиток, який ми розуміємо як закономірний процес кількісних і якісних змін в часі й просторі демографічної складової соціогеосистеми. Відтворення населення є однією з головних характеристик демографічної ситуації, несе в собі інформацію про передумови та можливі шляхи подальшого розвитку. Окрім того, дослідження демографічного розвитку регіональної соціогеосистеми має включати в себе виявлення передумов формування демографічної ситуації та визначення як зовнішніх, так в внутрішніх чинників відтворення населення.

Виклад основного матеріалу. Процес відтворення населення перебуває під впливом ряду факторів різного характеру; в свою чергу, демографічний розвиток регіональної соціогеосистеми обумовлений передумовами (рис. 1) формування демографічної складової населення. До передумов демографічного розвитку відносимо фактори формування демографічної ситуації, серед яких на рівні регіону можна виділити:

- історико-географічні аспекти розвитку (розвиток та динаміка чисельності населення регіону в ретроспективі, особливості геополітичного положення регіону, особливості заселення та господарського розвитку, формування системи розселення та структури, відображення історичного розвитку у характері формування демографічної ситуації тощо [1]; вплив історичних подій на демографічні процеси носять подвійний характер: суть відмінностей полягає в швидкості реакції окремих елементів демографічної системи на них і здатності її до самовідновлення);

- суспільно-географічне та демогеографічне положення регіону (визначення позиційно-географічних факторів: суспільно-географічне положення досліджуваної території на всіх ієрархічних рівнях організації [1] та демогеографічне положення — це різнобічне відношення (реальне чи потенційне) населення певної території до елементів (природних чи суспільних), що знаходяться поза цією територією [2]);

- природно-екологічне середовище (комплексний та поелементний вплив на характер заселення і людності поселень, освоєння регіону, демографічних процесів, відповідність чисельності населення природно-ресурсним можливостям території [1], екологічний стан та його вплив на стан здоров'я населення тощо);

- соціально-економічні особливості (соціально-економічні показники та їх вплив на рівень життя населення порівняно з іншими регіонами країни, внутрішньорегіональна відмінність рівня соціально-економічного розвитку регіону та її вплив на демографічні процеси, зокрема маятникову міграцію, збалансованість статевої структури, зайнятість населення, економічно-демографічні диспропорції, економічна система забезпечення життєдіяльності населення тощо) [1, 5].

Таким чином, передумови демографічного розвитку регіональної соціогеосистеми дозволяють виявити особливості для конкретної системи, виходячи з її позиційно-географічної прив'язки, зумовлюють сучасну ситуацію і є основою дослідження витоків існуючих тенденцій. Дослідження відтворення населення в рамках регіональної соціогеосистеми як головної складової демографічного розвитку, вимагає дослідження зовнішніх та внутрішніх чинників. У ієрархічній системі виділяються групи чинників, що зумовлюють перебіг окремих демографічних процесів: народжуваності, смертності, міграції, шлюбності, формування структури населення тощо. Слід зазначити, що перелік функціональних чинників ще не розкриває механізм їх дії. Адже, чинники можуть бути як суб'єктивні, так і об'єктивні. У свою чергу об'єктивні чинники можуть бути переважно демографічними, соціальними, економічними або, через їх неоднозначність, соціально-економічними, соціально-демографічними залежно від того, яка ознака є первинною. Вони можуть діяти прямо або опосередковано, давати очікуваний або зворотний результат [3]. Проте, що стосується факторів, які тією чи іншою мірою впливають на розвиток народонаселення в цілому, то щодо їхньої кількості досі не існує однастайності серед науковців [4].

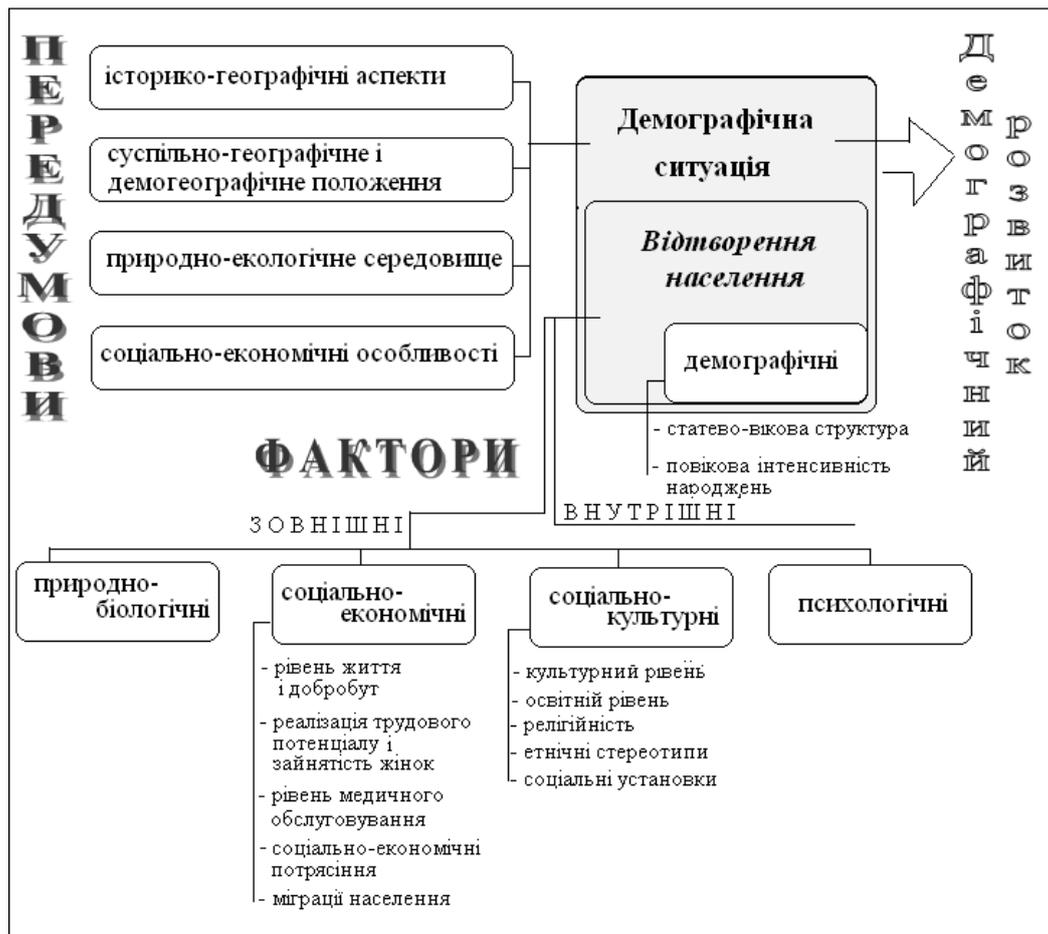

Рис. 1. Система передумов та факторів демографічного розвитку

Зазначимо, що вивчення обумовленості відтворення населення економічними, соціальними, соціально-психологічними і іншими чинниками, передбачає розгляд згаданих чинників (рис. 1) як зовнішніх; демографічний чинник, зокрема статево-вікову структуру, можна розглядати як внутрішній по відношенню до демографічної системи, що вивчається [10].

Оскільки, людина має біологічну і соціальну приналежність, то можна визначити чинники, які впливають на його відтворення, проте механізм і ступінь дії різних чинників на відтворення населення неоднакові; чинники можна поділити на відповідні групи, які в подальшому будуть проаналізовані.

Природно-біологічні чинники, які впливають на природний рух населення не прямо, а опосередковано. Вплив їх на показники народжуваності може виявлятися внаслідок біологічних характеристик населення (жінок та чоловіків, їх здатності до продовження роду); природні фактори обумовлюють біологічні особливості відповідно до умов території проживання; проте їх вплив нівелюється при дослідженні населення регіону [11].

Соціально-економічні чинники, які відіг-

рають визначальну роль у відтворенні: рівень добробуту населення, розвиток охорони здоров'я, суспільні норми, освітній і культурний рівень населення, вид зайнятості тощо. Один і той же чинник може впливати на відтворення населення прямо, опосередковано і в зворотних напрямках, розглянемо ці особливості більш детально.

Рівень добробуту, зокрема поліпшення матеріальних умов життя людей, доступність медичної допомоги сприяють зменшенню смертності, особливо дитячої, і підвищенню середньої тривалості життя населення. В цілому це неминуче веде до підвищення питомої ваги в структурі населення осіб літнього віку, що в свою чергу викликає збільшення показника смертності [6]. Вплив рівня добробуту на показники народжуваності відбувається перш за все через культурний рівень населення, адже із зростанням добробуту у людей розширюється коло інтересів (подорожі, туризм, спорт), зростають витрати на виховання дітей. Таким чином, вплив рівня добробуту на величину народжуваності може бути відносно характеру дії — зворотним [11].

Високий рівень життя, на перший погляд,

повинен сприяти високій народжуваності. Однак у багатьох країнах, де витрати на освіту та виховання дітей зростають надто швидкими темпами, випереджаючи темпи зростання доходів, народжуваність навпаки зменшується. У зв'язку з покращенням матеріальних умов людей, із зростанням рівня їхнього життя розширюється коло позасімейних інтересів, що не сприяє високій народжуваності [6]. Тобто, залежність між народжуваністю і рівнем доходів сім'ї, зокрема рівнем життя, є досить складною. Вона далеко не завжди чітко простежується, може бути прямою або зворотною в різних умовах. У сучасних розвинених країнах не спостерігається великих контрастів в народжуваності і дітності сімей серед груп населення з різною величиною доходів, проте дуже помітні коливання народжуваності залежно від економічної кон'юнктури: у роки криз і депресій «відкладають» на майбутнє шлюби і народження дітей, боячись залишитися без роботи [7]. Внаслідок впливу економічних криз, воєн, голодоморів і політичної нестабільності народжуваність суттєво падає. Здебільшого соціальні потрясіння мають тимчасовий характер, тому після їхнього завершення народжуваність піднімається до попереднього рівня, інколи і перевищує ці показники за рахунок народження „відкладених дітей” у сім'ях, де вже є одна дитина, а появу наступної переносили на потім через невизначеність майбутнього.

Положення жінки в суспільстві, рівень її освіти і участь в суспільній праці, має особливе значення, більш того дія наведеного чинника підвищується в сучасному соціумі гендерної рівності. Зміна місця ролі жінки приводить до зростання шлюбного віку, пізніший вступ до шлюбу скорочує тривалість продуктивного циклу жінок [11]. Фактор зайнятості негативно впливає на зростання народжуваності, адже за умови високої зайнятості жінок знижується показник народжуваності. Особливо низькою вона є у тих суспільствах, де недостатньо розвинена соціальна інфраструктура з обслуговування потреб матерів з дітьми. Якщо ж сфера послуг функціонує на високому рівні, розвинена і доступна система дошкільного виховання, то існують усі необхідні об'єктивні умови для нормального відтворення населення. Зниження зайнятості призводить до зниження доходів населення, тому народжуваність також буде зменшуватись.

Рівень медичного обслуговування виступає також важливим чинником. Доступність населення до сфери медичного обслуговування, з одного боку, зумовлює підвищення частки пологів під наглядом лікарів, в результаті чого, і

здоров'я новонароджених не перебуває під загрозою впливу зовнішніх непередбачуваних чинників. Високий рівень медичного обслуговування дає змогу зберігати репродуктивне здоров'я населення, створює можливості народжувати дітей жінкам, які нездатні зачати і виносити дитину природним шляхом. З іншого боку, доступ до сучасних контрацептивів та обізнаність у можливостях їх використання зумовлює різке скорочення народжуваності, особливо серед молодих пар. До того ж, рівень смертності безпосередньо визначається умовами життя, зв'язок цей простий і очевидний. Смертність в кожній віковій групі населення знаходиться в прямій залежності від матеріального рівня життя, санітарно гігієнічних умов праці й побуту людей, успіхів медицини і загальнодоступності медичної допомоги при високій її якості, розвитку профілактики захворювань [7].

Міграції населення мають значний вплив на процеси відтворення населення. Являючись результатом соціально-економічного розвитку регіонів, міграційні потоки можуть збільшувати або зменшувати загальну чисельність населення, створювати переформування статево-вікової структури. У районах вибуття порушується статевий баланс населення, бо переважно виїжджають молодь і чоловіки працездатного віку, посилюються процеси старіння населення, що негативно впливає на процеси народжуваності. Приплив мігрантів репродуктивного віку призводить до зростання народжуваності.

Зазначимо, що виходячи із передумов демографічного розвитку, а саме існуючої системи розселення, значні відмінності у відтворенні населення спостерігаються між міською і сільською місцевістю, що визначається соціально-економічними умовами і, як наслідок, — особливостями демографічної поведінки. Вплив урбанізації на величину народжуваності проявляється не відразу, а через деякий проміжок часу, оскільки сільські жителі, що переїхали до міста, певний час зберігають ще традиції багатодітності, характерні для сільського населення, це обумовлено всією сукупністю особливостей праці та побуту в містах, але також і віковим складом їх населення [7]. Проте вплив урбанізації на народжуваність цим не обмежується; міста притягають мігрантів, а це викликає порушення статево-вікової структури як в місті, так і в селі, порушення якого веде за собою загального зниження народжуваності [11].

Соціально-культурні та психологічні чинники, які можна вважати похідними від соціально-економічних. Під впливом тих або інших матеріальних умов життя суспільства

складаються певні соціальні, культурні, психологічні стереотипи.

Так, культурний рівень, його зростання сприяє пониженню народжуваності. Відомо, що люди з високими духовними, культурними потребами значну частину свого часу витрачають на їхнє задоволення: відвідування театрів, читання книг, спілкування з друзями, подорожі, заняття фізичною культурою, спортом, іншими улюбленими справами, усе це потребує певних фінансових витрат, а отже, не сприяє створенню багатодітних сімей [5]. Людина з високими культурними потребами значну увагу приділяє освіті, навчанню, намагається раніше зробити кар'єру. У структурі витрат сімей з високим культурним рівнем значна частка припадає на культурно-освітні потреби і батьків, і дітей. Тому такі сім'ї переважно малодітні. Треба враховувати і спрямоване статеве виховання та навчання процесу планування сім'ї, зокрема у країнах, що розвиваються, не планують сім'ї, там поширені ранні шлюби, здебільшого не існує контролю народжуваності, немає високих культурно-освітніх потреб. Отже, в таких сім'ях народжується більша кількість дітей.

Релігійний аспект завжди був вагомим в дослідженнях процесу народжуваності. Усі релігії схвалюють багатодітні сім'ї, заохочують народжуваність. Релігійні особливості і світових, і національних релігій суттєво регулюють демографічну поведінку [5].

Етнічні стереотипи поведінки передбачають неусвідомлене прийняття норм поведінки, характеру міжособистісних стосунків, взаємовідносин між людиною та її соціальним оточенням. Демографічна поведінка також визначається етнічними стереотипами, так деякі етноси впродовж століть зберігають традиції багатодітності або навпаки, малодітності.

Психологічний чинник тісно пов'язаний із культурним рівнем, релігійними та етнічними установками, з особливостями виховання. Доведено, що демографічні установки (прийнятність перебування у шлюбі, кількість дітей, можливість розлучення) формуються у дитячому віці головним чином під впливом сімейних традицій і конкретних прикладів із близького соціального оточення. Небажання виділятися з-поміж людей свого соціального статусу забезпечує збереження традиційного рівня народжуваності.

Соціальні установки на відтворення населення – шлюбність, величину сім'ї, регулювання народжуваності є досить значущими. Ці установки, що увійшли до свідомості людей, не зникають разом із зміною соціально-економічних умов, адже тривалий час продовжують діяти в рамках іншої формації. Одним

з чинників, що впливають на народжуваність, слід вважати вік вступу до шлюбу [11]. Уявлення про бажане число дітей змінюється залежно від ряду причин. Зростання культурного рівня населення загалом сприяє зниженню народжуваності, адже коло інтересів людей розширюється, і діти займають в них більш обмежене місце, ніж раніше, але підвищується рівень свідомості відповідальності за їх навчання і виховання; зростають також і необхідні для цього витрати часу й фінансових витрат з боку батьків. Це веде до переважання малодітних сімей. Розглянутий чинник є особливо дієвим в сучасних умовах, коли жінки користуються рівними правами при отриманні освіти, беруть участь у всіх галузях діяльності, а їх інтереси виходять великою мірою за рамки сімейного кола. Активне залучення жінок в суспільне виробництво із зрозумілих причин не сприяє високій народжуваності, оскільки важко поєднувати постійну професійну роботу з багатодітною сім'єю [7].

Демографічні чинники включають статеві вікову структуру та повікову інтенсивність народжувань, що виступає ендogenous фактором відтворення населення. Особливості статеві-вікової структури населення виявляються і при описанні населення як суб'єкта відтворення. Тут необхідно виділити контингенти населення фертильного віку. Тобто, вплив демографічних факторів на народжуваність має об'єктивний характер. Можна виділити декілька демографічних параметрів, які визначають рівень і тенденції народжуваності.

Серед них: статеві-вікова структура, бо диспропорції статевого складу знижують рівень шлюбності, отже народжуваність також падає. Висока частка дітей у структурі населення через деякий час, після входження до категорії репродуктивного населення, зумовлює нову хвилю народжень [5, 8]. Постаріле населення також характеризується низьким рівнем народжуваності. В умовах високої смертності дитячого населення, для забезпечення розширеного відтворення, народжуваність має зростати. Якщо показники дитячої смертності високі впродовж тривалого періоду, то бажання мати певну кількість дітей у сім'ї зумовлює закріплення традиції більшої кількості народжень. Зниження дитячої смертності зумовлює падіння народжуваності.

Повікова інтенсивність народжуваності обумовлює те, що істотна диференціація показників народжуваності даних груп в основній частині регіонів країни пов'язана з відмінностями типів населення (міського і сільського), що в свою чергу найяскравіше проявляються в

повіковій інтенсивності народжуваності, яку можна розглядати також як внутрішній чинник, похідний від соціально-економічного [8]. Специфіка виділення статево-вікових груп населення пов'язана і з іншою складовою процесу відтворення – смертністю. Ще більша, ніж в процесах народжуваності і смертності, залежність показників від віку населення спостерігається в міграції [9].

Висновок. Як було показано вище, демографічний розвиток протікає під впливом складного комплексу різних чинників, здебільшого економічного і соціального характеру. Число чинників на регіональному рівні невимірно зростає, а зв'язки між ними ускладнюються. Тому, щоб здійснювати регулюючу дію на хід демографічних процесів, передусім необхідно виявити, проаналізувати, відібрати і систематизувати чинники та умови, що визначають певний регіональний демографічний розвиток. Насамперед аналізу підлягають умови і чинники, що зумовили реальну демографічну ситуацію, що склалася, і основні тенденції, що визначають розвиток окремих демографіч-

них процесів [3]. Демографічні процеси ґрунтовно детерміновані сумісною дією біологічних і соціальних чинників і у високому ступені інерційні. Тому особливо важливим є наукове обґрунтування цілей демографічної політики з урахуванням обмежених можливостей впливу на об'єктивно обумовлені тенденції. Демографічний розвиток як об'єкт регулювання є системою (а в структурі регіонального управління — підсистемою), структурними елементами якої виступають окремі демографічні процеси в їх взаємодії. Складна за структурою, масштабами, динамікою, ця система опосередкована всім ходом соціального і економічного розвитку. Зазначене обґрунтовує широку альтернативність комплексу заходів (демографічних програм) по регулюванню регіонального демографічного розвитку, причому слід підкреслити його залежний, а не автономний характер. Не викликає сумнівів актуальність регулювання демографічного розвитку саме на регіональному рівні, що потребує подальших комплексних суспільно-географічних досліджень.

Список використаних джерел:

1. Демогеографічна ситуація українсько-польського пограниччя // Автореф. дис. канд. геогр. наук: 11.00.02 / Н. І. Прицюк; Львівський національний університет імені Івана Франка. — Л., 2005. — 20 с. — укр.
2. Демогеографія регіону в умовах депопуляції населення (на матеріалах Львівської області) // Автореф. дис. канд. геогр. наук: 11.00.02 / О. Р. Перхач; Львівський державний університет імені Івана Франка. — Л., 1999. — 17 с. — укр.
3. Демографическое и экономическое развитие региона / Под ред. Г. М. Романенковой, В.В. Бойко. — М.: Финансы и статистика, 1983. — 255 с.
4. Долишній М. І. Регіональна політика на рубежі ХХ-ХХІ ст.: нові пріоритети // Долишній М. І. - Київ: Наукова думка, 2006. — 511 с.
5. Заставецька О. В., Заставецький Б.І., Ткач Д. В. Географія населення України. — Тернопіль, 2007, 187 с.
6. Заставний Ф. Проблеми репресивності в Україні (соціально-економічної, екологічної, демографічної): монографія. — Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2006. — 348 с.
7. Ковалев С. А., Ковалевская Н. Я. География СССР. — М.: Издательство МГУ, 1980 г., 287 с.
8. Медков В. М. Введение в демографию: учебник для вузов. - СПб.: Академический проект; М.: Фонд "Мир", 2006. — 429 с.
9. Соболева С. В. Демографические процессы в региональном социально-экономическом развитии. — Новосибирск: Наука. Сиб. Отд-ние, 1988. — 208 с.
10. Труд в демопротессе // В. С. Стешенко, Л. В. Чуйко, А. У. Хомра и др.; Отв. Ред. В. С. Стешенко; АН УССР. Ин-т економики. — Киев: Наукова думка, 1990. — 284 с.
11. Шувалов Е.Л. География населения: учебное пособие для студентов пед. институтов по геогр. спец. — 2-е изд., перераб. — М.: Просвещение, 1985. — 176 с., ил.

УДК 911.3:316.344.24

Надія Гаєвська

РЕГІОНАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ ПОШИРЕННЯ БІДНОСТІ ПРАЦЮЮЧОГО НАСЕЛЕННЯ В УКРАЇНІ

Розглянуто основні передумови поширення бідності серед працюючого населення. Визначено основні групи факторів бідності працюючого населення: економічні, соціально-економічні, соціально-демографічні, гендерні, освітні, соціально-медичні. Виділено шість груп (типів) адміністративно-територіальних одиниць України за подібністю дії факторів бідності працюючого населення, визначено особливості поширення бідності серед працюючих у територіальному розрізі.

Ключові слова: бідність працюючого населення, регіон, фактори, показники, кластерний аналіз, типи, небезпека збідніння.

Надежда Гаевская. РЕГИОНАЛЬНЫЕ ОСОБЕННОСТИ РАСПРОСТРАНЕНИЯ БЕДНОСТИ РАБОТАЮЩЕГО НАСЕЛЕНИЯ В УКРАИНЕ. *Рассмотрены основные предпосылки распространения бедности среди работающего населения. Определены основные группы факторов бедности работающего населения: экономические, социально-экономические, социально-демографические, гендерные, образовательные, социально-медицинские. Выделены шесть групп (типов) административно-территориальных единиц Украины по сходству действия факторов бедности работающего населения, определены особенности распространения бедности среди работающих в территориальном разрезе.*

Ключевые слова: бедность работающего населения, регион, факторы, показатели, кластерный анализ, типы, опасность обеднения.

Nadiya Gaevskaya. REGIONAL FEATURES of DISTRIBUTION of POVERTY of WORKING POPULATION IN UKRAINE. *Basic pre-conditions of distribution of poverty among a working population are considered. Main groups of factors of poverty of working population are determined: economical, social-economical, social-demographical, gender, educational, social-medical. The groups of administrative-territorial units of Ukraine are selected according similarity of action of factors of poverty of working population, features of poverty distribution within working population in spatial aspect are determined.*

Keywords: poverty of working population, region, factors, indexes, cluster analysis, types, danger of impoverished.

Актуальність проблеми бідності працюючого населення визначено на офіційному рівні. Підтвердженням цього є Указ Президента України „Про невідкладні заходи з подолання бідності” від 26.02.2010 р. за № 274/2010, де викорінення бідності серед працюючого населення визначено одним із пріоритетних завдань подолання бідності в Україні. На теперішній час, за даними численних обстежень, близько 80,0 % бідних домогосподарств України – це ті з них, у яких проживає хоча б одна працююча особа [1, с. 12; 2, с. 343]. Бідність цієї категорії населення виявляє комплексний негативний вплив на „життя” країни, утворює перепони на шляху до її сталого соціально-економічного розвитку.

Необхідність визначення ефективних заходів подолання бідності серед працюючих потребує виділення просторових особливостей поширення цього соціально-економічного явища.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Вивченню феномена бідності працюючого населення присвячені численні праці вітчизняних та зарубіжних дослідників. Вагомий внесок у вивчення цієї проблематики було зроблено А. М. Колотом, Е. М. Лібановою, С. В. Мельником, Б. Г. Тукумцевим, О. О. Разумовим, Г. І. Чепурко, Л. М. Черенко, П. І. Шевчуком, М. О. Ягодкіною та ін.

Натомість, суспільно-географічні дослідження проблеми бідності працюючого населення практично відсутні. Серед нечисленних наукових праць суспільно-географічного спрямування щодо вивчення бідності працюючих, як

і взагалі проблеми бідності, особливої уваги заслуговують наукові нароби І. Г. Мельник [3; 4; 5].

Разом із тим, актуальність проблеми, її комплексність, просторова неоднорідність існування та багатоаспектність потребує ґрунтовного вивчення бідності працюючих з боку суспільної географії.

Постановка завдання. Бідність працюючого населення є результатом отримання працівниками низького доходу від трудової діяльності, що не дає можливості забезпечити їм та їх сім'ям достойний рівень життя. Поширення бідності серед категорії зайнятих здійснюється під комплексним впливом різносторонніх факторів, що виступають специфічним результатом умов розвитку певної територіально-суспільної системи, її характерними рисами існування. Територіально-просторова неоднорідність прояву дії факторів збідніння працюючого населення зумовлюють відповідні міжрегіональні відмінності матеріального становища працівників за регіонами України. Відповідно до зазначеного, **мета** нашого дослідження полягає у виявленні регіональних особливостей поширення бідності працюючого населення в Україні.

Виклад основного матеріалу. Проведене дослідження ґрунтується на результатах вивчення та оцінки бідності працюючого населення, що були проведені ДУ НДІ соціально-трудових відносин Мінпраці України (м. Луганськ). За результатами дослідження бу

ло визначено фактори небезпеки поширення бідності серед працюючої категорії населення, які саме й проаналізовано у запропонованій статті. До основних груп факторів бідності працюючого населення віднесено: економічні, соціально-економічні, соціально-демографічні, гендерні, освітні, соціально-медичні. Кожна група факторів була кількісно оцінена на основі показників-індикаторів.

Сутність факторів економічного спрямування слід розглядати у багатьох аспектах. Але головною причиною бідності працюючого населення виступає – низький рівень доходу. Для працюючих осіб основним джерелом доходу (у переважній більшості) є заробітна плата, коли чим вище розмір середньомісячної номінальної заробітної плати, тим нижчою є небезпека збідніння осіб, зайнятих працею. Важливим індикатором оцінки рівня доходу осіб, зайнятих працею, є середньомісячна заробітна плата, нарахована працівнику за відпрацьовану годину праці на підприємстві. Підвищенню матеріального становища сім'ї та зниженню небезпеки збідніння її членів, у тому числі й зайнятих суспільно корисною працею, сприяють додаткові доходи від ведення особистого підсобного господарства (далі – ОПГ). Наявність ОПГ та можливість отримання від нього додаткових доходів характеризуються показником частки доходів від продажу сільськогосподарської продукції в структурі сукупних ресурсів домогосподарств.

Соціально-економічні фактори. Вагомим аспектом характеристики матеріального становища осіб, зайнятих працею, є стан виплати заробітної плати. Заборгованість населенню з виплати заробітної плати відображає за регіонами такий показник, як частка штатних працівників економічно активних підприємств, яким вчасно не виплачено заробітну плату. Небезпека бідності є високою для працюючих осіб, які перебувають в умовах вимушеної неповної зайнятості, її характеризують частка працівників, які знаходились у вимушених адміністративних відпустках. Зростання рівня зареєстрованого безробіття в регіоні виражає підвищення демо-економічного навантаження працюючих звільненими особами.

Соціально-демографічні фактори. Небезпека збідніння працюючого населення зростає з підвищенням рівня частки утриманців у їх сім'ях за рахунок дітей та осіб похилого віку, що відображає демографічне навантаження населення в працездатному віці дітьми та особами післяпрацездатного віку. Загроза бідності для працюючого населення різко зростає зі збільшенням частки неповних сімей. Інтенсивність цього процесу здебільшого характеризують за-

гальний коефіцієнт розлучуваності та частка дітей, народжених поза шлюбом.

Гендерні фактори проявляються через те, що жінки-працівниці потерпають від дискримінації в сфері праці. Особливості дискримінаційного становища жінки на ринку праці зумовлюють необхідність урахування їх частки у структурі працівників: чим більше чисельність жінок-працівниць, тим вище рівень бідності працюючих регіону, що унаочнюють показники: гендерної асиметрії (чисельність чоловіків у розрахунку на 1000 жінок), чисельність жінок-працівниць, а також частка жінок-працівниць, які підвищили кваліфікацію.

Освітні фактори. Високий рівень освіти працюючої особи визначає порівняно високий рівень заробітків протягом її життя; дає більше можливостей отримувати персоналізовані умови оплати праці, премії, надбавки тощо. Тому частка працівників, які мають неповну, базову та повну вищу освіту, частка працівників, які підвищили рівень кваліфікації до середньої облікової чисельності штатних працівників виступають одними з вагомих показників оцінки небезпеки поширення бідності працюючих.

Соціально-медичні фактори. Здоров'я є одним із головних індикаторів якості життя [6, с. 27], що відбиває, перш за все, вплив матеріального становища особи на її здоров'я. Тому для врахування стану здоров'я населення, при оцінці небезпеки поширення бідності працюючих за регіонами, у нашому дослідженні використано показники чисельність працівників, які були відсутні на роботі через хворобу, та чисельність потерпілих від травматизму, пов'язаного з виробництвом. Відображення соціально-медичних факторів бідності працюючого населення включатиме урахування наявності у структурі домогосподарства осіб з інвалідністю, що унаочнює показник чисельності осіб з інвалідністю в розрахунку на 1000 осіб наявного населення.

Урахування регіональної неоднорідності передумов поширення бідності серед зайнятих осіб потребує виділення типів регіонів України за подібністю прояву факторів бідності працюючих. Це було здійснено шляхом кластеризації (тобто виділення серед множини об'єктів невеликої кількості однорідних груп (ієрархічний кластерний аналіз було виконано за допомогою комп'ютерної програми SPSS)) вищезазначеної системи показників за групами факторів небезпеки поширення бідності працюючого населення. Цей прийом дозволив виділити регіони, подібні за значенням виділених показників. Кожний кластер (таксон) при інтерпретації резуль-

татів розглядається як певний тип, який поєднує територіальні утворення, близькі за економічними, соціально-економічними, соціально-демографічними, гендерними, освітніми й соціально-медичними факторами бідності працюючого населення.

У результаті проведеного дослідження за станом на 2008 р. було виділено шість груп (типів) адміністративно-територіальних одиниць України, де виявлені подібні передумови збідніння працюючого населення (рис. 1).

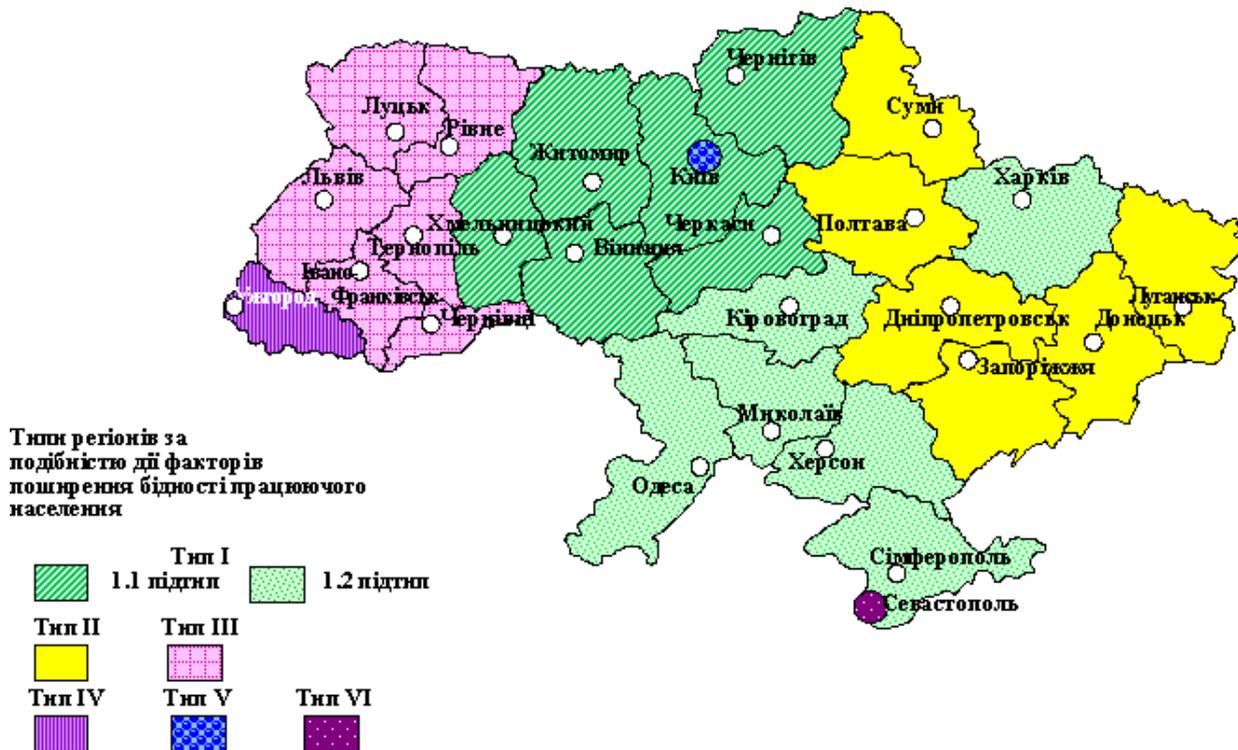

Рис. 1. Типологія регіонів України за факторами небезпеки поширення бідності працюючого населення за станом на 2008 р.

I. Регіони, небезпека поширення бідності працюючого населення в яких пов'язана з економічними, соціально-економічними, соціально-демографічними, гендерними та освітніми факторами. Цей тип містить підтипи:

1.1 Підтип представлений регіонами, де небезпека поширення бідності працюючого населення пов'язана з низьким рівнем оплати праці в аграрному секторі економіки (галузь спеціалізації), сезонністю праці, що зумовлює вище середнього значення показників рівня безробіття, у поєднанні з досить високими показниками навантаження на працездатне населення з боку утриманців (як дітей, так осіб в похилому віці), та відносно низьким рівнем професійної (спеціальної) освіти працівників й надвисоким рівнем інвалідизації населення. Цей підтип був представлений північними та центральними, найменш урбанізованими регіонами України агропромислової спеціалізації, до яких належать: Чернігівська, Київська, Житомирська, Хмельницька, Вінницька та Черкаська області.

1.2 Підтип поєднує регіони, де небезпека поширення бідності працюючого населення пов'язана з низьким розміром середньомісячної заробітної плати, нарахованої працівнику за відпрацьовану годину праці, значною часткою працівників, які знаходилися в адміністративній відпустці, у поєднанні з високим навантаженням працівників з боку утриманців дітьми, надвисоким рівнем позашлюбної народжуваності, низьким рівнем професійної (спеціальної) освіти працюючого населення, у тому числі й жінок-працівниць. Цей тип був представлений центральною Кіровоградською, південними Одеською, Миколаївською та Херсонською областями й АР Крим, та східно-північною Харківською областю.

II. Регіони, у яких небезпека поширення бідності серед працюючої частки населення пов'язана із соціально-економічними, соціально-демографічними, гендерними та соціально-медичними факторами. До цього типу належать переважно високоурбанізовані східні та більш

сільські північно-східні регіони України, серед яких: Дніпропетровська, Запорізька, Донецька, Луганська, Сумська та Полтавська області. Високий рівень оплати праці та низький рівень безробіття кореспондуються з високими показниками заборгованості із виплати заробітної плати працівникам та лідерством за часткою працівників, які вимушено працювали в режимі неповного робочого дня (тижня). Соціально-демографічні фактори відбиваються через високий рівень навантаження працездатного населення особами похилого віку; високою частотою розлучень та позашлюбної народжуваності (це спричинює утворення значної частки неповних сімей та, як наслідок, підвищує демоекономічне навантаження). Цей тип також характеризується значною гендерною асиметрією (переважанням жінок у структурі населення), що пов'язано з вкрай високою смертністю чоловіків, через неприпустимо високий рівень травматизму у галузях важкої промисловості.

III. Регіони, де небезпека збідніння працюючого населення зумовлена *економічними, соціально-економічними та гендерними факторами*. Цей тип представлений західними регіонами України, до складу яких увійшли: Волинська, Рівненська, Львівська, Тернопільська, Івано-Франківська та Чернівецька області. Низький розмір заробітної плати, та дещо вищий за середній по країні рівень безробіття, поєднуються з надвисоким демографічним навантаженням дітьми-утриманцями (багатодітні сім'ї). Традиція багатодітних сімей західних регіонів створює несприятливі умови для підвищення освітнього рівня та професійної кваліфікації жінок-працівниць, що знижує їх конкурентоспроможність на ринку праці.

IV. Регіони, у яких небезпека поширення бідності серед працюючої частки населення пов'язана з *економічними, соціально-демографічними та освітніми факторами*. Цей тип представлений Закарпатською областю. Регіон характеризується відносно низьким рівнем оплати праці, що поєднується з високим рівнем навантаження працюючого населення дітьми, та низьким рівнем освіти й кваліфікації працюючого населення. За своїми економічними, соціально-демографічними та соціально-медичними характеристиками Закарпатська область має багато спільного з більшістю західних регіонів України. Разом із тим, вона відрізняється від них більш сприятливими соціально-економічними характеристиками, але найгіршою ситуацією щодо освітньо-кваліфікаційного рівня працівників. Крім того, навантаження на працююче населення з боку утриманців (при низькому рівні безробіття та незначному поши-

ренні вимушеної неповної зайнятості) у регіоні є відносно вищим за рахунок жінок-матерів (Закарпаття – регіон із найвищим рівнем народжуваності, та наймолодший за віковою структурою населення), лівова частка з яких знаходяться в декретній відпустці у зв'язку з доглядом за дитиною, що одночасно забезпечує більш кращу кон'юнктуру ринку праці за гендерною ознакою.

V. Цей тип представляє м. Київ. Він характеризується низькими значеннями показників-індикаторів за усіма факторами оцінки бідності працюючих. Так, спеціальний статус м. Києва (як столиці України), визначає особливості створення на ринку праці міста високооплачуваних та висококваліфікованих робочих місць. У найбільшій агломерації країни (Київській) концентрується великий економічний потенціал, де більше можливостей для перекваліфікації, отримання додаткових заробітків і т. ін. Разом із тим, високоурбаністичний спосіб життя визначає особливості демографічної поведінки, що характеризується дещо підвищеним рівнем розлучуваності, низьким рівнем народжуваності, зокрема й позашлюбної. Потреба в народженні дітей заміщується отриманням вищої освіти та підвищенням рівня кваліфікації. Крім того, перспектива працевлаштування на високооплачувану роботу виступає вагомим фактором для механічного приросту населення⁶ (зокрема, за рахунок осіб працездатного віку), що сприяє підвищенню частки працездатних у структурі населення та "омолодженню" ринку праці. Низький ступінь небезпеки поширення бідності працюючого населення спостерігається й за соціально-демографічними факторами. Усе це формує найнижчий рівень небезпеки поширення бідності серед працюючого населення.

VI. Регіони, де небезпека збідніння працюючого населення забезпечується переважно *економічними та соціально-демографічними факторами*. Із числа адміністративно-територіальних одиниць України до цього типу регіонів у 2008 р. належала Севастопольська міськрада. У регіоні поєднується відносно високий рівень оплати праці із низькими можливостями ведення ОПГ, що пов'язано з особливостями урбаністичного способу життя. Дещо несприятливою є динаміка соціально-демографічних показників – коефіцієнта розлучуваності та частини дітей, народжених жінками, які не перебували в зареєстрованому шлюбі,

⁶ Механічний приріст населення (сальдо міграції) – різниця між числом осіб, що прибули на певну територію, і числом осіб, які вибули звідти за той самий проміжок часу.

що також пояснюється особливостями міської місцевості. Високоурбанізоване середовище, позитивно впливає на ринок праці, що характеризується низькими значеннями показників-індикаторів соціально-економічних, гендерних, освітніх та соціально-медичних факторів.

Проведене дослідження дозволяє зробити **висновок** про те, що вивчення особливостей поширення бідності серед працюючих у територіальному розрізі залежно від дії різних груп

факторів дає можливість виявити й краще зрозуміти причини („коріння”), які впливають на матеріальне становище працівників (сімей працівників), й виділити типи регіонів України за подібністю дії факторів небезпеки збідніння працюючого населення. Розроблена типологія може бути використана для визначення пріоритетних заходів соціальної політики щодо подолання бідності серед працюючого населення.

Список використаних джерел:

1. Лібанова Е. М. Соціальні проблеми і соціальні важелі конкурентоспроможності української економіки. / Е. М. Лібанова // Демографія та соціальна економіка. – 2008. – № 2. – С. 5 – 19.
2. Рівень життя населення України. / НАН України Ін-т демографії та соц. дослідж. Держ. ком. статистики України За ред. Л. М. Черенько. – К.: ТОВ „Видавництво „Консультант”, 2006. – 428 с.
3. Мельник І. Г. Фактори поширення бідності працюючого населення: регіональний аспект / І. Г. Мельник, Н. С. Гаєвська // Матеріали III Всеукраїнської науково-практичної конференції "Географія та екологія: наука і освіта", 15 – 16 квітня 2010 р. – Умань: Видавець "Сочінський", 2010. – С. 171 – 173.
4. Мельник І. Демографічні фактори бідності (на прикладі Луганської області) / І. Мельник // Часопис соціально-економічної географії. – 2008. – Вип. 4 (1). – С. 147 – 152.
5. Мельник І. Г. Територіальні особливості формування бідності в регіоні (на прикладі Луганської області) / І. Г. Мельник // Географія і сучасність: зб. наук. пр. нац. пед. ун-ту імені М. П. Драгоманова, 2008. – Вип. 20. – С. 50 – 63.
6. Предложения к стратегии содействия сокращения бедности в России: анализ и рекомендации: Тематическая группа ООН по проблемам бедности, Московское Бюро Международной организации труда. – Москва, 2001. – 218 с. // Режим доступа: http://www.ilo.org/public/russian/region/eurpro/moscow/info/publ/rep_ru_edit.pdf

УДК 911.3

Наталія Євтушенко

ТУРИСТСЬКО-РЕКРЕАЦІЙНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ЯК ОБ'ЄКТ НАУКОВОГО ВИВЧЕННЯ

У статті проаналізовані якісні та кількісні аспекти розвитку теорії і практики рекреаційної географії в цілому та ресурсно-рекреаційного користування як її найважливішої складової. Диверсифікація туризму і рекреації, їх вимоги до природного, культурологічного, архітектурно-історичного середовища, інфраструктури тощо.

Ключові слова: туристсько-рекреаційні ресурси, рекреація, рекреаційний об'єкт, рекреаційна територія, територіальна рекреаційна система, туристсько-рекреаційний потенціал.

Наталія Євтушенко. ТУРИСТСКО-РЕКРЕАЦИОННЫЙ ПОТЕНЦИАЛ КАК ОБЪЕКТ НАУЧНОГО ИЗУЧЕНИЯ. В статье проанализированы качественные и количественные аспекты развития теории и практики рекреационной географии в целом и ресурсно-рекреационного использования как её главной составляющей. Диверсификация туризма и рекреации, их требования к природной, культурологической, архитектурно-исторической среде, инфраструктуре и т.д.

Ключевые слова: туристско-рекреационные ресурсы, рекреация, рекреационный объект, рекреационная территория, территориальная рекреационная система, туристско-рекреационный потенциал.

Nataliya Yevtushenko. TOURIST AND RECREATION POTENTIAL AS AN OBJECT OF THE SCIENTIFIC RESEARCH. The article explores qualitative and quantitative aspects of the development of the theory of recreational geography in whole and resource and recreation use as its main constituent as well as diversification of tourism and recreation, their natural, cultural, architectural and historic environment and infrastructure requirements etc.

Key words: tourist and recreation resources, recreation, recreational object, recreational area, territory recreational system, tourist and recreational potential.

Актуальність. Різноманітним аспектам ресурсно-рекреаційної проблематики присвячено численні публікації як в Україні, так і за кордоном.

Теоретико-практичне коло питань відносно будь яких аспектів вивчення ресурсів відпочинку почало формуватись ще за часів СРСР, складовою якого була і Україна, у

середині 1960-х років. Ці наукові та практичні дослідження, які с часом набули рис тенденцій, а пізніше стали основою формування нових наукових напрямів у соціально-економічній географії, були на перших етапах соціальними замовленнями керівництва держави і були пов'язані з загальним рівнем підвищення

добробуту населення. Досвід зарубіжних країн в організації рекреаційно-туристських територій, а також сутність впроваджені туристської політики, ставлення до ресурсів туризму постійно приваблювали та набували своєї актуальності.

Розвиток теорії рекреаційної географії, рекреалогії, географії туризму, районного планування став одним з основних напрямів роботи провідних наукових центрів Москви, Києва, Харкова, Ленінграда та інших, а практичний аспект цього конструктивно-географічного напрямку відносно України набував дедалі більш реальних і системних обрисів у Криму, Карпатах та інших регіонах.

Аналіз попередніх досліджень. В сучасній Україні майже всі авторитетні науковці (М.Д. Пістун, Я.Б. Олійник, А.П. Голіков, А.Г. Топчієв, О.О. Любіцева, О.О. Вішневська, К.В. Мезенцев та інші) у своїх роботах, присвячених новітнім тенденціям розвитку суспільної географії, обов'язково виокремлюють рекреаційну або ресурсну географію, географію туризму як напрямки розвитку вітчизняної суспільної географії.

Серед робіт з оцінки туристсько-рекреаційних ресурсів можна виділити класичні роботи О.О. Мінца, Л.І. Мухіної, М.С. Мироненка, І.Т. Твердохлебова, О.О. Бейдика. Естетичні аспекти оцінки природної складової туристсько-рекреаційних ресурсів детально розглянуто у роботах наукової школи

В.С. Преображенського, публікаціях І.Д. Родичкіна та О.І. Родичкіної. Питання оцінки природних естетичних ресурсів, які трактуються як навколишнє природне середовище, що викликає у людини естетичне задоволення, розкрито у роботах литовського дослідника К.І. Ерінгіса.

Метою даної роботи проаналізувати якісні та кількісні аспекти розвитку теорії і практики рекреаційної географії в цілому та ресурсно-рекреаційного користування як її найважливішої складової. Проаналізувати диверсифікацію туризму і рекреації, їх вимоги до природного, культурологічного, архітектурно-історичного середовища, інфраструктури тощо.

Викладення основного матеріалу. Понятійно-термінологічний апарат вивчення туристсько-рекреаційних ресурсів вперше окреслив О.О. Бейдик у монографії «Методологія та методика аналізу рекреаційно-туристських ресурсів України». Згідно його думки, проблематика вивчення туристсько-ресурсного потенціалу та його понятійний апарат увібрав риси рекреаційно-географічного напрямку,

сформованому на відгалуженні від суспільно-економічного та фізико-географічного напрямів розвитку суспільної географії. До них відносять:

По-перше, рекреаційна географія, рекреалогія, географія туризму, які використовують «первинні» поняття з суспільних, біологічних та інших наук.

По-друге, рекреаційна географія користується класичним понятійно-термінологічним апаратом суспільної географії, ландшафтознавства, фізичної географії, екології, геології, архітектури, тощо.

По-третє, географія туризму та рекреаційна географія мають власну термінологію, що з'явилась в останні роки і продовжує розширюватись і поглиблюватись [1].

Відомо, що дослідженням рекреації займаються фахівці різних галузей знання – географії, біології, психології, екології, медицини, соціології, економіки. У зв'язку з цим, можна визначити певну складність у вияві понять, що відносяться до рекреаційної діяльності.

Рекреація (від лат. *rescreation* – відновлення) є відновленням витрачених людиною в процесі праці сил, а також накопичення певного запасу сил для подальшої діяльності розвитку фізичного і інтелектуального потенціалу [2].

У науковій літературі термін «рекреація» з'явився в США в кінці 90-х років XIX століття. Він з'явився лише з уведенням нормованого робочого дня, другого вихідного дня, літніх відпусток.

У науковій географічній літературі використовуються також такі терміни як «об'єкт рекреаційний», «територія рекреаційна» і «територіальна рекреаційна система». Згідно існуючим визначенням, об'єкт рекреаційний – «будь-яке обмежене за площею місце, що володіє особливо привабливими для відпочинку властивостями», а рекреаційна територія – це «ділянка суші або водної поверхні, призначена для відпочинку людей, відновлення їх здоров'я та працездатності».

Враховуючи подібну розшифровку термінів, можна провести між ними межу, тому більш виваженим поняттям рекреаційного об'єкту може бути лише така просторово обмежена ділянка, в межах якої вся відведена площа служить для задоволення рекреаційних потреб (наприклад, джерело, пам'ятник археології, пляж, оглядовий майданчик і т. п.). Подібний підхід дозволяє розглядати рекреаційну територію як простір, що має в своїх межах один або декілька рекреаційних об'єктів, територіальних рекреаційних систем (ТРС), роз-

ташованих компактно або ні, і що виконують одну або декілька рекреаційних функцій [5].

Важливою характеристикою ТРС є питання оптимальної організації відпочинку. Співвідношення між потребами у відпочинку можливостями їх задоволення обумовлює, з одного боку, для кожного історичного періоду певний набір типів рекреаційних систем, з іншої — зумовлює

постійну зміну як самого набору типів, так і співвідношень між ними. Тому типологія систем змінюється — з'являються нові типи, деякі старі втрачають своє значення [6].

Різноманітність занять зумовлює розділення рекреаційних районів на два підтипи, що відображено на рисунку 1.

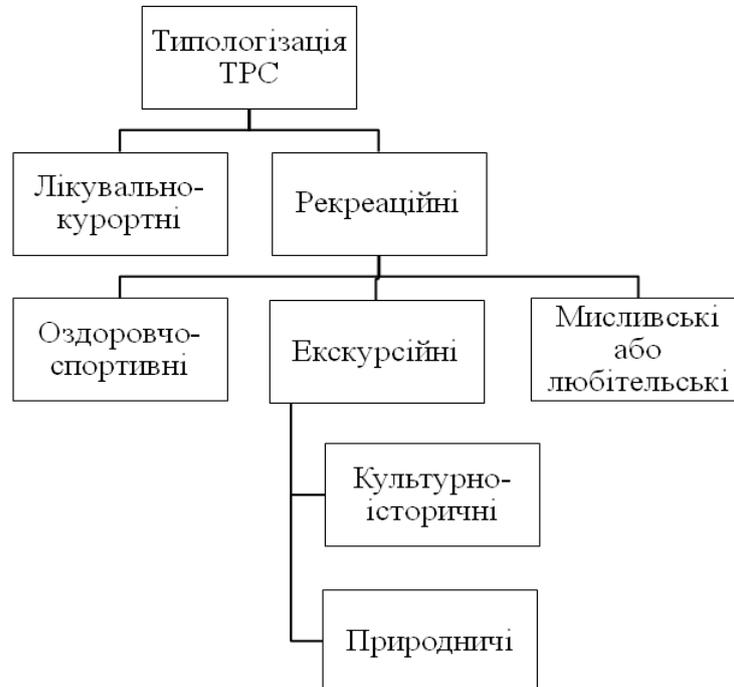

Рис.1. Типологізація ТРС [6]

У зв'язку з розвитком туризму, особливо останніми роками, виникає необхідність чіткого визначення поняття "Туристсько-рекреаційний потенціал" для формування у фахівців з туризму уявлення про даний термін.

Конкретний зміст, яким різні автори навантажують словосполучення «туристсько-рекреаційний потенціал», часто виявляється вельми складно, оскільки широко відомих, загальноприйнятих професійних трактувань цього поняття стосовно туризму не існує. В той же час зміст цього терміну досить складний і повинен бути обмеженим у більш менш виразних межах.

У загальних словниках та енциклопедіях терміном «потенціал» (від латинського *potentia* - сила) позначаються «можливості, засоби, запаси, які можуть бути використані для вирішення якого-небудь завдання». Є ще одне визначення – можливості окремої особи, суспільства, держави в певній області. Це досить емке і універсальне визначення, безумовно, може бути прийняте за основу і в туризмі. Необхідно лише наповнювати його конкретним змістом залежно від:

- об'єкту, потенціал якого характеризується

- завдання, для вирішення якої може бути використаний цей потенціал.

Поняття «ресурс» (від фр. *Resource* - допоміжний засіб) кошти, цінності, запаси, можливості.

Як видно з наведених дефініцій, поняття «потенціал» та «ресурси» дуже близькі за змістом і відрізняється від останнього тим, що хоча і застосовується у формі однини, але завжди має на увазі сукупність характеристик, предметів, явищ. Ще одна відмінність потенціалу від ресурсу полягає в тому, що потенціал досить чітко пов'язаний з конкретним завданням, для вирішення якої він визначається, тоді як ресурс хоча і розглядається в контексті свого призначення, але його зв'язок з конкретним користувачем не настільки визначений.

Існує безліч точок зору за визначенням туристсько-рекреаційного потенціалу, але всі вони зводяться до окремих понять туристський і рекреаційний потенціал.

На думку автора книги «Рекреаційна

географія» Д.В. Ніколаєнко: «Рекреаційний потенціал – сукупність природних і соціокультурних передумов для організації рекреаційної діяльності на певній території».

У словнику «Knowledge base» рекреаційний потенціал розглядається, як властивість природної території надавати людині позитивної фізичну, психологічну, гігієнічну дію. У найбільшій мірі виявляється під час відпочинку.

Велику увагу поняттям потенціал та природно-ресурсний потенціал приділив В.П. Руденко у монографії «Географія природно-ресурсного потенціалу України». За його думкою найважливішими характеристиками ресурсного потенціалу як системи є:

- найтісніший координаційний і субординаційний взаємозв'язок його окремих компонентів – зміна одного з них неминуче відбивається на функціонуванні інших;
- особлива єдність компонентів ресурсного потенціалу у взаємозв'язку «людина – суспільство – виробництво»;
- просторово-часова підпорядкованість складових потенціалу [7].

Всі перелічені властивості та ознаки підтверджують економіко-географічну сутність рекреаційного потенціалу.

Для того, щоб розкрити відмінності між туристським і рекреаційним потенціалом розглянемо поняття туристичного потенціалу.

Туристським потенціалом якого-небудь об'єкту (або території) можна вважати сукупність приурочених до даного об'єкту (території) природних і рукотворних тіл і явищ, а також умов, можливостей і засобів, придатних для формування туристського продукту і здійснення відповідних турів, екскурсій, програм. Під потенціалом розуміються, в основному, пам'ятники культури, пам'ятки, які можуть включати як етнокультурні особливості регіону, так і заповідні зони [3].

Аналізуючи величину і ефективність туристського потенціалу території необхідно розрізняти такі поняття [4]:

1. Сумарний обсяг ресурсів туристського потенціалу.
2. Величина туристського потенціалу.
3. Показник реалізації туристського потенціалу.

Після проведення аналізу понять рекреаційного та туристського потенціалів, не дивлячись на показані відмінності, поняття рекреаційного та туристичного потенціалів можна вживати з достатньою мірою свободи, але туристський потенціал, як термін – все ж таки більш значущий і може бути вживаний як

туристсько-рекреаційний потенціал.

Отже, на нашу думку, **туристсько-рекреаційний потенціал** - це сукупність як природних так і соціально-культурних об'єктів і явищ, які використовуються для виробництва туристських послуг і спрямовані на задоволення рекреаційних потреб людини. Є складовою частиною туристсько-рекреаційного потенціалу країни в цілому і визначає формування територіальних рекреаційних систем, їхню спеціалізацію та ефективність функціонування.

Висновки. Проведено аналіз різноманітних аспектів ресурсно-рекреаційної проблематики у вітчизняній географічній науці. Завдяки історичному методу, досконало охарактеризовані основні групи публікацій, присвячені вивченню ресурсної тематики та рекреаційної географії. Виділено ряд наукових напрямів, таких як:

- інфраструктурні рекреаційно-туристичні ресурси;
- рекреаційно-туристичне природокористування;
- архітектурно-історичні туристсько-рекреаційні ресурси;
- оцінка туристсько-рекреаційних ресурсів;
- економічні аспекти вивчення ресурсів;
- районування за ресурсною ознакою;
- систематизація та розвиток термінологічної бази рекреаційної географії.

Охарактеризовано основні поняття дослідження: рекреація, територіальна рекреаційна система, туристсько-рекреаційний потенціал. Проведено наукометричний аналіз історії вживання понять. В результаті дослідження сформульовано термін туристсько-рекреаційний потенціал (сукупність як природних так і соціально-культурних об'єктів і явищ, які використовуються для виробництва туристських послуг і спрямовані на задоволення рекреаційних потреб людини. Є складовою частиною туристсько-рекреаційного потенціалу країни в цілому і визначає формування територіальних рекреаційних систем, їхню спеціалізацію та ефективність функціонування).

В результаті аналізу запропоновано власне визначення туристсько-рекреаційним ресурсам (поєднання компонентів природного середовища, соціально-економічних чинників і культурних цінностей, що є умовами задоволення рекреаційних потреб людини. До таких ресурсів належать території та окремі об'єкти, що можуть бути використані для відпочинку і лікування людей, відновлення їхніх фізичних і духовних сил) та покомпонентна структура туристсько-рекреаційних ресурсів.

Список використаних джерел:

1. Бейдик О.О. Рекреаційно-туристські ресурси України: методологія та методика аналізу, термінологія, районування. - К.: КНУ, 2001. - 397 с.
2. Географія туризму: учебник под редакцией А.Ю. Александровой. М.: КНОРУС, 2008, 592 стр.
3. Исакова В.С. Проблема понятия туристско-рекреационного потенциала в аспекте современного образования // *Современные наукоемкие технологии* № 1, 2005. С. 54.
4. Каурова А.Д. Организация сферы туризма. Учебное пособие., М.-СПб, ИД Герда, 2004.
5. Любичева О.О. Ринок туристичних послуг (геопросторові аспекти): навч. посібник. — 3-тє вид., переробл. та доп. — К. : Альтерпрес, 2006. — 436с.
6. Преображенский В.С., Зорин И.В., Квартальнов В.А., Веденин Ю.А. и др. Теория рекреалогии и рекреационной географии. М.: 1992.
7. Руденко Валерій Петрович. Географія природно-ресурсного потенціалу України: Підручник для студ. географ., екон. та еколог. спец. вищ. навч. закладів України; У 3-х ч. / Інститут змісту і методів навчання; Чернівецький держ. ун-т ім. Ю.Федьковича. — К. : К.-М. Академія, 1999. — 567с.
8. Фоменко Наталія Володимирівна. Рекреаційні ресурси та курортологія: навч. посіб. для студ. ВНЗ / Інститут менеджменту та економіки "Галицька академія". — К.: Центр навчальної літератури, 2007. — 311с.
9. Шаблій О.І. Основи загальної суспільної географії. - Львів: ВЦ Львів. ун-ту ім. І. Франка, 2003. - 444 с.
10. Шаблій О.І. Суспільна географія: теорія, історія, українознавчі студії. Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2001. - 744 с.

УДК 911.3

Сергій Отечко**ФУНКЦІОНАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ ТРАНСПОРТНО-ДОРОЖНЬОГО КОМПЛЕКСУ ХАРКІВСЬКОГО РЕГІОНУ**

Стаття присвячена дослідженню транспортно-дорожнього комплексу Харківського регіону. Охарактеризовано складові частини транспортно-дорожнього комплексу представлені в межах області. Виявлено фактори, які впливають на розміщення і функціонування ТДК регіону і його функції. Проаналізовано транспортну мережу Харківщини у порівнянні з іншими областями України. Наведені проблеми розвитку досліджуваного комплексу та орієнтовні заходи по їх вирішенню.

Ключові слова: транспортно-дорожній комплекс, транспортна мережа, довжина шляхів сполучення, щільність шляхів сполучення.

Сергей Отечко. СИСТЕМА ТРАНСПОРТНО-ДОРОЖНОГО КОМПЛЕКСА ХАРЬКОВСКОГО РЕГИОНА. Стаття посвящена исследованию транспортно-дорожного комплекса Харьковского региона. Охарактеризованы составные части транспортно-дорожного комплекса, представленные в области. Выявлены факторы, влияющие на размещение и функционирование ТДК региона и его функции. Проанализирована транспортная сеть Харьковщины в сравнении с другими областями Украины. Очерчены проблемы развития исследуемого комплекса и способы их решения.

Ключевые слова: транспортно-дорожный комплекс, транспортная сеть, длина путей сообщения, густота путей сообщения.

Sergey Otechko. THE SYSTEM OF TRANSPORT-ROAD COMPLEX OF THE KHARKOV REGION. The article is devoted to research of transport-road complex of the Kharkov region. The component parts of transporting-road complex, represented in the region, are described. Factors influencing on placing and functioning of transport-road complex of the region and its function are exposed. The transport network of the Kharkov region is analysed by comparison to the other regions of Ukraine. The problems of development of the explored complex and methods of their decision are outlined.

Keywords: transport-road the complex, transport network, length of report ways, density of report ways.

Постановка проблеми. Транспорт є найважливішою галуззю, яка відіграє важливу роль в підвищенні конкурентоспроможності національної економіки і виступає матеріальною основою розвитку внутрішніх і зовнішніх економічних зв'язків країни. Транспорт забезпечує процеси виробництва і транспортування продукції, тобто обумовлює зв'язок між виробництвом та споживанням, в межах різних галузей та територіальних утворень.

Транспорт є визначальним фактором розміщення продуктивних сил і формування галузевої структури виробництва, має велике значення для розв'язання соціально-економічних завдань. Без розвиненої транспортної системи і,

в першу чергу, інфраструктури – важливого критерію високого рівня організації економічних відносин, фактора сталого розвитку виробництва та прискорення інтеграційних процесів, неможливо забезпечити економічне зростання економіки України.

Окремі види транспорту не функціонують цілком ізольовано, вони є складовими єдиної транспортної системи. Транспортна система – є територіальним поєднанням взаємопов'язаних видів транспорту та транспортної інфраструктури, які задовольняють потреби різних галузей господарського комплексу і населення в процесі

транспортуювання вантажів та пасажирів [3]. Важливість цього процесу важко недооцінити, тому питання дослідження транспортно-дорожнього комплексу (ТДК) регіону є актуальним. Своєчасність такого дослідження пов'язана ще і з кризовою ситуацією, яка склалася в транспортній системі України загалом та Харківському регіоні зокрема.

Метою статті є огляд соціально-економічних аспектів функціонування ТДК Харківського регіону та визначення основних напрямків їх розвитку.

Виклад основного матеріалу. Система ТДК об'єднує наступні види транспорту:

- наземний (залізничний, автомобільний, міський громадський);
- водний (річковий та морський);
- повітряний (авіаційний);
- трубопровідний.

Система ТДК Харківського регіону представлена наземним (залізничним, автомобільним, трубопровідним, громадським) та повітряним транспортом, кожен з яких має свої переваги і недоліки, виконує певне функціональне призначення, характеризується специфічними особливостями розвитку.

Якщо окремо розглядати складові частини транспортно-дорожнього комплексу Харківського регіону, то доцільно розпочати з автомобільного транспорту, оскільки саме йому належить найбільша частка у перевезеннях як вантажів, так і пасажирів у Харківській області.

Автомобільний транспорт складається з автомобільної інфраструктури (шляхи, мости, тунелі, транспортні розв'язки, автостанції, автовокзали та ін.) та рухомого складу: (автомобілі (легкові та вантажні), автобуси, мікроавтобуси та спеціальний рухомий склад (санітарні, пожежні автомобілі, автомобільні крани тощо) [5].

Залізничний транспорт Харківського регіону в свою чергу складається із залізничної інфраструктури, яка представлена транспортною мережею і супутньої інфраструктури та рухомого складу. До транспортної мережі входять залізничні під'їзні колії, колійне, вагонне, локомотивне, вантажне, пасажирське господарства тощо, а до супутньої інфраструктури – сигналізація, зв'язок, водопостачання, з усіма будівлями і спорудами, що забезпечує безперервну та ефективну роботу залізничного транспорту. Рухомий склад залізниць складається з локомотивів (тепловози, електровози), вагонів (пасажирських та вантажних) та спеціального рухомого складу (вагони-майстерні, пожежні потяги тощо.) [1].

Трубопровідний транспорт Харківського регіону представлений трубами різного діаметру та компресорними станціями. Це порівняно

молодий вид транспорту, але такий, що характеризується високими темпами розвитку. Розпочав свою історію з побудови магістрального газопроводу від Шебелинського родовища газу. Територією області проходять газопроводи: Шебелика – Харків, який був продовжений до Белгорода, Брянська і у 1959 році приєднаний до газопроводу Дашава – Київ – Москва, Шебелинка – Дніпропетровськ – Кривий Ріг – Одеса з відгалуженнями до Запоріжжя, Нікополя, Миколаєва, Херсона, Шебелинка – Полтава – Київ, Шебелика – Острогожськ.

Повітряний транспорт складається з авіаційної інфраструктури (аеропорти, аеродроми та ін.) та з парку повітряних суден (літаки, гвинтокрили тощо).

Міський громадський транспорт представлений електричним транспортом, автобусами та маршрутними таксі.

Розглядаючи систему транспортно-дорожнього комплексу регіону можна визначити фактори, які впливають на його розміщення та функціонування. Це:

- базовий стан транспортної галузі;
- науково-технічний прогрес;
- капітальні вкладення, спрямовані на інноваційний розвиток транспорту;
- розвиток міжгалузевих та міжтериторіальних зв'язків;
- розміщення вантажоутворюючих галузей промисловості, сільського господарства, будівництва тощо в регіоні;
- рівень розвитку промисловості;
- політика держави в сфері оподаткування, тарифо- і ціноутворення тощо;
- рівень екологічного забруднення та ін.

Поряд з впливами на систему ТДК вищезначеної сукупності факторів, сама система може впливати на:

- економічний розвиток регіону;
- інвестиційну привабливість суб'єктів господарювання і територіальних утворень регіону;
- забезпеченість населення якісними транспортними послугами;
- конкурентоспроможність та екологічний стан регіону;
- економічне зростання та наповнення місцевого бюджету;
- обороноздатність країни тощо [4].

Краще зрозуміти сутність системи ТДК регіону можна через її функції: економічну, соціальну, оборонну, інтеграційну, стимулюючу, політичну та культурну.

Економічна функція заключається в тому, що транспорт виступає ланкою будь-якого виробництва і матеріальною базою для спеціаліза-

ції та кооперації підприємств, забезпечує своєчасну доставку сировини і матеріалів з пунктів виробництва до пунктів призначення.

Соціальна функція проявляється в забезпеченні широких верств населення доступними, надійними, економічними транспортними послугами.

Оборонна функція транспорту реалізується в тому, що він виступає засобом матеріально-технічного забезпечення збройних сил України.

Інтеграційна функція сприяє інтеграції ТДК у світовий транспортний простір, залученню нових технологій та забезпеченню розвитку транспортної системи та національної економіки.

Стимулююча функція проявляється у здійсненні ефективної діяльності суб'єктів господарювання, заохоченні до розширення виробництва, створення нових послуг, використання новітніх технологій та досягнення конкурентного рівня розвинутих країн.

Політична функція – забезпечення геополітичних зв'язків між окремими країнами та регіонами.

Культурна функція транспорту полягає в тому, що він виконує роль матеріальної бази для об'єднання регіонів, країн та обумовлює спілкування між людьми [5].

До транспортно-дорожнього комплексу крім різних видів транспорту входить ще й мережа шляхів сполучення. Мережа шляхів сполучення - сукупність усіх шляхів, що зв'язують

населені пункти країни чи окремого регіону, забезпечуючи виконання транспортних послуг.

Транспортна мережа є дуже важливим елементом кожного виду транспорту, що характеризує рівень потенційної транспортної забезпеченості держави або окремої території. Обсяг транспортної роботи визначають густота мережі, її конфігурація, пропускна і провізна спроможність окремих напрямків. Формування транспортної мережі, її видова структура, густота шляхів сполучення як загалом так і окремих видів транспорту, проходження основних магістралей визначаються галузевою структурою господарства, його виробничою спеціалізацією, територіальною організацією, густотою населених пунктів, особливостями історичного розвитку, природними умовами, а також економіко-географічним положенням території країни або її регіонів [2].

Харківський регіон має сприятливі передумови для формування і розміщення транспортної мережі. Так, галузева структура господарства регіону та його територіальна організація, рівнинний рельєф, вигідне економіко-географічне положення визначили розвиток і розміщення автомобільного, залізничного, трубопровідного транспорту. До транспортної мережі шляхів регіону відносяться автомобільні дороги, залізничні лінії, повітряні лінії, трубопроводи. Довжина шляхів сполучення наведена у таблиці 1.

Таблиця 1

Довжина шляхів сполучення Харківського регіону (км) [6]

	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008
Експлуатаційна довжина залізничних колій загального користування	1512	1512	1512	1512	1512	1512	1512	1512	1512
Автомобільні дороги загального користування	9535	9535	9543	9543	9551	9551	9563	9571	9608
з них з твердим покриттям	9216	9232	9233	9235	9255	9264	9281	9303	9366
Тролейбусні шляхи загального користування (в однопутному обчисленні)	272	272	272	272	272	273	272	269	269
Трамвайні колії загального користування (в однокільному обчисленні)	249	249	248	248	248	247	239	237	231
Метрополітенні колії загального користування (в двоколіїному обчисленні)	33	33	33	33	36	36	36	36	36

З таблиці видно, що експлуатаційна довжина залізничних колій загального користування за період з 2000 року по 2008 рік не змінилася і цей факт свідчить про сталість, але не показує розвиток, а значить збільшення цього показ-

ника. Довжина автомобільних доріг загального користування з твердим покриттям за розглядуваний період зросла на 150 км. В цьому випадку добре простежується позитивна тенденція у зростанні довжини автодоріг, а значить збіль-

шенні їх щільності в регіоні, а від так – більшій продуктивності роботи автомобільного транспорту у перевезеннях як пасажирів, так і вантажів. Довжина тролейбусних доріг була найбільшою у 2005 р., проте до 2008 р. вони скоротилися на 4 км. Довжина трамвайних колій загального користування за досліджуваний період зменшилася на 18 км. Як можна помітити зміни не значні, проте тенденція зі спаду показника довжини шляхів сполучення електротранспорту загалом є негативним явищем, оскільки транспорт на електротязі в порівнянні з автомобіль-

ним є набагато екологічно безпечнішим. А, як відомо, погіршення екології зростаючих міст є найбільшою проблемою їх жителів. Ситуацію з електротранспортом покращує незначний ріст метрополітенних колій, який складає 3 км.

Харківська область має одну з найбільших експлуатаційну довжину залізничних колій загального користування по Україні після Донецької і Дніпропетровської областей. А неодмінною складовою характеристики транспортної мережі регіону є дані щільності шляхів сполучення Харківського регіону (рис. 1).

Рис. 1. Щільність шляхів сполучення загального користування (побудовано автором за даними [6])

З таблиці видно, що за останній час (2000-2008 рр.) щільність залізничних колій загального користування в межах регіону не змінилася і тримається на показнику 48 км/тис.км², тоді як по країні він складає 37,7 км/тис. км². Якщо порівнювати його з іншими регіонами України, то Харківська область разом з Дніпропетровською та Закарпатською займає четверте місце після Донецької, Львівської, Чернівецької областей.

Щільність автомобільних доріг з твердим покриттям зросла за досліджуваний період на 2 км/тис.км² і становить 296 км/тис.км². Середня густота автомобільних доріг з твердим покриттям по Україні складає 281 км/тис.км². В межах всієї країни Харківський регіон за цим показником знаходиться на дев'ятому місці після Львівської, Тернопільської, Чернівецької, Хмельницької, Вінницької, Полтавської, Донецької, Івано-Франківської областей. В межах Харківської області найбільшу щільність автомобільних доріг з твердим покриттям мають: Коломацький, Валківський, Сахновщинський райони (365 – 425 км/тис.км²), а найменшу – Вовчанський,

Дворічанський, Краснокутський райони (226 – 252 км/тис.км²).

Перед транспортним комплексом України загалом та транспортною системою Харківського регіону зокрема все частіше постають проблеми, пов'язані з новими завданнями, що поставили перед транспортом в умовах поживлення реального сектору економіки та зростання попиту на транспортні послуги, активізації процесів інтеграції ТДК України до європейської та світової транспортних систем. Крім того, наша держава ставши однією з країн, що приймає у себе чемпіонат з футболу Євро – 2012, а Харківська область – один із матчів в його межах, зіткнулася з великою кількістю проблем. Однією з яких є проблема реконструкції та удосконалення об'єктів транспортно-дорожнього комплексу регіону.

За оптимістичними прогнозами очікується щорічне зростання попиту на транспортні послуги на 4-5 %, обсяги перевезень вантажів і пасажирів неодмінно зростуть в середньому у 1,5 рази. На сьогоднішній день транспортна система України та Харківського регіону не готова

забезпечити перевезення таких обсягів. Внаслідок низького інвестиційного потенціалу ТДК збільшується зношення технічних засобів, погіршується їх структура, зростає негативний вплив діяльності транспорту на навколишнє природне середовище та здоров'я людини. Все це разом знижує якість транспортного обслуговування підприємств і населення.

Серед основних проблем які стоять перед транспортом та ТДК України і Харківського регіону можна виділити наступні:

- недостатнє оновлення основних фондів всіх видів транспорту;
- низький рівень міжгалузевої координації у розвитку транспортної інфраструктури, що призводить до роз'єднання основного транспортного простору, нерационального використання ресурсів і зниження використання ресурсів транспорту;
- низький рівень використання геополітичного положення України та можливостей її транспортних комунікацій для міжнародного транзиту вантажів територією України і Харківської області зокрема [2].

Але ТДК Харківського регіону має ще ціла низку проблем, які потребують свого вирішення, оскільки це має важливе значення не тільки для транспорту регіону, але й для ефективного функціонування виробничої та соціальної сфер всієї країни. Крім того, останнім часом все більшої ваги набуває роль транспорту у розвитку зовнішньоекономічних зв'язків, зокрема Харківщини і Російської федерації. І тут важливим аспектом є реалізація інтеграційної політики щодо входження України в спільний транспортний простір СНД.

Все це визначає необхідність здійснення комплексу заходів, розрахованих як на близьку, так і далеку перспективу, які б забезпечували розвиток транспортно-дорожнього комплексу у тісному поєднанні з процесами, що відбуваються у світовій та вітчизняній соціально-економічних сферах, сприяли розвитку розміщення продуктивних сил країни та соціальної мобільності населення.

Серед основних завдань, які потребують свого вирішення можна виділити наступні:

- забезпечення безпечного функціонування транспортно-дорожнього комплексу та зниження негативного впливу транспорту на навколишнє природне середовище;
- формування і забезпечення ефективного функціонування національної мережі міжнародних транспортних коридорів, поєднання їх в єдину систему транспортної мережі міжнародного значення з продов-

женням до пунктів зародження та погашення вантажопотоків експортних та імпорتنих вантажів, використання переваг географічного положення України для залучення транзитних вантажопотоків євразійського та інших перспективних напрямків міжнародної торгівлі;

- залучення інвестицій [2].

Для забезпечення стабільної і рентабельної роботи пріоритетними завданнями розвитку залізничного транспорту можуть стати:

- проведення гнучкої тарифної політики;
- впровадження комбінованих перевезень, інформаційних та логістичних технологій;
- організація швидкісного пасажирського руху [1].

Пріоритетний розвиток має бути забезпечений і дорожньому господарству як одній з найбільш важливих та найменш розвинутій складовій транспортної системи. Основним завданням має стати створення розвинутої транспортної мережі автомобільних доріг, що сприятиме стабільному соціально-економічному розвитку держави, інтеграції України до європейської спільноти, стимулюванню розвитку цілого ряду галузей промисловості, створенню нових робочих місць і вирішенню соціальних проблем, розвитку регіонів.

Діяльність автомобільного транспорту буде спрямована на вирішення наступних завдань:

- підтримання в належному стані мережі автомобільних доріг з твердим покриттям з одночасним підвищенням їх технічного рівня та пропускної здатності;
- будівництво нових та реконструкція існуючих автодоріг, які співпадають за напрямками з міжнародними транспортними коридорами, інтеграція автомобільних доріг України в міжнародну мережу;
- забезпечення під'їздів до всіх населених пунктів [2].

На даний момент, у зв'язку з чемпіонатом по футболу 2012 року, особлива увага приділяється об'єктам інфраструктури міста та області, зокрема, ремонту та реконструкції доріг. Планується також закупити автобуси ЛАЗ вітчизняного виробництва, що повністю задовольнять потреби населення та вболівальників у перевезеннях в межах міста. Закупівля швидкісних поїздів іноземних компаній допоможе швидко і комфортно здійснювати переїзди між містами задіяними у чемпіонаті.

На авіаційному транспорті повинен забезпечуватися попит на внутрішніх і міжнародних авіалініях та якісне обслуговування повітряного руху у повітряному просторі України. Це мож-

ливо за умови оновлення парку повітряних суден на нові та економічні, розширенні внутрішніх повітряних ліній, розвитку мережі вузлових аеропортів. На сьогоднішній день в міжнародному аеропорту «Харків» вже майже закінчений новий термінал, йдуть роботи по будівництві нової злітно-посадкової смуги.

Висновки. Дослідження показали, що система ТДК Харківського регіону характеризується специфічними особливостями розвитку та виконуваними функціями, суттєво впливає на соціально-економічний розвиток регіону. Крім того, на транспортно-дорожній комплекс регіону впливають ряд факторів, серед яких чи не найважливішими можна назвати капітальні вкладення, спрямовані на інноваційний розви-

ток транспорту і розвиток міжгалузевих та міжтериторіальних зв'язків. Аналізуючи транспортну мережу Харківщини виявлено, що область має сприятливі передумови для її формування та розміщення, в результаті Харківська область значно перевищує середньоукраїнські показники довжини та щільності шляхів сполучення. Проте нормальному функціонуванню ТДК Харківського регіону заважає велика кількість проблем, переважно фінансового та управлінського характеру, які потребують швидкого вирішення, адже багато в чому саме від транспорту залежить функціонування виробничої і соціальної сфер як окремо взятого регіону, так і всієї країни.

Список використаних джерел:

1. Гаевская Л.Н. Экономические аспекты развития железнодорожного транспорта Украины [Электронный ресурс] / Л.Н. Гаевская. – Ирпень, 2001. Режим доступа: <http://in1.com.ua/book/12197/9891/>
2. Зеркалов Д.В. Транспортная система Украины. – К.: Основа, 2006. – 704 с.
3. Качан С.П. Размещение продуктивных сил Украины: (размещение отраслей транспортного комплекса) [Электронный ресурс] / С.П. Качан, М.О. Ковтонюк, М.О. Петрига та ін.; За ред. С.П. Качана. – К.: Виц.шк., 1997. – 365 с. – Режим доступа: <http://www.library.if.ua/book/69/5089/html>
4. Кудрицька Н.В. Соціально-економічні аспекти розвитку транспортно-дорожнього комплексу України // Залізничний транспорт України, №5, 2009 с.32-34.
5. Сидоренко І.В. Транспортно-дорожній комплекс регіону: стан та проблеми [Електронний ресурс] / І.В. Сидоренко // Вісник ЧДТУ: Зб. Наук. Праць. – Чернівці: ЧДТУ, 2007. - № 29. Режим доступа: http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc-Gum/Vcndtu/2009_39/32.htm
6. Транспортний комплекс Харківської області у 2008 році / статистичний збірник/ Головне управління статистики у Харківській області / за ред. О.М. Ракітіної. – Харків. – 2009. – 73 с.

УДК 911.3

Дар'я Шиян

СУЧАСНІ ОСОБЛИВОСТІ ЕКОНОМІКО-ГЕОГРАФІЧНОГО ПОЛОЖЕННЯ КРИВБАСУ

До сьогодні економіко-географічне положення Кривбасу розглядалось переважно в аспекті природних ресурсів. З проникненням глобалізаційних процесів на територію України усе більшу роль відіграють інші аспекти, такі як транспортно-географічне, демографічне, еколого-географічне. Сучасне мікро-ЕГП Кривбасу характеризується його унікальною витягнутою формою, що спричиняє значні просторові деформації у середині міста, в тому числі і у просторовій детермінації екологічної проблеми.

Ключові слова: суспільна географія, економіко-географічне положення, промисловий регіон, екологічна проблема, ринкова економіка, глобалізація.

Дар'я Шиян. СОВРЕМЕННЫЕ ОСОБЕННОСТИ ЭКОНОМИКО-ГЕОГРАФИЧЕСКОГО ПОЛОЖЕНИЯ КРИВБАССА. До сих пор экономико географическое положение Кривбасса рассматривалось преимущественно в аспекте природных ресурсов. С проникновением глобализационных процессов на территорию Украины все большую роль играют другие аспекты, такие как транспортно географическое, демографическое, эколого-географическое. Современное микро-ЭГП Кривбасса характеризуется его уникальной вытянутой формой, которая вызывает значительные пространственные деформации внутри города, в том числе и в пространственной детерминации экологической проблемы.

Ключевые слова: общественная география, экономико-географическое положение, промышленный регион, экологическая проблема, рыночная экономика, глобализация.

Dar'ya Shiyani. MODERN FEATURES OF ECONOMIC-GEOGRAPHICAL LOCATION OF KRIVBASS. Until now economic-geographical location (EGL) of Krivbass was examined mainly in the aspect of natural resources. With penetration of globalization processes on territory of Ukraine all a large role is played by other aspects, such as transport-geographical, demographic, ecology-geographical. Modern micro-EGL Krivbass is characterized his unique prolonged form which causes considerable spatial deformations into a city, including in spatial determination of ecological problem.

Keywords: society geography, economy-geographical location, industrial region, ecological problem, market economy, globalization.

Актуальність теми дослідження. Просторова організація господарства України має унікальні особливості, зумовлені багато в чому складною історією розвитку вітчизняної економіки. Видатним є те, що галузі сучасної спеціалізації (зокрема експортної), сформувавшись наприкінці 19 століття і по сьогодні визначають обличчя нашої держави у міжнародному географічному поділі праці. Так, вугільно-металургійний комплекс Донбасу і Придніпров'я формує близько 50% експорту України [13]. Ці регіони підтримують таку спеціалізацію понад століття і за цей період в них виникли і загострилися численні проблеми, зокрема екологічна. В той же час з розвитком ринкової економіки, з відкриттям кордонів після розпаду колишньої великої держави економіка України поступово диверсифікувалась, ставши більш різноманітною, зокрема за рахунок розвитку галузей переробної промисловості, сервісу, малого та середнього бізнесу. Саме ці, нові галузі забезпечують сьогодні роботою значну частку громадян у великих промислових центрах Донбасу і Придніпров'я і багато в чому визначають розвиток муніципального господарства. Просторово «наклавшись» на старі традиційні галузі ці нові створюють унікальні поєднання шахт і дитячих садків, териконів і лікарень, відвалів і зон відпочинку. За якихось 10-15 років буквально на наших очах ці нові галузі, спрямовані на підтримку життєздатності наших міст, дедалі більше завойовують життєвий простір. Наскільки гармонійними можуть бути такі поєднання – складне і мало досліджене питання. Проте перелік проблем, які виникають і загострюються в процесі формування просторової організації господарства у регіонах старого промислового освоєння надзвичайно великий. І майже першою у цьому переліку стоїть екологічна проблема. Головні напрями таких досліджень окреслені у класичних роботах вітчизняних та зарубіжних учених [2,15,16,19,20,26,27,30].

Набуття Україною незалежності збіглося у часі з переходом провідних країн заходу до постіндустріальної економіки, а, отже, побудовою якісно нової моделі організації просторових відносин. Відбулися докорінні зміни просторового рангу окремих міст України, що значно вплинуло на їх економіко-географічне положення. Інший аспект постановки проблеми пов'язаний з поступовою трансформацією галузевої структури господарства у бік переважання послуг. Незважаючи на свої яскраві промислові функції Кривий Ріг з традиційного гірничо-металургійного центру став перетворюватись у потужний осередок виробництва і спо-

живання товарів широкого вжитку, що цілком природно для ринкової економіки. На наших очах і за нашою участю широкий розвиток ринкових відносин поступово переформатовував дію факторів розміщення господарства у бік переважання споживацького фактора. На цьому тлі загострилися проблеми мікро-ЕГП, зокрема через унікальну, але дуже незграбну лінійно-втягнуту форму Кривого Рогу.

Актуальність пропонованого дослідження полягає у вивченні трансформацій категорії економіко-географічного положення в умовах ринкової економіки. Дослідження ж цієї проблеми на прикладі Кривбасу дозволяє по іншому поставити і надалі вирішити актуальні для всього міста проблеми: екологічну, транспортного доступу, просторової організації сфери послуг.

Дослідження проводилось в межах держбюджетної наукової теми кафедри розміщення продуктивних сил і технологій виробництва КЕІ КНЕУ «Моніторинг навколишнього природного середовища Кривбасу та оптимізація природокористування у регіоні». Крім того пропонована стаття є логічним продовженням застосування методики геоінформаційних систем для дослідження територіальної організації господарства – наукового напрямку, який розвивається на кафедрі вже впродовж 15 років. Значна кількість напрацювань з цього напрямку викладена у навчальному посібнику «Надзвичайні ситуації та цивільний захист населення» [23].

Дослідження економіко-географічного положення завжди було в центрі уваги суспільної географії [4,10,11,14,18,29], а останніми роками ЕГП стало предметом наукових дискусій вже в річищі теорії регіоналістики, зокрема теорії центральних місць В.Кристаллера [3,6,21].

Насправді, методологічна проблема оцінки ЕГП торкається багатьох аспектів теорії суспільної географії - як загальних, так і приватних. Так, незважаючи на достатню кількість публікацій з регіональної проблематики (переважно учені Криворізького педуніверситету) і досі точаться дискусії про довжину міста Кривого Рогу, а, отже про кордони Великого Кривбасу. Дослідження мікро-ЕГП, зокрема механізм формування червоних ліній в межах міста зроблено в роботах С.П.Сонька [24], Бурман Л.В., Катренко О.С. [5]. Дослідженням же мезо-та макро-ЕГП і по сьогодні присвячено мало робіт.

Виходячи з аналізу загальної проблематики наведених публікацій, та зазначеної актуальності автор ставить перед собою завдан-

ня дослідити сучасну специфіку ЕГП Кривбасу, а також встановити методологічні трансформації у змісті цієї категорії відповідно до умов ринкової економіки. Методологічне або загальнонаукове значення нашого дослідження полягає у зміні підходів до оцінки ЕГП промислових вузлів у старопромислових регіонах.

Виклад основного матеріалу. Для суспільної географії надзвичайно важливим є положення досліджуваного об'єкту відносно до шляхів, ринків, великих центрів (промислових, торговельних, адміністративних, культурних, тощо).

Існують різноманітні види ЕГП – від інтегрального та часткових видів положення. Досить актуальним за умов ринкової економіки (коли усе повинне мати свою ціну) є перехід від суб'єктивних непараметризованих оцінок альтернативи «вигідне - невигідне ЕГП» до кількісних оцінок виявлення взаємозалежностей і результатів впливу ЕГП, а також розробка моделей розрахунку параметрів міри ЕГП [14]. Отже, в розрахунках величини міри ЕГП мають бути враховані по можливості всі види відношень і ознаки параметрів, які адекватно відображають різні аспекти функціонування об'єктів. Математичним обґрунтуванням часткових та інтегральних оцінок присвячено декілька вітчизняних робіт, у деяких з них виводяться математично уніфіковані вираження міри ЕГП. [11]. Згідно з цими авторами кількісна міра ЕГП повинна характеризуватися вагомністю, змістовністю, достовірністю, цінністю та іншими інформаційними ознаками. Тому критерій цінності міри ЕГП близький до критерію цінності земельних ділянок територій, на яких ведеться певний вид господарської діяльності. Остання теза варта особливої уваги, тому що в умовах ринкової економіки кадастрові оцінки земельних ділянок набувають особливого значення [27, с. 438-448].

У більшості робіт, згаданих вище, головний інтерес економічної географії за радянської економіки спрямовувався переважно на мезорівень ЕГП, а саме – відношення території міста, адміністративного району, області до інших таксономічно подібних територій і кількісний вираз цього відношення. Але в сучасних умовах усе більшого значення починають набувати макро- та мезо- рівні.

Перед тим як більш детально дослідити ці рівні ЕГП Кривбасу спробуємо визначитись з межами цього потужного і досить великого за площею промислового регіону. Одразу ж необхідно визначитись з назвами «Кривбас» та «Кривий Ріг». Місто Кривий Ріг є головним

центром Криворізького залізорудного басейну (скорочено «Крив.» «басу.») і займає площу понад 400 кв.км, або близько 1,3 % території Дніпропетровської області і простягається з півдня (від міста Інгулець, включеного до складу Криворізької міської ради наприкінці 70-років) на північ (мікрорайон «Даманський») на 60 км. Зазначена нами довжина міста є предметом численних дискусій, що лежать в річищі методики визначення відстаней. На відміну від інших методик ми визначали довжину міста за топографічною картою масштабу 1:200000 (тобто в 1 см – 2 км). Забір лінійкою відстані (прямої лінії⁷) від центру м.Інгулець до північного краю мікрорайону «Даманський» дав результат – 30 см. Помноживши на 2 отримуємо 60 км. Такий забір є коректним ще і тому, що територія міста витягнута з південного заходу на північний схід у формі майже прямої лінії. Нам невідомі інші коректні методики підрахунку найкоротшої відстані між двома точками (згідно з геометричною теоремою). Середня ширина території міста – близько 15 км.

Що ж стосується протяжності і площі так званого «Великого Кривбасу», то тут треба бути більш обережними. Справа в тому, що ці параметри значною мірою є похідними від кількісної оцінки мезо-ЕГП і, на нашу думку, повинні включати не лише «підземний» Кривбас (рудне тіло), а й охоплювати численні аспекти «віртуального» впливу Кривого Рогу, як потужної міської агломерації на найближче оточення. Зокрема, важливою процедурою оцінки мезо-ЕГП (а в багатьох випадках і макро-ЕГП) є визначення так званого «хілтерланду»⁸ [28] міста Кривого Рогу. Тут також бачиться декілька напрямків. Зокрема, це зона транспортного тяжіння навколишніх сіл і містечок з метою – здійснення маятникових трудових поїздок жителів цих сіл, задоволення потреб у товарах та послугах. За нашими спостереженнями ця зона тяжіння окреслюється наступними населеними пунктами (з півночі на південь за годинниковою стрілкою): Жовті Води, П'ятихатки, Вишневе, Девладове, Софіївка, Жовтневе, Шолохове, Орджонікідзе, Апостолове, Зеленодольськ, Широке, Казанка, Христофорівка, Валове, Долинська, Гурівка,

⁷ У інших методиках розрахунку могли бути застосовані дані довжини автомобільних шляхів від Інгульця до Даманського, що значно перевищують вказану величину, або ж протяжність так званого «Великого Кривбасу», тобто рудного тіла усього залізорудного басейну, який простягається далеко за межі власне самого міста Кривий Ріг.

⁸ Хілтерланд Роттердаму простягається аж до дунайських портів України.

А якщо врахувати Криворізьку ДРЕС, яка працює в Зеленодольську і яка географічно пов'язана з Кривим Рогом, утворюючи з ним єдиний промисловий вузол, та дослідити ареал розповсюдження її викидів, то він простягнеться аж до Великої Лепетихи Херсонської області (space imagine.com). Крім атмосферного впливу Кривий Ріг здійснює ще й потужний негативний вплив на водойми. Так, за даними [8] кількість і якісний склад іхтіофауни у річці Інгулець нижче Кривого Рогу «відновлюється» аж в районі Великої Олександрівки. Вплив на літосферу ми свідомо не обговорюємо, бо на рівні мікроположення він очевидний.

Проте, розглянуті напрямки екологічного впливу все ж таки треба вважати не лише факторами мезо-, а й макроположення, бо усі викиди промислових вузлів на зразок Кривбасу посилюють парниковий ефект – а це вже явище глобального характеру. За приблизними припущеннями хінтерланд екологічного впливу Кривбасу буде мати неправильну (зміщену на південь-південний схід) форму (рис.2, біла пунктирна лінія).

Найцікавішим і дуже проблемним є визначення меж «підземного» Кривбасу. На нашу думку ці межі не слід оцінювати лише за контуром рудного тіла. Адже ті, хто вживають термін «підземний» вкладають у нього понад усе гірничовидобувну специфіку. А у Кривбасі видобуток здійснюється не лише підземним, а й відкритим способом. Проте, найголовніше, що поєднує ці обидва типи видобутку – інфраструктура, яка представлена під'їзними шляхами, відвалами, шламосховищами, транспортерами, дробилками та ін. Крім того, оцінювати межі підземного Кривбасу станом на сьогоднішній день також буде некоректним. Адже протягом понад 100-літньої історії сформувалась потужна промислова агломерація, яка поступово із монопрофільної (залізорудна, металургійна) перетворилась на багатoproфільну (машинобудування, будівельна та хімічна промисловість, легка та харчова промисловість та ін.) і кількість галузей продовжує зростати.

Враховуючи, що останніми роками зростає дефіцит мінеральної сировини і вже активно розглядаються варіанти відновлення ГЗКОР, що у Долинській (Кіровоградська обл.), та розробки Високопільського родовища бокситів (Високопільля Херсонської області), то специфіка «підземного» Кривбасу набуває вже

транскордонного характеру⁹. На нашу думку саме з суспільно-географічної точки зору доцільним буде провести паралелі з агломерацією Альфреда Вебера [9], яка відіграє притягальну роль для нових підприємств.

Застосовуючи ж підходи промислового районування [12] «вимальовується» суцільний гірничо-промисловий район, який охоплює Кременчуцький залізорудний басейн, Придніпровський буровугільний басейн, Криворізький залізорудний басейн, Нікопольський марганцевий басейн, включаючи окремі родовища титано-цирконієвих руд (Самотканське), уранових руд (Жовті Води), бокситів(Високопільля), гранітів (Червоний Тік) та інші.

Враховуючи сказане, визначення кордонів «підземного» Кривбасу, принаймні, за суспільно-географічними ознаками, майже неможливе. Найкоректніше буде у суспільно-географічних класифікаціях їх залишити «відкритими», або тими, що ще не сформувались. Отже, для виділення кордонів Кривбасу з розглянутих нами складових залишається лише дві найбільш яскраві – транспортного доступу та екологічна. [1]¹⁰. На рис.2 чорною пунктирною лінією позначені приблизні кордони Великого Кривбасу.

Макроположення Кривбасу характеризується місцем цього регіону у формуванні не лише внутрішньодержавних, але й світогосподарських зв'язків. Здавалось би, як для районного центру Дніпропетровської області (офіційний статус Кривого Рога), підстав розглядати макрорівень ЕГП недостатньо, проте до цього нас спонукали події останніх років розвитку нашої держави. Так, відомо, що криворізький металургійний комбінат увійшов до складу ТНК «Арцелор - Міттал Стіл», а, отже незрівнянно розширився спектр зовнішніх зв'язків Кривбасу, який охоплює вже світовий рівень. Так, відомо, що зазначена ТНК має свої підприємства по усьому світу, а отже, контролює значну частину світового ринку сталі і металевого прокату.

Якщо брати до уваги аспект відношень

⁹ Цікавим є те, що один взвод криворізького гірничо-ритуального загону працює аж у Комсомольську (що біля Кременчука), а ще один у Ласпі (АР Крим).

¹⁰ Насправді таких складових може бути багато – межі приміської спеціалізації сільського господарства, найдальша від міста віддаленість дачних ділянок, тип забудови сільських садиб, адреси студентів, які навчаються у вищих навчальних закладах і таке інше.

(М.Баранський, І.Маєргойз), то найяскравіше ці відношення реалізуються саме на макрорівні. Зокрема, продуктивним буде розгляд відношення території Кривбасу до географічного центру України, що знаходиться в села Мар'янівка (Шполянський район) між райцентром Шпола і селом Матусів Черкаської області та геометричного центру України розташованого у містечку Добровеличківка Кіровоградської області, які знаходяться на віддаленні від Кривбасу в межах 200 км.

Таке, наближене до центру країни ЕГП Кривбасу, може пояснити електорально-географічні особливості (за результатами декількох останніх виборів) центральної частини України. Так, межа електоральних уподобань проходить саме по кордону Дніпропетровської і Кіровоградської області, при цьому симпатії до двох найпотужніших політичних сил за ці 165-180 км. змінюється на діаметрально протилежні [17]. Враховуючи подальше проходження цього умовного «кордону» між Полтавською і Дніпропетровською, Сумською і Харківською (а південніше між Херсонською і Миколаївською областями), знаходимо пояснення цього вже геополітичного і навіть цивілізаційного феномену в [22,25]. Як бачимо макророзподілу на стику двох цивілізаційних регіонів, межа між яким проходить через географічний центр України саме і визначає політико-географічні особливості Кривбасу.

Ще один дуже цікавий аспект макро-ЕГП торкається відношень Кривбасу до так званих «світових міст». Встановлено, що з падінням залізної завіси і відкриттям західного кордону на територію України усе активніше проникають глобалізаційні тенденції [7]. При цьому найбільш активним є власне просторовий вплив так званих світових міст, які перекроюють поселенську ієрархію, змінюючи просторовий ранг і підпорядкованість «центральної місць» України [3]. Це дуже цікавий і ще майже не розроблений напрямок суспільно-географічних досліджень, проте сьогодні вже встановлені певні закономірності, які дозволяють по іншому

оцінити формування мережі центральних місць України [21]. Так, згідно з дослідженими тенденціями глобалізації вже сьогодні поступово утворюється «провалля» між вищими і нижчими рівнями просторової ієрархії поселень. При цьому найближче до моделювання цього процесу підходить модель Ципфа [28], згідно якої просторовий ранг міста у ієрархії поселень залежить від його розміру (кількості населення). Виходячи з цього місто Кривий Рік як ядро Кривбасу вже стає в ряд найбільших міст України (понад 500000 жителів), а, отже, утворює другий (після Києва) рівень просторової ієрархії, що автоматично підсилює його макророзподілу.

Іншим наслідком глобалізації, а, отже, підсилення макро-ЕГП є поступова зміна конфігурації міста Кривого Рогу, яка відбувається внаслідок трансформації галузевої структури у бік перевищення послуг (над галузями матеріального виробництва). Так, згідно з [24] тип територіальної структури Кривбасу з басейново-зіркового поступово трансформується у радіально-кільцевий, притаманний великим міським агломераціям (від 500000 жителів аж до рівня «світових міст»).

Висновки. Досліджені у статті сучасні трансформації економіко-географічного положення Кривбасу дозволяють зробити наступні висновки з подальшим розповсюдженням їх на інші регіони старого промислового освоєння:

1. Поступова зміна в зв'язку із впливом глобалізаційних процесів промислових функцій на інфраструктурно-обслуговуючі;
2. Більший вплив (порівняно з локальними) загально-географічних факторів на формування просторової структури господарства;
3. Розширення просторових меж (хінтерландів, зон впливу) промислових регіонів за рахунок розвитку новітніх галузей нетрадиційної спеціалізації.
4. Суспільно-географічні постановки проблем регіонального та локального рівнів повинні враховувати сучасні модифікації ЕГП.

Список використаних джерел:

1. Алексеев А.И., Зубаревич Н.В. Кризис урбанизации и сельская местность России// <http://georpub.narod.ru/>.
2. Багров Н.В. Региональная геополитика устойчивого развития. - К.: Либідь, 2002. - 254 с.
3. Барановський М.О. Аналіз ієрархії центрів обслуговування за допомогою теорії центральних місць (на прикладі Чернігівської області). // Укр. геогр. журн., №1-2, 1995- С.47-51.
4. Баранський Н.Н. Методика преподавания экономической географии. М.: Учпедгиз, 1956.
5. Бурман Л.В., Катренко О.С. Элементы комплексной оценки экономико-географического положения м.Кривого Рогу. // Географічні дослідження Кривбасу. Випуск 2. – Кривий Ріг: Видавничий дім, 2007. - С.56-61.
6. Важенін А.А. Иерархии центральных мест и закономерности в развитии систем расселения. // Известия АН. Серия географическая, 2002, № 5, с. 64-71.
7. Глобалізація і безпека розвитку: Монографія / О. Г. Білорус, Д. Г. Лук'яненко та ін.; Керівник авт. колективу і наук. ред. О. Г. Білорус. — К.: КНЕУ, 2001. — 733 с.

8. Дорогунцов С.І., Коценко К.Ф., Хвесик М.А. та ін. Екологія. Підручник. — К.: КНЕУ, 2005. — 371 с.
9. Дорогунцов С.І., Олійник Я.Б., Степаненко А.В. Теорії розміщення продуктивних сил і регіональної економіки. К.: СТАФЕД-2, 2001. - 144 с.
10. Дронов В.П. Экономико-географическое положение как система рентных отношений // Известия РАН. Сер. геогр. - 1993. - № 2. - С. 109-113.
11. Жупанський Я.І., Лажнік В.Й. Теоретико-методичні основи формалізації і кількісної оцінки інтегрального економіко-географічного положення. / Український географічний журнал — 1998, №3. - С.18-24.
12. Захарченко В.І. Особливості формування промислових територіальних систем в постіндустріальну епоху: Україна і світ. - Укр. геогр. журн. - 2001, № 2. с.12.
13. Кінах А. Структура експорту з України залишається сировинною. / <http://www.rbc.ua/ukr/top/2007/09/24/243303.shtml>
14. Масергойз И.М. Территориальная структура хозяйства. Новосибирск: Наука, 1967. - 305 с.
15. Немець Л.М. Стійкий розвиток: соціально-географічні аспекти (на прикладі України): Монографія. - Х.: Факт, 2003. - 383 с.
16. Олійник Я.Б., Степаненко А.В. Вступ до соціальної географії: Навч. посібник. - К.: Т-во «Знання», КОО, 2000. - 204 с.
17. Політична географія і геополітика: Навч. посібник / Б.П. Яценко, В.І. Стафійчук, Ю.С. Брайчевський та ін...; за ред. Б.П. Яценка. - К.: Либідь, 2007. - 255 с.
18. Родоман Б.Б. Основные типы географических границ. // Географические границы. - М.: Изд-во МГУ, 1982. - С. 19-32.
19. Руденко Л.Г., Горленко И.А., Олещенко В.И. Украина на пути к устойчивому развитию (геоэкологические аспекты). К.: Институт географии НАН Украины. - 2000. — 29 с.
20. Руденко Л.Г. Тенденції взаємодії суспільства і природи та їх прояв на теренах України у ХХ ст. // Український географічний журнал. — 2008. - №1. — С. 6-14.
21. Сонько С.П. В пошуках нових моделей центральних місць Вальтера Кристаллера. / Геоінформатика. Науковий журнал. №4, 2004. - С. 84-90.
22. Сонько С.П. Геоінформаційні аспекти гео економічної та геополітичної регіоналізації України. / Вісник Дніпропетровського національного університету. Серія геологія, географія. Випуск 9. 2005 - С.115-123.
23. Сонько С.П., Пліщенко С.С., Голубкіна О.М., Віннік Н.В., Шиян Д.В., Діхтяренко А.В. Надзвичайні ситуації та цивільний захист населення. Навчальний посібник з дисципліни «Безпека життєдіяльності» за ред. проф. С.П. Сонька. Друге видання перероблене і доповнене. - «Магнолія-2006», 2010. — 277 с.
24. Сонько С.П. Просторові дослідження інфраструктури великого міста для розробки концепції інфраекосистем (на прикладі Кривого Рогу). // Економічна та соціальна географія. Київський нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Випуск 54., 2003 - С.188-197.
25. Сонько С.П. Регіоналізація, прикордонні конфлікти та майбутні шляхи розвитку природи і суспільства. / Страны и регионы на пути к сбалансированному развитию. Сборник научных трудов. - Киев, «Академперіодика», 2003. - С.179-182.
26. Топчієв О.Г. Основи суспільної географії. Підручник. Одеса: Астропринт, 2009. - С.136-163.
27. Топчієв О.Г. Суспільно-географічні дослідження: методологія, методи, методики. Навчальний посібник. Одеса: Астропринт, 2005. - С.584- 617.
28. Хаггет П. Пространственный анализ в экономической географии. — М.: Прогресс, 1968. - 362 с.
29. Ханін С.Е. Экономико-географическое положение поселений: проблемы, модели (часть 2) // Вестник Моск. ун-та. Сер. 5. География. - 1994. - № 3. - С. 18-23.
30. Шаблій О.І. Основи загальної суспільної географії. Підручник. Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2003. - С.250-258.

УДК 913.4

Катерина Ухаль

ВПЛИВ РЕГІОНАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ НА ФОРМУВАННЯ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО ПОТЕНЦІАЛУ РЕГІОНУ: СУЧАСНИЙ ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ДОСВІД

Регіональна політика потребує дієвих та ефективних заходів, вимагаючи тісної співпраці між урядами, бізнес-організаціями і соціальними групами на кожному рівні. Зміни в регіональній політиці України для поліпшення ситуації вимагають активного вивчення світового досвіду та інтенсивного діалогу з актуальних проблем регіонального розвитку на міжнародному рівні. Саме в цьому напрямі розвиваються контакти у сфері регіональної політики між Україною та ЄС. Розглядаються основні функції регіональної політики і висвітлюються принципи інтегрованого регіонального розвитку в сучасних умовах, які представляють інтерес для розвитку регіонів України.

Ключові слова: регіональна політика, інвестиції, регіональні програми, регіональний розвиток, концепція.

Катерина Ухаль. ВЛИЯНИЕ РЕГИОНАЛЬНОЙ ПОЛИТИКИ НА ФОРМИРОВАНИЕ СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОГО ПОТЕНЦИАЛА РЕГИОНА: СОВРЕМЕННЫЙ ЕВРОПЕЙСКИЙ ОПЫТ. Региональная политика нуждается в действенных и эффективных мерах, требуя тесного сотрудничества между правительствами, бизнес-организациями и социальными группами на каждом уровне. Изменения в региональной политике Украины для улучшения ситуации требуют активного изучения мирового опыта и интенсивного диалога по актуальным проблемам регионального развития на международном уровне. Именно в этом направлении развиваются контакты в сфере региональной политики между Украиной и ЕС. Рассматриваются основные функции региональной политики и освещаются принципы интегрированного регионального развития в современных условиях, которые представляют интерес для развития регионов Украины.

Ключевые слова: региональная политика, инвестиции, региональные программы, региональное развитие, концепция

Kateryna Uhal. THE EFFECT OF REGIONAL POLICY ON THE FORMATION OF SOCIO-ECONOMIC POTENTIAL OF THE REGION: MODERN EUROPEAN EXPERIENCE. Regional policy requires effective and efficient action, requiring close cooperation between governments, business organizations and social groups at every level. Changes in regional policy in Ukraine for improving the situation require the study of international experience and intensive dialogue on topical issues of regional development at the international level. It is the direction in which contacts in the field of regional policy between the EU and Ukraine develop. The article deals with the basic functions of regional policy and the principles of integrated regional development in modern conditions, which are interesting for the development of Ukraine's regions.

Keywords: regional policy, investments, regional programs, regional development, conception.

Вступ. Регіональна політика стала характерною рисою світового розвитку, що певною мірою є наслідком глобалізації. При цьому регіоналізація перестала бути територіально обмеженою за змістом і наслідками. Регіональна політика в сучасних умовах переростає у форму залучення великих територій в процес глобалізації.

Соціально-економічний розвиток України нерозривно пов'язаний з розвитком регіонів, сучасний стан яких характеризується відмінностями в соціально-економічному розвитку. У зв'язку з прийняттям Кабінетом Міністрів України у липні 2006 р. відповідної постанови [1] актуальним завданням, соціальним замовленням є розроблення суспільно-географічної концепції конкретної реалізації регіональної політики України на найближче десятиріччя. Для розроблення заходів їх реалізації з урахуванням особливостей окремих частин територій України важливе значення має суспільно-географічний підхід. Суспільно-географічна інтерпретація трансформаційних процесів розглянута зокрема у монографіях [5,10].

Зміни в регіональній політиці України для поліпшення ситуації вимагають активного вивчення світового досвіду та інтенсивного діалогу з актуальних проблем регіонального розвитку на міжнародному рівні. Саме в цьому напрямі

розвиваються контакти у сфері регіональної політики між Україною та ЄС. Маючи намір об'єднати ресурси і досвід, в 2006 р. ЄС вирішив створити партнерства у формі «меморандумів про взаєморозуміння» з кількома країнами, які не входять до ЄС. Меморандуми про взаєморозуміння у сфері регіональної політики були підписані з Китаєм, Росією, Бразилією, а в липня 2009 р. з Україною («Меморандум про взаєморозуміння для започаткування Діалогу про регіональну політику та розвиток регіонального співробітництва між Міністерством регіонального розвитку та будівництва України і Європейською Комісією») [15]. Вони базуються на європейському досвіді зменшення регіональних диспропорцій, поліпшення управління і створення динамічних стратегій, основу яких складають місцеві інформаційні мережі.

Основні результати досліджень. Зі створенням Євросоюзу з'явилися нові можливості для регіонів - вони стали повноправними учасниками структурних змін в Європі, оскільки в межах своєї компетенції можуть брати участь у роботі всіх органів Союзу. Це право набуло чинності після ратифікації Маастрихтського договору тією чи іншою державою та внесення поправок у власне законодавство в питанні, що

стосується компетенції регіонів [16].

Досвід ЄС у сфері регіонального розвитку вельми повчальний своєю послідовністю і динамізмом. Багато років регіональні відмінності в рівнях розвитку і життя країн Євросоюзу, які існували задовго до створення Співтовариства, долалися силами самих країн-членів. У більшості країн, особливо тих, що мають високий рівень розвитку, основним показником "проблемності" був рівень безробіття (Франція, Німеччина, Велика Британія, скандинавські держави) та ВВП на душу населення (Португалія, Іспанія) [2]. Значні поліпшення настали тоді, коли ці відмінності почав виправляти вже сам Європейський Союз: середній дохід на душу населення в трьох найменш багатих країнах (Греція, Португалія та Іспанія) зріс з 68% від середнього по ЄС до 79% у 1999 р. [17]. Однак суттєві відмінності все ж збереглися. Тому між 2000 і 2006 роками одну третину бюджету співтовариства (213 млрд євро), було витрачено на регіональну політику, і перерозподілено між регіонами, які найбільше її потребували [11].

Такий підхід в ЄС склався не відразу. Необхідність в проведенні збалансованого розвитку шляхом зменшення розриву між різними регіонами і допомоги найбільш відстаючим було викладено ще в преамбулі Римського договору в 1957 році. У відповідності з договором було створено Європейський соціальний фонд, а також Європейський інвестиційний банк. Інші інструменти створювалися по мірі вступу нових країн-членів. Сформована на вищезазначеній нормативній базі політика ЄС у сфері регіонального розвитку в даний час націлена на сприяння економічному зростанню і створенню робочих місць у регіонах та містах ЄС. При цьому передбачається забезпечити:

- зближення країн за рівнем соціально-економічного розвитку (на забезпечення цієї мети в 2007-2013 рр. виділяється більше 80% із загального бюджету в 307.6 млрд євро);
- підвищення конкурентоспроможності та рівня зайнятості (16% бюджету);
- Європейське територіальне співробітництво (2.5%) [7,14]

Європейська політика регіонального розвитку базується на політичному принципі, згідно якого багатші країни і регіони мають забезпечувати солідарність з біднішими країнами і регіонами, а також на економічному принципі, згідно якого нижчі обсяги виробництва в бідних країнах-учасниках і регіонах, або країнах і регіонах з високими рівнями безробіття є втратою потенціалу та можливості для Європейського Союзу в цілому. Інвестування в сучасну інфраструктуру та інноваційну діяльність, краща

освіта і професійна підготовка для людей у слабких регіонах відкривають цінні нові ринки та розширюють економічний потенціал всіх країн-учасників.

Регіональний розвиток є процесом, що потребує дієвих та ефективних інститутів, вимагаючи тісної співпраці між урядами, бізнес-організаціями і соціальними групами на кожному рівні. Формування таких структур, як "Європа регіонів", "Регіональний світ" свідчить про значне посилення ролі регіонів як суб'єктів міжнародної співпраці, про їх потужний вплив на національну економіку. Європейська регіональна політика орієнтована на перетворення проблем на можливості [3].

Сьогодні регіональна політика має три основні напрямки. По-перше, робиться наголос на сприянні економічному наближенню, щоб допомогти менш розвиненим регіонам (які розташовані в основному в нових країнах-учасниках) зменшити своє відставання від більш розвинених країн. По-друге, реалізуються широкі заходи, спрямовані на покращення регіональної конкурентоспроможності і зайнятості. Третя категорія стратегій спрямована на сприяння співпраці між регіонами і країнами, щоб зменшити економічне значення національних кордонів [13].

При ЄС був створений і приступив до роботи Комітет з регіонального та місцевого самоврядування. Представники місцевої влади та мери міст отримали можливість брати участь у діяльності ЄС, особливо з питань, які Євросоюз покладає на даний рівень влади в межах її компетенції, а також інформувати свої регіони про діяльність ЄС. Робота в Комітеті регіонів здійснюється за такими напрямками:

- регіональний та економічний розвиток, місцеві та регіональні фінанси;
- територіальне планування, сільське / рибне / лісове господарство, екологія моря, гірські території; туризм, сільські території;
- система транспорту і комунікації;
- телекомунікації;
- міське планування;
- планування використання землі, навколишнє середовище, енергетика;
- освіта, професійна підготовка;
- дослідження, культура, споживачі;
- молодь і спорт;
- економічне і соціальне зближення, соціальна політика, охорона здоров'я.

Метою Комітету регіонів є, насамперед, реалізація принципу субсидіарності, відповідно до якого рішення в інтересах населення повинні прийматися рівнями влади, які знаходяться до

нього найближче.

Регіональні програми спрямовані на збалансований підхід, що забезпечує захист наших природних ресурсів через поновлювальні та альтернативні джерела енергії (включаючи повітря, енергію сонця і біомаси), та розробку сучасних технологій, які надають європейським компаніям комерційні переваги порівняно з їх зарубіжними конкурентами. Розумні інвестиції в екологічно усталені технології дозволяють Європі досягти своїх цільових показників щодо викидів і модернізувати свій виробничий потенціал. Адже, до чинників, що негативно впливають на можливість збалансованого розвитку України та її регіонів, можна віднести, зокрема, невідповідність рівня забезпеченості окремих регіонів певними видами природних ресурсів та масштабами їх споживання і рівнем природоємності виробництва [4].

Останні інновації в рамках окремих програм в Європі включали проведення екологічного аудиту з метою забезпечення нейтральності остаточного впливу викидів вуглецю. Загальний обсяг європейської підтримки екологічних інвестицій (прямих і непрямих) у 2007-2013 рр. складає 105 млрд євро, або 30,4% загального обсягу фінансування [13].

Визнаючи наявність різноманіття, ЄС намагається використовувати нові можливості через наближення місцевих громад. У 2008 р. Комісія видала новий документ для обговорення

проблем територіального наближення, де стверджувалось, що територіальна різноманітність ЄС є сильною стороною, що може сприяти сталому розвитку ЄС в цілому.

Близько 22% ресурсів політики наближення ЄС спрямовуються на інвестиції в транспортні проекти, що відображає великий внесок сучасних ефективних транспортних зв'язків і систем розподілу в економічний успіх і соціальний розвиток. Вони забезпечують нові інвестиції в автомобільні шляхи, залізницю та морські перевезення. Вони орієнтовані на усталені системи громадського транспорту у містах, створюючи для місцевих жителів кращі можливості для транспортного сполучення. Якщо ж країни не мають виходу до моря, то європейські регіональні програми надають унікальну можливість виходити за межі окремої країни та сприяти інвестиціям у транспортні мережі, що мають сенс з економічної точки зору. [13].

Важливість транспортної системи є очевидною, адже транспортна мережа розвинених країн сягає 78% світового обсягу, а рухомість населення у розвинених країнах на порядок (тобто у 10 разів) вища, ніж у слаборозвинених. Щорічний обсяг вантажів, що їх обробляє світова транспортна система, перевищує 100 млрд т. Участь різних видів транспорту в світовій транспортній системі (1996 р.) показано в таблиці 1. [6].

Таблиця 1

Основні показники світової транспортної системи

Види транспорту	Протяжність транспортної мережі, тис.км	Частка (в %):	
		за вантажообігом	за пасажирообігом
Залізничний	1180	15,0	10,2
Автомобільний	24000	9,3	79,9
Морський	-	61,1	0,3
Внутрішній водний	550	2,7	0,4
Повітряний	8500	0,1	9,2
Трубопровідний	1500	11,8	-
Всього	-	100,0	100,0

Створення ефективних транспортних мереж - один з найбільш очевидних прикладів сфери стратегії, в якій наднаціональна концепція по суті виходить за межі національних кордонів.

Одна з проблем стратегії поліпшення зближення територій полягає у забезпеченні адміністративних та інституційних можливостей на необхідному рівні у відповідності з рівнями і масштабами, в рамках яких слід вирішувати проблеми. Нова система реалізації регіональної політики ЄС у 2007-2013 роках включає

підтримку конкретних програм лише з метою створення умов для адміністративної реформи та навчання державних службовців останнім управлінським методам.

Досвід ЄС засвідчив, як відповідні регіональні та місцеві знання є ключовим чинником для розуміння того, як забезпечити тривалий розвиток. Програми слід уважно адаптувати до потреб і прагнень відповідного регіону. Існує велика кількість потенційних дій, які можна зробити, а тому життєво важливо забезпечити необхідну комбінацію на самому початку. Дос-

від ЄС скоріше підтримує ту точку зору, що найбільш важливим фактором економічного зростання є інвестиції та інновації в невеликих і середніх компаніях [13].

Не можна переоцінити значення семирічного бюджету Європейського Союзу для успіху регіональної політики. Це забезпечує стабільність сприяння інвестиціям в довгострокові проекти у відповідності зі стратегічним баченням, яке є відносно захищеним від мінливих політичних умов. Здатність об'єднувати регіони декількох країн, які характеризуються загальними проблемами (зокрема, в регіоні Балтійського моря), все більше стимулює застосування практичного та конструктивного підходу до спільної концепції. Загальною рисою регіональної політики будь-якої сучасної держави залишається акцент на збереженні, відтворенні, накопиченні і розвитку соціального капіталу [8].

Висновки. На сьогодні одним з основних пріоритетів реалізації регіональної політики Євросоюзу є вимога ефективніше використовувати вже наявні ресурси і можливості регіонів. У рамках системи вертикального управління різні рівні європейського, національних, регіональних та місцевих органів влади стимулюються за допомогою системи розробки планів і програм, які розвивалися протягом багатьох років з метою обміну інформацією і руху в одному напрямку для забезпечення вигод на місцях.

Регіональна політика вимагає довгострокового стратегічного бачення цілей, яких необхідно досягти. Вони можуть включати розвиток

ключових секторів, зокрема транспорту, або географічних територій, наприклад коли політика ЄС віддає пріоритет менш розвиненим територіям. Програми ЄС характеризуються як секторним, так і географічним підходами. Що стосується транспорту, то слід зазначити, що пріоритет віддавався проектам, які сприяють реалізації транс'європейських мереж, транспортної стратегії з метою забезпечення сполучення на території ЄС, що визначається країнами-учасниками.

Реалізація Європейської концепції регіонального розвитку неможлива без послідовного і цілеспрямованого вирішення і реалізації першочергових завдань на державному та регіональному рівнях. Варто зазначити, що Концепцією державної регіональної політики України важливим напрямком прискорення соціально-економічного розвитку країни визнано підвищення ефективності функціонування господарського комплексу кожної адміністративно-територіальної одиниці на основі раціонального використання її природно-ресурсного, екологічного, виробничого, ін. потенціалів [9,12].

Модель регіональної політики в сучасній Україні поки складно поєднати з моделлю регіональної політики, що проводиться в країнах Євросоюзу. Однак можливе застосування основних принципів європейської політики регіонального розвитку в Україні. Все це підкреслює значимість і актуальність подальших досліджень, пов'язаних із становленням нової регіональної політики України.

Список використаних джерел:

1. Про затвердження Державної стратегії регіонального розвитку на період до 2015 р. Постанова Кабінету Міністрів України від 21 липня 2006 р. // Офіційний вісник України. – К, 2006. – С.36-78.
2. Palma D. G. *Parliament, Consolidation, Institutionalisation: a Minimalist View* / D.G. Palma // *Parliament and Democratic Consolidation in Southern Europe*. – London-New York, 1990. – P. 31–52.
3. Назірна В.П. Регіональний розвиток України у контексті європейської інтеграції (суспільно-географічний вимір) // Український географічний журнал. – 2005, № 3. – С. 24-32.
4. Лісовський С.А. Аналіз збалансованості економічного, екологічного і соціального розвитку регіонів України // Український географічний журнал. – 2008, № 1(61). – С. 43-47.
5. Захарченко В.І. Трансформаційні процеси у промислових територіальних системах України. – Вінниця: Гіпаніс, 2004. – 547 с.
6. Топчієв О.Г. Основи суспільної географії. – Одеса: Астропринт, 2009. – С. 386-387.
7. Dunn W. N. *Bridging the Third Great Divide: Teaching Public Administration in Europe and America* / W. N. Dunn // *NISPAcee. Journal of Public Administration and Public Policy (I)*. – 2008. – № 1. – P. 17–27.
8. Putnam R. *Bowling Alone: American's declining, Social Capital* / R. Putnam // *The Global Resurgence of Democracy*. – Baltimore-London, 1996. – P. 290–303.
9. *Сталий розвиток територіальної громади: управлінський аспект: [моногр.]* / Ю.О. Куц, В. В. Мамонова, О. К. Чаплигін та ін.; за заг. ред. Ю. О. Куца – Х. : Вид-во ХарПІ НАДУ "Магістр", 2008. – 236 с.
10. *Трансформація структури господарства України: регіональний аспект.* / За ред.. Г.В. Балабанова, В.П. Назірної, О.М. Нижник. – К.: Міленіум, 2003. – 404 с.
11. <http://europa.eu/scadplus/leg/en/lvb/g24000.htm>
12. Про Концепцію державної регіональної політики: Указ Президента України // Офіційний вісник України. – 2001. – № 22. – Ст. 983; Концепція державної регіональної політики України: Затверджено II Всеукраїнським з'їздом Співки лідерів місцевих та регіональних влад України 9 вересня 2000 року // Голос України. – 2000. – 4 лист. – С.4-7;

13. http://ec.europa.eu/regional_policy/sources/docgener/presenta/international/external_uk.pdf
14. http://www.minregion.ru/OpenFile.ashx/2007-01-26-26_krugliy_stol_mezhdunarodniy_opyt.doc?AttachID=790
15. http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=994_935
16. <http://www.allmedia.ru/newsitem.asp?id=796691>
17. <http://www.historiasiglo20.org/europe/maastricht.htm>

Рецензії

УДК 911.3

Костянтин Мезенцев, Анатолій Мельничук

ПРОСТОРОВИЙ ВИМІР САМОІДЕНТИФІКАЦІЇ

Дано рецензію на піонерну на пострадянських теренах та беззаперечно вагому у науковому відношенні книгу відомого російського географа Михайла Петровича Крилова „Регіональна ідентичність в Європейській Росії”. Висвітлено значний доробок автора та світоглядну роль його праці у суспільній географії.

Ключові слова: регіональна ідентичність, самоідентифікація, регіональна мозаїчність, ментальний район, просторове сприйняття.

Константин Мезенцев, Анатолій Мельничук. ПРОСТРАНСТВЕННОЕ ИЗМЕРЕНИЕ САМОИДЕНТИФИКАЦИИ. Дана рецензия на пионерную на постсоветском пространстве и без сомнений значимую в научном отношении книгу известного российского географа Михаила Петровича Крылова «Региональная идентичность в Европейской России». Освещены значительные научные достижения автора и мировоззренческая роль его работы в общественной географии.

Ключевые слова: региональная идентичность, самоидентификация, региональная мозаичность, ментальный район, пространственное восприятие территории.

Kostyantyn Mezentsev, Anatolij Melnychuk. SPATIAL DIMENSION OF THE SELF-IDENTITY. A review of the pioneer on the post-Soviet space and no doubt significant in the scientific sense book of the famous Russian geographer Mikhail Krylov "Regional Identity in the European Russia" is given. The significant scientific achievements of the author and worldview role of his work in human geography are shown.

Keywords: regional identity, self-identity, regional patchiness, mental region, spatial perception.

М. Крылов. Региональная идентичность в Европейской России. –

М.: Новый хронограф, 2010. – 240 с. / Відповідальні редактори

Ю.О. Веденін, В.А. Колосов.

2010 року вийшла друком піонерна за змістом на пострадянських теренах монографія провідного російського географа Михайла Петровича Крилова. У фокусі дослідження – проблема наукового пізнання регіональної ідентичності. Недостатній рівень вивчення проблеми географами змушує автора розкрити широкий спектр споріднених темі теоретико-методичних аспектів. Фактично йдеться про просторовий вимір пам'яті. Концептуально робота споріднена, таким чином, із вченням про “місця пам'яті” П'єра Нора (Pierre Nora), але акценти, на нашу думку, вірно зміщено із об'єктів, які дозволяють не втратити пам'ять, на її носія – людину.

Саме людська діяльність ускладнює географічний простір – веде до формування регіональних відмін, найбільш рельєфно відображених у мережі історико-культурних (термінологія автора) регіонів. Такий підхід змушує дослідника перебувати у дискурсі із прихильниками укорінених у науковому обігу в Росії уявлень про визначеність історичного процесу географічними умовами. Поглядам щодо сутності та особливостей процесів історико-географічної регіоналізації М. Погодіна, С. Соловійова, популярних у сучасних російських дослідників, у монографії протиставлено уявлення М. Грушевського, М. Костомарова, А. Щапова.

Викладений у роботі матеріал є результа-

том багаторічних досліджень, у тому числі й, що дуже важливо, експедиційних.

Робота є цілісним за змістом та ґрунтовним науковим дослідженням. Найбільш вдало представлено методологічні основи пізнання регіональної ідентичності, методичні положення її географічного вивчення та апробація авторської методики у історико-, соціо- та культурно-географічному аспекті. Заслуговує на увагу майстерна географічна інтерпретація пізнання регіональної ідентичності із широким залученням методичного апарату суміжних наук (насамперед, історії, соціології, етнології та культурології).

Вражає рівень наукової ерудиції автора дослідження, здатність залучити у систему розбудови власних методологічних підходів широкий спектр складних наукових побудов провідних представників різних наук, в орбіту теоретико-методологічних викладок яких потрапляли уявлення про суспільно-географічний простір, його дискретність, мозаїчність, різноманітність, укоріненість, мобільність у просторі, ідентичність, ідентифікацію, її ціннісні установки, історичний процес, соціум, кордони тощо. Це, на нашу думку, визначає географічний характер роботи.

Крім зазначених вище міркувань автора світоглядного характеру щодо провідної ролі

© Мезенцев К., Мельничук А., 2010

історичного та культурологічного розвитку в ускладненні та дискретизації географічного простору в історичний час, на особливу увагу заслуговує сформульований ним принцип доповнюваності (єдності) культури мобільності та культури укоріненості. Цим у стетегічному баченні розвитку й майбутнього регіону пропонується переорієнтуватись на внутрішні рушії його зростання у широкому розумінні, насамперед, “людського чинника”. Активізація ресурсів та інститутів регіону можлива не стільки через нав’язування бачення його розвитку ззовні, скільки через актуалізацію ініціативи його мешканців крізь призму використання переваг визначених відношенням людини до свого регіону, бажання жити й працювати саме на цій території. На нашу думку, визначений методологічний принцип, дозволяє не лише глибше пізнати особливості просторових соціально-культурних відношень, пов’язаних із поняттям “мала батьківщина”, але є актуальним для проведення широкого спектру соціо- та історико-географічних досліджень. За аналогією до нього може бути сформований ряд принципів, які дозволять краще розкрити взаємозалежність та взаємодоповнюваність багатьох дуалістичних, трактованих різними дослідниками як протилежноспрямованих історико-географічних процесів.

Заслуговує на увагу розгляд М. Криловим регіональної мозаїчності як критерію сталості та надійності розвитку. Саме сила місцевого самоусвідомлення розглядається автором як основний регіональний критерій культурної стійкості цивілізації, а регіонально-просторова диференціація як дуже важливий системний критерій цілісності цивілізації.

Досліджуючи особливості виникнення та взаємозалежності ядер та меж історико-географічних областей, автор підкреслює пріоритет культури над простором у процесі їх становлення та вищу стійкість соціокультурних меж у системі формування регіональної ідентичності. Вона більш рельєфно відображена у формі ядер, межі ж не завжди піддаються чіткому визначенню. Контрастність та дискретність культурного простору Європейської Росії може бути проявленою у ментальному геокультурному просторі, привести до формування ментальних регіонів, аналогічних історичним провінціям на Заході. Саме світогляд сучасних росіян відображає рівень їх сучасної укоріненості та структурованості простору, яка одночасно визначена регіональною ідентичністю та визначає її.

Широкого застосування в подальших

суспільно-географічних дослідженнях може бути запропонована автором методика та її основні елементи. Потрібно відмітити, що основні положення авторської методики, система методів розкриті у дослідженні докладно та чітко, що не залишають сумнівів у значущості та достовірності його результатів. Така детальність викликана міждисциплінарним характером й піонерністю географічного вивчення регіональної ідентичності в Росії, складністю об’єкту дослідження – процесу формування регіональної ідентичності. Викладення методології та методики дослідження займає половину обсягу монографії. Інша частина висвітлює особливості просторової організації регіональної ідентичності Європейської Росії, специфічні напрями її проявів, значимість й взаємодію з іншими просторовими процесами.

Одним з провідних методів дослідження став історико-географічний аналіз регіональної ідентичності Європейської Росії. При цьому автор не лише залучає апарат історико-географічних досліджень для пізнання процесу регіональної самоідентифікації населення та його результату, але й відкриває перспективи застосування методів перцепційної географії при їх проведенні (насамперед, з метою виявлення ментальних історико-географічних районів).

В основі дослідження лежить також соціологічний метод, що знайшов широке застосування у сучасних географічних дослідженнях, перетворившись на один з провідних методів збору первинної інформації, яку складно відобразити у кількісному вимірі. Звертає на себе увагу конкретність, детальність та ґрунтовність висвітлення деталей підготовки та реалізації масового опитування (анкетування), яке охопило близько 4500 респондентів. У розгорнутих, із відкритими та закритими питаннями, анкетах із восьми блоків розкриваються уявлення респондентів про простір, у який вписане їх життя й діяльність, відношення до нього, аспекти включеності у земляцьку спільність мешканців регіону та ставлення до сусідніх просторів та їх мешканців. Автор свідомо не торкається економічних та політичних аспектів у контексті свого дослідження, мотивуючи це, тим, що популярні у інших дослідженнях, вони викликають “активне відторгнення у населення”.

Головним досягненням апробації наукового апарату, запропонованого М. Криловим для дослідження регіональної ідентичності, ми вважаємо, відображення етнокультурної та ментальної структурованості простору Європейської Росії як проявів регіональної

ідентичності. У конструктивній частині автор значною мірою корегує уявлення як про неї, так і про її взаємодію з іншими просторовими явищами та процесами. Так, регіональна ідентичність Європейської Росії виявилась достатньо розвиненою, місцевий патріотизм та рівень самоідентифікації населення значимими, такими, які мають визначальний або істотний вплив на соціокультурну організацію простору.

Автор описує просторову організацію регіональної ідентичності моделлю, в якій виділено ядро, периферія та напівпериферія, відмінні за характером взаємодії місцевого та немісцевого. Просторова організація регіональної ідентифікації відображається автором на макро- та мезорівні. На нашу думку, вона має суттєвий прояв і на локальному рівні.

Аналіз зібраного анкетного матеріалу показав, що традиціоналізм та модернізація не проявляються антагоністичними процесами у прояві регіональної ідентичності; у різних вікових групах респондентів не фіксується її посилення чи послаблення; підвищення рівня освіти не веде до посилення регіональної ідентичності, не залежить вона й від рівня соціально-економічного розвитку регіону. Дуже важливою є позиція, доказова база та аргументація автора щодо ролі місцевого патріотизму у структурі національного та державного патріотизму, для якого він є не загрозою, а суттєвою підвалиною існування.

Ці та інші нетривіальні висновки свідчать про потребу подальшого вивчення виявлених феноменів, їх просторових проявів, про домінування стійкості у часі духовних та куль-

турних впливів на формування та стійкість регіональної ідентичності. Це посилює інтерес до аналізу її впливу на усі базові процеси та явища, характерні для функціонування просторових утворень.

У процесі аналізу просторової мобільності та укоріненості, їх взаємодії виявлено значимі та малодосліджені – особливо крізь призму просторових проявів – аспекти формування та стійкості регіонального патріотизму мешканців з народження (“апріорного”) та переселенців (“раціонального”). Здається, автор тут лише ставить серйозні питання щодо маргіналізації суспільства, яка не визначається міграціями й загрозлива однаковою мірою для корінних жителів та переселенців. Ця проблема ще очікує на своїх дослідників, у тому числі й у площині географічних аспектів.

Зрештою, надзвичайно цікавими є грамотно побудовані та відображені у роботі перцепційні проекції відмін сприйняття мешканцями регіону екологічних проблем, культурно-пейзажного різноманіття тощо.

Як і кожне цінне дослідження, викладений у монографії матеріал визначає низку нових і новітніх підходів та напрямів супільно-географічних досліджень. Не зважаючи на позицію автора щодо унікальності регіональної ідентичності на теренах Росії, ми вважаємо, що викладена методика, отримані висновки та значна частина конструктивних результатів можуть бути поширеними на прилеглі до Європейської частини Росії території як у її межах, так і сусідніх країнах.

Хроніка

Людмила Немець, Анжела Шуканова, Юрій Кандиба

ПРОВЕДЕННЯ МІЖНАРОДНОЇ НАУКОВО-ПРАКТИЧНОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ «РЕГІОН – 2010: СТРАТЕГІЯ ОПТИМАЛЬНОГО РОЗВИТКУ» У ХАРКІВСЬКОМУ НАЦІОНАЛЬНОМУ УНІВЕРСИТЕТІ ІМЕНІ В.Н. КАРАЗИНА

4-5 листопада 2010 р. у Харківському національному університеті імені В.Н. Каразіна відбулася міжнародна науково-практична конференція «Регіон – 2010: стратегія оптимального розвитку». Цю конференцію щорічно у жовтні-листопаді організовує кафедра соціально-економічної географії і регіонознавства геолого-географічного факультету з метою інтеграції зусиль вчених, науково-педагогічних працівників, громадських організацій для вирішення сучасних проблем розвитку наук у галузі регіонального соціально-економічного розвитку, охорони навколишнього середовища, пошуку шляхів підготовки фахівців для оптимального розвитку регіонів.

На конференцію було заявлено 135 доповідей вчених з України (Вінниця, Дніпропетровськ, Івано-Франківськ, Київ, Львів, Луганськ, Луцьк, Мелітополь, Ніжин, Одеса, Полтава, Суми, Сімферополь, Умань, Харків, Херсон, Чернівці), Росії (Белгород, Курськ), Білорусі (Мінськ, Гомель), Угорщини.

Крім традиційної проблематики щорічних конференцій «Регіон: стратегія оптимального розвитку» (роль наук про Землю у розробці стратегії оптимального розвитку регіонів, сучасні проблеми регіонального розвитку, соціально-економічний розвиток регіонів, стійкий просторовий розвиток прикордоння, природно-ресурсний потенціал та екологічна регіональна політика, освіта для оптимального розвитку), на основі аналізу виступів і матеріалів цьогорічної конференції як тенденцію можна виявити посилення уваги до таких наукових напрямів:

1. *Культурно-географічні дослідження.* Зокрема, в доповіді К.В. Мезенцева «Просторова дифузія культурних інновацій» розглянуто інноваційні процеси у релігійній сфері України. Зазначається, що у програмах американських університетів у курсі суспільної географії теми з культурної географії за обсягом не поступаються темам з економічної географії і, як окремі, розглядаються теми «Географія мови та релігії», «Народна та популярна культура», питання просторової поведінки населення. Доповідь І.І. Ровенчака репрезентувала авторський варіант поняттєво-термінологічної системи «геог-

рафія культури» як окремого наукового напрямку досліджень в українській суспільній географії. У публікації Н.В. Моштакіної «До питання визначення поняття «заклади культури», переконливо доведено, що заклад є різновидом установи і з погляду господарського права є підприємством, а неоднозначність визначення понять у галузі культури вимагає проведення аналізу та подальших досліджень, у т.ч. з позицій суспільної географії. Дослідження Л.М. Немець і Л.В. Ключко присвячене релігійній сфері Харківського регіону, дослідження Р.М. Лозинського – географії способу життя населення.

2. *Гендерна географія України.* У публікації Н.І. Мезенцевої і О.О. Кривець «Ринок праці України: гендерні диспропорції та пріоритети» аналізується територіальна диференціація гендерних процесів і, зокрема наводяться такі факти: рівень зареєстрованого безробіття жінок у 1,5 рази вищий, ніж чоловіків; рівень оплати праці жінок складає 72,5 % від заробітної плати чоловіків, а в більшості східних областей середня заробітна плата жінок становить до 70 % чоловічої; 78 % підприємств очолюють чоловіки і лише 22 % – жінки. Особливості регіональних гендерних досліджень в аспекті гендерних проблем України містяться в публікації Л.М. Немець і О.В. Ткаченко.

3. *Компетентнісна спрямованість географічної освіти.* У виступі на секційному засіданні А.В. Скоробогатова присутні мали змогу ознайомитися з інноваційною діяльністю шкіл Дніпропетровщини, що працюють над проблемою «Педагогічні стратегії розвитку інноваційної особистості». Про дидактичні умови впровадження інтерактивного навчання географії у школі (грунтуючись на результатах дослідно-експериментальної діяльності шкіл Полтавського регіону) йшлося у виступі А.А. Шуканової та Т.С. Япринець. Досвід організації і проходження закордонних навчальних та виробничих практик студентів-географів ХНУ імені В.Н. Каразіна у туристичній компанії «Tez Tour» (Туреччина), під час якої студенти протягом 6 місяців працюють у туристичній галузі і здобувають ступінь менеджера з туризму другої

категорії, узагальнено А.М. Байназаровим, А.В. Юр'євою, О.І. Сінною, І.В. Варвинською. У виступі студентки Курського державного університету М.А. Колтунової мова йшла про пріоритетність розвитку у підготовці фахівців над засвоєнням системи теоретичних знань. Одним із засобів такого розвитку (через формування географічного мислення і географічного бачення світу) є використання методу маршрутних спостережень.

Учасникам конференції у рамках культурної програми було запропоновано екскурсію «Стежками Слобожанщини», в організації і проведенні якої активну участь взяла Харківська обласна станція юних туристів. Незабутнє враження залишило одне з найстаріших міст Слобідської України – м. Чугуїв, що розкинулось на обох берегах річки Сіверський Донець. Гості відвідали картинну галерею «Лауреати премії ім. І.Ю. Рєпіна», яка розміщується у будівлі корпусу військових топографів. Крім власне картин, в галереї експонуються найкращі

витвори декоративно-прикладного мистецтва Росії (димківська іграшка, вяткінське мереживо, палехська мініатюра, жостівський і хохломський розпис, гжельський фарфор, різьба по кістці тощо). Цікаве з пізнавальної точки зору було відвідування Малинівки – селища міського типу з населенням близько 8 тисяч жителів, яке розташоване на лівому березі річки Сіверський Донець. Сьогодні Малинівка відома завдяки діяльності ряду підприємств, що розташовані на території селища: ТОВ «Лікєро-горілочний завод «PRIME», ТОВ «Малинівський склозавод», ЗАТ «KGS&Co» з виробництва алюмінієвих ковпачків. Екскурсія на Малинівський склозавод запам'яталася як приклад ефективних інвестицій завдяки зручному географічному положенню по відношенню до сировини і споживачів скляної тари.

Учасники конференції висловили вдячність оргкомітету за чудову організацію і побажання зустрітися наступного року з новими здобутками.

Наші автори

- **Андріянова Віра Миколаївна** – магістрант кафедри економічної та соціальної географії Київського національного університету імені Тараса Шевченка
- **Афанасьєв Олег Євгенович** – кандидат географічних наук, доцент кафедри фізичної та економічної географії Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара
- **Бадер Еддін Альхадід** – аспірант кафедри світової економіки Белгородського державного університету
- **Барановський Микола Олександрович** – доктор географічних наук, професор кафедри географії Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя
- **Гасєвська Надія Сергіївна** – аспірант кафедри економічної та соціальної географії Київського національного університету імені Тараса Шевченка
- **Гнатюк Олексій Михайлович** – магістрант кафедри економічної та соціальної географії Київського національного університету імені Тараса Шевченка
- **Горожанкіна Наталія Анатоліївна** – аспірант кафедри фізичної та економічної географії Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара
- **Грицевич Володимир Степанович** – кандидат географічних наук, доцент кафедри економічної і соціальної географії Львівського національного університету імені Івана Франка
- **Гуцало Борис Петрович** – кандидат педагогічних наук, голова правління «Інституту стратегії безпеки і розвитку прикордонних територій»
- **Доля Віктор Костянтинович** – доктор технічних наук, професор, завідувач кафедри логістики Харківської національної академії міського господарства
- **Євтушенко Наталія Анатоліївна** – здобувач кафедри соціально-економічної географії і регіонознавства Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна
- **Заволока Юлія Юріївна** – кандидат географічних наук, доцент кафедри соціально-економічної географії і регіонознавства Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна
- **Запотоцький Сергій Петрович** – кандидат географічних наук, докторант кафедри економічної та соціальної географії Київського національного університету імені Тараса Шевченка
- **Кандиба Юрій Іванович** – кандидат географічних наук, доцент кафедри соціально-економічної географії і регіонознавства Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна
- **Кисельов Юрій Олександрович** – кандидат географічних наук, доцент, докторант кафедри економічної і соціальної географії Львівського національного університету імені Івана Франка
- **Кірюхін Олексій Михайлович** – кандидат геолого-мінералогічних наук, член-кореспондент Академії технологічних наук України, докторант кафедри соціально-економічної географії і регіонознавства Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, в.о. співголови виконавчого комітету Ради керівників прикордонних областей Республіки Білорусь, Російської Федерації і України
- **Кисліцин Олександр Григорович** – перший заступник голови Міловської районної державної адміністрації
- **Ключко Людмила Василівна** – кандидат географічних наук, старший викладач кафедри соціально-економічної географії і регіонознавства Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна
- **Корнус Олеся Григорівна** – кандидат географічних наук, викладач кафедри загальної та регіональної географії Сумського державного педагогічного університету ім. А.С. Макаренка
- **Краєвська Галина Олександрівна** – аспірант відділу проблем відтворення людського капіталу Ради по вивченню продуктивних сил України НАН України
- **Кучер Ігор Ігорович** – аспірант кафедри соціально-економічної географії і регіонознавства Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна
- **Лаптев Валентин Григорович** – доцент кафедри економічної теорії та економічних методів управління Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна
- **Логвин Михайло Михайлович** – кандидат географічних наук, доцент кафедри загальноекономічних дисциплін Полтавського університету економіки і торгівлі
- **Машков Олег Альбертович** – доктор технічних наук, професор, дійсний член аерокосмічної академії України, начальник відділу природничих наук Вищої атестаційної комісії України

- **Мезенцев Костянтин Володимирович** – доктор географічних наук, професор кафедри економічної та соціальної географії Київського національного університету імені Тараса Шевченка, професор кафедри соціально-економічної географії і регіонаознавства Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна
- **Мезенцева Наталія Іванівна** – кандидат географічних наук, доцент кафедри економічної та соціальної географії Київського національного університету імені Тараса Шевченка
- **Машкова Ольга Вікторівна** – кандидат географічних наук, доцент кафедри туризму і соціально-економічної географії Херсонського державного університету
- **Мельник Андрій Васильович** – кандидат географічних наук, доцент кафедри фізичної географії та раціонального природокористування Ужгородського національного університету
- **Мельник Ірина Геннадіївна** – кандидат географічних наук, доцент кафедри географії Луганського національного університету імені Тараса Шевченка
- **Мельничук Анатолій Леонідович** – кандидат географічних наук, науковий співробітник, завідувач науково-дослідної лабораторії регіональних проблем економіки і політики кафедри економічної та соціальної географії Київського національного університету імені Тараса Шевченка
- **Московкін Володимир Михайлович** – доктор географічних наук, професор кафедри світової економіки Белгородського державного університету, професор кафедри екології і неоекології Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна.
- **Московкіна Марія Володимирівна** – студентка кафедри міжнародних економічних відносин Міжнародного Слов'янського університету (Харків)
- **Моштаківа Наталія Володимирівна** – аспірант кафедри соціально-економічної географії і регіонаознавства Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна
- **Нємець Костянтин Аркадійович** – доктор географічних наук, професор кафедри соціально-економічної географії і регіонаознавства, завідувач кафедри гідрогеології Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна
- **Нємець Людмила Миколаївна** – доктор географічних наук, професор, завідувач кафедри соціально-економічної географії і регіонаознавства Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна
- **Нечасв Григорій Іванович** – доктор технічних наук, професор, академік транспортної академії України, декан факультету логістики Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля
- **Олійник Валентина Дем'янівна** – асистент кафедри регіональної економіки і екології Одеського державного економічного університету
- **Олійник Ярослав Богданович** – доктор економічних наук, професор, член-кореспондент НАПН України, декан географічного факультету, завідувач кафедри економічної та соціальної географії Київського національного університету імені Тараса Шевченка
- **Отечко Сергій Анатолійович** – аспірант кафедри соціально-економічної географії і регіонаознавства Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна
- **Пашинська Наталія Миколаївна** – кандидат географічних наук, науковий співробітник Інституту географії НАН України
- **Пилипенко Ігор Олегович** – кандидат географічних наук, доцент, завідувач кафедри соціально-економічної географії Херсонського державного університету
- **Плаксієнко Ганна Михайлівна** – магістрант кафедри економічної та соціальної географії Київського національного університету імені Тараса Шевченка
- **Подвірна Христина Євгенівна** – кандидат географічних наук
- **Полякова Катерина Анатоліївна** – магістрант кафедри соціально-економічної географії і регіонаознавства Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна
- **Порятуї Алла Пилипівна** – директор консалтингової компанії «Бизнес-Эксперт», керівник Секретаріату Ділової ради ТПП білорусько-російсько-українського прикордоння
- **Редін Володимир Іванович** – кандидат географічних наук, доцент кафедри соціально-економічної географії і регіонаознавства Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна

- **Редіна Валентина Андріївна** – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри соціально-економічної географії і регіонознавства Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, директор Харківської обласної станції юних туристів
- **Савчук Іван Григорович** – кандидат географічних наук, старший науковий співробітник відділу суспільно-географічних досліджень Інституту географії НАН України
- **Самойлов Олексій Миколайович** – проректор з економіки і фінансів Міжнародного Слов'янського університету (Харків)
- **Сегіда Катерина Юріївна** – аспірант кафедри соціально-економічної географії і регіонознавства Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна
- **Смаль Валентина Володимирівна** – кандидат географічних наук, доцент, докторант кафедри країнознавства та туризму Київського національного університету імені Тараса Шевченка
- **Тодоров В'ячеслав Іванович** – кандидат географічних наук, старший викладач кафедри туризму Ізмаїльського державного гуманітарного університету
- **Ухаль Катерина Василівна** – аспірант відділу природокористування та збалансованого розвитку Інституту географії НАН України
- **Шабашова Людмила Юріївна** – кандидат географічних наук, науковий співробітник відділу суспільно-географічних досліджень Інституту географії НАН України
- **Шиян Дар'я Валеріївна** – асистент кафедри розміщення продуктивних сил і технологій виробництва Криворізького економічного інституту ДНУЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана»
- **Шуканов Павло Васильович** – кандидат географічних наук, докторант кафедри соціально-економічної географії і регіонознавства Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна
- **Шуканова Анжела Анатоліївна** – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри географії та краєзнавства Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка
- **Юр'єва Анна Володимирівна** – магістрант кафедри соціально-економічної географії і регіонознавства Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна
- **Яснюк Тамара Євгенівна** – кандидат географічних наук, старший науковий співробітник відділу суспільно-географічних досліджень Інституту географії НАН України

ВИМОГИ ДО МАТЕРІАЛІВ, ЯКІ ПОДАЮТЬСЯ ДО «ЧАСОПISУ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОЇ ГЕОГРАФІЇ»

«Часопис соціально-економічної географії» приймає до друку матеріали обсягом до 20 друкованих сторінок до рубрики «Горизонти науки», до 10 сторінок до рубрики «Наукові повідомлення», до 5 сторінок до рубрики «Рецензії», до 3 сторінок до рубрики «Постаті», до 1 сторінки до рубрик «Хроніка» та «Ювілеї». Статті подаються в одному примірнику, який підписується автором та завіряється за місцем роботи чи навчання, у друкованому та електронному вигляді. Нумерація сторінок робиться олівцем на звороті, аркуші надсилаються у твердій обкладинці.

Всі поля по 20 мм, формат 210x297 мм, шрифт Times New Roman 14 через 1,5 інтервал, абзац 1 см.

Для статей необхідно вказати УДК (ліворуч), а праворуч – ім'я та прізвище автора. Після цього з нового рядка посередині великими буквами заголовок статті. Під заголовком з абзацу подається анотація статті та ключові слова українською мовою (6-8 рядків, 10 шрифт, курсив). Після неї з абзацу вказуються ім'я та прізвище автора, заголовок статті, анотація та ключові слова російською й англійською мовами (6-8 рядків, 10 шрифт, курсив). Нижче подається текст статті.

Ілюстрації та малюнки мають бути в тексті статті. Електронна версія має бути підготовлена в редакторі MS Word.

Список джерел подається в кінці статті в алфавітному порядку. Посилання на джерела слід давати в прямокутних дужках [ ] із зазначенням порядкового номера, а в окремих випадках і сторінок.

Автори подають про себе особисті дані: прізвище, ім'я, по батькові, науковий ступінь, вчене звання, місце роботи, посаду, державні звання та нагороди.

Адреса редакційної колегії: Кандиба Юрій Іванович, технічний секретар редколегії «Часопису соціально-економічної географії», кафедра соціально-економічної географії і регіонознавства, геолого-географічний факультет, Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна,

пл. Свободи, 4, м. Харків, 61077, Україна;

тел.: +38 (057) 707-52-74;

e-mail: ggfekonon@yandex.ru.

Автори опублікованих матеріалів несуть повну відповідальність за підбір, точність наведених фактів, власних імен тощо. «Часопис» засновано у 2005 році, виходить 2 рази на рік.

Наукове видання

ЧАСОПИС соціально-економічної географії

Збірник наукових праць

Випуск 9 (2)

Комп'ютерне верстання – *Юрій Кандиба*

Підписано до друку 01.12.2010 р. Формат 60x84/8. Папір офсетний.
Друк ризографічний. Умов. друк. арк. 20,0. Обл.-вид. арк. 23,2.
Наклад 100 прим. Ціна договірна.

61077, Харків, пл. Свободи, 4
Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна
Надруковано: Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна
61077, Харків, площа Свободи, 4, тел. +38-057-705-24-32
Свідоцтво про державну реєстрацію ДК № 3367 від 13.01.09.